

શ્રી બુદ્ધચરિત્ર

તથા અન્ય સંતપુરુષો

प्रयोजक—
સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ નથુભાઈ દોશી તથા
સ્વ૦ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी
संपादक अने प्रकाशक : भिक्षु अखंडानंद
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃષ્ઠ ૪૯૬, પ્રત ૫૫૦૦, સંવત ૧૯૯૬
મૂલ્ય રૂપિયો ૧।, માર્ગશીર્ષ અમાસ

શ્રી બુદ્ધચરિત્ર

તથા અન્ય સંતપુરુષો

प्रयोजक—

સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ નથુભાઈ દોસી તથા

સ્વ૦ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी

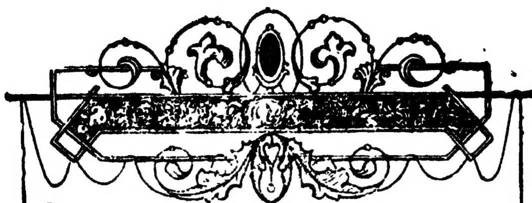
संपादक अने प्रकाशक: भिक्षु अखंडानंद

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ બીજી, પૃષ્ઠ ૪૯૬, પ્રત ૫૫૦૦, સંવત ૧૯૯૬

મૂલ્ય રૂપિયો ૧, માર્ગવ્યય અલગ

અમદાવાદ—"સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય"માં
ભિક્ષુ અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

प्रकाशकनुं निवेदन

આ "શ્રીબુદ્ધચરિત્ર તથા અન્ય સંતપુરુષો"ની બીજી આવૃત્તિની ૫૫૦૦ પ્રત છપાઇ છે.

આમાંનું 'શ્રીબુદ્ધચરિત્ર અને બુદ્ધના ઉપદેશો' સંવત ૧૯૬૮ માં ચરિત્રમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું; તેમાં જરૂરી ભાષાશુદ્ધિ કરી લઇને શરૂમાં લેવાયું છે. એ ઉપરાંત સંવત ૧૯૬૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'ભારતના સંતપુરુષો'માંથી આઠ સંત પુરુષોનાં ચરિત્રો આમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં છે અને બાકીનાં પાંચ ચરિત્રો (૧) શ્રીચૈતન્યચરિત્ર, (૨) શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ અને (૩) સ્વામી ભાસ્કરાનંદ—એ ત્રણ જુદા ગ્રંથો રૂપે અત્ર તરફથી પ્રગટ થયેલાં છે; (૪) 'બૌદ્ધ સાધક દિપંકર'નું ચરિત્ર ઉપયોગી નથી અને (૫) 'મહર્ષિ નારદ'નું વિસ્તૃત ચરિત્ર જુદા પુસ્તકરૂપે તૈયાર કરાવેલું હોઇ અનુકૂળતાએ પ્રસિદ્ધ થવાનું છે; એટલે એ ચરિત્રો આમાં લેવાયાં નથી.

"*શરીરની કે ધનની, મનની કે વાણીની, વ્યવહારની કે પરમાર્થની કોઇ નહિ ને કોઇ પણ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવવાની શુભેચ્છા કયા મનુષ્યના હૃદયમાં નહિ હોય? એવી ઇચ્છાવાળા દરેક મનુષ્યે વિવિધ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવી ચૂકેલાં અનેક મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો અવશ્ય વાંચવાં જોઇએ."

---

* 'શ્રીબુદ્ધચરિત્ર'ની પહેલી આવૃત્તિમાં "ચરિત્રમાળાની યોજના" એ મથાળા નીચે જણાવેલા વિચારોમાંથી થોડા ફેરફાર સાથે.

"જગતમાં અગાઉ થઇ ગયેલાં અને વર્તમાન સમયનાં અનેક મહાન નરનારીઓની કયા અસાધારણ ગુણોને લીધે મહાન જનોમાં ગણના થઇ, તે ગુણો તેઓએ કેવી રીતે મેળવ્યા, કેવી રીતે દર્શાવી આપ્યા અને અસાધારણ કસોટીના તેમજ લાલચોના પ્રસંગોમાં તે કેવી રીતે ટકાવી રાખ્યા, એ વગેરે બાબતો તેઓનાં જીવનચરિત્રોમાં એવી રીતે ગૂંથાયલી હોય છે, કે જેથી તે વાંચનારને તેમાં ઘણો રસ પડે છે અને તેઓ તરફ તેમજ તેમના શ્રેષ્ઠ ગુણો તરફ પૂજ્ય ભાવ-નાથી તે આકર્ષાય છે. મનુષ્યમાત્રના—હૃદયક્ષેત્રમાં થોડા યા ઘણા અસાધારણ ગુણોનાં જે સૂક્ષ્મ બીજ ગુપ્ત રહેલાં હોય છે, તે એવા વાચન, શ્રવણ ને મનનરૂપી પ્રકાશ અને જળના સંયોગે આપોઆપ ખીલવા માંડે છે; અને જેમ બીજમાંથી અંકુર, છોડ અને વૃક્ષ બની જઇ સુખદાયક ફળફૂલથી સુશોભિત થાય છે, તેમ તે સદ્‌ગુણોનાં બીજ ચરિત્રોના શ્રવણ અને વાચનમાંથી વિચારમાં, ઉચ્ચારમાં અને પછી આચારમાં પરિણામ પામ્યા વિના રહેતાં નથી. આ પ્રમાણે સદ્‌ગુણો આચારમાં મુકાતાં તેમાં જે કાંઇ ન્યૂનતા કે બેડોળપણું હોય છે, તે વિવિધ પ્રસંગોમાં ઘડાઇ ટિપાઇને દૂર થતાં, તે સદ્‌ગુણો સૂર્યપ્રભાની પેઠે પ્રકાશી નીકળે છે. સદ્‌ગુણોની આવી વિશુદ્ધિ, એજ તેની અસાધારણતા; અસાધારણતા એજ સામાન્ય જનોની અપેક્ષાએ વિશેષતા; વિશેષતા એજ મહત્તા અને મહત્તા એજ મહાપુરુષોનું લક્ષણ હોવાથી, જીવનચરિત્રોનો ખરા શોખથી અભ્યાસ કરનાર સજ્જનમાં શુભ સંસ્કારોની સહજ સ્વભાવે વૃદ્ધિ થવા માંડે છે અને પારણામે તે પોતે મહાપુરુષજ બની રહે છે."

"જીવનચરિત્રોના સાહિત્યની એવી મહત્તા હોવાને લીધેજ તેની ગણના શ્રેષ્ઠતર સાહિત્યમાં થાય છે."

"જીવનચરિત્રોનું આવું ઉપયોગી સાહિત્ય લોકોમાં બને તેટલું વિશેષ ફેલાવવાની અગત્ય માટે મતભેદ હોઇ શકે નહિ. અંગ્રેજી ભા-

ષામાં તો આ સાહિત્ય એટલા બહોળા પ્રમાણુ પર જઇ પહોંચેલું છે કે, દુનિયામાંના કોઇ પણ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય વા સ્ત્રીનું નાનું વા મોટું ચરિત્ર એ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયા વિના ભાગ્યેજ રહ્યું હશે."

"અમે સમજીએ છીએ કે લેખકવર્ગ એ પ્રજાનો ચાલુ જમાનાનો ગુરુવર્ગ છે અને શ્રેષ્ઠ સાહિત્યરૂપી ઉચ્ચ વસ્તુ મેળવવાના બદલામાં ધન જેવી કનિષ્ઠ વસ્તુથી પ્રજાએ તેમની યોગ્ય સેવા કરવી એ કાંઇ મહત્ત્વની વાત નથી. × × × અમારા જેવા મજૂરો પાસેથી ફળની આશાઓ રાખવી એ કોઇ પણ બુદ્ધિવાનને છાજે તેમ છે ? બેશક કોઇ કોઇ વિદ્વાન બંધુઓ અમારા કામનો હેતુ સમજીને તેમાં લેખો-થી બનતો ટેકો આપે છેજ, તોપણ કેટલાકો વગર સમજે ઊલટા વિચારે ચડી જતા હોવાથી આટલું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે."

× × × ×

"× × × સાહિત્યદ્વારા જનસેવાનો પ્રદેશ એટલો વિશાળ પડેલો છે અને તે ખાતે વિવિધ દૃષ્ટિઓ અને પ્રકારોદ્વારા એટલું તો બહોળું કાર્ય કરવાનું છે કે, તેને પહોંચી વળવાને માટે એકાદ સંસ્થાને પૂરતી નહિ સમજતાં આ નિર્ધન દેશમાંનાં લાખો મનુષ્યોના હિત માટે એવી દસ–વીસ સંસ્થાઓ નીકળે તોપણ તે થોડીજ પડે તેમ છે અને તેથી એવી નવીન સંસ્થાઓ સ્થાપવા તરફ પણ ઉદાર પરોપકારી પુરુષોએ પુષ્કળ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે."

આ બન્ને પુસ્તકોની આગલી આવૃત્તિ ઇંચ ૫×૬॥। ના કદમાં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. તેનાં ૨૮૮ તથા ૩૧૮ મળી કુલ પાન ૬૦૬ હતાં; જ્યારે આ આવૃત્તિ સર્વ કોઇને વાંચવામાં સરળ પડે એટલા માટે સવેના મોટા ટાઇપમાં અને ૫×૭॥। ના કદમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે "ભારતના સંતપુરુષો" વાળા પુસ્તકમાંથી પાંચ ચરિત્રો લેવાયાં નથી તેથી, તેમજ પોણો ઇંચ જેટલું કદ મોટું થવાથી પૃષ્ઠ સંખ્યામાં ૧૪૨ નો ઘટાડો થયો છે.

સને ૧૯૧૪ ના યુરોપીય મહાયુદ્ધ પહેલાં જે સોંઘવારી હતી તેવી પરિસ્થિતિ ફરી પાછી આવી નહોતી; ત્યાં તો પાછો યુરોપમાં દાવાનળ સળગી ઊઠ્યો છે. પરિણામે કાગળ, શાહી, વગેરેના ભાવોમાં દોઢ–બે ગણો વધારો થઇ ગયો છે. પરંતુ વાચકવર્ગના પુણ્યયોગે કાગળો અગાઉથી થયેલા કરાર પ્રમાણે જૂના ભાવે મળેલા છે; વળી પાકાપૂઠાને બદલે ખાદીની પટ્ટી તથા પૂઠાની બાંધણી રાખી છે; કારણ કે પરદેશી છીંટની સરખામણીમાં ખાદી મોંઘી પડે છે અને સળંગ છીંટના પાકા પૂઠાને બદલે પટ્ટીવાળું પૂઠું બાંધવાથી ખર્ચ લગભગ સરખું પડી રહે છે. આ રીતે મોંઘવારીનો ઉકેલ થઇ જવાથી મૂલ્યની ગણતરીમાં મોંઘવારીનો બોજો પડ્યો નથી.

"શ્રીબુદ્ધચરિત્ર અને શ્રીબુદ્ધના ઉપદેશો"ના પ્રયોજક મણિલાલ નથુભાઈ દોશીનો ઉપોદ્‌ઘાત અને "ભારતના સંતપુરુષો"ના પ્રયોજક શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિતની પ્રસ્તાવના આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં અપાઈ છે.

શુદ્ધિપત્ર પાન ૫૮ ઉપર છપાયું છે.

આ આવૃત્તિમાં "ભગવાન બુદ્ધની સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ" તથા "સિદ્ધાર્થરાજન અને દેવી યશોધરા" એ નામના બે લેખ જે અત્ર તરફના 'શુભસંગ્રહ ભાગ ૨ જા'માં છપાયલા તે ઉપયોગી જણાવાથી લેવાયા છે; તે તરફ વાચક બંધુઓનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

સર્વેશ્વરના સ્મરણપૂર્વક **हरिः ॐ तत्सत्।**

ભાદરવા વદિ ૧૧
સંવત ૧૯૯૬

અવગુણસાગર
—ભિક્ષુ અખંડાનંદ

प्रकाशकनुं पहेली आवृत्तिनुं निवेदन

(શ્રીબુદ્ધચરિત્ર ને ઉપદેશોની આગલી આવૃત્તિઓનાં
નિવેદન, પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ)

'ચરિત્રમાળા'ના પ્રથમ પુસ્તકરૂપે 'શ્રીબુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર' આવે અને તેની સાથેજ તેમના ઉપદેશો અપાય તો વધારે સારું, એમ સમજીને બીજા પુસ્તક દાખલ તે રજૂ કરવામાં આવે છે. જેમાં શ્રીબુદ્ધ ભગવાનનું ધમ્મપદ અને શ્રીબુદ્ધનાં વિવિધ શિક્ષણો ઉપરાંત, બૌદ્ધધર્માનુયાયી મહારાજા અશોકના સુબોધક શિલાલેખોના ભાષાંતરનો સમાવેશ થયેલો જણાશે.

શ્રીબુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશો બૌદ્ધધર્માનુયાયી જનો માટેજ ઉપદેશાયેલા હોય; તોપણ એકંદરે તે સર્વ મનુષ્યોને ઉપયોગી જણાયાથીજ તેની પસંદગી કરવામાં આવી છે. ઉન્નતિના દરેક અભિલાષીને માટે આ ઉપદેશો ઉત્તમ જ્ઞાન અને સદ્દગુણોની વૃદ્ધિ તથા દઢતા કરનારા અને શુભ ધર્મ, કર્મ અને વિચારોમાં આગળ વધવાનું બળ-ઉત્તેજન આપનારા અનુભવાયા વિના રહેશે નહિ. **हरिः ॐ तत्सत् ॥**

માર્ગશીર્ષ સંવત ૧૯૬૮, } અવગુણસાગર—**ભિક્ષુ અખંડાનંદ**

લેખકનો પહેલી આવૃત્તિનો ઉપોદ્‌ઘાત

(શ્રી બુદ્ધચરિત્ર સંબંધી)

પચાસ કરોડ મનુષ્યો જે મહાત્માના નામનું પ્રાતઃકાળમાં ઊઠી સ્મરણ કરે છે, તે બુદ્ધદેવના 'દયા' અને 'આત્મસંયમ'નો ઉમદા પાઠ શીખવનાર ચરિત્રથી ગુજરાતી પ્રજા તદ્દન અજ્ઞાત રહે એ કેવી ખેદની વાત છે! નીચ-ઉચ્ચનો ભેદ નહિ ગણતાં સર્વત્ર પ્રેમભાવ રાખનાર અને વસુધાને ખરી રીતે (કેવળ શબ્દમાંજ નહિ) કુટુંબ તુલ્ય માનનાર, આખા જગતના કલ્યાણ માટે રાજપાટ, મહેલ, વૈભવ, સ્રી અને પુત્ર આદિ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી સત્યને શોધી કાઢનાર અને તે પરમ સત્યનો ચારે બાજુએ ફેલાવો કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરનાર, બુદ્ધ મહાત્માના જીવનને સંપૂર્ણ રીતે આલેખી બતાવવાનું કામ તો જો કે અશક્યજ છે, કરુણાથી ભરપૂર તે દિવ્ય સ્વરૂપનું આબેહૂબ ચિત્ર આપવાને જો કે કોઈ કલમ તાકાત ધરાવતીજ નથી, તોપણ તેમની ભવ્યતાજ એ રસ્તે ભાંગ્યોતૂટ્યો પ્રયાસ કરવાની સતત પ્રેરણા કરે છે અને એથીજ પશ્ચિમના તેમજ પૂર્વના અનેક વિદ્વાન લેખકોના ગ્રંથોને આધારે એક રંક પ્રયાસ આદરવા હિંમત ધરી છે. આ નાનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે જે ગ્રંથોની સહાયતા લેવામાં આવી છે, તેમાં નીચે જણાવેલા મુખ્ય છેઃ—

ધી લાઇટ ઓફ એશિયા—લેખકઃ સર એડ્‌વિન આર્નોલ્ડ.

અશ્વઘોષનું બુદ્ધચરિત્ર (સેમ્યુઅલ બેલના અંગ્રેજી ઉપરથી)

લેકચર ઓન બુદ્ધિઝમ—લેખકઃ એની બિસેન્ટ.

ઇનવાઇઝેબલ હેલ્પર્સ—લેખકઃ સી. ડબલ્યુ. લીડબિટર.

બુદ્ધિઝમ—લેખકઃ રેઝ ડેવિડ્‌સ.

કેટેચિઝમ ઓફ બુદ્ધિઝમ—લેખકઃ કોલોનલ એચ. એસ. ઓલ્કોટ.

ગોસ્પેલ ઓફ બુદ્ધ—લેખક: ડૉ. પોલ કૉર્સ.

એસેન્સ ઓફ બુદ્ધિઝમ—લેખક: પ્રો. પી. એલ. નરસુ.

ધી લાઇટ ફ્રોમ ધી ઇસ્ટ—લેખક: એડિથ વર્ડ.

બુદ્ધદેવ ચરિત્ર—લેખક: નારાયણ હેમચંદ્ર વગેરે.

એક બૌદ્ધધર્માનુયાયી જેવા ભક્તિભાવથી, 'બુદ્ધ ભગવાન'નું જીવનચરિત્ર લખે તેવા ભક્તિભાવથી આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે. કોઇ પણ ધર્મની ખૂબી સમજવી હોય તો એ જરૂરનું છે કે, આપણી પોતાની માન્યતાઓ ઘડીભર બાજુએ રાખી ખુદ તે ધર્મને માનનારાઓ તે ધર્મનું સ્વરૂપ કેવા રૂપમાં સમજે છે તે તરફ દૃષ્ટિ રાખવી; એટલે કે, પોતાની જાતને તે ધર્મના વાતાવરણમાં મૂકવાથીજ તે ધર્મનું રહસ્ય સમજાય. કેવળ કટાક્ષબુદ્ધિથી અથવા દોષ અન્વેષણબુદ્ધિથી કોઈ પણ ધર્મનું રહસ્ય જાણવામાં આવી શકે નહિ. આ બુદ્ધિથી—આ ભાવનાથી સર એડ્વિન આર્નોલ્ડે 'એશિયાનો પ્રકાશ' એ નામનું બુદ્ધદેવનું ચરિત્રકાવ્ય લખ્યું હતું અને તેજ ભાવનાથી (જો કે મુકાબલે ઘણી ઓછી શક્તિથી) આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે.

મહાત્મા બુદ્ધના સંબંધમાં અજ્ઞાન વર્ગના તેમજ કહેવાતા ભણેલાઓના મુખેથી એમ બોલાતું સાંભળવામાં આવે છે કે, બુદ્ધદેવે માંસાહાર કરવાની છૂટ આપી છે. એક પવિત્ર પુરુષના નામ ઉપર આના કરતાં બીજું મોટું આળ કોઇ હોઇ શકેજ નહિ. જેમના ઉપદેશથી બિંબિસાર (શ્રેણિક) રાજાએ તૈયાર કરાવેલો યજ્ઞકુંડ બુઝાવી દીધો અને પોતાના રસોડામાંથી હમેશને માટે માંસના ખોરાકને દેશવટો દીધો તથા ઢંઢેરો પિટાવીને પોતાનાં તમામ પ્રજાજનોને માંસભક્ષણ અને યજ્ઞો કરતા અટકાવ્યા; વળી જેમણે ઉપદેશેલા પંચશીલમાં 'હું પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું'—એ પ્રથમ શીલ છે, તેમજ જેમના શિક્ષણ પ્રમાણે, સંઘ બહાર મૂકવા યોગ્ય અનેક દુર્ગુણોમાં પહેલું પદ જીવતા પ્રાણી પ્રતિ દયા

નહિ બતાવવાના દુર્ગુણોને આપવામાં આવ્યું છે, એવા તે વિશ્વવત્સલ દયાસાગરને માંસાહારનો ઉપદેશ આપનાર તરીકે ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તે સૂર્યને અંધકાર ફેલાવનાર તરીકે ગણવા બરાબર છે.

બીજો મોટો આરોપ એ મૂકવામાં આવે છે કે, 'આત્મા' એ નામની કોઇ વસ્તુ છેજ નહિ, એવો ઉપદેશ બુદ્ધદેવે આપ્યો હતો. આ બાબત પણ ગેરસમજથી ઊભી થયેલી છે. અહંકાર કહો કે હુંપણું કહો, અથવા શરીર, લાગણીઓ અને મનની બનેલી ઉપાધિ કહો, તેજ અસત્ય છે, તેજ ક્ષણભંગુર છે, એમ બુદ્ધદેવ કહેતા હતા. પણ તે ઉપરથી એમ નથી ફલિત થતું કે, 'આત્મા' નામની કાંઇ ચીજ નથી. જો એવો સિદ્ધાંત બુદ્ધદેવે આપ્યો હોત, તો પછી તેમના ઉપદેશમાં જગ્યાએ જગ્યાએ આવતા કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની સાર્થકતાજ શું? બુદ્ધદેવે બોધિજ્ઞાન મેળવ્યું તે વખતે પોતાના અને મનુષ્યજાતિના હજારો પાછલા ભવ જોયા, તો તે હજારો ભવમાં સ્થાયી રહેલું તત્ત્વ કયું? તેજ 'આત્મા'. 'આત્મા'ના અસ્તિત્વમાં લેશમાત્ર સંશય નહિ ધરાવતા શ્રીમાન્ બૌદ્ધદેવના પાછળના કેટલાક અનુયાયીઓ જ્યારથી નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પાયારૂપ આ સિદ્ધાંતનો અનાદર કરતા થયા, ત્યારથીજ બૌદ્ધધર્મને આર્યાવર્ત છોડવો પડ્યો; કારણ કે 'આત્મા' નથી, એવો સિદ્ધાંત કોઈ આર્ય માની શકેજ નહિ.

સિંહલદ્વીપ વગેરે દક્ષિણના દેશોમાં કેટલેક અંશે ક્ષણિકવાદ દાખલ થવા પામ્યો છે; પણ ઉત્તર તરફના દેશોમાં—ખાસ કરીને ચીન, જાપાન અને તિબેટમાં આ આત્મવાદ સંબંધી માન્યતા હિંદના કોઇ પણ ધર્મ જેવી ચોક્કસ અને નિર્વિવાદ છે.

ક્રિયાકાંડમાં અને યજ્ઞયાગાદિમાં રમી રહેલા તે વખતના લોકોને બુદ્ધદેવે નીતિની પ્રધાનતાનો જે સચોટ ઉપદેશ આપ્યો છે અને આત્મસંયમનો તેમજ અપ્રમત્તદશાનો જે સુંદર બોધ આપ્યો છે;

તેમજ મનુષ્યો અને પશુઓનું હિત કરવાની જે સજ્જડ હિમાયત કરી છે, તે સર્વની છાપ તેમના કાળ પછીના દરેક ગ્રંથોમાં તેમજ કાર્યોમાં ખુલ્લી જણાઈ આવે છે.

તેમને મનુષ્યો વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયાને આજે ૨૫૦૦ વર્ષ થઈ જવા છતાં તેમનું નામ દરેક આર્યના મુખમાંથી માન અને ભક્તિ-પુરઃસરજ બોલાય છે. જે દેશમાં આ ધર્મ જન્મ પામ્યો હતો, તે દેશમાં તો હાલ તે ધર્મના અનુયાયીઓ ભાગ્યેજ શોધ્યા હાથ લાગશે; તથાપિ તેમની વિચારશ્રેણીના ઉપાસકોનો તો કશો તોટો પડવાનો નથી. અમેરિકા અને યુરોપમાં તો આજે સેંકડો મનુષ્યો પોતાને બૌદ્ધધર્માનુયાયી કહેવરાવવામાં માન સમજે છે.

જો આ પુસ્તક, તે મહાન ધર્મસંસ્થાપક મહાત્મા બુદ્ધદેવનું ખરું સ્વરૂપ, ગુજરાતી ભાષા બોલતી આલમ આગળ ખડું કરવામાં કોઇ પણ અંશે વિજયી નીવડશે અને જો તે ગુણસાગરના એકાદ ગુણની પ્રાપ્તિ એક પણ વાચકને થઇ શકશે, તો પુસ્તક લખવામાં થયેલો શ્રમ સફળ મનાશે. જો કોઇ વિદ્વાન કે કોઇ સંત આ પુસ્તકના કોઇ વિચાર, વિવેચન કે કોઇ તર્ક સંબંધમાં કાંઇ સૂચના કરવા કૃપા કરશે, તો તે સાભાર સ્વીકારવા ઉપરાંત હવે પછીની આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે, તે તમામ સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં આવશે.

રતનપોળ, અમદાવાદ,
તા. ૧ ઓકટોબર ૧૯૦૧ } **મણિલાલ નથુભાઈ દોશી**

लेखकनी पहेली आवृत्तिनी प्रस्तावनां
(શ્રી બુદ્ધના ઉપદેશો સંબંધી)

હિંદુ લોકોને જેવી ભગવદ્‌ગીતા પ્રિય છે, મુસલમાનોને કુરાન પ્રિય છે, ખ્રિસ્તી લોકોને બાયબલ પ્રિય છે, તેટલાજ આ ધમ્મપદ ગ્રંથ બૌદ્ધોને પ્રિય છે. આ ગ્રંથમાં જુદા જુદા ૨૬ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે અને દરેક વિભાગમાં કેટલાક જુદા જુદા શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. આ દરેક વિભાગના શ્લોકો એક સાથે બોલાયેલા નથી. શ્રીબુદ્ધદેવ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠી પોતાના ભવિષ્યજ્ઞાનદ્વારા એ વિચાર કરતા હતા કે, આજ હું કોનો ઉદ્ધાર કરું? આજે મારી મદદ મેળવવાને કોણ યોગ્ય છે? આ પ્રમાણે વિચાર કરી જુદે જુદે સ્થળે તે જતા અને જ્યાં જેને જેટલો યોગ્ય હોય ત્યાં તેને તેટલો ઉપદેશ આપતા હતા. આ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે શ્રીબુદ્ધદેવે ઉપદેશેલા શ્લોકોનો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ છે. દરેક શ્લોકને લગતું એક કથાનક છે. જ્યાંસુધી આ કથાનક આપણા જાણવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી તે શ્લોકનું ગૌરવ આપણા સમજવામાં ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. માટે આ શ્લોકોમાં પૂર્વાપર સંબંધ ન દેખાય તો તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. શ્રીબુદ્ધઘોષે આ ગ્રંથ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા લખેલી છે અને તે દરેક શ્લોકને લગતો ઇતિહાસ તેમાં આપેલો છે.

આ ગ્રંથ પાલી ભાષામાં લખાયેલો છે. તે તે વખતમાં મગધ, કાશી, કોશલ વગેરે બંગાળના પૂર્વ ભાગમાં બોલાતી ભાષા હતી. હાલ તો આ બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથોની પાલી ભાષા જૈનધર્મના ગ્રંથોની માગધી ભાષાની માફક ભાગ્યેજ વપરાશમાં આવે છે. આ બન્ને ભાષાઓને ઘણો નિકટનો સંબંધ છે અને બન્ને સંસ્કૃતની પુત્રીઓ છે. સંસ્કૃત ભાષા જ્યારે શિષ્ટજન વાપરતા, ત્યારે બાળકો, સ્ત્રીઓ, મંદ બુદ્ધિવાળા, નોકરો વગેરે પાલી કે માગધી ભાષા વાપરતા હતા. સમગ્ર મનુષ્યોને આ ઉમદા સિદ્ધાંતોનો લાભ મળે, તેવી અનુગ્રહ બુદ્ધિથી આ ભાષામાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો.*

---

* **बालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्रकांक्षिणाम् ।**
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ १ ॥

આ પાલી અને માગધી ભાષા સંસ્કૃતમાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલી છે. જો સંસ્કૃતના જાણનાર વિદ્વાનો આ ભાષાઓના અભ્યાસ પાછળ લક્ષ આપે, તો ઘણા થોડા સમયમાં તે ભાષામાં નિપુણતા મળી શકે અને આ ભાષાઓનું જ્ઞાન પ્રાચીન ગ્રંથોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ઘણુંજ મદદગાર નીવડે.

૧૮૭૯ માં પ્રોફેસર મેક્ષમુલરે આ ગ્રંથનું અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું; ત્યાર પછી જુદા જુદા રૂપમાં ઘણી ભાષાઓમાં તેનું ભાષાંતર થયું છે. ચીનની ભાષામાંથી સેમ્યુઅલ બીલે પણ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. સને ૧૮૯૮ માં કલકત્તાની બુદ્ધિસ્ટ ટેસ્કટ સોસાયટીએ બુદ્ધઘોષની ટીકાસહિત આ ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે. ગુજરાતીમાં પ્રથમ સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રે આ ગ્રન્થનું ભાષાંતર પ્રકટ કર્યું હતું. હિંદુસ્તાનીમાં મૂળ સુધ્ધાં આરાકાન–નિવાસી ભિક્ષુ ચંદ્રમણિએ તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

આ ભાષાંતર કરવામાં પણ ઉપર જણાવેલાં ઘણાંખરાં ભાષાંતરોની મદદ લીધી છે અને તે માટે તે સર્વ લેખકોનો હું આભાર માનું છું. સરલ અને સમજાય તેવી ભાષામાં આ મહાન ગુરુનાં વચનામૃતો રજૂ કરવાનો પોતાને પ્રસંગ મળ્યો, તે માટે પોતાની જાતને આ લેખક ભાગ્યશાળી માને છે. જેના સમયમાં હિંદનો સૂર્ય મધ્યાહ્નકાળે પહોંચ્યો હતો, તે પ્રતાપી બૌદ્ધ ભૂપતિ મહાન અશોકના શિલાલેખો પણ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલા છે, કે જેથી બૌદ્ધધર્મના વિશાળ સિદ્ધાંતોની કેવી અસર થવા પામી હતી તેનો વાચકવર્ગને કંઈક ખ્યાલ આવે. વળી ‘શ્રીબુદ્ધનાં વિવિધ શિક્ષણો’ પણ આપવામાં આવ્યાં છે, કે જેથી લોકોને જુદી જુદી બાબતો ઉપર બૌદ્ધધર્મના વિચારો જાણવાનો પ્રસંગ મળે. આ સંબંધમાં લખવાયોગ્ય ઘણું છે, પણ હાલ તો જે કાંઇ ઉપયોગી હાથ લાગ્યું તેટલું વાચકવર્ગ આગળ ધરી આનંદ માનું છું.

રતનપોળ, અમદાવાદ
તા. ૧–૧–૧૯૧૨ } મણિલાલ નથુભાઈ દોશી

प्रकाशकनुं पहेली आवृत्तिनुं निवेदन

(ભારતના સંતપુરુષોની આગલી આવૃત્તિનાં
નિવેદન, પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ)

ચરિત્રમાળાના ૨૦–૨૧–૨૨ પુસ્તક તરીકે "ભારતના સંત-પુરુષો"નો પ્રથમ ભાગ વાચકોની સેવામાં સાદર થાય છે. જે વિષે વિશેષ ખુલાસો લેખકબંધુના આ સાથેના ઉલ્લેખમાં જણાશે.

શ્રીયુત્ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિતના નામથી ચરિત્રમાળાના વાચકો સુપરિચિતજ છે; એમ આ પુસ્તક પણ તેમના તે જ્વલંત ઉત્સાહનુંજ ફળ છે. આવા સજ્જનોને વારંવાર શુષ્ક ધન્યવાદો આપવા કરતાં × × × લાખે કરોડે પણ પૂર્ણ ન થનારી વિશાળ તૃષ્ણાને આધીન ન થતાં, લોકહિતાર્થે પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સંતુષ્ટ રહેનાર આવા અનેક નિષ્કામ સાહિત્યસેવકો પૂજ્ય ભારતમાતાના અંકમાં રમમાણ કરતા થાય એવી સદ્દભાવનાજ ઉચિત ભાસે છે.

ચૈત્ર શુક્લ ૧૫ }
સંવત ૧૯૬૯ }

અવગુણસાગર
—ભિક્ષુઅખંડાનંદ

लेखकनी पहेली आवृत्तिनी प्रस्तावना

ભારતવર્ષના કેટલાક સંતપુરુષોનાં પવિત્ર જીવનનો ગુજરાતી વાચકબંધુઓને યત્કિંચિત્ પરિચય કરાવવાનો પ્રસંગ આપવા માટે સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના મંત્રી, પૂજ્ય સ્વામી અખંડાનંદનો હું વિશેષ ઉપકૃત છું; કારણ કે, મહાપુરુષોની જીવનકથાનું કીર્તન લેખક અને વાચક, વક્તા અને શ્રોતા ઉભયને કલ્યાણકારી નીવડે છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રોનું વાચન અને મનન અનેક ઉપદેશકોના શુષ્ક ઉપદેશ કરતાં અધિક

કાર્ય કરે છે. સાધુનું પ્રત્યેક કર્તવ્ય માનવહૃદયમાં ઊંડા સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. આધુનિક કાળમાં આ પુસ્તકનો ગુર્જર—બંધુઓ તરફથી કેવો આદર થશે તે હું કહી શકતો નથી; કારણ કે, હાલના નવશિક્ષિત યુવકોનું વલણ જડવાદ અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિઓ ઉપર વિશેષ છે; ત્યારે પોતાને સંરક્ષક અને જૂના વિચારના ગણાવવામાં અભિમાન ધરાવનારાઓમાં પણ ખરી ધાર્મિકતા ઘણી થોડી જોવામાં આવે છે. અમુક બાહ્યાડંબરોથી તેઓ સંતોષ માને છે અને આચારની શુદ્ધતા, તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા, નિઃસ્વાર્થતા, પરદુઃખભંજનતા, નિરભિમાન, એકાગ્રતા આદિ સત્પુરુષોચિત ગુણોનો તેમનામાં લગભગ અભાવ દીઠામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ભગવાં વસ્ત્રધારી મનુષ્યોનો આદર થાય છે એ વાત ખરી, પણ પાત્ર અને કુપાત્રનો વિચાર કર્યા વગર સાધુસેવા કર્યાથી દેશને લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ થાય છે.

આ પુસ્તકમાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો સમયના અનુક્રમાનુસાર આપવાનું બની શક્યું નથી તેને માટે દિલગીર છું. નહિ તો ભારતવર્ષમાં ધર્મની ગતિ કેવા પ્રકારની થઇ છે, તે જાણવાનું નવશિક્ષિત સંપ્રદાયને વિશેષ અનુકૂળ થઇ પડત.

× × × ×

આ પુસ્તકમાં ભક્તરાજ દાદુનું ચરિત્ર, સાક્ષર શ્રી તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી, બી. એ. રચિત લેખના અક્ષરશઃ ઉતારારૂપ છે. તેમજ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનું ચરિત્ર, સ્વર્ગસ્થ રા. બા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખે કલકત્તાની આર્યાવર્તના સર્વ ધર્મોની પરિષદમાં આપેલા વ્યાખ્યાનના તેમના સત્પુત્ર રા. રા. મોતીલાલ લલ્લુભાઈ પારેખ. એમ. એ., એલ. એલ. બી. દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા ભાષાંતરનો અક્ષરશઃ ઉતારો છે; એ બન્ને ચરિત્રોનો ઉતારો કરવાની રજા આપવા માટે હું રા. રા. તનસુખરામભાઇનો તેમજ રા. રા. મોતીલાલભાઇનો વિશેષ ઉપકૃત છું.

તા. ૨૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩.
બારાં, કોટારાજ્ય, રજપૂતાના.

શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત

श्रीबुद्धदेव संबंधी ऐतिहासिक साल

જન્મ—શ્રીબુદ્ધદેવનો જન્મ કલિયુગના ૨૪૭૮ વર્ષે કપિલ-વસ્તુ પાસે આવેલી લુંબિની નામની વાટિકામાં વૈશાખ માસના શુક્લપક્ષની પૂર્ણિમા ને મંગળવારે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૩*માં થયો હતો.

મહાભિનિષ્ક્રમણ—(ગૃહત્યાગ)–ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૫માં ૨૮ વર્ષની વયે કપિલવસ્તુથી નીકળી સિદ્ધાર્થકુમાર શાક્યમુનિ બન્યા.

બુદ્ધત્વપ્રાપ્તિ—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮૮માં ૩૫ વર્ષની વયે નિરંજના નદીને પશ્ચિમ કિનારે વિશાળ બોધિવૃક્ષ નીચે શાક્યમુનિએ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. આ સ્થળ બુદ્ધગયાના નામથી હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રથમોપદેશ—(ધર્મચક્રપ્રવર્તન)—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮૮માં શ્રીબુદ્ધદેવે કાશીથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા ઈસીપતન (ઋષિપતન) નામના તપોવનમાં પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો.

નિર્વાણ—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩માં ૮૦ વર્ષની વયે શ્રીબુદ્ધદેવે કુશીનગરની પાસે આવેલા વનમાં શાલવૃક્ષ નીચે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

જન્મ, બુદ્ધત્વપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણ આ ત્રણ પવિત્ર (કલ્યાણ-કારી) બનાવો વૈશાખમાસના શુક્લ પક્ષની પૂર્ણિમાને દિવસે બનેલા હોવાથી ત્રણે પ્રસંગો એકસાથે તેજ દિવસે ઉજવાય છે.

---

* આ ગણતરી સિંહલદ્વીપમાં મનાતા બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે છે. ઉત્તર તરફના બૌદ્ધ લોકો આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૬માં બન્યો હોવાનું જણાવે છે.

भगवान बुद्धनी साधना, सिद्धि अने उपदेश

('ચિત્રમયજગત'ના સપ્ટેમ્બર તથા નવેંબર ૧૯૨૬ ના અંકોમાંથી)

પ્રસ્તાવના:–દુનિયામાં આજપર્યંત અલૌકિક તરીકે મનાયેલા સાત–આઠ મહાત્માઓમાં ભગવાન બુદ્ધની પણ ગણના થાય છે. તથાપિ જેમના ગુણોથી લોભાઇને તે ગુણગાન ગાવામાં આધુનિક ઇતિહાસકારોની લેખણ થનથનાટ કરવા લાગે છે, એવા નરવીરોની પ્રભાવલિમાં તેમનું નામ નજરે પડતું નથી. આ માન સીઝર, અલેક્ઝાંડર, નેપોલિયન વગેરેને લાધ્યું છે. સ્પષ્ટ એમજ છે! ભગવાન બુદ્ધે પોતાનો કીર્તિધ્વજ ઉપર જણાવેલા વીરોની પેઠે ઐહિક ઐશ્વર્યના આડંબર ઉપર રોપ્યો નથી, અથવા એવી ઐશ્વર્યરૂપી ઇમારત રચતી વેળા, તેને મજબૂતી આણવા સારુ દીધેલા નરબલિના રક્ત વડે નીતરતી તલવારથી ભય પામી પ્રશંસક બનેલા ભાટોની સહાયતાની પણ તેણે અપેક્ષા રાખી નથી. મહાભાગોના સામ્રાજ્યની વાતજ જુદી. પોતાના સામ્રાજ્યની સાક્ષી પૂરનારા શિલાલેખ તેમણે જનતાજનાર્દનના અંતઃકરણરૂપી શાશ્વત શિલાતલ ઉપર કેવળ જ્ઞાનચક્ષુ વડે વાંચી શકાય એવી અદૃશ્ય લિપિમાં કોરી રાખ્યા છે. આવાં સામ્રાજ્યોની રચના આંખની કીકીનેયે પોતાના મૃદુસ્પર્શથી આહ્લાદ આપનાર છે; પરંતુ પ્રસંગે પ્રચંડ શિલાખંડને સુધ્ધાં પોતાના અવિરત વર્ષાવથી શૂન્યવત્ કરણક્ષમ જે નીર તદુપમ નિર્મળ પ્રેમના સામર્થ્ય પર થયેલી હોય છે. આ સામ્રાજ્યની શાશ્વતી પણ ચારઆઠ પેઢીઓ ટક્યા બાદ નામશેષ થઇ જતી શાશ્વતી પૈકી નથી, તે કલ્પકલ્પાંત સુધી ટકનારી હોય છે. આવાં અક્ષય્ય સામ્રાજ્યોના પ્રસ્થાપકોને ચિદ્દ્ઘન ચૈતન્યના અવતાર માનવાની આપણ હિંદુઓની રીત છે.

અવતાર ધારણ કરવાના પરમેશ્વરના ઉદ્દેશ અનેક હોઇ શકે છે.

ધર્મોદ્ધાર, દુઃસંહાર, શિષ્ટપરિપાલન, આદર્શભૂત આયુષ્યક્રમ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. એ પૈકી બુદ્ધનું અવતારકાર્ય ધર્મોદ્ધારનું હતું.

એ મહાભાગ સંબંધી એકંદર હકીકત અહીં આપવી અશક્ય છે; તેથી તેમની આધ્યાત્મિક સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ, આ ત્રણ બાબતોનુંજ વિવેચન કરવાનું અહીં યોજ્યું છે. બુદ્ધની બાબતમાં અનેક ભ્રામક, અતિશયોક્તિપ્રચૂર ને અસંભાવ્ય કલ્પનાઓ જનસમાજમાં રૂઢ છે. પાલી ભાષાના જાણકાર ને બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુશળ ગણાતા સુપ્રસિદ્ધ ધર્માનંદ કોસંબીના લેખનાધારે ઉપરની ભ્રામક કલ્પનાઓનું નિરસન કરવાનો પ્રયત્ન પણ આ લેખમાં કર્યો છે.

અવતારી હતા છતાં પણ ભગવાને માનવદેહ ધારણ કર્યો હતો ને પ્રથમ ક્રમે ક્રમે પોતાની ઉન્નતિ કરી લઇને, છેવટે સિદ્ધાવસ્થામાંના પુરુષો પ્રમાણે પોતાનું વર્તન તેમણે રાખ્યું હતું. આથીજ તેમનાં વૈરાગ્ય, દયા, પ્રેમ ને સન્નિષ્ઠા અખિલ માનવજાતિને આદર્શભૂત થઇ રહ્યાં છે. તેઓ અવતારી પુરુષ હતા, તેથી તેમની વાત જુદી ને આપણી જુદી. તેમની પેઠે વર્તવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો એ અનિષ્ટ છે, એમ માનવું એ મૂર્ખાઇભરેલું લેખાશે. પરમેશ્વર જ્યારે મનુષ્યદેહમાં અવતરે છે, ત્યારે માનવદેહધારી આત્માને કઈ કઈ કરણી કરવી શક્ય છે, એ બનાવી આપવું એજ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. મનુષ્યની અંતર્ગત શક્તિનો વિકાસ કેટલા પ્રમાણમાં થઇ શકે છે ને તેનું રહસ્ય શું છે, એ સમજાવવા સારુજ ઇશ્વર પોતે પંચભૌતિક દેહ ધારણ કરીને પૃથ્વી ઉપર અવતરે છે. બુદ્ધની સાધનાનો અભ્યાસ આપણે આજ દૃષ્ટિથી કરવો જોઇએ. તેમણે મેળવેલી સિદ્ધિ, સામાન્ય મનુષ્યને એક તો શું પણ સો જન્મે પણ મેળવવી શક્ય નથી; તથાપિ જે મુમુક્ષુ છે તેમણે, બુદ્ધે પોતાના નેત્ર સામે રાખેલું ધ્યેયજ પોતાની સામે પણ રાખવું જોઇએ. અનંત જન્માંતરે કાં નહિ, પરંતુ પ્રયત્ન કરનારાને મુક્તિ છેજ એવો વિશ્વાસ ભગવાને પોતેજ શ્રીમુખે ગીતામાં આપ્યો છે; તો જન્મોનો હિસાબ રાખવાનું

કારણુ નથી. ઉજ્જ્વળ ધ્યેયને આંખ સામે રાખીને તદનુસાર વર્તવું એટલુંજ આપણું કર્તવ્ય ને એજ આપણા જયનો બીજમંત્ર.

બચપણ ને અધ્યાત્મનું બીજઃ—ગૌતમ શાક્ય કુળમાં જન્મ્યા. શાક્ય એ એક વિશિષ્ટ જાતિનું નામ. આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં આ જાતિના લોક આર્યાવર્તના ઉત્તરભાગમાં રહેતા હતા. આ શાક્યરાજ્યના પૂર્વ, પશ્ચિમ ને ઉત્તરભાગ નિર્જન અરણ્યોથી વ્યાપેલા હતા ને દક્ષિણે કોસલનું બળવાન રાજ્ય પ્રસરાયેલું હતું. ગૌતમના જન્મની વેળાએ શાક્યોને કોસલોએ જીતી લીધા હતા; તથાપિ ત્યાર પહેલાં તેમણે સ્વતંત્ર—ગણુસત્તાક—એટલે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો ઉપયોગ પુષ્કળ વર્ષ સુધી કર્યો હતો. કાલાનુક્રમે એકતંત્રી રાજસત્તાક રાજ્યનું બળ વધુ દર્યું ને કોસલોએ શાક્યને જીતી લીધા. આ આપત્તિથી શાક્ય લોકો ક્ષાત્રવૃત્તિથી વંચિત થયા ને તેમના પૈકી ઘણાએએ કૃષિવૃત્તિનો કાયમનો સ્વીકાર કર્યો. સાધારણુ સો કુળનું એક ગોત્ર ને એવા એક એક ગોત્રનો એક કુલપતિ; આવી તેમની સમાજરચના હતી. ફક્ત કુલપતિજ રાજકારણુમાં ભાગ લેતો. ગોત્રમાંના બીજા માણસો ખેતીવાડી વગેરે ધંધો કરતા. આ રાજકારણુવ્યાસંગી કુલપતિને 'રાજા' ના નામથી તેઓ સંબોધતા હતા.

શુદ્ધોદન એ આવા રાજાઓ પૈકીજ એક હતો. શાક્યોની એક વારની રાજધાની કપિલવસ્તુ નગરીમાં તે રહેતો હતો. તેને બે સ્ત્રીઓ હતી. એકનું નામ માયાદેવી ને બીજીનું મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી. આ બન્ને બહેનો હતી. ઇશ્વરકૃપાએ માયાદેવી ગર્ભવતી થઇ. એ વખતે તેણે લુંબિની નામના પોતાની માલિકીના એક ઉપવનમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાંજ તેને સારા મુહૂર્તમાં એક તેજસ્વી બાળક અવતર્યું. એ બાળક તેજ ભગવાન બુદ્ધ. બુદ્ધના જન્મ સમયે નાના પ્રકારના ચમત્કારો થયાના દાખલા ઠેકઠેકાણેની દંતકથાઓમાં વર્ણવેલા છે. એ બધામાં સુત્તનિપાલનું વર્ણન પ્રાચીનતમ છે. શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ વર્ણનનો વિચાર કરતાં "બાળક જન્મ્યા પછી

બે-ત્રણ દિવસની અંદરજ અસિત નામના એક બ્રાહ્મણે, "કુમાર સર્વ સુલક્ષણસંપન્ન હોવાથી આગળ જતાં મહત્પદ પ્રાપ્ત કરી લેશે આવું ભવિષ્ય કહેલું" એવો થાય છે. આ ભવિષ્ય સાંભળીને માતાપિતાને તેમજ આપ્તવર્ગને અત્યંત આનંદ થયો; પરંતુ આ આનંદ અનુભવવાને માયાદેવી ઘણા દિવસ જીવતી ન રહી. સુવાવડના સાતમેજ દિવસે તેણે પોતાની ઇહલોકની યાત્રા પૂરી કરી. માતાવિહોણા બાળકનું સંગોપન તેની માસી મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી દેવીએ સાવત્રભાવ હોવા છતાંએ સગી માના જેટલા પ્રેમથી અને કાળજીથી કર્યું.

મહાભાગનાં સાતઆઠ નામો પ્રચલિત છે. અમરકોષકર્તાએઃ-

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।
गौतमश्चार्कबंधुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥

આવી તેની નામાવળી આપી છે. 'સુત્તનિપાલ' નામના પાલીગ્રંથમાં બાલ્યકાળથી તે પરિવ્રાજકતા અંગીકાર કરી ત્યાંસુધી ગૌતમ, ત્યાંથી સમાધિ થતાં સુધી બોધિસત્ત્વ ને તદનંતર બુદ્ધ; આવી નામપરંપરા જણાઇ આવે છે. આ બીજી પરંપરા વાચકોએ વિશેષ કાળજીપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. આ સિવાય ભગવાનને શાક્યસિંહ ને અર્કબંધુ આવાં નામો પણ આપેલાં જણાય છે. તેમની જાતિનું નામ શાક્ય ને ગોત્ર આદિત્ય હોવાને લીધે પણ કદાચિત્ તેમને આ નામો પ્રાપ્ત થયાં હશે.

લલિતવિસ્તર નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં, બીજા અનેક પાલીભાષાના ગ્રંથોમાં ને તેજ પ્રમાણે અશ્વઘોષના બુદ્ધચરિતમાં મહાભાગની બાબતમાં અનેક અદ્દભુત ચમત્કારોનું સુંદર વર્ણન નજરે પડે છે; તથાપિ તેમની અધ્યાત્મસાધના ને નિર્વાણસિદ્ધિની બાબતમાંજ અહીં લખવાનું હોવાથી એ ચમત્કારોનું વર્ણન અહીં આપી શકાતું નથી. બિલકુલ નાની ઉંમરમાં પણ બુદ્ધ ધ્યાનધારણા કરતા હોવાનો પુરાવો મધ્યમનિકાયમાં આવેલા મહાસત્તક સુત્તમાંથી મળી આવે છે. પોતાના

પિતાના બગીચામાં જાંબુડાની સઘન વૃક્ષછાયામાં બાલબુદ્ધ ધ્યાનસ્થ થઇને બેસતો હતો, એ સંબંધી મધ્યમ નિકાયમાં નીચે જણાવેલી હકીકત આવી છે:–"હું જાંબુડાના ઝાડની નીચે જઇને બેસતો હતો, એ વાતનું મને સારીરીતે સ્મરણ છે. વિષયલંપટ ને દુષ્ટ વિચારોથી રહિત એવા નિર્મળ મનમાંના વિવેકવિકાસને પ્રાપ્ત થનારા પ્રેમાનંદનો લાભ સૌથી પ્રથમ મને આજ ઠેકાણે થયો. સંબોધન (પૂર્ણજ્ઞાન) નો માર્ગ આજ હશે કે શું? શુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિનો આધાર લઇને એકાગ્ર ધ્યાનમાં મગ્ન થવાને લીધેજ મને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ને જ્ઞાનનો માર્ગ તે આજ, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો. અગ્નિવેસ્સા, વિષયી ને દુષ્ટ વિચારોથી અલિપ્ત રહેનારા પૂર્ણાનંદથી મારે બીવું શું? મેં એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે, તેને લીધે મારે કદી પણ ગભરાઇ જવું નહિ." અહીં વર્ણન કરેલું જ્ઞાન ગૌતમને બચપણમાંજ થયેલું હતું. એ કેટલાક તાર્કિકોને ખરું નહિ લાગે; તથાપિ એકાગ્રબુદ્ધિ ને એકાગ્રબુદ્ધિથી થતો આનંદ, એ બન્ને તેને અપરિચિત નહોતાં; એટલું તો ખાસ જણાવવું જોઇએ. સમાધિસુખ દેહદંડથી પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી; પણ પ્રસન્ન મન વડે ધ્યાનધારણા કરવાથીજ મળી શકે છે, એટલુંજ એનું તાત્પર્ય છે.

બ્રહ્મવિહાર–જેના ધ્યાનમાં ભગવાન બુદ્ધ નિમગ્ન થઇ જતા હતા, તે દેવતા કયા હોવા જોઇએ? એ કહેવું બહુ કઠિન છે. તેમનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, કારુણ્ય ને કોમળ અંતઃકરણ ઉપરથી જોતાં વિશ્વવ્યાપક પ્રેમ એજ તેમનો ધ્યાનદેવતા થઇ રહ્યો હોવો જોઇએ. બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ પછી ધ્યાનભાવનમાં મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા (આનંદ) ને ઉપેક્ષા (ત્યાગબુદ્ધિ અગર ઉદાસીનતા), એવા ચાર ભાગ તેમણે પાડ્યા. આ સાધના કરનારા સાધકોનું વર્ણન આ પ્રમાણેનું મળી આવે છે:–"તેણે (સાધકે) એકાંતમાં બદ્ધાસનસ્થ થઇને બેસવું. શરીરને સમતોલ રાખીને જાગ્રતબુદ્ધિને ચાલના દેવી. મૈત્રીયુક્ત ચિત્ત વડે એક દિશાને ભરી કાઢવી. ત્યાર પછી એવીજ રીતે ચારે

દિશા તથા સર્વ વિશ્વનું પોતાની મિત્રભાવનાથી આક્રમણ કરવું. પછી ક્રમે ક્રમે કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષા આ વૃત્તિઓનો મનમાં અવલંબ કરવો અને આ સાધના વડે અખિલ વિશ્વને પ્રેમથી ભરી કાઢવું." બુદ્ધગ્રંથોની અંદર આ સાધનાનું નામ બ્રહ્મવિહાર એવું રાખ્યું છે. પ્રાણાયામાદિ ધ્યાનના પ્રકાર ગૌતમને કદાચિત્ પરંપરા-સંપન્ન પૂર્વજોની તરફથી જ્ઞાત થયા હશે, તથાપિ ઉપર જણાવેલો બ્રહ્મવિહારનો માર્ગ તો તેમણે પોતેજ શોધી કાઢયો.

વિલાસ અને વૈરાગ્ય—આ પ્રમાણે ભાવી અવતારકૃત્યની મૂળભૂત કલ્પના જે પ્રેમ અને ધ્યાન તેનો અંકુર બુદ્ધના મનમાં બચપણમાંજ ઊગ્યો હતો. ગૌતમના સમયમાં મોટા મોટા શ્રીમંત અને સરદારોનાં ઘરનાં માણસો પોતાનો વખત નાના પ્રકારના ઉપભોગમાં ને વિષયલોલુપતામાં વિતાવતાં હતાં. જુદી જુદી ઋતુ-ઓમાં સુખાવહ થાય એવાં સુખોપભોગનાં સાધનોથી ભરેલા મહેલો તેમને રહેવા સારુ બાંધેલા હતા. ગૌતમની બાબતમાં પણ આમાં-ની કંઇએ ઊણપ નહોતી. ફક્ત સુખોપભોગનાં સાધનોથી ફસાઇ જવા જેટલા ગૌતમ મૂર્ખ નહોતા એટલુંજ. અંગુત્તરનિકાયના તિકનિ-પાતમાં આ સંબંધી આવો મજકૂર આવ્યો છે:—"ભિક્ષુઓ ! હું અત્યંત સુકુમાર હતો. મારા વિલાસને માટે મારા પિતાએ ઠેકઠેકાણે નાનાં-મોટાં સરોવરો બંધાવીને તેમાં અનેક પ્રકારનાં કમળોના વેલા પ્રસ-રાવેલા હતા. હું ઘરમાંથી બહાર પડું કે મને તડકાનો તાપ ન લાગે એટલા સારુ ચાકરલોક મારા મસ્તક ઉપર શુભ્ર છત્રચામરો ધરતા હતા. મારો પોષાક તદ્દન રેશમી વસ્ત્રોનો બનાવવામાં આવતો. શિયાળો, ઉનાળો ને ચોમાસું, આ ત્રણે ઋતુઓમાં રહેવા સારુ ત્રણ જુદા જુદા રાજમહેલ મારા માટે બંધાવ્યા હતા. ચોમાસાના ચાર મહિનાઓમાં હું મહેલમાંથી બિલકુલ બહાર ન નીકળતાં યુવતીઓનાં ગીતનૃત્યાદિ વિલાસોપભોગમાં લીન થઈ જતો. ઇતર રાજાઓને ત્યાં નોકરચાકર વગેરેને હલકા પ્રકારનું અન્ન આપવામાં આવતું; પરંતુ

મારે ત્યાં તેમને માંસયુક્ત મિષ્ટાન્ન હમેશાં મળતું રહેતું.

"આવી રીતે સુખવિલાસમાં જ્યારે હું ગરકાવ હતો, એ વખતે મારા મનઃસરોવરમાં આ પ્રમાણેના વિચારતરંગ ઊઠ્યાઃ–'આપણે પોતે આગળ જતાં વૃદ્ધ થવાના છીએ એ સ્પષ્ટપણે દેખાતું હોવા છતાં માણસોએ વૃદ્ધોને શા સારુ તિરસ્કારવા જોઇએ? નિદાન મને તો; હું વૃદ્ધ થવાનો છું એ સમજાતું હોવાથી બીજા સામાન્ય લોકોની પેઠે તેમનો તિરસ્કાર કરવો શોભતો નથી.' આ વિચારતરંગો વડે મારો તારુણ્યમદરૂપી પુલિનપ્રાસાદ નિઃશેષ ખેંચાઈ ગયો.

"પોતે ક્યારે ને ક્યારેય પણ રોગથી પટકાઈ પડવાના છે, એવું જાણવા છતાં પણ લોકો રોગી માણસોની ઘૃણા કરે છે. મારું વ્યાધિગ્રસ્ત થવું અશક્ય નથી, તો તેમ કરવું મને ઉચિત નથી, ઇત્યાદિ વિચારોથી શરીરસંપત્તિ સંબંધી મારા ડોળદમામ તદ્દન ઓસરી ગયા.

"આપણે પોતે ક્યારે ને ક્યારેય પણ મૃત્યુ પામવાના છીએ એનું ભાન હોવા છતાંએ લોક મડદાંને જોઇને દૂર દૂર ભાગે છે. હું મર્ત્ય છું, એવું મને સમજાયેલું હોવાથી સામાન્ય લોકોની પેઠે પ્રેતોને જોઈને છેટે ભાગી જવું મને બિલકુલ યોગ્ય નથી. આવી વિચારલહરીઓથી મારો જીવનમદાનલ પૂર્ણપણે ઠંડો થઈ ગયો."

ઉપલા ઉતારાઓનું બરાબર મનન કરતાં વૈભવના અત્યુચ્ચ શિખર પર વિરાજતા હોવા છતાંયે ગૌતમના મનમાં સર્વસાધારણ લોકોની બાબતમાં વિશિષ્ટ અનુકંપા દગ્ગોચર થતી હતી, એ સહજ લક્ષમાં આવશે.

ગરીબગુરબાંઓ અને દુઃખીજનોના નિઃશ્વાસથી તેમનું કોમળ અંતઃકરણ હમેશાં ભરાઈ આવતું. ઉપર પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોપભોગમાં તે ડૂબી ગયા નહિ. દયાળુ મન દીનદુઃખીઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિથી હમેશાં આર્દ્ર રહેતું હતું.

તેમની આ કોમળ વૃત્તિનો અધિક વિકાસ થતાં થતાં તેનું

પર્યવસાન છેવટે ગૃહત્યાગમાં થયું. લલિતવિસ્તર વગેરે ગ્રંથોમાં સારથિની સાથે થયેલા સંભાષણને યોગે અથવા એકાદો વૃદ્ધ મનુષ્ય, અથવા કોઇનું પ્રેત કિંવા પથિસ્થ ભિક્ષુ ઇત્યાદિ દૃષ્ટિપથમાં આવવાથી તેમને સકદ્વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયાની રસભરી, પરંતુ કાલ્પનિક કથાઓ અનેક આવી છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં તો તેઓ રાતના એકલાજ નાસી ગયાનાં, સારથિની સાથે રથમાં બેસીને ગયાનાં અથવા પ્રભુ રામચંદ્રની પેઠે અશ્વારૂઢ થઇને એકલાજ ગયાનાં નાનાવિધ વર્ણનો છે. બીજાં અનેક સ્થળે ગૃહત્યાગ કરવાના દિવસેજ ગૌતમને પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયાની હકીકત પણ આપેલી જણાય છે; પરંતુ આ બધાં યથાર્થ વર્ણનો નથી. એમાં સત્યનો થોડો અંશ હશે; પરંતુ અક્ષરશઃ સત્યતા તેમાં નથી. વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્ય અથવા વૃદ્ધ અગર પ્રેત કિંવા ભિક્ષુ એ પૈકી બધી અથવા એકાદ વ્યક્તિ વયના ઓગણત્રીસમા વર્ષપર્યંત ગૌતમના જોવામાં ન આવી હોય, એ બિલકુલજ સંભવતું નથી. સારથિએ તેમને ગુરુપદેશ આપ્યો એ પણ ખરું લાગવા જેવું નથી. ઘર છોડીને જવાના અરસામાં તેમને રાહુલ નામનો પુત્ર હતો એ બિના ખરી હોય; તોપણ તે ગૃહત્યાગના દિવસેજ જન્મ્યો હતો, એવું અનુમાન બાંધવાને કોઇ પણ જાતનો ખાતરીલાયક પુરાવો નથી. મજ્ઝિમનિકાયના અરિયપરિયેસનસુત્તમાં બુદ્ધે સ્વમુખે પોતાના ગૃહત્યાગની હકીકત કહી છે, તે આ પ્રમાણેઃ—

"ભિક્ષુઓ! હું જ્યારે જુવાન હતો અને મારા માથા પરનો એક કેશ પણ ધોળો નહોતો થયો, ત્યારેજ આ વિચારોએ મારા હૃદયસાગરમાં ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો ને મને ઘરમાંથી બહાર ધકેલ્યો. પિતાએ ને માતાએ મને પરવાનગી આપી નહિ. તે બન્નેને ઝારઝાર રડતાં મૂકીનેજ મેં મુંડન કરી લીધું ને કાષાયવસ્ત્રો ધારણ કરીને ઘર બહાર નીકળી પડ્યો."

વૈરાગ્યનાં કારણો—ગૌતમે ઘરનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો એ હકીકતના કરતાં, ખરી જુવાનીના બહારમાં આ સુકુમાર રાજકુમારે

વિષયોપભોગોને તુચ્છ માની તમામ ઐશ્વર્યને લાત મારીને અને વૈરાગ્યદીપિકાને હાથમાં લઇ દુઃસાધ્ય નિર્વાણસુખની શોધ શા સારુ આરંભી એ જાણી લેવું વધુ મહત્ત્વનું ને બોધપ્રદ છે. ગૌતમના જમાનામાં પોતાને ચક્રવર્તી કહેવરાવી લેવાનુંજ ધ્યેય ક્ષત્રિયમાત્રનું અત્યુચ્ચ ધ્યેય હતું. અમુક રાજાને ત્યાં કુમાર જન્મ્યો કે આગળ જતાં તે સાર્વભૌમ થશે કે નહિ એની ચિકિત્સા તેના જાતક ઉપરથી કરવાની શરૂઆત થતી; પરંતુ વસ્તુઓનું ઇંગિત જાણનારા બુદ્ધનું આવું ચક્રવર્તીત્વ સંપાદન કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી સમાધાન થાય તેવું નહોતું. કારણ ચક્રવર્તી થાય તોપણ ભય, મોહ, અશાંતિ ઇત્યાદિ શત્રુપરંપરાથી મુક્ત થવું પોતાને શક્ય નથી, એ બુદ્ધ સારી રીતે સમજતા હતા. આ શત્રુઓના ત્રાસમાંથી છૂટીને, તેનાથી દૂર રહેલા અખંડ શાંતિસામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરી લેવી—એવી તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા; ને શાંતિસામ્રાજ્યનો માર્ગ સામાન્ય જનોને બતાવીને તેમને સંસારતાપથી છોડાવવા—એ તેમની અંતઃકરણની ધગશ. સંસારત્યાગ કરીને પરિવ્રાજક બનેલા ને જંગલ જંગલમાં સંચાર કરનારા શ્રમણ આ સામ્રાજ્યપ્રાપ્તિના માર્ગે પોતાને લઇ જશે, એવો બુદ્ધને દૃઢ વિશ્વાસ હતો.

દંડસુત્તમાં આવેલા સુત્તનિપાતમાં ગૌતમના ગૃહત્યાગનાં કારણો આ પ્રમાણે આપ્યાં છેઃ—"પોતાને સંતોષ—સુખ ન હોવાથી, બીજાનો દોષ કાઢીને એકબીજામાં કલહ વધારનારા લોકો તરફ જોઇને મને અત્યંત ભય લાગવા માંડ્યો. મને સંવેગ (વૈરાગ્ય) કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો તે હવે જણાવું છું. દિવસે દિવસે શુષ્ક થતા જતા સરોવરને જોઇને સરોવરમાં રહેનારાં માછલાં જે પ્રમાણે ગર્ભગલિત થઇ જાય છે, તે પ્રમાણે પોતપોતામાં ઝઘડા મચાવીને પોતાનો ક્ષય કરી લેનારા જનસમૂહ તરફ જોઇને હું ગભરાઇ ગયો. મને સંસાર અસાર લાગવા માંડ્યો. દશે દિશાઓ થરથર કંપે છે એવો મને ભાસ થવા લાગ્યો. મારું પોતાનું રક્ષણ કરી શકાય એવી નિર્ભય જગ્યા મને ક્યાંયજ

નજરે પડતી નહિ; કારણ દિગંતપર્યંત દૃષ્ટિ ફેંકું તોયે કલહમગ્ન જનસમૂહનું ભયંકર ચિત્ર મારી નજર સામે ખડું થતું. આ સ્થિતિ જોઇને મારું મન તદ્દન ગળી ગયું." ઉપરના ઉદ્‌ગાર તરફ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં જરામરણાદિ વ્યાધિઓ વડે મૂળથીજ હતબલ થયેલા જનસમાજને, ક્ષણભંગુર ઐહિક સુખોપભોગના છંદે લાગી એકબીજાનો નાશ કરવાને ઉદ્યુક્ત થયેલો જોઇને બુદ્ધના અંતઃકરણમાં પરાકાષ્ઠાની ઉદ્વિગ્નતા આવી હતી, એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સ્વાર્થ, દ્વેષ, માત્સર્ય ઇત્યાદિ જનકલહોને બીજરૂપ થઇ પડેલી બાબતોમાંજ તેમની ઉદ્વિગ્નતાનું મૂળસ્થાન છે. જીવની ને તે પ્રમાણે ઐહિક સુખની ક્ષણભંગુરતા એજ તેમના વૈરાગ્યનું મૂળ.

વૈરાગ્યજ વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાંનું પહેલું પગલું છે. પ્રચલિત વિષયસુખમાં ને સામે નજર આગળ ચાલુ રહેલી બીજી ક્ષણભંગુર બાબતોમાં ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન થઇને એના કરતાં શુદ્ધતર બાબતોથી થનારા આનંદનો છંદ લગાડવો, એ બીજું પગલું છે. ચર્મચક્ષુને દેખાતી બાહ્ય વસ્તુઓ પર અવલંબી રહેલું સુખ એ ખરું સુખ ન હોતાં અંતઃકરણની નિત્ય પ્રસન્નતા એજ ખરું સુખ છે, એવી મનમાં ખાતરી થઇ કે પછી તે આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરી લેવાના પ્રયત્નમાં લાગે છે. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પ્રારંભ અહીંથીજ શરૂ થાય છે.

લેખાંક બીજો

ભગવાને હવે સંપૂર્ણ વૈરાગ્યનો અંગીકાર કર્યો. સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ સુખસાધનોનો ત્યાગ કરી, બચપણમાંજ જાંબુડીની છાયામાં દૃગ્ગોચર થયેલા નિર્વાણસુખનો અક્ષય લાભ મેળવી લેવાના પ્રયત્નમાં તે લાગ્યા. નિર્વાણસાધન ને આત્માનુભવનેજ તેમણે પોતાનાં ધ્યેય બનાવ્યાં. બોધિસત્ત્વના વખતમાં આ ધ્યેય કંઇ નવીન આવ્યાં ન હતાં. જન્મ-મરણની યાતનાઓમાંથી છોડાવનારું ચિરશાંતિસુખનું ધ્યેય ભરતખંડમાં અતિપ્રાચીન એવા ઉપનિષત્કાળથી રૂઢ થયેલું છે. આજ

શાંતિસુખની પ્રાપ્તિને સારુ હિંદુ આર્યોમાંના અતિ તેજસ્વી તેમજ ઓજસ્વી ઋષિવર્યોએ પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન આપ્યું. આ રીતે આ ધ્યેય અનન્ય અને સનાતન છે, તોપણ તેને સાધ્ય કરવાના માર્ગ અનેક ને હમેશાં બદલી શકાય એવા છે. આ સાધનરૂપ ભિન્નતા આધુનિક નથી, પણ તે સુધ્ધાં પ્રાચીનકાળથીજ શરૂ થયેલી છે. આ પ્રકારને અનુસરી ગૌતમના સમયમાં આ ધ્યેયસાધનને માટે કેટલાક વિશિષ્ટ પંથ અને સાધનાઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં. તે કઈ કઈ એનું આપણે સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરીએ.

જુદા જુદા પંથ

પાલી ભાષાના સુત્તનિપાત, સભિયસુત્ત, નિભંગ વગેરે ગ્રંથોમાં આશરે ૬૨–૬૩ વૈદિકેતર મતનો ઉલ્લેખ જણાય છે. કોસલ અને મગધ દેશમાં આ જુદા જુદા મતાનુયાયીઓનો સંચાર હમેશાં ચાલુ હતો. પ્રસંગવશાત્ આવા પાંચપચાસ શ્રમણ એક ઠેકાણે ભેગા થઇ જતા. પોતપોતાના મતની ઉત્તમતા સાબિત કરી આપવાને તેઓ તાત્ત્વિક વાદવિવાદ પણ કરતા. બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ પછી ભગવાને તેમનું ગૌરવ કર્યાનું દૃષ્ટિએ પડતું નથી; કારણ તેમનો ધિક્કાર કરીને એમને સત્યનું ખરું સ્વરૂપ બિલકુલજ સમજાયું નથી. એમના સિદ્ધાંત જન્માંધોએ કરેલા હસ્તિવર્ણનના જેટલાજ વસ્તુસ્થિતિનિદર્શક છે, વગેરે પ્રકારના ઉદ્ગાર તેમણે એક ઠેકાણે કાઢ્યા છે. દીર્ઘનિકાયમાં આવેલા બ્રહ્મજાળસુત્તમાં આ બાસઠ મતોનું સવિસ્તર વર્ણન આપેલું છે. આ મતો પૈકી બધાજ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન હોય એ બિલકુલ સંભવતું નથી. એ પૈકી અનેકોમાં પુષ્કળ સામ્ય પણ દેખાઇ આવે છે, તથાપિ કંઇક ક્ષુદ્ર મતભેદોને લીધે તેમને મતાંતરત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું.

વૈદિક પંથ

પ્રથમ બ્રાહ્મણ અથવા વૈદિક પંથનો આપણે વિચાર કરીએ. એમાં મુખ્ય ભેદ બે. સંસારમાં રહીનેજ વેદાધ્યયન કરી, યજ્ઞયાગાદિ વેદોપદિષ્ટ કર્મ કરનારા ગૃહસ્થાશ્રમી લોકોનો એક ને બીજો સર્વસં-

ગપરિત્યાગ કરીને વનમાં રહી અગ્નિહોત્રાદિ વ્રતો ને જપતપાદિ સાધના કરનારા નિત્યસંન્યાસી તપોધનોનો. બન્નેની સામે ધ્યેય એકજ ને તે એ કે, બ્રહ્મસાયુજ્યતા મેળવવી. આ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ? એ બાબતમાં પુષ્કળ મતભેદ હોવાનો ઉલ્લેખ દીર્ઘનિકાયના તે વિજયસુત્તમાં જણાય છે. આ ગ્રંથમાં ઉપરોક્ત પ્રશ્નના નિર્ણયસંબંધી મહર્ષિ વસિષ્ઠ ને ભારદ્વાજની વચ્ચે વાદવિવાદ થયાનું વર્ણન છે.

વૈદિકેતર પંથ

આમાં શ્રમણોને મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઇએ. એમનું મુખ્ય ધ્યેય ઐહિક દુઃખમાંથી મુક્ત થવું એ છે; તથાપિ આ મુક્તતા મેળવવી કેવી રીતે? એ બાબતના મતભેદને લીધે તેમનામાં જુદા જુદા બાસઠ મતભેદ થયા. એમાંથી છ મહત્ત્વના છે ને બુદ્ધના વખતમાં તેમને માન પણ સારું મળતું હતું. અક્રિયા, સંસારશુદ્ધ, ઉચ્છેદ, અન્યોન્ય, ચાતુર્યામસંવર ને વિક્ષેપ, આ એ છ વાદોનાં નામ છે. હમણાં આ પૈકી ચાતુર્યામસંવર અથવા 'નિગ્રંથી' સિવાયના બીજા બધા પંથ નામશેષ થયેલા છે. 'સામઞ્ઞફલસુત્ત' નામનો બૌદ્ધ-ગ્રંથ એમ જણાવે છે કે, આ પંથ મહાવીર સ્વામીએ સ્થાપ્યો છે; તથાપિ જૈનગ્રંથોની અંદર આ બાબતમાં જુદાજ વિધાનો કર્યાનું જણાય છે. તેમના મત પ્રમાણે મહાવીરનીયે પહેલાં આશરે અઢીસો વર્ષ અગાઉ પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરે આ પંથ સ્થાપ્યો. હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય ને પરિગ્રહમાંથી નિવૃત્તિ, આ એ પંથનો મૂળમંત્ર. આ નિયમ-ચતુષ્ટયનેજ ચાતુર્યામ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મહાવીરે આ ચતુષ્ટયને મૈથુનનિવૃત્તિ આ પાંચમા યામ (નિયમ)ની જોડ દીધી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં "પાર્શ્વમહામુનિએ ઉપદેશેલો યામચતુષ્ટયજ વર્ધમાન મુનિએ પંચશિક્ષારૂપે નિરુપ્યો" એવું વર્ણન છે. સુત્તપિટક ગ્રંથમાં આ મત સંબંધે પુષ્કળ માહિતી મળે છે. પુનર્જન્મના તત્ત્વ પર આ મતના અનુયાયીઓનો વિશ્વાસ હતો. સંયમ અને તપની સહાયતાથી કૃતકર્મકર્દમ ધોઈ નાખી મુક્ત થવાના માર્ગને તેઓ અનુ-

સરતા હતા. બાકીના પંથને છોડી દઈ આ એકજ જૈનપંથની આટલી સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, એ ધર્મ બૌદ્ધધર્મનીએ પહેલાંથી ચાલતો આવ્યો છે, એ વાચકોને સ્પષ્ટપણે બતાવી આપવું. ભગવાન બુદ્ધે આ પંથનાંજ અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય વગેરે તત્ત્વો સ્વીકાર્યાં છે ને તેમાં થોડોઘણો ફેરફાર કરીને પોતાનો પંથ પ્રસ્થાપ્યો છે. એમાંનાં અપરિગ્રહ, મૈથુનવિરતિ આ તત્ત્વોને કિંચિત્ બદલીને બૌદ્ધ ગૃહસ્થધર્મીઓ સારુ પરસ્ત્રીવિરતિ આવું તેનું પરિવર્તન કર્યું. ઉપર જણાવેલા બાસઠ મતો પૈકી આજની ઘડી સુધી આ એકજ પંથ સારી રીતે જીવતો રહ્યો છે. હમણાં અસ્તિત્વમાં છે તે જૈનધર્મજ એ પંથ છે. તેમાંનાં અમૂલ્ય એવાં પાંચ તત્ત્વોને આધારેજ એ જીવી શક્યો છે, એ વાચકોના લક્ષ્યમાં આવ્યું હશેજ.

હવે બાકીના પાંચ પંથોના થોડા સમાચાર લઇએ. અક્રિયવાદી પંથના આદ્યાચાર્ય પૂરણકાશ્યપ છે. તમામ દુઃખનું મૂળ પાપપુણ્ય સંબંધેની ભાવનામાં હોવાથી તે ભાવનાનેજ નષ્ટ કરી નાખીએ કે થયું, એવો તેમનો ઉપદેશ હતો. પાપપુણ્યનો વિચાર એ કેવળ ભ્રમ છે, એમ તેઓ માનતા—અર્થાત્ આ પંથ તે એક પ્રકારનો નાસ્તિકવાદજ છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

સંસારશુદ્ધિવાદી પંથનો પ્રસ્થાપક મકખલી ગોસાળ છે. આ વાદનુંજ નિયતિવાદ એવું બીજું પણ નામ છે. સૃષ્ટિમાંની અખિલ ચરાચર વસ્તુ, પ્રાણી અને જીવ, દુર્બળ ને અસ્વતંત્ર હોઇ તે બધા દૈવના તંત્રથી ચાલે છે. પોતપોતાનાં કર્મોનો ઉપભોગ લેતા રહેવું એજ તેમનો વ્યવસાય અને એ વ્યવસાયમાંથી તેમનો કદી પણ છુટકારો થતો નથી, એ આ પંથનું આદ્યતત્ત્વ છે.

ઉચ્છેદવાદી પંથ અજિતકેસકંબલીએ સ્થાપ્યો. આ નિર્ભેળ નાસ્તિકવાદી હતો. મનુષ્ય એટલે પૃથ્વી, અપ, તેજ ને વાયુ—આ ચતુસ્તત્ત્વોની બનાવેલી પૂતળી. મૃત્યુ પછી તેના દેહનું આ ચાર મહાભૂતમાં ફરીથી રૂપાંતર થઇ જાય છે ને ઇંદ્રિયો આકાશમાં લીન થઇ

જાય છે, પાપપુણ્ય વગેરે જૂઠું છે. ઐહિકસૌખ્ય એ એકજ ખરું તત્ત્વ, આ એ પંથનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે.

અન્યોન્યવાદી પંથના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, સુખ, દુઃખ ને જીવ, આ સાત નિત્ય તત્ત્વ છે. એનો નાશ કરે એવી કોઇ પણ વ્યક્તિ નથી. મનુષ્યના મરણ પછી પણ આ તત્ત્વો અબાધિત રીતે અસ્તિત્વમાં હોય છે વગેરે સિદ્ધાન્તો પર આ પંથની રચના થયેલી હતી.

હવે બાકી રહ્યો વિક્ષેપવાદી પંથ. એનું જૈનોના સ્યાદ્વાદની સાથે પુષ્કળ સામ્ય છે. એને નિત્યસંશયી નામ શોભવા જેવું છે. આ મત પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રશ્નને માટે ઠરાવિક સાત ઉત્તરો છે. દેવ છે કિંવા નહિ? આ પ્રશ્નને દેવ છે, દેવ નથી, દેવ છે એમ પણ નહિ, દેવ નથી એવુંયે નહિ, આવા નમૂનાના તેમના ઉત્તરો હોય છે.

ભગવાનના ગુરુ

ગૌતમના વખતમાં આવા પ્રકારના જુદા જુદા પંથ પ્રચલિત હતા. એ પૈકી શાશ્વતશાન્તિસુખની શોધ માટે કયા પંથનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો, એ ક્યાંય પણ સ્પષ્ટપણે જણાવેલું નથી. ગૃહત્યાગની પૂર્વે કપિલવસ્તુમાં આલારકાલામ નામના એક યોગીની પાસે તેમનું હમેશાં આવવુંજવું થતું. આલારકાલામજ તેમના ગુરુ છે. પરિવ્રાજકાવસ્થામાં ફરતાં ફરતાં એક વાર ગૌતમ કપિલવસ્તુમાં આવ્યા ને એ વખતે તેમને ઉતારવા સારુ યોગ્ય સ્થળ તેમના કાકા મહાનામ શાક્ય શોધવા લાગ્યા; ત્યારે તેમને ભગવાનના સહપાઠી ને આલારકાલામના શિષ્ય ભરંડુશ્રમણના આશ્રમસિવાય બીજું સ્થળ મળ્યું નહિ, એવો ઉલ્લેખ અંગુતરનિકાયમાંના તિકનિપાતમાં જણાય છે.

આ ઉપરથી ગૌતમ ભરંડુની પેઠેજ આલારકાલામના શિષ્ય હતા અને ભરંડુનો આશ્રમ કપિલવસ્તુમાં લાંબા સમયથી હતો. (નહિ તો ગૌતમને ત્યાં ઉતારવા શકય ન થયું હોત.) એવું સહજ અનુમાન નીકળે છે. બોધિસત્ત્વ જે પ્રમાણે કોસલદેશાધિવાસી તે પ્રમાણે આલા-

રકાલામ પણ કોસલદેશીયજ. અંગુત્તર નિકાયાંતર્ગત તિકનિપાતમાં તેમના મૂળ રહેવાના ગામનું નામ કેસપુત્ત એવું આપેલું છે. ઉપર જણાવેલા છ મતસ્થાપકોના જેટલા આલારકાલામ પ્રસિદ્ધ નહોતા, તોપણ મલ્લ અને કોસલદેશમાં ને તેમાંય કપિલવસ્તુ શહેરમાં તો તેમનું પુષ્કળ વજન હતું. પરિવ્રાજક થતાં પહેલાં ગૌતમનો આલારકાલામની સાથે પુષ્કળ પરિચય હોવો જોઇએ. અરિયપરિયેસન સુત્તમાં "પરિવ્રાજક થયા પછી કુશળનું (પરમ કલ્યાણનું) જ્ઞાન કરી લેવા સારુ લોકદષ્ટિએ પ્રસિદ્ધ એવું એકાદ શાંતિસદન શોધવાના નિમિત્તે ફરતાં ફરતાં આલારકાલામવાળા ઠેકાણે હું આવ્યો" એવું વર્ણન છે. આલારકાલામનો આશ્રમ કપિલવસ્તુ ગામમાંજ ઘણા દિવસથી હતો અને શ્રેષ્ઠ શ્રમણ તરીકે તેની ખ્યાતિ હોવાથી મુમુક્ષુ ગૌતમને તેનો પરિચય નહિ હોય એ બિલકુલજ સંભવતું નથી. પરિવ્રાજક થયા પછી પ્રથમ આલારકાલામની પાસેજ જવાથી એ પરિચય બહુ વધુ હતો, એવું સહજ અનુમાન નીકળે છે.

રાજગૃહી તરફ ગમન

આલારકાલામ એ ગૌતમના ગુરુ હતા, એ ઉપર આપેલી હકીકત ઉપરથી નક્કી થયું એમ કહેવાને હરકત નથી. હવે ગૌતમ તેમની પાસેથી કઈ કઈ બાબતો શીખ્યા તે તપાસીએ. આલારકાલામે બોધિસત્ત્વને પહેલાં ચાર ધ્યાનો અને આકાશાનંત્યાયતન, વિજ્ઞાનાનંત્યાયતન અને આકિંચન્યાયતન આ ત્રણ ચિદવસ્થાઓ ઉપદેશી. સમાધિશિખરે પહોંચાડનારાં આ સાત પગથિયાં છે; પરંતુ બોધિસત્ત્વનું સમાધાન એટલાથીજ થાય તેમ નહોતું. આ યોગમાર્ગથી એકાદિ વ્યક્તિને કંઇક કાળપર્યંત ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી તેને સમાધિશાંતિમાં લીન કરી શકાય એ ખરું, પણ એકંદર જનતા સામે આચરણીય તરીકે રજૂ કરવાને તે અયોગ્ય (**नायं धम्मो संबोधाय**) છે, એવી તેમની સંપૂર્ણ ખાતરી થઇ હતી; તેથીજ તેમણે કપિલવસ્તુમાંથી ઉદકરામપુત્ત નામના સાધુપ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. આ સાધુ

પણ આલારકાલામ જે સંઘનો સાધુ હતો તે પૈકીજ એક હતો. તેણે અકિંચન્યાયતનથી આગલી નૈવ સંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન નામક સાધના બોધિસત્ત્વને ઉપદેશી; પરંતુ બોધિસત્ત્વનું સમાધાન એ સાધનાથી પણ થયું નહિ; કારણ આ સાધના જો કે પાછલી સાધનાઓના કરતાં સરસ હતી, તોપણ તે તેજ માર્ગની હતી. આથી બોધિસત્ત્વે એ સમયે શ્રમણોના વિદ્યાભ્યાસનું કેન્દ્ર ગણાતી મગધ દેશની રાજગૃહી રાજધાની તરફ પોતાનો મોરચો ફેરવ્યો. બોધિસત્ત્વ રાજગૃહી તરફ કેવી રીતે ગયા અને ત્યાં ગયા પછી ત્યાંના રાજા બિંબિસારની સાથે તેમનું શું સંભાષણ થયું, વગેરે બાબતોની માહિતી સુત્તનિપાતાન્તર્ગત પબ્બજ્જાસુત્તમાં આપી છે. સંન્યાસલક્ષણસંપન્ન એવા બોધિસત્ત્વને જોઇને બિંબિસારે કહ્યું: "હાથ નીચે ગજસેના રાખીને એકાદ મહાવીરની જેમ તું મારી પાસે રહે. હું તને જોઇએ તેટલું ધન આપીશ. તેનો તું તારે જોઇએ તેવો ઉપભોગ કર. તું કોણ ને તારું કુળ કયું છે, તે મને કહે." બોધિસત્ત્વે ઉત્તર આપ્યો:–"રાજા! આ દેશની ઠેઠ ઉત્તરબાજુએ આવેલા કોસલ દેશમાં ધનધાન્યાદિ ઐશ્વર્યસંપન્ન શાકયજાતિના લોક વસે છે. હું જાતે શાકય, મારું ગોત્ર આદિત્ય. આવી સંપન્નસ્થિતિનો ત્યાગ કરીને હું જે પરિવ્રાજક બન્યો છું, તે કંઇ સંપત્તિને લોભે નહિ. કામોપભોગની બાબતમાંથી મારું મન ઊઠી ગયું, એકાંતવાસ મને પ્રિય લાગવા માંડયો અને તેથીજ તપશ્ચર્યાને માટે હું નીકળ્યો છું. મને આ એકજ વિષયની માત્ર હવે અભિરુચિ બાકી રહી છે."

બોધિસત્ત્વને આલારકાલામનો અથવા ઉદકરામપુત્તનો પંથ સંપૂર્ણપણે માન્ય ન થવાથી અત્યંત શાંતિદાયી ને પરમ કલ્યાણપ્રદ એવા માર્ગની શોધમાં તે રાજગૃહી સુધી ચાલી આવ્યા. ત્યાં અનેક શ્રમણોને વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરતા જોઇને એ માર્ગે જવાથી પોતાનું ધ્યેય હાથ લાગશે, એમ લાગવાથી પોતે પણ તપ શરૂ કરવું એવો નિશ્ચય કર્યો. આથી તેમણે ત્યાંથી ઉરુવેલા પ્રયાણ કર્યું ને ત્યાં તપશ્ચર્યા-

ની શરૂઆત કરી. આવું વર્ણન અરિયપરિયેસન સુત્તમાં આવ્યું છે, તે અહીં ઉતારી લેવું ઇષ્ટ જણાય છે. ભગવાન બોલ્યા:–" ભિક્ષુઓ! કુશલ (પરમકલ્યાણ) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સારુ તપ આચરવાને નિતાંતશાંત એવું સ્થાન મેળવવા સારુ મેં ચારે તરફ પુષ્કળ પ્રવાસ કર્યો ને છેવટે અહીં (ઉરુવેલામાં) આવ્યો. ત્યાં અતિશય રમણીય એવું એક સ્થળ મારી નજરે પડયું. એક અતિશય સુંદર વનમાંથી મંદમંદ ગતિએ એક નદી વહેતી હતી. નદીના બન્ને કાંઠે વિપુલ ને શુભ્ર એવી વેળુ પથરાયેલી હતી, નદીનું પાત્ર પણ વિશેષ ઊંડું ન હોવાથી એક કાંઠેથી બીજે કાંઠે સહજ લીલાથી જવાતું–અવાતું. વનની ચારેબાજુએ ગામો વસેલાં હોવાથી ભિક્ષાટનની ઉત્તમ સગવડ હતી, આ બધું જોઇને મને અતિશય આનંદ થયો ને ત્યાંજ મેં મારી તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો."

તપશ્ચર્યાના પ્રકાર

બોધિસત્ત્વે કયા કયા પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરી એ વિષય મહાસીહનાદસુત્તમાં આવ્યો છે; તથાપિ એ વર્ણનો વાંચવાથી એકજ વ્યક્તિએ એકજ જન્મમાં, આવાં અને આટલાં તપો આચર્યાં હોય એ શકય લાગતું નથી. આ વર્ણનમાં અમુક એક પ્રકારની તપશ્ચર્યા નોંધવામાં નથી આવી એમ નથી. આ ઉપરથી બોધિસત્ત્વે કયાં તપો આચર્યાં એ કહેવા કરતાં એ વખતમાં કયાં કયાં તપો પ્રચારમાં હતાં તે જણાવવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ હતો; એ સહજ ધ્યાનમાં આવે એવું છે. એ પૈકી થોડાંકને અહીં નોંધવાં ઇષ્ટ લાગે છે. ભગવાન બુદ્ધે સારીપુત્તને ઉપદેશ આપ્યાનું મહાસીહનાદ સુત્તમાં જે વર્ણન આવ્યું છે, તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:–

" હે સારીપુત્ત! મેં ચાર પ્રકારનાં તપો આચર્યાનું મને સ્મરણ છે. હું પ્રથમ તપસ્વી બન્યો, પછી રુક્ષ થયો, કેટલેક દિવસે જુગુપ્સિતાનો સ્વીકાર કર્યો ને છેવટે પ્રવિવિક્ત બન્યો. હું દિગંબર વૃત્તિથી રહેતો હતો. કોઈ પણ જાતનું લૌકિક આચારનું બંધન પાળવાનું મેં છોડી દીધું હતું."

"કરતલપાત્રમાં મળેલી ભિક્ષા હું ખાતો હતો. મત્સ્ય, માંસ અથવા સુરાયુક્ત આહાર હું બિલકુલજ ગ્રહણુ કરતો નહિ. મને બોલાવીને આપેલું, જાત્રા (મેળા)માં રાંધેલું, ગર્ભવતી સ્ત્રીએ અથવા કેડ ઉપર બાળકને તેડનારે આપેલું અન્ન હું સ્વીકારતો નહિ. કૂતરાંએ અથવા માખીઓએ અપવિત્ર કરેલી જગ્યા ઉપરનું અન્ન હું ખાતો નહિ. શાક, શ્યામાક, નીવાર, શેવાળ, થૂલું, શેકેલું અનાજ, પિણ્યાક, લીલું ઘાસ, ફળ, પાંદડાં, ગોમય, ચમારોએ ફેંકી દીધેલા ચામડાના ટુકડા વગેરે ખાઇને હું જીવધારણુ કરતો હતો. પહેલા દિવસે એક ગ્રાસ (કોળિયો) અથવા એક કડછી અન્ન, એકાદ બોર અથવા મગનો એક દાણો, બીજે દિવસે બે, ત્રીજે દિવસે ત્રણ એમ સાત દિવસપર્યંત ક્રમે ક્રમે ચઢીને પછી ક્રમે ક્રમે એક એક ઊતરતો જતો હતો અને આવી રીતે મેં જિહ્વાનિગ્રહનું તપ આચર્યું. આથી મારો માંસલ દેહ સુકાઇ ગયો ને શરીરમાંનું અસ્થિપિંજર સાફ દેખાવા લાગ્યું. એક જૂના પુરાઈ ગયેલા કૂવાને તળિયે ખોબા જેટલા પાણીમાં પડેલું નક્ષત્રબિંબ જેવું દેખાય, તે પ્રમાણે ઊંડી ગયેલી મારી આંખોના તેજની અવસ્થા થઇ હતી. મારી ચામડી સુકાઇને શુષ્ક થઈ જવાથી તે શરીરપર લબડતી હોય એવી દેખાવા લાગી. પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં હાથે પાંસળીઓ લાગતી હતી. મળમૂત્રવિસર્જનને માટે ઊઠીને બેસવા જેટલું પણુ શરીરમાં સામર્થ્ય ન હોવાથી કોઇ કોઇ વાર હું જે સ્થિતિમાં પડ્યો હોઉં એ સ્થિતિમાંજ એ વિધિ થઇ જતો. એકાદ ચામડાની કોથળીમાં હાડકાં મૂકી રાખ્યાં હોય એવી મારા દેહની અવસ્થા થઇ ગઈ હતી. કોઇ કોઈ વાર હું ચીંથરાને પરિધાન કરતો હતો. કોઇ વાર ઘોડાના કેશથી બનાવેલું, ચકલીઓનાં પીછાંથી બનાવેલું, તો કદી કુશનું અગર મૃગાજિનનું વસ્ત્ર હું ઓઢતો હતો. મૂછો, દાઢી ને માથા ઉપરના કેશ હું પોતાને હાથે ચૂંટી કાઢતો હતો. આવી રીતે અનેક પ્રકારના દેહદંડનું આચરણુ મેં કર્યું છે. આ મારું તપ."

"સારીપુત્ત! હવે મારી રુક્ષતાનું વર્ણન સાંભળ. અનેક વર્ષની

ધૂળથી મારું આખું શરીર ભરાઇ ગયું હતું. જૂનાં લાકડાંનાં પાટિયાં ઉપર ધૂળ ચઢી ચઢીને જેવી તેની સ્થિતિ થાય, તેવી મારા દેહની અવસ્થા થઇ હતી; તથાપિ તે ધૂળ મારે ધોઇ કાઢવી કે બીજા કોઇએ ધોઈ કાઢવી, એવો મારા મનમાં કોઇ દિવસ પણ વિચાર આવ્યો નહોતો."

"હવે મારી જુગુપ્સાનું વર્ણન સાંભળ. હું બહુ સાવચેત રહીને હાલચાલ કરતો હતો. પાણીના ટીપાપ્રત્યે સુધ્ધાં હું મોટી દયાર્દ્ર દૃષ્ટિથી જોતો! એકાદ ક્ષુદ્ર કૃમિકીટક પણ મારા હાથે ન માર્યો જાય એને માટે હું ખૂબજ ખબરદારી રાખતો."

"મારી પ્રવિવિક્તતાનું પણ થોડું વર્ણન હું તને કહું છું. એકાદ નિબિડ અરણ્યમાં જઇને હું રહેતો. પશુને પાળનારા ભરવાડો, કઠિયારા અથવા બીજું કોઈ પણ જે ભાગમાં આવતું દેખાતું ત્યાંથી હું નાસી જતો અને તેમની દૃષ્ટિ આડે થતો. આ રીતે મેં પ્રવિવિક્તતા આચરી હતી."

"કોઇ કોઇ વાર હું ગોવત્સોનું છાણ ખાઇને રહેતો. પોતાનાં મળમૂત્ર ખાઇને પણ મેં કેટલાક દિવસો કાઢ્યા છે. આવું સૂગ ચઢે એવા પ્રકારનું મારું ખાવાનું હતું. ઘોર જંગલમાં મેં નિવાસ કર્યો હતો. ટાઢના દિવસોમાં હું ખુલ્લા મેદાનમાં સૂતો. કોઇ વાર શ્મશાનભૂમિમાં જઇ મૃતોનાં હાડકાં ઓશીકે મૂકીને સૂતો હતો. લોકો મારા ઉપર થૂંકતા હતા; તથાપિ મારા મનમાં મેં તેમને માટે જરા જેટલો પણ ખરાબ વિચાર આવવા દીધો નથી."

આ પ્રમાણે જૂદી જૂદી જાતનાં નિષ્ઠુર, કઠોર, ઘોરતર, ભયંકર, બીભત્સ, નિસર્ગસિદ્ધ અને નિસર્ગવિરુદ્ધ એવાં તપો એ સમયમાં પ્રચલિત હતાં. એમાંના કેટલાક પ્રકાર હમણાં સુધ્ધાં હિંદુસ્થાનના કેટલાક વિશિષ્ટ પંથોમાં પ્રચલિત છે. કાંટાની પથારી કરી તેમાં સૂવું, કાંટાવાળી ચાખડીઓ પહેરવી, સખ્ત ટાઢના દિવસોમાં ગળા જેટલા પાણીમાં જઇ ઊભા રહેવું, ઉનાળાના દિવસોમાં તપેલા શિલાખંડ ઉપર ઊભા રહી તપશ્ચર્યા કરવી, પંચાગ્નિસાધન, શ્મશાન-

વાસ, કેશ ચૂંટી કાઢવા, ઉપવાસ, કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણ વ્રતો વગેરે પ્રકારો હમણાં પણ રૂઢ હોવાનું નજરે પડે છે. પોતાની વિષ્ટા અને વમન પોતેજ ખાઇ જવાનાં ઉદાહરણો અઘોરપંથી લોકોની અંદર એક-સરખાં ચાલુ હોવાનું દૃષ્ટિએ પડે છે. આ ઉપરથી જોતાં હમણાં પ્રચારમાં છે, તે વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યાની પરંપરા આજ ૨૫૦૦ વર્ષથી ચાલી આવી છે, એ સહજ ધ્યાનમાં આવે એવું છે.

દેહદંડની નિરર્થકતા

આ બધા પ્રકારો પૈકી બોધિસત્ત્વનો ઉપવાસ પર વિશેષ વિશ્વાસ હતો, એવું અરિયપરિયેસન તથા મહાસચ્ચક સુત્ત ઉપરથી જણાય છે; પરંતુ એ પૈકી એકનાથીયે પણ બોધિસત્ત્વને શાંતિસુખનો આનંદ મળ્યો નહિ. એનું કારણ આ પ્રકારોની અંદર 'આર્ય પ્રજ્ઞા' નહોતી એવું વર્ણન મધ્યમ નિકાયમાં આવ્યું છેઃ–"**तं किस्स हेतू । इमिस्सायेव अरियाय पञ्ञाय अनधियमा** ॥" આવી રીતે શ્રમણોના માર્ગથી નિર્વાણ પદવીએ પહોંચવું શક્ય નથી. એવી પૂરેપૂરી ખાતરી થઇ ત્યારે પોતે બાળપણમાં જાંબુડીની છાયામાં બેસીને કરતા હતા તે ધ્યાનમાર્ગનું બોધિસત્ત્વને સ્મરણ થયું. ભગવાન બુદ્ધ અગ્નિ-વેસ્સાને કહે છેઃ—"મારા પિતાના ખેતરમાં ખેડવાનું ને વાવવાનું કામ ચાલતું હોય, ત્યારે હું જાંબુડીની છાયામાં ધ્યાનનિમગ્ન થઇને બેસતો હોવાનું મને સારી રીતે યાદ છે. એ ધ્યાનના આનંદનું સ્મરણકિરણ ચિત્તાકાશમાં માત્ર ચમક્યું, ત્યાં તો બોધનો (સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો) ખરો માર્ગ તે આજ, એવી મારી ખાતરી થઇ ચૂકી." મહાભાગના આધ્યાત્મિક પ્રગતિના ઇતિહાસમાંનો આ અતિશય મહત્ત્વનો પરિવર્તનકાળ છે.

શ્રમણસંન્યાસમાં રૂઢ એવા દેહદંડના પ્રકાર અને કઠોર ત્યાગમાર્ગ નિર્વાણપદપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ વ્યર્થ છે. એવી ખાત્રી થયા પછી બોધિસત્ત્વને આલારકાલામે ઉપદેશેલો સમાધિમાર્ગ યાદ ન આવતાં, બાળવયમાં આક્રમેલા ધ્યાનમાર્ગ તરફ તેનું મન વળ્યું.

એમાંનો મર્મ શું? એ સમજવાને બોધિસત્ત્વનું મુખ્ય ધ્યેય શું હતું, એ બરાબર સમજી લેવું જોઇએ. સંસારસાગરમાં ગુલાંટો ખાતી દુર્બળ જનતા તરફ જોઇને મહાભાગનું અંતઃકરણ હળહળી ઊઠયું હતું. ઈંદ્રિયસુખ એ સત્ય અને નિત્યસુખ નથી, એ તેમના અંતઃ-કરણમાં સારી રીતે ઠસ્યું હતું; પરંતુ વૈષયિક અથવા અકુશળ (અકલ્યાણકારક) બાબતો પર અવલંબી રહેલા સુખનો તિરસ્કાર આવવો એટલા પરજ તેમની મજલ અટકી નહોતી; પણ પ્રેમ, પ્રીતિ, કરુણા, દયા ઇત્યાદિ કુશળ (કલ્યાણકારક) ભાવનાઓને લીધે ઉત્પન્ન થનારા શાશ્વત સુંદર સુખના બિલકુલ છેવટના પગલે તેમને પહોંચ-વાનું હતું. આ ઉપરથી અહંકાર, કામ, સ્વાર્થાદિકોથી ઉત્પન્ન થતી વિષયાસક્તિ ને ઇન્દ્રિયસુખ પ્રત્યેનું મનનું ખેંચાણ નષ્ટ થઇને, અકુશળ વિચાર ને ભાવનાઓ નષ્ટ થાય ને શુદ્ધ પવિત્રગંધી અહં-કારકંટકશૂન્ય, કલ્યાણકુસુમમયી, વાસનાવલ્લરી મનોભૂમિ ઉપર ડોલવા લાગે ને એવા પ્રકારની અકુશળ વિચારવિરતિપૂર્વક કુશળ વિચાર–પ્રવૃત્તિથી ઉદ્દ્ભવનારા નિરતિશય–નિર્વાણસરોવરમાં મનઃકમળ વિકસે, એ બોધિસત્ત્વનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. લોકકલ્યાણ સાધી શકાય તો તે આજ માર્ગથી, એવી મહાભાગની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી.

लेखांक त्रीजो

બુદ્ધનો પંથ—જે સાધનોવડે આત્યંતિક સુખશાન્તિ સાધ્ય થાય એ માર્ગ તરફજ બોધિસત્ત્વનું મન ખેંચાવું સાહજિક હતું. દેહદંડના માર્ગે, બળજબરીથી, ઇચ્છાશક્તિના બળવડે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને તેમની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને તદ્દન દાબી નાખવી શક્ય નથી. આલારકાલામના સમાધિના માર્ગે એકાદ મનુષ્ય પોતાની એકા-ગ્રતા વધારી શકશે ને અનેક પ્રહર કિંબહુના અનેક મહિના સમાધિ-સુખનો અનુભવ લઇ શકશે, પરંતુ '**नायं धम्मो संबोधाय**' સાર્વત્રિક ધર્મપ્રસારનો એ માર્ગ નથી, એવું બોધિસત્ત્વે નિશ્ચિત કર્યું. બચપણમાં સહજ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી જાંબુડીની છાયામાં બેસીને

લોકહિતસંબંધી ધ્યાન કરતી વેળા જે શુદ્ધ અને પવિત્ર આનંદનો ઝરો પોતાના અંતઃકરણમાં ફૂટચો, તેજ આનંદ શ્રેષ્ઠ અને સૌને સાધ્ય છે, એવો બોધિસત્ત્વે નિર્ણય કર્યો. આજ માર્ગનું આક્રમણ કરતાં પ્રાપ્ત થતી પરમાનંદસ્થિતિમાં નિરંતર સ્થિર રહેવું એજ નિર્વાણપદવી ને એજ સન્માર્ગ અને સદ્ધર્મ, એવો તેણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. પોતે દેહદંડના માર્ગનો ત્યાગ કરતાં પોતાનો સાથીઓ અને લોકો પોતાને પતિત કહેશે, એ ગૌતમ પોતે સારી રીતે જાણતો હતો; પણ કોઇથીયે ન બીતાં પોતાના આત્માનુભવને અનુ-સરીને પોતાનો આધ્યાત્મિક માર્ગ પાર કરવાનું વિરલ ધૈર્ય એ ગૌતમમાં હતું, એ કહેવું પડે તેમ નથી. ભગવાન બુદ્ધ અગ્નિવેસ્સાને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ–" ઇન્દ્રિયસુખ અને અકુશળ વિચાર એ ઉભયને તુચ્છકારી કાઢી કુશળ વિચારોથી થનારા સુખથી હું કેમ ડરું? નહિ, હું કદી પણ ડરવાનો નથી; પણ તે સુખ અત્યંત દુર્બળ સ્થિતિવાળા મને થવું શકય નહોતું, તેથી મેં થોડો થોડો આહાર લેવાની શરૂઆત કરી. એ પ્રસંગે પાંચ સાધુઓ મારી સેવા કરવામાં તત્પર હતા. બોધિસત્ત્વને જે ધર્મનો બોધ થશે, તે ધર્મનો ઉપદેશ આપણને પણ તે કરશે, એમ સમજીને તેઓ ચાતકની પેઠે વાટ જોઇ રહ્યા હતા; પરંતુ મેં આહારસેવનનો આરંભ કરતાંની સાથેજ હું તપોભ્રષ્ટ થયો, એમ કહેવાની તેમણે શરૂઆત કરી ને તેઓ મારો ત્યાગ કરીને ચાલી પણ ગયા." વિષયસુખનો ત્યાગ કરીને પ્રાણીમાત્રના સુખને માટે કાયા, વાચા અને મન વડે પ્રયત્ન કરતાં જે નિષ્કામ સુખ થાય છે, તેજ ખરું સુખ અને એજ માર્ગે જવાથી સત્ય જ્ઞાન થશે, એવી શ્રદ્ધાવાળો બોધિસત્ત્વ લોકોની સ્તુતિનિંદાને દાદ ન દેતાં પોતા-નાજ માર્ગે આગળ ચાલ્યો.

ઉરુવેલાના રમ્ય પ્રદેશમાંના નિવાસની વેળાએ દેહદંડપ્રધાન સાધના સંબંધી તેને ત્રણ ઉપમાઓ સૂઝી હતીઃ–(૧) પાણીમાં ભીંજાયેલા એકાદ લાકડાની ઉપર બીજો એકાદ સૂકા લાકડાનો કટકો

ઘસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવો કદી પણ શક્ય નથી; એવીજ રીતે કામવિકારથી ગ્રસ્ત થયેલું મન દેહદંડથી કદી પણ શુદ્ધ થવું શક્ય નથી. આથી મનુષ્યને વ્યર્થ શ્રમમાત્ર થશે. (૨) પાણીમાં પડેલા લાકડાના ટુકડાને પાણીથી દૂર લઈ જઇને તેની ઉપર સુકાયેલા લાકડાનો કટકો જોરથી ઘસીએ તોપણ અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાનો નથી; એજ પ્રમાણે જેની વિષયવાસના નષ્ટ થઇ નથી, તેને દેહદંડનાદિ તપથી કે અરણ્યવાસથી કંઇ પણ ફાયદો થવાનો નથી. (૩) સારી રીતે સુકાયેલો લાકડાનો કટકો પાણીથી દૂર પડ્યો હોય તેની ઉપર બીજો કટકો ઘસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થશે; તેજ પ્રમાણે જેની વિષય-વાસના નષ્ટ થઇ છે, તેનેજ મોક્ષની આશા છે.

ઉરુવેલાના નિવાસ દરમિયાન શારીરિક તપ પ્રત્યેજ બોધિસત્ત્વનું વિશેષ લક્ષ્ય હતું, તોપણ માનસિક તપ પ્રત્યે તેમનું દુર્લક્ષ્ય નહોતું. કામ, દ્વેષ, હિંસા વગેરે મનોવિકાર પોતાના મનમાં એક વાર પણ ન આવે એને માટે તે ખૂબજ સાવચેતી રાખતા હતા; તેવીજ રીતે એકાંત, મૈત્રી, અહિંસા વગેરે વિચારને તે પોતાના મનમાં અત્યંત આદરપૂર્વક રાખતા હતા. ‘નિર્ભયતા સિવાય તત્ત્વબોધ થવો દુર્લભ છે, એમ સમજીને રાત્રે–અર્ધરાત્રે શ્મશાનાદિ ભયાનક સ્થળોએ જઇને ભયભૈરવની ઉપાસના કરીને હું નિર્ભય થયો’ એવું દ્વૈધાવિતક્કસુત્ત વગેરે ગ્રંથોમાં લખેલું જણાય છે.

અકુશળ વિચારોથી ચિત્તવિક્ષેપ થાય છે. કુશળ વિચાર સુધ્ધાં બહુ વેગથી આવે તો મનનું સ્થૈર્ય બગડે છે, તેથી ચિત્તનું સ્થૈર્ય ઇચ્છનારા બોધિસત્ત્વે આનાપાન સ્મૃતિ–સમાધિનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પ્રાણાયામ પણ એક પ્રકારનો દેહદંડ છે, એવી માન્યતાથી ગૌતમે આ માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. આનાપાનસુત્તમાં ભગવાન બુદ્ધ કહે છે કેઃ–“હે ભિક્ષુઓ! આનાપાનસ્મૃતિસમાધિ બહુ ફળદાયી છે. એકાંતમાં બેસવું, આસનસ્થ થવું, દીર્ઘશ્વાસ લેતા હો તો ‘હું દીર્ઘ-શ્વાસ લઉં છું’ એવું તથા દીર્ઘશ્વાસ બહાર છોડતા હો તો ‘હું

દીર્ઘશ્વાસ બહાર છોડું છું ' એવું ધ્યાન કરવું. આ સાધનાથી મન સ્થિર થાય છે. હું બુદ્ધ થયા પહેલાં આજ સાધના કરતો હતો. મારા શરીરને કિંવા ઇન્દ્રિયને કોઇ પણ પ્રકારનો ત્રાસ પહોંચતો નહિ. મારું મન વિકારમુક્ત રહેતું." "સંબોધી" એટલે પૂર્ણજ્ઞાન થયા પહેલાં બુદ્ધનો મારની સાથે (કામદેવની સાથે) ઘનઘોર રણ-સંગ્રામ થયો, એવો સુત્તનિપાતના પ્રધાન સુત્તમાં ઉલ્લેખ છે. એ આધાર ઉપરથી લલિતવિસ્તર (અ. ૧૮), બુદ્ધચરિત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં આ યુદ્ધનું મોટું રસપ્રચૂર વર્ણન આવ્યું છે. આવા પ્રકારનો ઝઘડો બહુશઃ સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસમાં નજરે પડે છે. ઈસુખ્રિસ્તને સુધ્ધાં સેતાનની સાથે લડવું પડયું, એવું વર્ણન છે. સુત્તનિપાતમાં આ વિષય નીચે પ્રમાણે આવ્યો છે. બુદ્ધ કહે છે કેઃ–" હું નિર્વાણપ્રાપ્તિ સારુ નૈરંજરા નદીને કાંઠે અત્યંત ઉત્સાહથી ધ્યાન કરતો બેઠો હતો. માર મારી પાસે આવ્યો ને બોલ્યોઃ 'તું કૃશ થયો છે, મરણોન્મુખ થયો છે, નકામો મર નહિ, જીવવાનો કંઈ ઉપાય કર, અગ્નિહોત્રાદિ કરીને સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત કરી લે. આ નિર્વાણના ફંદામાં ન પડ. નિર્વાણનો માર્ગ દુષ્કર છે.' મેં જવાબ આપ્યોઃ 'તું અહીં કેમ આવ્યો છે? મને તારા ઉપદેશની અથવા પુણ્યની જરૂર નથી. મારામાં શ્રદ્ધા, વીર્ય અને પ્રજ્ઞા છે. એમની સહાયતાથી મારું ચિત્ત સ્થિર કરી લઇને હું મારું ધ્યેય સાધી લઇશ. અરે માર! કામોપભોગ, અરતિ, ભૂખ, તરસ, તૃષ્ણા, આળસ, બીક, કુશંકા, અભિમાન એજ તારું સૈન્ય. ધૈર્યવાળા પ્રેષિતાત્મા આગળ એટલે કે નિષ્ઠાવાન મનુષ્ય આગળ તારા આ સૈન્યનું કંઇ ચાલવાનું નથી. આ જો, હું કમર બાંધીને નિર્વાણ તરફ જાઉં છું. પથ્થરવડે મટકીને ફોડી નાખવાની પેઠે હું ધૈર્યથી તારા સૈન્યને વીંધીને આગળ જાઉં છું. નિર્વાણમાર્ગનો ઉપદેશ કરતો હું ગામેગામ ફરીશ ને મારા ઉપદેશથી હજારો શ્રાવક નિર્ભયસ્થાને જઇ પહોંચશે.' આ સાંભળી માર બોલ્યોઃ–" આજ સાત વર્ષથી

સ્મૃતિમાન સંબુદ્ધની પછવાડે હું ભટકું છું; પણ મને એક પણ છિદ્ર હાથ લાગ્યું નથી. હવે હું એકાદા નિરાશ થયેલા કાગડાની પેઠે અહીંથી ચાલ્યો જઇશ.' " આ રૂપક બહુજ સુંદર છે, એમાં જરાયે સંશય નથી.

સંબોધી અથવા સાક્ષાત્કાર—એક અત્યંત રમણીય એવી વૈશાખ મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રે બોધિસત્ત્વને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો. તે દિવસે સુજાતા નામની કુલીન યુવતીએ તેમને સાત્ત્વિક ભિક્ષા આપી, એમ સુત્તપીટકમાં કહ્યું છે. બૌદ્ધચિત્રકળામાં આ સુજાતાની પ્રતિમા ઘણે ઠેકાણે જણાઈ આવે છે. બુદ્ધને સુખ્ખાં તે દિવસ પરમ ચિરસ્મરણીય નીવડ્યો, એમાં નવાઇ નથી. સુજાતાએ આદરવડે અને પ્રેમથી પીરસેલી ભિક્ષા લઇને નૈરંજરા નદીના કિનારે જમીને તે રાત્રે બોધિસત્ત્વ એક વિશાળ એવા વટવૃક્ષની નીચે બેઠા. એ રાત્રે વળી પાછો મારની સાથે ફરીથી એકવાર મોટો ઝઘડો થયો, એવો સંયુતનિકાયની સગાથાવગ્ગમાં તેમજ લલિતવિસ્તરમાં ઉલ્લેખ છે. એ ઝઘડા પછી બોધિસત્ત્વને તત્ત્વબોધ થયો, સંશયની તમામ ગ્રંથિઓ છૂટી ગઇ, અંતરમાં આત્મજ્યોતિનો પ્રકાશ ચમકવા લાગ્યો ને એ દિવસથી બુદ્ધ ભગવાન નિર્વાણ–શાંતિસામ્રાજ્યના સમ્રાટ થયા. ત્યાર પછી થોડાક દિવસ આ કલ્યાણપ્રદ નવીન માર્ગ કોને, ક્યારે ને કેવી રીતે ઉપદેશવા એની વિવંચનામાં બુદ્ધ ઉરુવેલામાંજ રહ્યા. "લોકોને આ માર્ગનો ઉપદેશ કર" એવો બુદ્ધને ઈશ્વરી સંદેશ આવ્યો; પણ એ માર્ગનું રહસ્ય સમજી લેવાને યોગ્ય એવો કોઈ પણ શ્રમણ તેમને જણાયો નહિ. આલારકાલામ અને ઉદકરામપુત્ત, એ બન્નેય કાળવશ થયા હતા. છેવટે જે પંચવર્ગીય ભિક્ષુ કંઇક કાળ-પર્યંત તેમની બરોબર રહેતા હતા, તેમનેજ ઉપદેશ આપવાનું બુદ્ધે નક્કી કર્યું. તેઓ એ વખતે વારાણસીમાં રહેતા હતા. આષાઢ માસ-ની પૂર્ણિમાના અરસામાં બુદ્ધ વારાણસી આવ્યા અને "મને સંબો-ધી અથવા સાક્ષાત્કાર થયો" એમ તેમણે તે ભિક્ષુઓને કહ્યું; પરંતુ તેઓ બોલ્યા:—"આયુષ્યમાન ગૌતમ! ખડતર તપશ્ચર્યાથી તને જે

સાધ્યું નહિ તે તપોભ્રષ્ટ થઇને સ્વાદિષ્ટ અન્નની પછવાડે પડેલા તને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે ?" તેમનું આ અજ્ઞાનભર્યું બોલવું સાંભળી લઇને બુદ્ધ બોલ્યાઃ–"ઓ ભિક્ષુઓ ! મેં ક્યારેય પણ તમારી સામે બડાઇ મારી છે કે ? ન મારી હોય તો મારા બોલવા તરફ ધ્યાન આપો. મને અમૃતમાર્ગ દેખાયો છે. એ માર્ગે જવાથી તમને જલદીથીજ મોક્ષ મળશે, એવી હું ખાતરી આપું છું." આમ કહીને ધીમે ધીમે બુદ્ધે તેમના મનમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી ને ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કર્યો. આ ઉપદેશને "ધર્મચક્રપ્રવર્તન" એવું નામ સચ્ચસંયુક્તના બીજા વગ્ગમાં, વિનય–ગ્રંથના મહાવગ્ગમાં તેમજ લલિતવિસ્તરના છવીસમા અધ્યાયમાં આપ્યું છે.

બુદ્ધનો ધર્મોપદેશ–ઋષિપત્તનમાં મૃગવનની અંદરના નિવાસ વખતે બુદ્ધે ઉપદેશ આપ્યો તે આવો છેઃ–"ઓ ભિક્ષુઓ! કામોપભોગ અને દેહદંડ આ બન્ને અતિરેક છોડી દેવા જોઇએ. ઉપશમ, પ્રેમ ને સંબોધ આપનારો, જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડનારો એવો મધ્યમ માર્ગ તથાગતે (બુદ્ધે) શોધી કાઢ્યો છે તે માર્ગ કયો ? સમ્યક્‌દૃષ્ટિ, સમ્યક્‌સંકલ્પ, સમ્યક્‌વાચા, સમ્યક્‌કર્મ, સમ્યક્‌આજીવિકા, સમ્યક્‌વ્યાયામ, સમ્યક્‌સ્મૃતિ અને સમ્યક્‌સમાધિ આજ તે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે. સંસાર દુઃખમય છે ને તેનો વિરોધ કરવો જોઇએ, એ આર્ય સત્ય છે એવું સમજાયા પછીજ મને નવીન દૃષ્ટિ આવી ને મને નવો પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો." બુદ્ધધર્મનો આધારભૂત ઉપદેશ તે આજ. સચ્ચસંયુતમાં આ વિષય ઉપર ૧૩૧ સૂત્રો છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અવ્યભિચાર અને અપેય આ તત્ત્વો બુદ્ધકાળનીયે અગાઉથી પ્રચારમાં હતાં. નિગ્રંથોના અર્થાત્ જૈનોના જે પંચયામ તેનાજ આધારે આ ઉપર જણાવેલાં તત્ત્વો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે; પણ જે આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ છે, તે માત્ર બુદ્ધે પોતે આત્માનુભવ વડે પ્રતિપાદન કરેલો નવો માર્ગ છે. બુદ્ધનું વૈશિષ્ટ્ય આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગમાંજ હતું. ખોટી દયાના નામ નીચે અપરંપાર નિષ્ક્રિયતા વધી હતી,

તપશ્ચર્યાના નામે અનેક પ્રકારના દેહદંડના માર્ગ ખૂબજ વધી પડ્યા હતા, પણ પાણી સિવાય તરફડનારાં માછલાંની જેમ વિહ્વલ થયેલા એવા સંસારી લોકો સારુ અદ્યાપિ કોઇએજ વિચાર કર્યો નહોતો. દયાભાવનાને વ્યાવહારિક ને ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપવું એજ બુદ્ધનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. સાર્વત્રિક શાંતિનો પ્રસાર થવાને બુદ્ધમાર્ગજ એ વખતે અત્યંત સકાલિક હતો, એમ કહેવાને હરકત નથી.

આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ—આ માર્ગ એ શું છે એનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. (૧) સમ્યક્‌દૃષ્ટિ એટલે જગ એ દુઃખમય છે. દુઃખનું નિરસન કરીને જગતમાં શાંતિની સ્થાપના કરવી હોય, તો લોકોએ એકબીજાની સાથે સત્યથી ને પ્રેમથી સ્વાર્થ છોડીને વર્તવું જોઇએ એવું જ્ઞાન થવું તે. (૨) પોતાનુંજ કલ્યાણ થાય એવા સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને દુનિયામાં સુખશાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય ને વિશ્વ પ્રેમમય બને એવો સંકલ્પ કરવો, એજ સમ્યક્‌સંકલ્પ. (૩) અમંગળ ને બીજાને દુઃખ દેનારા શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં સદા સુંદર, મધુર અને પ્રેમમય વાણીનો ઉપયોગ કરવો એજ સમ્યક્‌વાચા. (૪) હિંસા, ચોરી, વ્યભિચારાદિને ત્યાગી દઈ લોકહિતના કામમાં હમેશાં નિરત રહેવું એજ સમ્યક્‌કર્મ. (૫) લોકોને ફસાવીને ઠગબાજીવડે કિંવા હિંસાથી પેટ ભરવાનું છોડી દઇ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ને પ્રામાણિક માર્ગે પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરવો, એજ સમ્યક્‌આજીવિકા. (૬) હું દુર્બળ છું, નિર્બળ છું વગેરે નિરુત્સાહી ને કાર્યઘાતક કલ્પનાઓને ન સેવતાં અત્યંત શુદ્ધસાત્ત્વિક એવા ઉત્સાહથી સત્કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થવું, એજ સમ્યક્‌વ્યાયામ. (૭) મનમાં અકુશળ વિચારોને સ્થાન ન દેતાં કુશળ વિચારોનોજ એકસરખો પરિપોષ કરતાં રહેવું એજ સમ્યક્‌વૃત્તિ. (૮) મનની ચંચળતા દૂર કરીને સ્થિર એવી શાંતિમાં મનની સ્થાપના કરવી એજ સમ્યક્‌સમાધિ. આવો આ આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ એ ઉભયથી યુક્ત એવો છે. અકુશળનો પરિત્યાગ, કુશળનો પરિપોષ ને નિષ્કામતા; એ ત્રણે

આ માર્ગનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

કેટલાક આક્ષેપકોને ઉત્તર–બૌદ્ધધર્મને લીધે નિષ્ક્રિયતા વધી, અહિંસા તત્ત્વથી અનર્થ થયો વગેરે આક્ષેપ કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતો તરફથી અને તેમનુંજ અનુકરણ કરવામાં ભૂષણ માનનારા કેટલાક આંગ્લવિદ્યાવિભૂષિત વિદ્વાનો તરફથી કરવામાં આવે છે; પણ એ આક્ષેપ બિલકુલ ખોટા છે. જે ધર્મની સ્ફૂર્તિ-વડે લાખો ભિક્ષુઓએ ઘરબાર છોડીને ધર્મપ્રચારને માટે વિચરી અનેક સંકટો સહન કરીને દક્ષિણના સિંહલદ્વીપથી તે ઉત્તરે બેહ-રિંગની સામુદ્રધુનીપર્યંત ને પૂર્વે પીળાસમુદ્રથી તે પશ્ચિમે ઇજીપ્ત દેશપર્યંત પોતાની ધર્મધ્વજા ફરકાવી, એ ધર્મને નિ-ષ્ક્રિય એમ કયા મોઢે કહી શકાય? હમણાં કાળવશાત્ એ ધર્મનો વિપર્યાસ થઇને કેટલાક લોકોએ એ ધર્મની નિવૃત્તિબાજુ માત્ર ઊંચકી લીધી ને પ્રવૃત્તિ તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું એ ખરું છે, તોપણ એનો દોષ મૂળ બૌદ્ધધર્મ ઉપર આવી શકતો નથી. '**अहं ब्रह्मास्मि**' કહીને સ્વેચ્છાચારી બનનારા નામમાત્રના અદ્વૈતીઓનો દોષ જે પ્રમાણે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની ઉપર આવવો શક્ય નથી, તે પ્રમાણેજ આળસુ એદી બનીને વિહારોની અંદર અનાચારી ભિક્ષુઓ વસવા લાગ્યા હોય તો તેનો દોષ બુદ્ધની ઉપર અથવા બુદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો ઉપર લાદી શકાય નહિ. મૂળધર્મ સક્રિય, વ્યાવહારિક ને કલ્યાણપ્રદ હતો, એ સંબંધે પુષ્કળ પુરાવા આપી શકાય એમ છે. અશોક મહારાજનો છઠ્ઠો શિલાલેખજ આપણે ઉદાહરણાર્થ લઇએ:

नास्ति हि मे तोसो उस्टानम्हि अथ संतीरणाय वा। कत व्यमते हि मे सर्व लोकहितम्। तस्स च पसमूले उस्टानं च अथ संतीरणा च। नास्तिहि मे केमतरं सर्व लोकहितेन। यच किंचि पराक्रमामि अहं किति भूतानं अनंगं गछेयं। इध च नानि सुखापयामि परत्त च स्वर्गं आराधयंतु।

અર્થ–"કેટલુંએ લોકકલ્યાણ કર્યું તોપણ ને લોકોને કેટલોએ

ન્યાય આપ્યો તોપણ મને તૃપ્તિ નથી. લોકહિત સાધવું એ મારું સૌથી શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, ને તેમનું કલ્યાણ કરવું તથા તેમને ન્યાય આપવો એ તે કર્તવ્યને આધારભૂત બીના છે. લોકહિત સાધવાના કરતાં ક્ષમતર એવી બીજી ચીજજ દુનિયામાં નથી. પ્રાણીમાત્રના ઋણુ-માંથી મુક્ત થવા સારુ મારો સતત પ્રયત્ન છે. આવા યત્નના બળ ઉપરજ મને ઈહલોકમાં સુખ અને પરલોકમાં સ્વર્ગ મળે, એવું મારું માનસ છે." લોકકલ્યાણ કરવાની આ સ્ફૂર્તિ અને એને માટે અવિ-શ્રાન્ત શ્રમ કરવાનો ઉત્સાહ એ અશોક ચક્રવર્તીના અંતઃકરણમાં બુદ્ધધર્મના ઉપદેશથીજ ઉદ્‌ભવ્યાં હતાં, એ કોઇને કહેવું પડે તેમ નથી.

મહાયાન પંથના બૌદ્ધ લોકોમાં તો આને માટે કદી સંશયજ આવ્યો નથી. સાતમા સૈકામાં શાંતિદેવાચાર્યે 'બોધિચર્યાવતાર' નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં

सुखार्थं क्रियते कर्म तथापि स्यान्नवा सुखम्।
कर्मैव तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कथम्॥

એનો અર્થ "સુખોદ્દેશથી કરેલાં કર્મો વડે સુખ થશે કિંવા થશે પણ નહિ; પણ જેને સત્કર્મ કરવાથીજ સુખ થાય છે, તે નિષ્કર્મ રહેવોજ અશક્ય છે," એવો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં ઉપદે-શેલો નિષ્કામ કર્મમાર્ગ ને આ ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલો ધર્મ એમાં વિશેષ ફરક નથી, એ કોઇનાએ લક્ષમાં આવશે. આ પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધનો ઉપદેશ કલ્યાણપ્રદ, શ્રેયસ્કર ને સુખકર છે, એમાં લેશમાત્ર પણ શંકા નથી.

सब्बु पापस्स अकरणं। कुसलस्स उपसंपदा॥
सचित्तपरियोदपनं । एतं बुद्धानुसासनम्॥

અર્થ–પાપ ન કરવું, પુણ્ય કિંવા સારું કરતા રહેવું અને ચિત્ત શુદ્ધ કરવું એજ બુદ્ધનો ઉપદેશ. આવું સારરૂપે ધમ્મપદમાં આપેલું છે. આવો ધર્મ ગમે ત્યારે પણ જગતનું હિતજ કરે એમાં શંકા નથી.

सिद्धार्थ राजन अने यशोधरादेवी

[એક સંવાદ]

(લેખકઃ-શ્રી. મગનલાલ દલીચંદ દેસાઇ)

સિદ્ધાર્થ—અરે! આ ચીસ ક્યાંથી? દેવી યશોધરા! આ શું? આટલી બધી આકુળવ્યાકુળ કેમ? અશ્રુનો અખંડ પ્રવાહ ખાળ્યો ખળતો નથી. તારા કોમળ દિલને કોણે દુભાવ્યું છે? બોલ તો ખરી! (એમ કહી યશોધરાને બાહુ-પાશમાં લઈ હૃદય સાથે દાબે છે અને આશ્વાસન દઇ ભયમુક્ત કરે છે.)

યશોધરાદેવી—સિદ્ધાર્થ રાજન! કંઈ નહિ, અમસ્તું, સહેજ.

સિદ્ધાર્થ—યશોધરા! "કંઇ નહિ, અમસ્તું, સહેજ," એ વચનો વદવામાં તારો ધ્વનિ ન હોય, પણ તેનો પ્રતિધ્વનિ તો છેજ. મારા જેવા રાજ-રિદ્ધિવાળા રાજકુમારની રાણી હોવા છતાં, તું શા માટે શોક ધરે અને કાલ્પનિક દુઃખ ભોગવે, એ સમજાતું નથી. મને દુઃખ થાય એવા આશયથી તું વાત છુપાવતી હોય, એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ એમ કર્યાથી મારું દુઃખ વિશેષ વધતું જાય અને તારું દુઃખ કિંચિત્ પણ ઓછું ન થાય, એ મહત્ત્વનો વિચાર તારે નથી કરવાનો એમ નથી; પણ સાથે સાથે ભયમુક્ત બની હૃદય ખોલવું ને હળવું કરવું, એ વિચારવું પણ જરૂરનું છે. અંતરની કથની કથનાર એક અંતર છે અને સાંભળનાર અન્ય અંતરજ છે. દેહે જુદા છતાં એકજ દેહી છીએ.

યશોધરાદેવી-રાજન! સૌભાગ્ય. અહોભાગ્ય મારાં કે જેના સ્વામીનાથ સિદ્ધાર્થ છે. આવા રાજવૈભવમાં મને શા પ્રકારનું દુઃખ હોય? એ સંભવેજ કેમ? માત્ર કાલ્પનિક સ્વપ્ન એ દુઃખની ક્ષણિક કથા. ગાઢ નિદ્રામાં ભયભર્યું અનિષ્ટ અમંગળ સ્વપ્ન આવ્યું;

ારિણામે ઝબકી, એકદમ જાગી ઊઠી ને ચીસ પાડી.

સિદ્ધાર્થ–સ્વપ્નાં તો મનેએ આવે છે; પણ ઠીક, તારી વાત આગળ ચલાવ.

યશોધરાદેવી–પ્રીતમદેવ! "આસો માસની શરદ્‌પૂનમની રાત" એટલે શું? સૌંદર્યદેવીનો સાક્ષાત્કાર. ઉલ્લાસવંતો ચંદ્રમા, નગર, વન–ઉપવનની શોભાને પૂર્ણ ટોચે લાવવાને પોતાની સોળે કળાનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છે અને એ ચાંદલીઓ ચોકમાં ચમકીને સન્નારીઓના મધુર કંઠમાંથી નીકળી આવતા રાસડાઓને ખીલવી રહ્યો છે. આવે સમયે હું રાજમહેલની અગાસી પરની એક બેઠક પર બેસી શીતળ શશીની શોભાને એકીટશે જોઈ રહી હતી. અચાનક જંગલના ખુલ્લા પ્રદેશ પર નજર ખેંચાઇ. વિશેષે જોતાં જણાયું કે, હિમ જેવો સફેદ અને તેજસ્વી અશ્વ પવનવેગે દોડચો જતો હતો. સવાર પણ સ્વાંગમાં દિવ્ય યુવક હતો. તેના ફેંટાનું ફૂમતું પછાડી હવામાં ફરફર ફરકતું વિદ્યુતની માફક ઝબકારા મારતું હતું.

સિદ્ધાર્થ–દેવિ યશુ! આમાં ભય પામવા જેવું શું અને રડવા જેવું શું? પ્રતાપવંશી રાજાની રાણીઓ "સબળા" નામથી સંબોધાય છે, ત્યારે તું તો અબળા કે?

યશોધરાદેવી–પરમદેવ! કેસરિયાં કરી રણમાં લડનાર ને મરનાર શૂરવીર રજપૂતની અંતિમકાળની પ્રધાન–વાસના જે રહી જાય છે, તે વાસનાને તૃપ્ત કરવાનું પછાડીનું કાર્ય–કર્તવ્ય રજપૂતાણીઓનું હોય છે. ઝળઝળ બળતી ચિતાઓ જ્યારે એ રમણીઓનું છેવટનું આરામ–સ્થાન–રામનું સ્થાન બને છે, ત્યારેજ તેમને સબળા કહેવામાં આવે છે. ચારિત્ર્યનો મહાન પ્રશ્ન ત્યાં ઉપસ્થિત થતો અને તેનો તોડ પણ ત્યાંજ કઢાતો. આ સિવાય અન્ય તમામ બાબતોમાં અમોને શાશ્વત અબળાવાદજ ગળથુથીમાં પાયો છે.

સિદ્ધાર્થ–(સતી થવાની પ્રથા પર ચિંતન કરતાં વદન કરુણ –મૂર્તિ બને છે.)

યશોધરાદેવી—આર્યકુમાર! વાત અવળે પ્રવાહે વહી. એ પાતાળ-પ્રવેશી અશ્વ આપણી હયશાળાનોજ; અને અશ્વારૂઢ યુવક તે એજ કે જેની સામે હું અત્યારે નિર્ભય બની વાત કરી રહી છું. જો કે આપનું મુખ જોયાનું યાદ નથી, તોપણ અશ્વ પરની બેસવાની છટા અન્યની ન દેખાઇ પણ આપનીજ. રાજમહેલ તરફ પુનઃ આવવા ઘણી ઘણી અરજ કરી, બૂમો પાડી, રોઇ, રડી, અનહદ આક્રંદ કર્યું; પરંતુ બધું વ્યર્થ. ગયા તે ગયાજ. જંગલમાં પ્રવેશ સમયે એક અણખીલ્યું ગુલાબનું પુષ્પ ફક્ત ફેંકતા ગયા. હૈયું હાથ ન રહ્યું ને અગાસી પરથી પડતું મૂકયું. ચીસ પાડી જાગી ઊઠી ને અનિષ્ટ સ્વપ્નની સમાપ્તિ થઈ.

સિદ્ધાર્થ—દેવી યશુ! વાસ્તવિક રીતે સ્વપ્નમાં કશુંએ સત્ય હોતું નથી. ક્ષણુ બે ક્ષણુ રંક પણ રાજવૈભવ ભોગવી લે છે અને રાજા ભિખારી બની જઇ ભાખરીના ટાઢા ટુકડાનો સ્વાદ અનુભવી લે છે. યશુ! શોચ મા કર, દુઃખ ના ધર, ધૈર્ય ધર અને શાંત થા. વારંવાર એની એજ વાત પર વિચાર કરવાથી દિલની આગ ઓલવાતી નથી—બળતા અગ્નિમાં ઘીના હોમની જેમ તારી પાસેથી હું તો એટલે સુધીએ આશા રાખી શકું કે કદાચ તારું સ્વપ્ન સત્ય નીવડે, તોએ તને કંઈ આઘાત ન થવો જોઇએ. નિર્મિત ને અનિર્મિત કરનાર તું અગર હું કોણ માત્ર?

યશોધરાદેવી—દિલના દેવ! કદી કોઇ કાળે નહિ પણ આ કાળે આપનાં વચનોને હૃદયમાં ઊતરતાં કેમ વાર લાગે છે? ફક્ત બે દિવસમાં બનેલી કાલ્પનિક બીનાએ જ્યારે મારી આ દશા કરી, ત્યારે આપ અચાનક મને અહીં એકલી મૂકીને કયાંક ચાલ્યા જાઓ, તો મારી અહીંની શી ગતિ થાય? ક્ષણુભરનું સ્વપ્ન આટલું બધું અકળાવે છે ને રિબાવે છે, તો પછી સ્વપ્નના સત્યે તો—(મૂર્છાના-વશ થઈ જઇ સિદ્ધાર્થના ખોળામાં ઢળી પડે છે. કુમાર આશ્વાસન કરી તેને જાગ્રત કરે છે ને દૈવી નશાનું પાન કરાવે છે.)

સિદ્ધાર્થ–યશુ ! તારું શરીર સારું નથી. શરીર પરનો અધિકાર તેં ગુમાવ્યો છે; માટે હવે અન્ય પ્રસંગે આ વાત કરીશું.

યશોધરાદેવી–નહિ, નહિ નાથ ! શરીર સારું હો યા ન હો, દેહ ટકે યા છેહ દે. કોણુ જાણે મારું માનસિક દુઃખ દૂર દૂર જતું દીસે છે. હૃદય કંઇક બળવાન બન્યું હોય એમ ભાસે છે. મારામાં મને મજા નથી. મારી સાચી મજા આપનાં વચનામૃતનું પાન કરવામાં ઓતપ્રોત થઇ ગઈ છે. આપ કહ્યે જાઓ ને હું સાંભળ્યે જઈશ ને આનંદ લઇશ.

સિદ્ધાર્થ–યશોધરા ! તું કંઈક સંસ્કારી જીવ તો છે, છતાંએ તારી ભૂમિકા–ઉચ્ચ ભૂમિકા ન બંધાઇ. મારા સહવાસમાં તેં પૂરાં દશ વર્ષ ગાળ્યાં; પરંતુ મહત્ત્વના ફેરફાર ન થયા......અજ્ઞાનતિમિર દૂર ન થયું. પ્રભાતે ગગનાંગણમાં ઊગતા સૂર્યનું શીતળ મધુર તેજ પણુ અંતરમાં ન ઊતર્યું. ટૂંકમાં પ્રભુનો તણખો તારામાં ન પ્રગટ્યો. કસ્તૂરીની પ્રાપ્તિ માટે હજારો ગાઉનો પ્રવાસ, કસ્તૂરીમૃગ માટે તો તદ્દન નકામો છે. કસ્તૂરી તેના શરીરમાં છે ને વાસ–ફોરમ બહાર પ્રસરી રહી છે. પરમાત્માની ફોરમ અંદર ને બહાર બધે છૂટી રહી છે. પરમાત્મા પોતે અંદર છે, એટલે બહારથી એને શોધનારની ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ–પ્રયાસ હોય, તો તે પણુ અફળ જાય છેજ. છેલ્લા લાંબા સમય થયાં તું જાણે છે કે, મને રાજવૈભવ ભોગવવાની જરાએ સ્પૃહા નથી. હું જે જે વાંચતો, વિચારતો, અનુભવતો તે બધામાં તું મારું અનુકરણુ કરતી અને તને લેશ પણુ પ્રતિબંધ ન હતો. મારા શરીર પરનો મોહ એ તારી પ્રબળ વાસના છે અને એને તો જ્ઞાનભઠ્ઠીમાં ભસ્મીભૂત કર્યેજ છૂટકો.

યશોધરાદેવી–સિદ્ધાર્થ ! સ્વામીન્ ! સત્ય વાત છે–આપની. આપનો અમૂલ્ય ઉપદેશ વિશેષ આકર્ષે છે. અત્યારે તો રાજ–રાણીનો મોહ તેમજ તેને અંગે ઉપસ્થિત થતા વૈભવનો મોહ સાવ ગળી ગયો છે. આપ ગગનવિહારી છો. આપની દિવ્ય–ભવ્ય ભાવનાઓને

યત્કિંચિત્ સમજવાને પણ મારામાં સામર્થ્ય નથી. અલ્પમતિ અનુસાર મારી સમજમાં જે આવે છે તે એ છે કે, આપની તમામ પ્રવૃત્તિ એક યા અન્ય સ્વરૂપમાં નિવૃત્તિજ છે અને અંતિમ હેતુ નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત કરવું એ છે. આ ધ્યેયબિંદુ લક્ષમાં લઈ જંગલ-નિવાસ ઇચ્છતા હો એમ હું માનું છું. જંગલમાં ન જાઓ એમ કહેવા હિંમત થતી નથી. ઉમેદ માત્ર આટલી છે કે, આપ મને સાથે લઇ જઇ સહચરી-સહચારિણી બનાવો. ગમે તેવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં પણ આપને યોગ્ય અનુકૂળ સંજોગો ઉત્પન્ન કરી શકીશ એ શ્રદ્ધા આ દિલમાંથી ખસતી નથી. જ્યાં મારા...મહારાજ ને તાજના તાજ, ત્યાં આ શિર ને આ શરીર સદાસર્વદા ઝૂકેલુંજ રહેવાનું. કોઇ મહાન રાજાની સામાન્ય રાણી પટરાણીની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પોતાને જેટલી ભાગ્યશાળી માને છે, તેના કરતાં અનંતગણી સદ્ભાગ્યશાળી હું પોતાને ગણું છું. અહોભાગ્ય મારાં છે, સ્વામીનાથ!

સિદ્ધાર્થ—(મનમાં કંઇક ગૂંચવાય છે.) જંગલવાસ મારે એકલાનેજ સ્વીકારવાનો આવશે. હજુ કશા નિર્ણય પર આવ્યો નથી. પ્રિયે! તારા કથનનો છેવટનો ભાગ અતિ યુક્તિભર્યો જણાય છે.

યશોધરાદેવી—નાથ! એમ નથી, પણ ગત અનંત ભવના સંયુક્ત પુણ્યબળના યોગે મારો સંબંધ-લગ્નસંબંધ, આપ સાથે સંધાયો છે-બંધાયો છે. આપણા બન્નેનાં લગ્નમાં કંઇક વિવિધતા છે-કળાયુક્ત વિવિધતા ને વિશેષતા છે. બળાત્કાર, હરણ, ગાંધર્વવિધિ અગર તો (રાજકુમારીઓના) સ્વયંવરથી આપણાં લગ્ન નથી થયાં. પિયુજી! માફ કરજો. કહેતાં કહી દેવાય છે કે, આપ એક રાજકુ-મારિકા બન્યા ને આપે આપનો સ્વયંવર જાતે યોજ્યો ને મારા જેવા રાજકુમાર (?) પર કૃપા વર્ષી. આપણા લગ્નની વિશેષતા એ છે કે, આપણું જીવન આત્મવિકાસને પંથે સંચરી રહ્યું છે. વિશેષ તો હવે આપ સમજાવો, રાજન્!

સિદ્ધાર્થ—સંસ્કારી યશોધરા ! તું નથી સમજતી એમ કહીને પણ કંઇક સમજી છે અને વિશેષ સમજવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. તારું હવે કલ્યાણ થશે, એ ચોક્કસ છે; પરંતુ મને બરોબર જો. મારા ખાવામાં, પીવામાં, હરવાફરવામાં, સૂવામાં એમ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં ફક્ત એકજ ધ્વનિ ઘંટના ડંકાની માફક નિરંતર કર્ણ પર અથડાય છે. શો મધુર એ ધ્વનિ! "ગૌતમ ! જાગ્રત થા, ઊભો થા, જંગલમાં જા અને ત્રણ જગતના તમામ જીવોના કલ્યાણનો-મોક્ષનો માર્ગ સ્થાપન કર." આ ધ્વનિ મારું ધ્યેય છે. તું સુખી થા ને ભવસાગર તરી જા, એ મારા છેવટના આશીર્વાદ છે.

યશોધરાદેવી—કૃપા એ સિદ્ધાર્થ દેવ રાજનની ! નાથ ! આપ મારા નાથ છો, જગતના નાથ છો અને આપ અનાથનાએ નાથ છો, પ્રાણેશની આજ્ઞા હોય તો એક સંગીત ગાઉં !

સિદ્ધાર્થ—સુખેથી ગા ને બજાવ.

યશોધરાદેવી—

(એકજ દે ચીનગારી, વિશ્વાનલ, એકજ—એ લય)

યોગી તું, અનંત કાળનો યોગી, યુગ અનંત તરનારો,
યોગી તું, યુગ અનંત તરનારો.
મન જીત્યું ને જગ જિતાયું, જગ ત્રણ પણ જીતનારો,
કર્મયોગ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો, યુગ–સિંધુ તરનારો—યોગી તું૦
કર્તવ્યો કંઇ કંઇ કીધાં તેં, ઝળકયો ઝગમગ તારો !
નીતિ ન્યાય પ્રભુનાં સ્થાપ્યાં, યુગ–રમતો રમનારો—યોગી તું૦
સમતા ભાવ સદા સુખદુઃખમાં, મુખ સ્મિતમાં હસનારો,
સ્મરણ નિરંતર ચિંતન ચેતન, ગૌતમ પ્રીતમ પ્યારો—યોગી તું૦

પૂર્વજોનું ગૌરવ

પૂર્વજોનું ગૌરવ કરવું, તેમનું વર્ષમાં એક વખત પણ સ્મરણ કરવું એ ભાવિ ઉત્કર્ષનું ચિહ્ન છે. ઉદયોન્મુખ જે રાષ્ટ્ર હોય તેને તેની જરૂર છે.

મિલ, સ્પેન્સરના ગ્રંથોની આપણે પારાયણો કરીએ છીએ, પણ તેના કરતાં અતિ આગળ વધેલા આપણા પૂર્વાચાર્યોની ઓળખ સુધ્ધાં આપણે વીસરી જઇએ, એથી વધુ બુદ્ધિભ્રંશની બીજી કયી નિશાની જોઇએ ?

જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર થવાને પૂર્વાચાર્યોએ કરેલ કૃતિઓ તથા સિદ્ધાંતોનું પુનઃ પુનઃ પરીક્ષણ થવું જરૂરનું છે.

નાના છોકરાઓને પૂર્વપરંપરાનું જ્ઞાન આપ્યાથી તેમના મનમાં ઉદાત્ત તત્ત્વો રોપાય છે, તેમનામાં અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેથી દેશની અને દેવની સેવા કરવાની તેમનામાં યોગ્યતા આવે છે.

ઉત્સવ વ્યક્તિશઃ ઉપાસના માટે નથી, સામાજિક ધર્મબુદ્ધિ જાગ્રત કરવા માટે છે.

ખરો ઉત્સવ એટલે જેથી આપણી પ્રગતિને મદદ થાય તે.

મોટા લોકોના ઉત્સવો થાય છે, તે તેમના ગુણોનો પ્રચાર કરવા માટે થાય છે. રાષ્ટ્રમાં ઊપજેલા મોટા મોટા લોકોનો ઉત્સવ કરવાથી રાષ્ટ્રના લોકોનું કલ્યાણ થાય છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

—લોકમાન્ય તિલક

अनुक्रमणिका

શ્રીબુદ્ધનાં વિવિધ શિક્ષણો

પ્રતાપી બૌદ્ધરાજા મહાન અશોકના શિલાલેખો

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૩	પર્યંકાસન	પર્યંકાસન
૩	૩	કામદુગ્ધા	કામદુધા
૪	૨૬	પસંગોનાં	પ્રસંગોનાં
૫	૯	સામુદ્રિક શાસ્ત્રી-	સામુદ્રિકશાસ્ત્રી-
૭	૨૫	કુમારને	કુમારનું
૧૧	૨૨	ફેકયું	ફેંકયું
૧૧	૨૩	પહેલાં	પેલા
૧૪	૧૫	વૈતરુ	વૈતરું
૧૫	૮	આશો	આ શો
૧૮	૧૫	અનાધાત	અનાઘ્રાત
૧૮	૨૫	આહા !	અહા !
૧૯	૧૧	સન્મુખ	સંમુખ
૨૧	૧૩	ઉમેર્યું	ઉમેર્યું
૨૫	૬	આવ્યા હતા	આવ્યાં હતાં
૨૫	૧૨	ટૂકામાં	ટૂંકામાં
૨૮	૧૦	હુરયને	હૃદયને
૨૯	૨	ભવનોને	ભુવનોને
૩૦	૧૭	સારથી	સારથિ
૩૦	૨૦	ઢઢેરો	ઢંઢેરો
૩૩	૨૧	લતિતાંગિની	લલિતાંગિની
૩૩	૨૫	વૃદ્ધાવસ્માં	વૃદ્ધાવસ્થામાં
૩૪	૮	અ—	—
૩૬	૧૭	રંગ	રંક
	૧૮	વધતી	વત્તી
૪૧	૪	ચૂકયા	ચૂકયો

૪૩	૨૫	રિથતિને	સ્થિતિને
૫૦	૧૭	હદય	હૃદય
	૨૫	સ્ફુરણુ	સ્ફુરણુ
૫૧	૧૪	નિશ્ચય	નિશ્ચય
૫૪	૧૯	પેહેગીરોને	પહેરેગીરોને
૮૭	૬	જગતનું	જગતનો
૮૮	૨૬	ખંડોરો	ખંડેરો
૯૩	૬	વિચ ।	વિચરો
૯૫	૨૦	રાજગૃહ	રાજગૃહી
૧૦૩	૧૧	કેવ	કેવાં
૧૦૨	૨૧	ક્રાધ	ક્રોધ
૧૦૩	૨૬	આ	આજે
૧૧૯	૨૦	રાજગૃહના	રાજગૃહીના
૧૧૯	૨૫	આવ્યાં	આવ્યા.
૧૨૦	૯	પોતાનો	પોતાના
૧૨૩	૧૩	લેતા	લેવી
૧૩૪	૧૭	અવશ્યક્તામાં	આવશ્યકતામાં
૧૩૫	૧૪	જાઇએ	જોઇએ
૧૫૨	૭	ઇન્દ્રિઓ	ઇન્દ્રિયો
૧૫૮	૨૬	ઢીમચા ને	ઢીમચાને
૧૬૪	૧૭	માગ	માર્ગ
૧૬૯	૭	પ્રશસા	પ્રશંસા
	૨૦	ક્રાધથી	ક્રોધથી
૨૦૧	૧૫	નીચે	નીચું
૨૧૦	૨૬	મનુષ્યોના	મનુષ્યોનાં
૨૧૨	૨૫	ધમનું	ધર્મનું
૨૨૦	૧	બાદ્ધરાજા	બૌદ્ધરાજા
૨૨૪	૧૦	સંસાંરમાં	સંસારમાં
૨૩૧	૨૨	જેમ તેના	તેમ જેના

૨૩૯	૨૧	મનમાં	મનનાં
૨૪૯	૭	અપના	આપના
૨૬૮	૯	વોદકધર્મ	વૈદિકધર્મ
૨૭૯	૧૯	શંકરાચાર્ચના	શંકરાચાર્યના
૨૮૧	૧૮	કાણ્વશાખાન	કાણ્વશાખાના
૨૯૩	૮	વલ્લભાયાર્યજીનો	વલ્લભાચાર્યજીનો
૨૯૩	૨૭	**ब्रह्मोति**	**ब्रह्मेति**
૩૦૨	૮	અકકે	એકકે
૩૦૪	૧૩	પુષ્ટ	પુષ્ટિ
૩૦૯	૧૮	લાલન	પાલન
૩૧૬	૨૬	ધારણ	ધારણા
૩૨૨	૮	નાનકનો ગ્રંથ સાહેબ	નાનક સાહેબનો ગ્રંથ?
૩૩૦	૮	રાજદરબામાં	રાજદરબારમાં
૩૩૦	૯	વિદ્વાત્તાથી	વિદ્વત્તાથી
૩૩૪	૮	અધ્યન	અધ્યયન
૩૩૪	૧૬	શાસ્રી	શાસ્ત્રી
૩૩૫	૨૧	દીધી	લીધી
૩૩૫	૨૫	સંખ્યયોગના	સાંખ્યયોગના
૩૩૬	૨	વિદ્યાર્થઓ	વિદ્યાર્થીઓ
૩૪૬	૨	ગાડસ્વામી	ગૌડસ્વામી
૩૪૯	૧૯	દિગદર્શન	દિગ્દર્શન
૩૫૪	૨૫	રહ્યા	રહ્યો
૩૬૪	૨૧	તત્ત્વેત્તા	તત્ત્વવેત્તા
૩૮૬	૭	તીવ્રિ	તીવ્ર
૩૯૫	૧૬	બંસીધરનાં	બંસીધરના

असरकारक जीवनचरित्रो

જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવા–સમજવાથી અંતઃકરણમાં તેની આબાદ અને ઊંડી છાપ પડે છે અને પછી તે દિવ્ય માનવી બનવા સારૂ ઉત્તેજિત થઇને આગળ વધે છે. આથીજ આ સંસ્થા તરફથી એવાં ઉત્તમ ચરિત્રો પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે, જેની વિગત નીચે આપી છે.

परमहंस श्रीरामकृष्ण (चरित्र)

બીજી આવૃત્તિ, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૬૦૮, મૂલ્ય રૂપિયા ૧ાા, અન્યત્ર ૧ાાા

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કેઃ—પરમહંસદેવનું જીવનવૃત્તાંત એટલે વ્યવહારમાં ધર્મની સજીવન કહાણી હોઇ આપણને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા શક્તિવાન બનાવે છે. × × × શ્રીરામકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પ્રભુતાની મૂર્તિ હતા. તેમનાં વચન કાંઇ શુષ્ક પંડિતનો પ્રલાપ નથી. પણ તેમના જીવનનું નૂર–હીર–ખમીર–જે કહીએ તે બધું છે. તેમના બધા અનુભવોનો નિચોડ એમાં છે, તેથી વાંચનારના મન પર જે છાપ પડે છે તે ભૂંસી ભુંસાય તેમ નથી. નાસ્તિકવાદના આ જમાનામાં શ્રીરામકૃષ્ણ જ્વલંત અને સજીવન શ્રદ્ધાના દૃષ્ટાંતરૂપ–મેરુદંડરૂપ છે અને જે હજારો સ્ત્રીપુરુષો અધ્યાત્મપ્રકાશથી વંચિત રહ્યાં હોત, તેમને માટે તેમની એ અમોઘ શ્રદ્ધા આશ્વાસનરૂપ થઇ રહી છે. × આ ગ્રંથ વાંચનાર દરેકમાં તેમના દિવ્ય પ્રેમની પ્રેરણા થાઓ—ચિનગારી પ્રકટો.

શ્રીભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત

આવૃત્તિ ૨ જી, કદ ૫×૬।।।, પાકાં પૂઠાં, પૃષ્ઠ ૫૨૮,
મૂલ્ય રૂપિયા ૧।।, અન્યત્ર ૧।।।

આમાં સાચા સંતભકતોનાં જ્ઞાનભક્તિથી ભરપૂર ૨૯ ચરિત્ર અપાયાં છે. આમાંનાં ચરિત્રો ભક્તમાળમાં આવેલાં નથી.

મુસ્લિમ મહાત્માઓ

કદ ૫×૮।।, પૃષ્ઠ ૫૯૨, પાકાં પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૧।।।, અન્યત્ર રૂા ૨)

૯૨ ચરિત્ર, ૧૩૦૦ વચનામૃતનો ઉત્તમ સંગ્રહ છે. આ મહાત્માઓનાં ચારિત્ર્ય આર્ય ઋષિમુનિઓને મળતાં છે. અત્યંત બોધપ્રદ અને અસરકારક છે. વચનામૃત પણ અમૃતતુલ્ય છે. મુસ્લીમ શબ્દથી નહિ ભડકતાં દરેકે વાંચવા વિચારવા જેવું છે.

(આ ગ્રંથ હવે ખલાસ થઇ જવા આવ્યો છે. તેની બીજી આવૃત્તિ શ્રી. સેવાનંદજીની કસાયલી કલમથી લખાયલું તદ્દન નવું ભાષાંતર છપાય છે. તે બેએક માસમાંજ બહાર પડી જશે.)

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ—ખંડ ૧ થી ૫ (ત્રણ ગ્રંથો)

કદ ૫×૯, પાકાં પૂંઠાં, કુલ પૃષ્ઠ ૧૫૯૬, મૂલ્ય રૂપિયા ૫), અન્યત્ર પા~

આ ગ્રંથમાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર અપાયું છે. મહાપ્રભુ મહાપુરુષોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મહાપુરુષ ગણાતા હતા. તેમનો જન્મ, બાલ્યકાળ, અધ્યયન, અધ્યાપન અને અધ્યાપકપણાનો અંત એ ખંડ પહેલામાં વર્ણવેલાં છે. ત્રીજા ખંડમાં તેમણે ભકતો સાથે બીજા નવદ્વીપમાં કરેલી સમસ્ત લીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને ચોથા તથા પાંચમા ખંડમાં તેમણે અનેક પ્રકારના સુખવૈભવોનો તણખલાની પેઠે ત્યાગ કરીને બારણે બારણે ભીખ માગતા થયા તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. જેમને શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમમાં પાગલ થઈ નિરંતર અશ્રુ પાડવાની ઇચ્છા હોય તેમણે આ ચરિત્રનું અધ્યયન કરવું જોઇએ.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज अने महात्मा श्री एकनाथ

કદ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૫૦૪, પાકાંપૂંઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૧ાા, અન્યત્ર ૧ાા

મહારાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય પાંચ સંતોમાંના આ બેનાં ચરિત્ર હોઇ ઉત્તમ બોધપ્રદ છે. ગુરુદત્તના પૂજારી એવા મહાત્મા એકનાથની ગુરુ-ભક્તિ, સહિષ્ણુતા, ત્યાગ, પરોપકારબુદ્ધિ, પ્રભુપરાયણતા અને બીજા વિવિધ પ્રસંગો નવોજ પ્રકાશ આપે છે.

संत तुकाराम

કદ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૬૩૬, પાકાં પૂંઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૨), અન્યત્ર ૨)

મહારાષ્ટ્રમાં થઈ ગયેલા પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રસિદ્ધ સંતનું વિસ્તૃત ચરિત્ર છે. આમાંનો ઉપદેશ વાચકને મોક્ષના મુખ્ય સાધનરૂપ ભક્તિ માર્ગે વળવાની પ્રેરણા આપે છે.

स्वामी श्रीभास्करानंदजी ने विजयकृष्ण गोस्वामी

કદ ૫×૬ાાા, પૃષ્ઠ ૪૩૨, પાકાં પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૧ાા, અન્યત્ર ૧ાાા

આ બંને મહાત્માઓ ૨૫–૫૦ વર્ષ પર થઇ ગયેલા હોઇ આમાં તેમનાં અસાધારણ જીવનચરિત્રો અપાયાં છે. બીજી આવૃત્તિ છપાઇને હમણાંજ બહાર પડી છે. ભાસ્કરાનંદજી જીવનમુક્ત અવધૂત હતા અને ગોસ્વામીજી ઘરબારી છતાં ત્યાગી હતા.

भारतनी देवीओ–(भारतनां स्त्रीरत्नो)

ત્રીજી આવૃત્તિ, કદ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૨૨૬૮, બોર્ડ પટ્ટીનાં પૂંઠાં, ત્રણે ગ્રંથની સાથે કિંમત રૂપિયા ૬), અન્યત્ર ૬ાા. (છૂટક દરેકના રૂપિયા ૨ાા)

અગાઉ આ સંસ્થા તરફથી “ ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ” નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ મોટા, સસ્તા અને ઉત્તમ સંગ્રહની આ નામે ત્રીજી આવૃત્તિ હમણાંજ પ્રગટ થઈ છે. એમાં સતજુગથી તે અત્યાર સુધીની ૫૨૮ સતી સાધ્વીઓ અને વીરાંગનાઓનાં બોધપ્રદ અને અસરકારક ચરિત્રો છે.

गामडिया नरदेवो

કદ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૪૦૮, પાકાં પૂંઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૧ા=, અન્યત્ર ૧ા=

ગામડાના નરદેવો નાણાં વિનાના હોવા છતાં કેટલા નિઃસ્વાર્થ-ભાવે સેવા કરનારા હોય છે અને છતાં પણ તે કેટલા નિરભિમાની હોય છે તે આ પુસ્તકમાંથી સૌ કોઇને જાણવા મળશે.

महान सम्राट अकबर

બીજી આવૃત્તિ, કદ ૫॥×૮, પૃષ્ઠ ૩૫૦, મૂલ્ય રૂપિયા ૧ા, અન્યત્ર ૧ાા

ભારતવર્ષના આ પનોતા પુત્ર અને મહાન મોગલસમ્રાટને ઊતારી પાડનારા વિદેશી લેખકોને સજ્જડ રદીયા આપી તેની અપૂર્વ મહત્તા સ્થાપન કરવા ઉપરાંત આ ચરિત્ર ભારતના ભૂત તથા વર્ત-માન સમયનો ચિતાર પણ હૃદયદ્રાવક અને જોસદાર ભાષામાં આપે છે.

आदर्श चरित्रसंग्रह—भाग १ लो

કદ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૬૩૬, પાકાં પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૧ાાા, અન્યત્ર ૧ાાા

આ ગ્રંથમાં બાવન ચરિત્રો અપાયાં છે. દેશપરદેશના આદર્શ પુરુષોનાં ચરિત્રોનો સંગ્રહ હોઇ તેમાંથી હિંદુ, મુસ્લિમ, ક્રિશ્ચિયન તથા ચીનજાપાનની સંસ્કૃતિનો પરિચય તેમાંથી વાચકને મળે છે.

આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ ભાગ ૨ જો—છપાય છે સત્ત્વર બહાર પડશે.

वीरदुर्गादास अथवा मारुसरदारो

કદ ૫×૬ાાા, પૃષ્ઠ ૨૪૦, બેડંપટ્ટીનું પૂઠું, મૂલ્ય ૦ાા, અન્યત્ર ૦ાા=

મારવાડના આ નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત છે. એ આમાનું ચરિત્ર વાર્તારૂપે સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરવર્ય વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઇએ આલેખેલું હોઇ આ તેની ત્રીજી આવૃત્તિ છે.

शिवाजी छत्रपति

આવૃત્તિ ૨ જી, પૃષ્ઠ ૬૧૧, કદ ૫×૯, મૂલ્ય રૂપિયા ૨।, અન્યત્ર ૨।॥

હિંદુધર્મના બળવાન રક્ષક અને મરાઠી રાજ્યના મહાપરાક્રમી સંસ્થાપક પુરુષનું આ મોટું જીવનચરિત્ર દરેક ગૃહમાં અવશ્ય રહેવું જોઇએ. પુષ્કળ જાણવાજોગ બનાવો બીજી ઐતિહાસિક હકીકતોથી ભરપૂર હોઈ રસીક અને અસરકારક ભાષામાં લખાયલું છે.

भारतना वीरपुरुषो

કદ ૫×૭॥, પૃષ્ઠ ૩૨૮, પાકાંપૂંઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૧], અન્યત્ર ૧)॥

એમાં અનેક ધીરવીર પુરુષોની સ્વધર્મપરાયણુતાનો અતિ હિતાવહ પરિચય આપે એવી ૪૦ વીરકથાઓની ત્રીજી આવૃત્તિ છપાઈ છે.

श्री बुद्धचरित्र अने अन्य संतपुरुषो

આ પુસ્તક પોતેજ ભગવાન બુદ્ધનું વિસ્તૃતચરિત્ર તથા અન્ય સંતપુરુષોનાં ચરિત્રની બીજી આવૃત્તિ છે, મૂલ્ય રૂપિયો ૧। અન્યત્ર ૧।॥

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ; કાલબાદેવી મુંબઈ-૨

श्रीबुद्धचरित्र

प्रकरण १ लुं—जन्म

સુપ્રસિદ્ધ ઇક્ષ્વાકુ વંશથી ઊતરી આવેલા શાક્ય લોકો જ્યાં કૃષિથી પોતાનું ઉદરપોષણ કરતા હતા, એવું કપિલવસ્તુ નગર નેપાલની દક્ષિણે અને કાશીપુરીની ઉત્તરે ૧૩૦ માઇલ દૂર રોહિણી નદીના કિનારા ઉપર આવેલું હતું. રાજા શુદ્ધોદનના વખતમાં આ નગર કીર્તિના શિખરે પહોંચ્યું હતું. પ્રજા સુખી અને સંતોષી હતી. રાજમહેલ સર્વ સામગ્રીથી ભરપૂર હતો. યોદ્ધાઓ દેશાભિમાનનોજ દમ લેતા હતા. આ સર્વ અનુકૂળ સંજોગોનું મૂળ અને ખરું કારણ રાજા શુદ્ધોદનની ધાર્મિક વૃત્તિ અથવા પવિત્રતા હતી. જેના મનમાં પવિત્રતા હોય છે તેને બાહ્યસંયોગો પણ અનુકૂળજ મળી રહે છે; તે એટલે સુધી કે કુદરત અથવા પ્રકૃતિ પણ તેના ફાયદામાંજ હોય છે. એ નિયમ અનુસાર રાજા શુદ્ધોદનનું પાટનગર કપિલવસ્તુ એક બાજુએ મગધ દેશ અને

બીજી બાજુએ કોશલ દેશ વચ્ચે આવેલું હોઇ, તથા એ બે રાજ્યો અન્યોન્ય લડી રહેલાં હોઇ, શુદ્ધોદનના રાજ્ય પર તરાપ મારવાનો રાજલોભ પેલા બે બળવાન રાજાઓ પૈકી એકને પણ થવો સંભવિત ન હતો. આ કારણથી શાકય લોકો સ્વતંત્ર રહેવા પામી શકયા હતા.

જે રોહિણી નદીને એક કિનારે શુદ્ધોદનનું પાટનગર હતું, તેના સામે કિનારે કોલી નામે એક નગર હતું, કે જ્યાંના રહેવાસીઓને 'કોલી' તરીકે ઓળખવામાં આવતા હતા. આ કોલી લોકો અને શાકય લોકો વચ્ચે રોહિણી નદીની માલિકી વાસ્તે અનેક યુદ્ધો થયાં હતાં, પરંતુ જે પ્રસંગને માટે આપણે હમણાં બોલવા માગીએ છીએ, તે પ્રસંગે તો એટલે કે ઈ. પૂ. ૬૦૦માં તો બન્ને વચ્ચે સારો સંપ હતો; કારણ કે કોલી રાજાની બે પુત્રીઓ મહામાયા અને ગૌતમીનું લગ્ન રાજા શુદ્ધોદન સાથે કરેલું હતું. મહામાયા અને ગૌતમી જેટલી સુંદર તેટલી નમ્ર અને તેટલીજ અન્યોન્ય (સહપત્ની હોવા છતાં પણ) પ્રેમાળ હતી, તેથી રાજા દરેક રીતે સુખી હતો; રૈયત પણ સંપૂર્ણ રાજભક્ત હતી.

બે વખત લગ્ન કરવા છતાં રાજાને કાંઈ સંતતિ ન હતી એ વાતનો તો ખેદ અલબત્ત તેને રહ્યાજ કરતો; પરંતુ તે ખેદ લાંબો વખત રહેવા માટે નિર્માયલો ન હતો.

એકદા આખા શહેરમાં દક્ષિણાયનનો મહોત્સવ ઉજવાઇ રહ્યો હતો, તેને સાતમે દિવસે રાણી માયાદેવીએ પોતાના શયનગૃહમાંના પર્યંકાસનમાં પડયાં પડયાં એક દિવ્ય સ્વપ્ન જોયું. આ વખતે તેનું વય ચૂંવાળીસ વર્ષનું હતું.

આ અમાનુષી સ્વપ્ન એવી મતલબનું હતું કે, એક ભવ્ય, છ કિરણવાળો, ગુલાબ જેવો લાલ અને મોતી જેવો શ્વેત તારો આકા-

શમાંથી નીચે પડતો જોવામાં આવ્યો અને જમીનનો સ્પર્શ કરતાંમાં તો તે તારો બદલાઈને બરફ જેવો તથા કામદુગ્ધા ગાયના દૂધ જેવો શ્વેત હાથી બની ગયો! તે હાથી ત્યાર બાદ પોતાની શ્વેત સૂંઢમાં શ્વેત પદ્મ ધારણ કરી રાણીના મહેલમાં આવ્યો અને ત્રણ વાર મસ્તક નમાવીને દક્ષિણ બાજુએથી ગર્ભમાં દાખલ થયો.

આ સ્વપ્ન જોવાથી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ માયાદેવીને સામાન્ય માતાઓએ કદાપિ નહિ અનુભવેલો એવો અપૂર્વ આનંદ થયો. સ્વપ્ન પૂરું થતાંજ તેની આંખ ઊઘડી ગઇ અને હર્ષથી છલકાતા હૃદયે તેણે આ સમાચાર પોતાના પતિને નિવેદન કર્યા.

રાજા શુદ્ધોદને પ્રાતઃકાળ થતાંજ સ્વપ્નપાઠકોને બોલાવ્યા અને તેમને સ્વપ્નનું ફલ પૂછ્યું. તેઓએ ખુલાસો કર્યો કે, "સૂર્ય કર્ક રાશિનો હોવાથી રાણી એક અલૌકિક બુદ્ધિવાળા પવિત્ર પુત્રની માતા બનશે, કે જે પુત્ર કાં તો ચક્રવર્તી રાજા થવો જોઇએ, અગર તો પૃથ્વી પરનો અજ્ઞાનતાં અને પાપનો બોજો ઓછો કરનાર થઈ પડશે."

આ ફલ સાંભળી રાજા, રાણી તેમજ રાજભક્ત નાગરિકોને ઘણોજ આનંદ થયો. પિસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરે રાણી ગર્ભવતી થઇ અને ઉત્તમ જીવ ગર્ભમાં આવવાથી તેને એક પછી એક ઉત્તમ દોહદ* થવા લાગ્યા, કે જે સર્વ પૂર્ણ પ્રેમપૂર્વક પૂરવામાં આવતા.

એક ગર્ભવતી સ્ત્રીએ પાળવા યોગ્ય સર્વ નિયમોનું યથાર્થ સેવન કરતી પ્રફુલ્લિત ચિત્તવાળી રાણી દસમે મહિને પતિની સંમતિ મેળવીને પોતાના પિયર–કોલીનગર તરફ જવા નીકળી. માર્ગમાં લુંબિની નામની વાટિકા આવતાં તેનું સૌંદર્ય જોવા અને ઘડીભર વિશ્રાંતિ લેવા રાણી થોભી; પરંતુ ત્યાંજ એક શાલવૃક્ષ નીચે પુત્ર-જન્મ થયો. ઈ. સ. પૂ. ૬૨૩ ની વસંતપૂર્ણિમાનો આ દિવસ

* દોહદ એટલે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થતી ઇચ્છા.

પાછળથી દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરથી લખાઇ રહ્યો; કારણ કે તે દિવસે ભવિષ્યમાં કરોડો માણસના 'તારનાર' તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર બુદ્ધ જન્મ્યો હતો.

આ બાલકના મુખ પર સૂર્ય સમાન તેજ ઝળકતું હતું, તથાપિ તેના તરફ આહ્‌લાદથી જોઇ રહેનાર લોકસમૂહની આંખો કાંઇ અંજાઈ જતી ન હતી, જો કે ખુદ સૂતિકાગૃહ તો બાલકના તેજથી ઝળાંઝળાં થઇ રહ્યું હતું.

આ ખુશખબર પિતૃગૃહમાં તેમજ શ્વશુરપક્ષમાં ઝડપથી ફરી વળતાંજ ત્યાંથી હજારો દાસ–દાસીઓ પ્રસવસ્થળે આવી પહોંચ્યાં અને રાજકુમારને તથા રાણીને પાલખીમાં *બેસાડી કપિલવસ્તુ તરફ લઇ ગયાં. આ વખતે નગરી ઠેરઠેર બાંધેલાં તોરણોને લીધે તથા બીજી અનેક તરેહની શોભાઓને લીધે સ્વર્ગતુલ્ય બની હતી.

આ વખતે સઘળા દેવોમાં પણ આનંદ છવાઇ રહ્યો. દેવોએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, ગંધર્વો ગીતો ગાવા લાગ્યા, ત્રેણે ભુવનમાં–સ્વર્ગલોક અને મૃત્યુલોકની તો શી વાત કરવી, પણ ખુદ નરકમાંએ–એક ક્ષણ શાંતિ પ્રસરી રહી. નાગરાજા (એક પ્રકારના દેવો)એ પ્રથમના બુદ્ધોને માન આપ્યું હતું, તેવીજ રીતે આ બુદ્ધને માન આપવા અર્થે મંદાર પુષ્પની *વૃષ્ટિ કરી અને જગતનો ઉદ્ધાર

* બૌદ્ધધર્મશાસ્ત્ર એમ જણાવે છે કે, આ પાલખીના ચાર દાંડા ઉપાડનારા સામાન્ય મનુષ્યો ન હતા, પરંતુ ચાર દિશાના ચાર રક્ષપાલ દેવોએ મનુષ્યરૂપે પાલખી ઉપાડવાનું કામ કર્યું હતું. દેવો પણ મહાન ગુરુઓની ભક્તિ કરવાને ઇંતેજાર હોય છે.

* આ બધું વર્ણન (તેમજ આખા પુસ્તકમાંનું કોઇ પણ વર્ણન) કલ્પિત નથી—બૌદ્ધધર્મશાસ્ત્રોના શબ્દોના આધારેજ લખેલું છે. તેથી જૈનશાસ્ત્રોમાંના આવા પસંગોનાં વર્ણનો સાથે આ કેટલું મળતાપણું ધરાવે છે, તે વિચારવાની સારી સગવડ મળે છે. ભક્તામર-

કરવા અવતરેલા આ મહાપુરુષને નમસ્કાર કરી આનંદ અને ભક્તિભાવ જણાવ્યો. વૈરવિરોધ ધરાવતાં પશુઓ પોતાનો સ્વાભાવિક વિરોધ ભૂલીજ ગયાં! સઘળા રોગો અને પીડાઓનો, એટલા વખતને માટે લોપ થઈ ગયો! આમ ચોતરફ સઘળી રીતે શાંતિનું રાજ્ય છાઈ રહ્યું હતું; અસમાધિનું રાજ્ય ક્યાંય પણ હોય તો તે ફક્ત મારરાજા અથવા મોહરાજાના હૃદયમાં હતું! જગદુદ્ધારક પુરુષનો જન્મ માત્ર તેનેજ દાવાનળરૂપે થઇ પડ્યો હતો!

જગતના આ નવા પરોણાનાં લક્ષણ જોઇને સામુદ્રિકશાસ્ત્રીઓએ રાજાને જણાવ્યું કે, "આ મોટો ચક્રવર્તી રાજા થશે. હજારો વર્ષોમાં આવો ચક્રવર્તી એકાદજ થાય છે. અમુક ચિહ્નો પરથી આ બાળક ભવિષ્યમાં અખિલ ભૂમંડલને તારનાર દૈવી ગુરુ થનાર છે, અગર તો જો તે સાંસારિક બાબતોમાં પડવું ઉચિત માનશે, તો તે એક મહાન્ ચક્રવર્તી રાજા થશે અને સઘળા રાજાઓને પોતાના પગે પાડશે. પર્વતોમાં જેમ સુમેરુ, ધાતુઓમાં જેમ સુવર્ણ, જળાશયોમાં જેમ સમુદ્ર, તારાઓમાં જેમ ચંદ્ર, તેમ મનુષ્યોમાં આ તથાગત થશે."

આ ભવિષ્યકથન સાંભળવાથી રાજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. આજનો દિવસ આખા નગરમાં ઉત્સવના દિવસ તરીકે પસાર કરવાનો ઢંઢેરો પિટાવ્યો હોવાથી, રસ્તાઓ સાફ કરવામાં આવ્યા, જ્યાંત્યાં સુગંધી જળનો છંટકાવ કરવામાં આવ્યો, ઘેરેઘેર અને રસ્તાઓ ઉપર ધ્વજાઓ અને તોરણો તથા વાવટા લટકાવવામાં આવ્યા. સર્પના ખેલાડીઓના, તલવારથી ખેલ કરનારાઓના, દોરડાં પર નાચનારાઓના અને એવા અનેક પ્રકારના તમાશા

સ્તોત્રના ૩૩ મા શ્લોકમાં દેવોએ મંદાર—નમેરુ—પારિજાત વગેરે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

જોવા લોકો શેરીએ શેરીએ એકઠા થવા લાગ્યા. શ્રીમંતો તેમજ ગરીબો રાજભક્તિ બતાવવા માટે આ શુભ પ્રસંગે પોતાના રાજાને નજરાણું આપવાને ઉમંગથી દોડતા જતા નજરે પડવા લાગ્યા. રાજાએ બંદીવાનોને મુક્ત કર્યા, કેટલાક કરો માફ કર્યા, મોટી દક્ષિણાઓ આપી, સાધુસંતને જમાડ્યા અને રાજ્યમાં રહેનારાઓને જે જે વસ્તુની જરૂર હતી, તે તે રાજ્ય તરફથી પૂરી પાડી.

આ સર્વ ધામધૂમ ચાલી રહી હતી એવામાં અસિત (કાળદેવ) નામનો એક વૃદ્ધ સંન્યાસી તે બાલક પાસે આવ્યો. સંસારના માયાવી નાદ સાંભળવાને જેના કાન બહેરા છે, એવા યોગીજનો સ્વર્ગીય નાદ સાંભળવાને તો ટેવાયલા હોય છે. આ વૃદ્ધ સંન્યાસીએ પણ બુદ્ધદેવના જન્મની વધામણી દેવોના અવાજથી જાણી હતી અને તેથીજ તે અહીં આવ્યો હતો. વિવેકી શુદ્ધોદન રાય આ યોગીને પગે પડ્યો અને માયાદેવીએ ઇચ્છયું કે, બાળકને આવા પવિત્ર પુરુષને પગે લગાડાય તો કેવું સારું ! પરંતુ રાણી તે ઇચ્છા અમલમાં મૂકે તે પહેલાં તો વૃદ્ધ સંન્યાસી બોલી ઊઠ્યો: "મા, મા, મને એવા પાપમાં ન હડસેલશો." એમ કહી પોતે કુમારને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા અને કહ્યું: "પગમાં પદ્મ, હાથમાં સ્વસ્તિક વગેરે બત્રીસ મુખ્ય અને એંસી નાનાં લક્ષણો ધરાવતા હે બાલક ! હું તને નમન કરું છું. હે બુદ્ધ ! ધર્મનો ઉપદેશ કરી મનુષ્યમાત્રને દુઃખમાંથી મુક્તિનો રસ્તો સૂચવવા માટે જન્મેલા હે મહાભાગ! તમને નમન કરું છું."

પછી તે સંન્યાસીએ રાજા તરફ જોયું અને કહ્યું: "હે ભાગ્યશાળી રાજન્! આવા એક અતિ પ્રતાપી પુત્રના પિતા બનવા માટે હું તને અભિનંદન આપું છું. પૂર્વભવોનાં પવિત્ર કર્મોનું આજે તને ફળ મળ્યું છે. લાખો વર્ષે આવું એકાદ પુષ્પ ઊગી આવે છે; પણ જ્યારે તે ખીલે છે, ત્યારે આખી વસુધાને જ્ઞાનની

સુગંધીથી અને પ્રેમના રસથી ભરી દે છે. ખરેખર પ્રતાપી કુળમાંજ આવા જગદુદ્ધારકો જન્મ લે છે. ખરેખર, રાજન્! તારું કુટુંબ બહુજ ભાગ્યશાળી છે. પરંતુ તે ભાગ્ય એક વાતે અપૂર્ણ છે; કારણ કે દેવો તેમજ મનુષ્યોને પ્રિય એવી આ માયાદેવી–વધારે વાર દુઃખ નહિ અનુભવવાને સરજાયલી આ દેવી–સાત દિવસમાં કોઇ પણ પ્રકારની પીડા વિના 'પીડાનો અંત' પામશે."

આ શબ્દો બોલ્યા પછી યોગીની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં, જે જોઈ રાજાને કોઇ અનિષ્ટ થવાનો ભય લાગ્યો. ઋષિએ તરતજ તે વિચાર તેના મોં ઉપરથી વાંચી લીધો અને ખુલાસો કર્યો: "હે રાજન્! મેં જે કાંઈ અગાઉ કહ્યું છે તેમજ બધું બનશે. તથાપિ કુમારની બાબતમાં તો કશી ચિંતા કરવાનું લેશ પણ કારણ નથીજ નથી. મને આંસુ ઢાળતો જોઇ તમને કાંઇ અનિષ્ટનો વહેમ આવ્યો; પરંતુ તેમ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી. મારા રડવાનું કારણ જુદુંજ છે. આ શરીર હવે વૃદ્ધ થયું છે અને તેનો સમય હવે સમીપ આવ્યો છે. હું મરીને દેવ થઇશ અને ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્ય તરીકે જન્મીશ. જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો અમૂલ્ય બોધ આપના પુત્રના–આ ભાવી બુદ્ધના મુખકમળથી સાંભળવાનું મારા નસીબમાં લખાયલું નથી એજ મારા રુદનનું કારણ છે." એમ કહી ઋષિ રસ્તે પડચો.

ઋષિના કહેવા મુજબ બરાબર સાતમે દિવસે માયાદેવી હસતી હસતી સૂતી અને તે ફરીથી જાગૃત થઇજ નહિ.* તે સ્વર્ગમાં એક દેવી થઇ. શુદ્ધોદન રાયની બીજી રાણી પ્રજાપતિ (અપરનામ ગૌતમી) કે જે આ પુત્રની માશી થતી હતી, તેણે હવે કુમારને લાલનપાલન કરવાનું કર્તવ્ય ઉપાડી લીધું.

* બુદ્ધના જન્મ પછી (પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ થયા પછી) માયાનું ટકવું સંભવતુંજ નથી, એ વાસ્તવિક છે.

આ ભાગ્યશાળી પુત્રના જન્મથી રાજાના સામંતો અને સગાંસ્નેહીઓ રાજા તરફ હમેશ કરતાં વધારે ભક્તિભાવ બતાવવા લાગ્યાં. રાજ્યખજાનો વધુ ને વધુ તર થયો. હાથી, ઘોડા, ગાયો વગેરે ઉત્તમ જાનવરોનાં ટોળાં પોતાની મેળે રાજ્યમાં આવવા લાગ્યાં, લોકોમાંથી દ્વેષ અને વેર નાશ પામ્યાં. દરેક ઋતુનાં ફળફૂલો તે વખતે ઊગી નીકળ્યાં. દુકાળનો તો સંભવ પણ અદૃશ્ય થઇ ગયો. યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્રોને કાટ ચડવા લાગ્યો. રોગોને ખોરાક ન મળવાથી તેઓ તો જીવ લઇને નાઠા. સામાન્ય મનુષ્યો પણ પ્રમાણિકપણે આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યા અને ઉદારવૃત્તિથી દાન કરવા લાગ્યા. આ બધા આનંદદાયક ફેરફારો જેને લીધે થવા પામ્યા તે કુમારનું નામ, તે કારણથી 'સર્વાર્થસિદ્ધ' એવું પાડવામાં આવ્યું; જો કે ટૂંકા નામ ખાતર લોકો સિદ્ધાર્થ એવા નામથી પણ બોલાવતા. નામ પાડવાની ક્રિયા આનંદ અને ધામધૂમ સાથે કરવામાં આવી. તે અવસરે નગરમાં કોઇ દરિદ્રી રહ્યું નહિ; કારણ કે સર્વને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે રાજ્ય તરફથી દાન છૂટથી દેવામાં આવ્યું હતું.

प्रकरण २ जुं–बाल्यावस्था

ચંદ્રની જેમ સિદ્ધાર્થની કળા પ્રતિદિન ખીલતી જતી હતી. રૂપ–ગુણમાં તેમજ કળા–કૌશલ્યમાં તેની પ્રગતિ જોસબંધ વધતી જતી હતી. શુદ્ધોદન રાયના ખંડિયા સામંતો રાજકુમારને પ્રસન્ન કરવા માટે હરહમેશ નવાં સોના–રૂપાનાં રમકડાંની ભેટ મોકલતા હતા. પરંતુ ભવિષ્યના મહાત્મા સિદ્ધાર્થ છેક આટલી નાની વયે પણ આ કીમતી ભેટોનું નિર્માલ્યપણું અને ક્ષણભંગુરપણું જોઇ શકતા અને તેથી કરીને એ ભેટોથી એમને કાંઇ આનંદ થતો નહિ. ખરેખર તે નાની વયના શરીરમાં એક મહાન આત્મા વસવા આવ્યો હતો. ઘણા જન્મો પૂર્વે લીધેલી, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની અને જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને તત્પર થયેલા આ સિદ્ધાર્થ કુમારને ક્ષણિક વસ્તુઓ સાથે કામ પણ શું હોય?

અનુક્રમે કુમારનું શરીર ખીલતાં ખીલતાં આઠ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતાંજ તેને એક રાજાને યોગ્ય કલાઓ તથા જ્ઞાન શીખવવા માટે શુદ્ધોદન રાયે શિક્ષક શોધવા માંડ્યો. વિદ્વાનોની સભા વચ્ચે સવાલ કરતાં સર્વ કોઇએ સૂચવ્યું કે, " કુમારને શિક્ષણ આપવાને લાયક તો એક વિશ્વામિત્રજ છે, કે જે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત છે, વિદ્યામાં નિપુણ છે અને કલાઓમાં પ્રવીણ છે." પછી વિશ્વામિત્રને રાજસભામાં બોલાવીને શુભ દિવસે તેમને કુમાર સુપરત કરવામાં આવ્યો. જેની કોરો હીરા–માણેકથી જડેલી છે એવી ચંદનની

પાટી અને રત્નની ધૂળ લઇને કુમાર ગુરુ પાસે ગયો. પ્રારંભમાંજ ગુરુએ નીચેનો ગાયત્રીમંત્ર ધીમેથી ઉચ્ચાર્યો અને તે લખવા કુમારને ફરમાવ્યું:

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

કુમારે વિનયપૂર્વક કહ્યું: "હા, હું લખું છું" અને તરતજ તેણે તે જમાનામાં બોલાતી એવી સુમારે વીસેક ભાષાઓમાં તે મંત્ર લખી કાઢ્યો!

આ જોઇ ગુરુ ઘણા ચકિત થયા. તેમણે કહ્યું: "જો તમને તે આવડતુંજ હોય તો તો હવે હું સંખ્યા અથવા આંકડા શીખવીશ. લો સાંભળો. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સો, હજાર, દશહજાર; હવે તે બોલી જાઓ."

કુમાર સપાટાબંધ તે સંખ્યા બોલી ગયો; એટલુંજ નહિ પણ વિશેષમાં કહ્યું: "લાખ, કરોડ, અબજ, ખર્વ, મહાખર્વ અને છેક પરાર્ધ સુધી પણ બોલી જાઉં કે? તમે બધા અહીં સુધી તો ગણો છોજ; પરંતુ તેની પેલી પાર પણ સંખ્યા છે ખરી." એમ કહી વળી આગળની ગણુતરી કરી બતાવી.

ગુરુએ વધારે આશ્ચર્ય પામી જણાવ્યું: "ઓહો! તમને તો આ પણ આવડે છે ને! ત્યારે તો હવે વજનનું કોષ્ટક વિચારીએ."

કુમારે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો: "દશ પરમાણુનું એક પરસૂક્ષ્મ બને છે. દશ પરસૂક્ષ્મનું એક ત્રસરેણુ બને છે, સાત ત્રસરેણુનું સૂર્યના પ્રકાશમાં ઊડતું એક રજકણ બને છે. એવાં સાત રજકણો મળી ઊંદરની મૂછના વાળનો અગ્ર ભાગ બને છે. દસ વાળ બની એક લીખ થાય છે. દસ લીખ ભેગી થાય તો એક જૂ બને. દસ જૂ મળી બાજરીના દાણા જેટલો ભાર થાય. એ રીતે આંગળ, હાથ, ધનુષ્ય, ભાલા વગેરેની લંબાઈ તથા ગાઉ–યોજન

વગેરેનું માપ છે અને હે ગુરો ! જો આપ ફરમાવો તો એક યોજનમાં કેટલાં પરમાણુઓ રહેલાં છે તે ગણી બતાવું.” એમ કહેતાંની સાથેજ તે ગણતરી તેણે કરી બતાવી.

ગુરુ એકાએક કુમારને પગે પડ્યા અને બોલી ઊઠ્યાઃ “ હે શિષ્ય ! તું ગુરુઓનો પણ ગુરુ છે. ખરેખર, હું નહિ પણ તુંજ ગુરુ છે. માટે હે કુમાર ! હું આપને નમન કરું છું. ગુરુ કે પુસ્તકોની મદદ સિવાયજ આટલું બધું જાણવા પામેલા હે કુમાર ! આપની આ નમ્રતા અનુકરણીય અને પૂજ્ય છે. આપ શીખવાને નહિ પણ મારી કિંમત વધારવા માટેજ અહીં આવો છો.”

પોતે બીજાઓ કરતાં વિશેષ જાણવા છતાં કુમાર ગુરુના સઘળા મદદનીશો પ્રત્યે વિનય બતાવતો હતો. તેની વાણી નમ્રતાથી અને ડહાપણથી ગર્ભિત હતી. તેનો ચહેરો ભવ્ય અને તેનો સ્વભાવ સુશીલ હતો. શૌર્ય અને ધૈર્યનો ખજાનચી હોવા છતાં, કુમારમાં દયા અને કોમળતાના ગુણો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા.

સિદ્ધાર્થ કુમારની દયા અનુકરણીય હતી. પોતાના મિત્રો સાથે ઘોડા દોડાવવામાં તે જરા પણ ડગે તેમ ન હતો; છતાં ઘોડાને શ્વાસ ચડેલો જાણવામાં આવતાંજ, પોતાને જીત મળવાની તૈયારી હોવા છતાં, તે એકાએક ઘોડાને થોભાવતો. એકદા રાજાના બગીચામાં બેઠો બેઠો કુમાર કાંઇ વિચારમાં લીન થયો હતો, એવામાં પ્રેમમય નાદ કરતાં કરતાં હિમાલય તરફ ઊડતા હંસ પક્ષીઓના ટોળા તરફ સિદ્ધાર્થના કાકાના પુત્ર દેવદત્તે એક તીર ફેંક્યું અને તે પહેલાં હંસની પાંખને વાગવાથી પીંછાંમાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી અને પક્ષી નીચે પડ્યું. સિદ્ધાર્થની દૃષ્ટિ તે તરફ જતાંજ તેણે તેને ઊંચકી લીધું અને પદ્માસને બેસીને પોતાના ખોળામાં મૂક્યું. પ્રથમ તો તેને પંપાળીને તેની ધાસ્તી ઓછી કરી,

પછી તેને પોતાના પ્રેમથી ધડકતા હૃદય સાથે ચાંપ્યું અને પછી એક હાથથી પકડી રાખી બીજા હાથથી પેલું તીર આસ્તેથી ખેંચી કાઢીને તે ઘા ઉપર ઠંડાં પાંદડાં બાંધ્યાં.

કુમારને આજ સુધી ખબર પણ નહોતી કે, દુઃખ એ શું ચીજ હશે ? તેણે પેલા તીરની અણી પોતાના હાથમાં ભોંકી અને તેથી પોતાને 'દુઃખ'ની લાગણી થઇ; તે ઉપરથી આંખમાં આંસુ લાવીને તે પક્ષીને વિશેષ આશ્વાસન આપવા મંડ્યો.

એટલામાં દેવદત્તના નોકરે આવીને કહ્યું: "મારા સ્વામીએ એક હંસને તીર મારીને પાડ્યું છે, કે જે હંસ હમણાં આપના કબજામાં છે. કૃપા કરી તે મને સોંપશો ?"

સિદ્ધાર્થે કહ્યું: "હું તેમ કરી શકીશ નહિ. જો તે પક્ષી મરી ગયું હોત તો કદાચ તે પર મારનારનો હક પહોંચત. પણ તે હજી જીવતું છે; માત્ર તેની પાંખોની ગતિને ઈજા થઈ છે."

આ સંદેશો પોતાના નોકરદ્વારા જાણ્યા બાદ દેવદત્ત પોતે કુમાર પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: "આ પક્ષીને જે પળે મેં નીચે પાડ્યું તે પળથી તે મારું થયું છે. તમારે તે મને આપવુંજ જોઇશે."

"ભલા થઇ એમ બોલો મા." દયાના સાગર તુલ્ય કુમારે કહ્યું અને કહેતાંની સાથેજ તે હમણાં આશ્રિત બનેલા નિરાધાર પક્ષીની ડોકને એક બાળકની માફક પોતાના ગાલસરસી દાબી. "એમ બોલો મા. એ પક્ષી તમારું નહિ પણ મારુંજ છે. દયાને લીધે અને પ્રેમના સામ્રાજ્યને લીધે જે કરોડો ચીજો મારી થવાની છે તેમાંની આ પ્રથમ છે. મને મારું અંતઃકરણજ હમણાં કહે છે કે, હું મનુષ્યોને 'દયા'નો પાઠ શીખવીશ, ગરીબ મૂંગાં પ્રાણીઓનો વકીલ થઈશ અને માત્ર મનુષ્યોનુંજ નહિ પણ તે સાથે પશુ-પક્ષીઓનું પણ દુઃખ દૂર કરીશ, છતાં ભાઈ! તારે હજી

તકરારજ કરવી હોય તો ચાલો રાજ્યસભામાં. ડાહ્યા સભાસદો જે કહે તે આપણે બન્ને સ્વીકારીશું.”

તરતજ તેઓ રાજ્યસભામાં ગયા, જ્યાં બન્નેના હક સંબંધી ભારે વાદવિવાદ થયો. કેટલાક કહે: “સિદ્ધાર્થનો હક છે,” જ્યારે બીજાઓ કહેતા હતા: “દેવદત્તે તે પાડયું માટે તેનો હક છે.” ગરમાગરમ વિવાદની મધ્યમાં એક વૃદ્ધ ઋષિ સભામાં આવી પહોંચ્યા અને બોલવા લાગ્યા: “જો જિંદગીની કાંઇ પણ કિંમત હોય તો જેણે મારવાનો પ્રયત્ન કીધો તેના કરતાં બચાવવાનો પ્રયત્ન કરનારનો તે જીવતા પ્રાણી પર વધારે હક ગણાવો જોઇએ.” આ કથન સર્વને ન્યાયયુક્ત લાગ્યું; પરંતુ રાજા તે ઋષિનો સત્કાર કરવા ઊઠે છે, એટલામાં તો ઋષિ અંતર્ધાન થઇ ગયા!

સિદ્ધાર્થ કુમારને દુઃખનો અનુભવ આજ પહેલપ્રથમજ થયો. પરંતુ તે અનુભવ ઝાઝી અસર કરી શકયો નહિ; કારણ કે પક્ષી થોડા વખતમાં સાજું થઇને પોતાના સોબતીઓ સાથે આનંદ કરવા આકાશી પ્રદેશોમાં ઊડી ગયું હતું. પરંતુ ભવિષ્યના બુદ્ધદેવ અને હમણાંના સિદ્ધાર્થ કુમારની દયાને પ્રગટાવવા માટે બીજો એક બનાવ તરતમાંજ બનવા પામ્યો, કે જેણે તેના કોમળ હૃદય પર જાથુની છાપ પાડી.

એક દિવસ રાજાએ કુમારને કહ્યું: “વત્સ! આજે હું તને વસંતઋતુની શોભા દેખાડવા ઇચ્છું છું. મારી સાથે તને શહેર બહાર લઈ જઇને ખેતરોમાં ઊભરાઇ રહેલો પાક તથા ધરતીએ પહેરેલો લીલો આનંદી સ્વાંગ બતાવવા ઇચ્છું છું. તને તે જોઇને ખરેજ બહુ આનંદ થશે.”

કુમારે મસ્તક નમાવ્યું અને બન્ને ખેતરોમાં આવી પહોંચ્યા. અહીં ને તહીં પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. સફેદ બગ-

લાઓની હાર નદીકિનારે ધ્યાન ધરતી ઊભી હતી. સમળીઓ આકાશમાં ગોળ કુંડાળામાં ગોઠવાઇ જઇને ગરબા ગાતી હતી. ચટાપટાવાળી ખિસકોલીઓ ઝાડની ડાળીઓ ઉપર કૂદાકૂદ કરી રહી હતી. ચીતરેલાં મંદિરનાં શિખરોની આસપાસ મયૂરો ટહુકા કરી રહ્યા હતા. કૂવામાં કબૂતરો ગેલ કરી રહ્યાં હતાં. શહેરમાંથી આવતો કોઈ લગ્નપ્રસંગના ઢાલનો અવાજ કાનના પડદા સાથે અથડાતો હતો. ચોતરફ શાંતિ અને આનંદનોજ પડઘો પડતો હતો. પરંતુ આ સર્વ ક્ષણિક આનંદનાં સાધનોની અંદર છુપાયલો દુઃખનો ડુંગર કોણ જોઈ શકતું હતું? ઉલ્લાસના સઘળા દેખાવો વચ્ચે પણ એ ભ્રમણામય દેખાવોને નગ્ન કરી એનું આંતર સ્વરૂપ જોઈ શકનાર એક માત્ર બુદ્ધજ હતો, કે જેને હમણાં જણાયું કે, જીવનના ગુલાબ તળે દુઃખના કાંટા છુપાયલા હોય છે. તેણે વિચાર્યું: “ આ ગામડિયાઓને પોતાનું પેટ ભરવા માટે આખો દિવસ કેવું સખ્ત વૈતરુ કરવું પડે છે! સખ્ત ગરમીના વખતે પણ પેલા ખેડૂતોના પરોણાની આર બાપડા અબોલ બળદની સુંવાળી ચામડીને કેવી ભેદે છે! પેલી ગરોળી કીડીને કેવી ઓહિયાં કરી જાય છે! પેલો સર્પ તે ગરોળીને અને સમળી તે સર્પને કેવી રીતે ભક્ષ્ય બનાવે છે! પેલું સફેદ દેખાતું સાધુવૃત્તિવાળું બગલું આનંદથી કલ્લોલ કરતાં પેલાં માછલાંને દેખતાંદેખતાંમાં ગળી જાય છે!

અને તે કુમાર પોતાના પિતા તરફ અર્થસૂચક આંખ કરી બોલી ઊઠયોઃ “ ઓ પિતાજી! પિતાજી! આજ શું તમારાં આનંદનાં ઠેકાણાં છે કે? શું આ બતાવવાને તમે મને અહીં લાવવા શ્રમિત થયા હતા? ખુનામરકી સિવાય અહીં બીજું હું શું જોઇ શકું છું? પૃથ્વી પર જુઓ કે પાણીમાં નિહાળો, હવામાં નજર કરો કે અંતરીક્ષમાં આંખો ખેંચો, જ્યાંત્યાં જીવનની મારામારી અને કલહ

જોવાય છે. આમાં જે મનુષ્યને આનંદ જણાતો હોય તે ખરેજ કઠણ કાળજાનો માણસ હોવો જોઇએ. પિતાજી! મને હમણાં અહીં એકલોજ રહેવા દો, કે જેથી હું આ બધા જોયેલા દેખાવો ઉપર વિચાર કરી શકું."

પિતાએ તેમ કર્યું. પુત્ર એકલો પડયો. તેણે જંબુવૃક્ષ નીચે બેસીને પદ્માસન વાળ્યું.

"આશો જીવનનો કલહ! આનું મૂળ શું હશે? આનો ઉપાય શો હશે?" આટલો મંત્ર મન સાથે જપતાં જપતાં કુમાર-માં દયા પૂર્ણ પ્રકાશ સાથે પ્રકટી નીકળી અને તે ધ્યાનના પ્રથમ પગથિયે ચડયો.

પ્રાતઃકાળ પૂરો થઇ હમણાં મધ્યાહ્ન થઇ ચૂકયો હતો, છતાં ધ્યાન હજી અવિચ્છિન્ન હતું. સૂર્ય પશ્ચિમ દિશા તરફ પ્રયાણ કરતો હતો, છતાં બૌદ્ધધર્મગ્રંથો કહે છે કે, આ જગતનું કલ્યાણ શોધવા બેઠેલા દેવને છાંયડો કરી રહેલા જંબુ વૃક્ષની છાયા હજીએ જેમની તેમજ કાયમ હતી!

છેવટે સાંજ પડે છે અને પિતા પુત્રને સાથે લઈ રાજમહેલ તરફ જાય છે.

प्रकरण ३ जुं–युवावस्था

શુદ્ધોદન રાજા પોતાના પુત્રરત્નમાં અનુપમ દયા અને ચિરકાલ સુધી ટકતી ધ્યાનગ્રસ્ત દશા જોઇ ભારે વિચારમાં પડચો. પોતાના પુત્રને યોગી બનતો જોવા કયો પિતા ખુશી હોય? કેટલાક ગુણો અને કાર્યો એવાં છે કે જેમની પ્રશંસાજ થઇ શકે, અનુકરણ ન થઈ શકે. ભર યુવાવસ્થામાં વૈરાગી બનનારની પ્રશંસા કરનારા ઘણા માણસો મળી આવશે; પરંતુ પોતાનો પુત્ર કે પોતે તે સ્થિતિમાં વૈરાગી બને એ વિચાર હજારોમાંથી એકને પણ ભાગ્યેજ ગમે છે. 'માયા'નું આ શું ઓછું પ્રાબલ્ય છે?

માયાદેવીનેજ જેણે પોતાની અર્ધાંગના બનાવી હતી એવા શુદ્ધોદન રાજાએ કુંવર સિદ્ધાર્થને વૈરાગ્યના સોબતીઓની દોસ્તી કરતો જોઇ, એ થતી દોસ્તી તોડવાના ઈલાજ શોધવા માંડચા. "ત્યારે શું સ્વપ્નપાઠકોનાં વચનો આખરે ખરાંજ પડવાનાં કે? આત્મસંયમ અને દેહકષ્ટના માર્ગથી મારા સુકુમાર કુમારને હું હજીએ ન રોકી શકું શું?" આવા આવા વિચારો તેના મનમાં હમેશ આવ્યા કરતા. છેવટે રાજાને એક યુક્તિ જડી. કુંવરનું મન સાહેબીમાંજ રોકી રાખવાથી, દેહકષ્ટ સંબંધી ખ્યાલ–વૈરાગ્ય સંબંધી વિચારો તેનો સ્પર્શજ નહિ કરી શકે એમ ધારી, તેણે કુંવર માટે ત્રણ જુદી જુદી ઋતુઓને અનુકૂળ ત્રણ મનોરંજક મહેલ બંધાવ્યા. શિયાળામાં ગરમી આપે તેવો, ઉષ્ણઋતુમાં

શીતળતા ઉપજાવે તેવો અને વર્ષાકાળમાં સમશીતોષ્ણ રાખે તેવો; એમ ત્રણ ભવ્ય મહેલ મોટે ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યા અને તેમાં તે તે ઋતુઓને છાજતા શ્રેષ્ઠ બાગ બનાવરાવ્યા. આ મહેલમાં કુંવરને રાખવામાં આવતો અને તેનું મન રોકવા માટે દર કલાકે કાંઇ નહિ ને કાંઇ નવીન ચીજ તેને પૂરી પાડવામાં આવતી. આવા આકર્ષક પદાર્થો તરફ બેદરકાર બનવું એ સામાન્ય મનુષ્ય માટે તદ્દન અશકય હોવા છતાં, સિદ્ધાર્થ કુંવર કે જે મનુષ્ય નહિ પણ દેવોના દેવ થવાને નિર્માયલા હતા, તેમને આમાંની કોઇ ચીજ ક્ષણભર પણ આકર્ષી શકતી નહિ. સુંદરતાઓ વચ્ચે રહેતા તે અઢાર વર્ષની વયના રાજકુમારનું મન બીજાને મન લુખ્ખા જણાતા વૈરાગ્યમાંજ સુંદરતા ભાળતું. બાગમાં હવા ખાવાને બદલે માનસિક બાગમાં–ધ્યાનવાટિકામાં તે કલાકોના કલાકો લીન થઇ જતો. દર કલાકે મળતી આકર્ષક બક્ષિસો જોઇ એની સુંદરતા પાછળ ગાંડા થવાને બદલે તે તે પદાર્થની ક્ષણભંગુરતા પર ધ્યાન ધરવા માટે કલાકો સુધી તેના તરફ જોયા કરતો.

આથી પિતાની ચિંતામાં પ્રતિદિન વધારો થતો ગયો. છેવટે તેણે પોતાના સામંતો અને નગરના સુજ્ઞ મનુષ્યોને બોલાવીને તેમની સલાહ પૂછી. શાક્યોએ સર્વાનુમતે વિચાર જણાવ્યોઃ

“મહારાજ! અંધકારને દૂર કરવા માટે દીવો જેટલો ચોક્કસ ઇલાજ છે, તેટલોજ ચોક્કસ ઇલાજ વિરાગીને અનુરાગી બનાવવા માટે સ્ત્રી છે. કોમળ પ્રેમશૃંખલા સખ્ત લોઢાની સાંકળ કરતાં વધારે તાકાતવાળી છે. મજબૂત બેડીથી ન બાંધી શકાય એવાઓને સ્ત્રીની વેણી એક ક્ષણમાં બંદીવાન બનાવી શકે છે.”

કુંવરને પ્રેમપાશમાં નાખવાનું ઠર્યું. પરંતુ અહીં સવાલ એ આવીને ઊભો કે આપેલી કન્યાથી કાંઈ આકર્ષણ થાય નહિ;

વરેલી કન્યાથીજ બંધન થાય. કુંવર જો પોતેજ કોઈ કન્યા પસંદ કરે તોજ તેમાં તે તલ્લીન બની શકે. આ સવાલ ગંભીર હતો; પરંતુ બુદ્ધિ આગળ કોઇ સવાલ મુશ્કેલ નથી. રાજાએ એક ઉત્સવનો આરંભ કર્યો અને નગરની સુંદર ગણાતી સઘળી કુમારિકાઓને રાજકુમારના હાથથી અપાતાં મણિકાંચનથી ભરેલાં સુંદર પાત્રો લેવા આમંત્રણ આપ્યું.

રતિની મંતિને મૂંઝવી દે એવાં રૂપ–લાવણ્યવાળી કુમારિકાઓ રાજમહેલના ભવ્ય વિશાળ દીવાનખાનામાં એક પછી એક આવવા લાગી. નાગને લજાવે એવી એમની વેણીઓ તરેહ તરેહની જાતથી ગૂંથેલી અને રંગબેરંગી પુષ્પોથી શોભીતી કરાયલી હતી. હરણુને નીચું જોવરાવે એવી એમની આંખો અંજનથી વધારે આકર્ષક કરાયલી હતી. આકાશમાં ચંદ્રની માફક તેમના વિશાળ ભાલમાં તિલક શોભી રહ્યું હતું. ગુલાબના પુષ્પની જેમ તેમનાં મુખકમળ સ્વાભાવિક હાસ્યથી ખીલી રહ્યાં હતાં. અનાઘ્રાત પુષ્પની જેમ તેમનાં વદનકમળમાંથી એક વિલક્ષણ પ્રકારની સુગંધ બહેકી રહી હતી. તેમનાં કોમળ અને સફાઈદાર અંગો ઉપરનાં બારીક વસ્ત્રો પ્રેક્ષકના મનને નાચવાનું શીખવવા માટે કૂદાકૂદ કરી રહ્યાં હતાં.

અને હવે કુમાર દીવાનખાનામાં દાખલ થાય છે. કુમારિકાઓની પારદર્શક નાડીઓમાંનું સ્વચ્છ લોહી વધારે જોરથી ધડકવા લાગે છે. એક પછી એક કન્યકા પોતાના પગના અંગૂઠા તરફ નજર સ્થિર કરીને ગજગતિથી ચાલતી, લજવાતી લજવાતી, કુમારના આસન પાસે આવે છે અને પોતાનો કનકલતા સરખો હાથ લંબાવે છે. કુમાર તેમાં સુવર્ણપાત્ર મૂકે છે અને કુમારિકા તરતજ વિદાય થાય છે. આહા! કેવો મોહક દેખાવ! અપ્સરાઓની સભા વચ્ચે બેસી તેમને બક્ષિસોથી પ્રફુલ્લિત કરી તેમની ખીલેલી કાંતિ જોવાની કેવી સરસ તક! પરંતુ તે કોણ જુએ છે? સિદ્ધાર્થકુમા-

રનાં સઘળાં પાત્રો પૂરાં થતાં સુધી તેણે એક પણ કન્યા તરફ નજર કરી નહિ. એક પણ કન્યા તેનું આકર્ષણ કરી શકી નહિ.

પરંતુ હવે એકાદ પૂર્વજન્મમાં બુદ્ધની પ્રેમાળ પત્ની બનીને પાણીમાંની માછલી માફક બુદ્ધનેજ ઝંખતી ઝંખતી મૃત્યુ પામેલી (આ જન્મમાં બુદ્ધની માતા માયાદેવીના ભાઇ દંડપાણિની પુત્રી) યશોધરાનો વારો આવે છે. સઘળી કુમારિકાઓ સઘળાં સુવર્ણ-પાત્રો લઇ રસ્તે પડી ચૂકી છે અને એક પણ પાત્ર સિલકમાં રહ્યું નથી. સઘળાં પાત્રો ઉપર હક ધરાવતી, પરંતુ હમણાં જેને માટે એક પણ પાત્ર રહ્યું ન હતું એવી તે બુદ્ધની પૂર્વની અને ભવિષ્યની અર્ધાંગના, પોતાના હિસ્સાનું પાત્ર લેવા કુમાર સન્મુખ આવીને ઊભી રહે છે. પૂર્વના સંસ્કારો તાજા થઈ બન્ને વચ્ચે આકર્ષણ થાય છે. જે સિંહથી સઘળાં પ્રાણીઓ છુપાતાં ફરે છે, તે સિંહ આગળ સિંહણ તો ડરતી કે શરમાતી નથી; તેમ જેના નૂરથી સઘળી કુમા-રિકાઓ અંજાઇને નીચું જોતી હતી, એવા સિદ્ધાર્થ સામે આ પ્રભા-વશાલિની, દિવ્ય રૂઆબવાળી કુમારિકા નીડરપણે દૃષ્ટિ તાકે છે અને પૂછે છેઃ "મને કાંઇ હિસ્સો મળશે કે?"

"હિસ્સો?" કુમારે જવાબ આપ્યો, "અલબત્ત તમને હિસ્સો મળવો જોઇએ છે. પરંતુ સુંદરીઓની રાણી! હું તમને છેકજ ભૂલી ગયો હતો. એ ભૂલના દંડ તરીકે સુવર્ણપાત્રને બદલે લો આ કંઠનો હાર!" એમ કહી પોતાના ગળામાંનો માણેકનો હાર કાઢી તેના કંઠમાં આરોપ્યો; અને એ હાર સાથેજ હૈયું પણ અર્પાયું! ચાર આંખોના મેળાપમાંથી પ્રેમદેવ જન્મ પામ્યો! પૂર્વેનો સંબંધ ફરીથી જોડાયો–તાજો થયો!× પણ તે આટલા પૂરતોજ. તત્કાળ તે

× જ્યારે સિદ્ધાર્થ 'બુદ્ધ' થયા, ત્યારે "એકાએક યશોધરા તરફ આપનો પ્રેમ કેમ ખેંચાયો હતો?" એ સવાલના જવાબમાં

મુગ્ધા હાર લઈ પોતાને રસ્તે ગઈ અને કુમાર પોતાના કામે લાગ્યો.

રાજા શુદ્ધોદન હવે હરખાયો. તેણે કુમાર અને યશોધરા વચ્ચે થયેલા ટૂંક પ્રસંગની વાત જાણી કે તરતજ દંડપાણિ પાસે પુરોહિતને મોકલ્યો અને યશોધરાનું માગું કર્યું, પણ એ વખતમાં કાંઈ કન્યા જેવું રત્ન માગ્યુંતાગ્યું મળી જતું નહિ! શાક્ય લોકોનો રિવાજ હતો કે, જ્યારે કોઈ કુલીન ઘરની કન્યાની માગણી કરવામાં આવે, ત્યારે તે કન્યાનું માગું કરનાર શખસે બીજા સઘળા ઉમેદવારો સાથે હરીફાઇમાં ઊતરીને પોતાનું પાણી દેખાડી આપવું જોઇએ અને પોતે સર્વ યુદ્ધકલાઓમાં નિપુણ છે એમ બતાવી આપવું જોઈએ. શુદ્ધોદન જેવા રાજાના પુત્રોને માટે પણ આ નિયમ કાંઇ બદલાય તેમ ન હતો. તેથી દંડપાણિએ પુરોહિત સાથે રોકડો પ્રત્યુત્તર પાઠવી દીધો કે, "ઇક્ષ્વાકુ વંશનો ક્ષત્રિય કાંઇ વીરત્વ જોયા સિવાયજ પોતાની કન્યા કોઇને આપશે નહિ. મરદાનગીના ખેલોમાં આપના કુમાર જો બધા ઉમેદવારોને હંફાવશે, તો તેઓ અવશ્ય મારા જામાતા બનશે; પરંતુ ઘરમાં બેસી રહેવાની એમની ટેવ જોતાં એમને માટે મોટી આશા બાંધવી એ આકાશમાં મહેલ બાંધવા જેવું કામ છે."

આ ઉત્તર જ્યારે પુરોહિતે પોતાના રાજાને નિવેદન કર્યો, ત્યારે કુમાર સિદ્ધાર્થ પણ ત્યાંજ બેઠો હતો. પુરોહિતના શબ્દો સાંભળી રાજા તો શોક અને વિચારમાં ડૂબીજ ગયો. તેણે કહ્યું: "ધનુર્વિદ્યામાં દેવદત્ત જેવો કોઇ નિપુણ નથી, અશ્વવિદ્યામાં અર્જુન પ્રથમ પદ ભોગવે છે અને તલવાર ખેલવામાં તો નંદ એક્કો છે. મારા સિદ્ધાર્થને આવી સખ્ત સ્પર્ધા વચ્ચે યશોધરા પ્રાપ્ત થવી

તેમણે લંબાણથી પોતાના પૂર્વભવો કહી બતાવ્યા હતા અને જણાવ્યું હતું કે, તેઓ બન્ને પૂર્વભવમાં સાથે હતાં અને તેમની હમણાંની મૈત્રી કાંઇ નવી નહોતી.

ખરેજ દુષ્કર છે.”

“ પિતાજીને ચિંતા કરવા જેવું અહીં કાંઇ નથી. ક્ષત્રિયપુત્રને યુદ્ધકળા શીખવા જવી પડતી નથી; એ તો એનો જન્મ સાથેનો વારસો હોય છે. માત્ર આવી નિર્માલ્ય બાબતો માટે હું એક પ્રેમ-પાત્રને ગુમાવવા તૈયાર નથી; આપ ખુશીથી સ્પર્ધાનો સમય મુકરર કરાવો.” યોગી જેવા કુમારે ક્ષત્રિયવટ દાખવી.

પ્રતિસ્પર્ધી ઉમેદવારોને એક ઢંઢેરા દ્વારા ખબર આપીને એક મેદાનમાં એકઠા કરવામાં આવ્યા. કુમાર સિદ્ધાર્થ પણ ઘોડેસવાર થઇ ત્યાં હાજર થયો અને સુંદર પાલખીમાં યશોધરા પોતાની સખીઓ તથા પરિજનો સાથે આવી પહોંચી.

“ આ રત્નને મેળવવા સર્વોત્તમ સિવાય બીજો કોઇ લાયક નથી.” સિદ્ધાર્થે યશોધરા તરફ નજર કરીને કહ્યું અને ઉમેર્યું: “તેને મેળવવાને પોતે લાયક છે એવું બતાવવા ઇચ્છતા દરેક નવજવાનને મારું આમંત્રણ છે કે, તેણે મારી સામે હરી-ફાઇમાં ઊતરી પડવું.”

આ આમંત્રણનો સ્વીકાર નંદે પ્રથમજ કર્યો અને જવાબ વાળ્યો: “ એમજ છે તો પકડો ધનુષ્ય અને તીરબાજીમાં મારી સામે આવી જાઓ.” એમ કહેતાંની સાથેજ તેણે છ ગાઉ દૂર મૂકેલા એક ઢાલને તીરથી વીંધી નાખ્યું. અર્જુને તે પછી તેટલે-જ દૂરથી તે ઢાલને વીંધ્યું અને દેવદત્તે આઠ ગાઉથી વીંધ્યું. લોકો સઘળા આશ્ચર્યચકિત થયા અને યશોધરાએ પોતાના મુખ પર સાડી ઓઢી લીધી. હવે કુમાર સિદ્ધાર્થ રૂપેરી દોરીવાળું એક જબરજસ્ત ધનુષ્ય પકડે છે અને અસાધારણ બળવાળા માણસથી પણ મુશ્કેલીથી ખેંચાય એવું તે બાણ સહેજ ખેંચતાંજ કામઠાના બે ટુકડા થઈ જાય છે! “ અરે બાળકની રમત કરવાનું આ ધનુ-

ષ્ય અહીં લાવનાર કોણ છે? શું શાકચકુમારને યોગ્ય ધનુષ્યનો છેકજ દુકાળ પડયો છે કે?" એમ કુમાર હસતે મુખડે વદે છે અને પ્રાચીન સમયનું સિંહહાનુનું ધનુષ્ય મંદિરમાંથી મગાવવામાં આવે છે. જેને વાપરનાર આજ સુધી કોઈજ જન્મ્યો નહોતો, એવા તે પોલાદના ધનુષ્યની સોનેરી દોરી ખેંચવાને ત્રણે હરીફો તનતોડ મહેનત કરે છે અને આંચકા મારે છે; પરંતુ દોરી ખેંચાતીજ નથી! એઓ તરફ સ્મિતયુક્ત દૃષ્ટિ કરતો રાજકુમાર તરતજ તે ધનુષ્યને પકડી કાન સુધી દોરી ખેંચીને બાણુને સુસવાટા કરતું મોકલે છે અને દસ ગાઉ પર મુકાયલા ઢાલને વીંધીને છૂટેલું તીર આંખેથી દેખાય નહિ એટલે દૂર ચાલ્યું જાય છે!

થયું, એક સ્પર્ધા પૂરી થઇ. સિદ્ધાર્થના જયથી ઝંખવાણા પડેલા પણ પ્રયત્ને હિંમતને એકઠી કરતા દેવદત્તે હવે તલવારની હરીફાઇ માટે 'ચેલેન્જ' આપી અને પ્રથમ પોતે છ ઇંચ જાડા વૃક્ષને તલવારના એક ઝટકે ઉડાડી દીધું. અર્જુને સાત ઇંચ અને નંદે નવ ઇંચ જાડા વૃક્ષને 'દ્વિધાવિભક્ત' કરી મૂકયું! આવા બે સૂકાં વૃક્ષો એક જગાએ સાથેજ ઊભેલાં જોઈ સિદ્ધાર્થે બન્નેને આંખના પલકારામાં કાપીને ફેંકી દીધાં!

હવે પાણીદાર ઘોડા દોડાવવાની સ્પર્ધા ચાલી. ત્રણવાર મેદાનની પ્રદક્ષિણા કરાવીને સવારોએ પોતાના અશ્વોને પૂર જોશમાં દોડાવી મૂકયા. સિદ્ધાર્થનો અશ્વ આગળને આગળજ જતો અને તે એટલી ઝડપથી દોડતો હતો કે, તેના મુખમાંથી નીકળતું ફીણ જમીન પર પડે તે પહેલાં તો વીસ ભાલા જેટલે દૂર તે પહોંચી જતો.

નંદે આ વિજયથી ઇર્ષ્યાળુ બની કહ્યું: "કન્તક જેવા ઘોડા પર સવાર થઇને મોખરે આવવું એ કાંઈ બહાદુરી ન કહેવાય. એ ઘોડો જો અમને આપવામાં આવે તો અમે સૌથી આગળ જઇ શકીએ. ખરી પરીક્ષા કરવી હોય તો નવો, વગર પલોટેલો ઘોડો

લાવો અને પછી જુઓ કે કોનું કેટલું સામર્થ્ય છે!" આ ઉપ-રથી ત્રણ સાંકળોથી બાંધેલો, વિકરાળ આંખોવાળો, વિશાળ નસ-કોરાંવાળો અને લગામ કે જીન વગરનો એક ઉદ્ધત ઘોડો તે જ-ગાએ લાવવામાં આવ્યો. ત્રણે હરીફોએ તે ઘોડાની પીઠ પર ચડવાને ત્રણ ત્રણ વાર પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ દરેક વખતે તે મદો-ન્મત્ત અશ્વે તેમને ધૂળમાં પટકયા. તથાપિ અર્જુને તે ઘોડા પર સવાર થવામાં આખરે ફતેહ મેળવી. પરંતુ થોડેક દૂર જઇને તે હઠીલા અને ઝનૂની ઘોડાએ પોતાના સવારને પથ્થર જેવી જમી-ન પર પટકયો અને જો બીજાઓ મદદે ન દોડયા હોત, તો પગ તળે છૂંદી પણ નાખત. લોકો આ જોઇ ધાસ્તીમાં પડયા અને બો-લ્યા: " આ ભૂત (અશ્વ)થી સિદ્ધાર્થ કુમાર કામ ન પાડે તો ઠીક."

પણ સિદ્ધાર્થે તરતજ તે ઘોડાને કાબૂમાં રાખવા બાંધેલી સાંકળો દૂર કરી અને તેની યાળ પકડીને તેના કાનમાં કાંઇક શબ્દો ઉચ્ચારીને ઘોડાની આંખો ઉપર પોતાનો જમણો હાથ ફેરવ્યો, પછી તે હાથ તે ઘોડાના વિકરાળ મોં તરફ લઇ ગયો અને છેવટે તેની ગરદન ઉપર હાથ ફેરવીને પીઠ ઉપર ચડી બેઠો. તે જંગલી પ્રાણી ગાય જેવું થઈને પોતાના માલિકની આજ્ઞા મુજબ ચાલવા લાગ્યું.

અને હવે સઘળા માણસો એકે અવાજે બોલી ઊઠયા: " ધન્ય છે! ધન્ય છે! સિદ્ધાર્થ કુમાર સૌથી શ્રેષ્ઠ ઠરી ચૂકયા છે. હવે વધુ પરિશ્રમની કાંઇ જરૂર નથી." હરીફોએ પણ ખુલ્લા દિલથી કુમારની શ્રેષ્ઠતા કબૂલ રાખી.

આ ઇચ્છિત પરિણામ જોઇ આનંદ તેમજ આશ્ચર્યની લાગ-ણીઓમાં દંડપાણિ ડૂબકી ખાવા લાગ્યો. આનંદ એટલા માટે કે પોતાની પુત્રીએ મનથી પસંદ કરેલા પુરુષને પોતાના જમાઇ

તરીકે તે મેળવી શકયો હતો; અને આશ્ચર્ય એટલા માટે કે, ગુલાબનાં પુષ્પોમાં અને વિચારનાં સ્વપ્નોમાં ઊછરેલા તે યુવાનમાં આટલી મરદાનગી હોવાની તેણે આશા રાખી ન હતી. જયનાદના અવાજો હજી ચાલુજ છે, એવામાં પિતાના હાથના ઈશારામાત્રથી યશોધરાએ પોતાના મુખ ઉપર કાળો સોનેરી બુરખો નાખી દીધો અને તે આસન છોડીને હાથમાં મોગરાનાં પુષ્પોથી બનાવેલા મુગટ સાથે બધા રાજપુત્રો સંમુખ થઈને ભભકભેર ચાલતી સિદ્ધાર્થ કુમાર નજદીક આવી પહોંચી.

"હે સુંદર, શૂરવીર અને સત્યપ્રેમી રાજકુમાર ! સ્વભુજાબળથી પ્રાપ્ત કરેલું–તારા હકનું આ રત્ન ગ્રહણ કર અને સુખી થા !" દંડપાણિએ કુમારને ઉદ્દેશીને કહ્યું; અને તેજ પળે યશોધરાએ પોતાનું મુખકમળ ખુલ્લું કરી નીચે નમી કુમારને નમન કર્યું અને મોગરાનો પુષ્પમુકુટ સિદ્ધાર્થના શિર પર મૂકયો. આ સઘળી મૌન ક્રિયાઓ થઈ રહ્યા બાદ તેણે એ કુમાર તરફ પ્રેમથી ઊભરાતી એક દૃષ્ટિ ફેંકી અને "મારા હૃદયના પ્રિયતમ ! મારા તરફ જો; હું આજથી તારી છું." એવા એકજ વાકયથી હૈયાનો ઊભરો ખાલી કર્યો.

ત્યાર બાદ થોડે દિવસે મેષ રાશિનો સૂર્ય હતો, ત્યારે તે બન્નેનાં લગ્ન ભારે ધામધૂમથી ઊજવવામાં આવ્યાં. અનંત આકાશમાં સ્વચ્છંદે વિચરતું પક્ષી હવે પીંજરામાં પુરાયું ! કુમારના સ્વતંત્ર પગોમાં હવે સોનાની બેડી જડાઈ !

'રાગ' રંગથી પોતાના પુત્રને રંગવાને તલપી રહેલા પિતાએ આ એકજ રંગથી સંતોષ પકડયો ન હતો. તેણે તેને બહુરંગી ફોટાની જેમ રંગી કાઢવા ઇચ્છયું અને એટલા માટે કુમાર માટે ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને હેમંતઋતુને અનુકૂળ નવ માળનાં, સાત માળનાં અને પાંચ માળનાં 'પ્રમોદ ભવન' તૈયાર કરાવ્યાં. જેટલી રૂપવતી તેટલીજ

સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા ધરાવતી વારાંગનાઓને રાજકુમારનું મન 'રાગ' માં તલ્લીન રાખવા માટે તે ત્રણે 'પ્રમોદભવન'માં રોકવામાં આવી હતી, કે જે ભવનો અથવા પ્રાસાદો, 'વિશ્રામવન' નામના—જેની જોડી આખા વિશ્વમાં ન મળે એવા મનોહર બગીચામાં બાંધવામાં આવ્યા હતા. અહીં અનેક જાતના ફુવારાઓ આંખ અને કાનને પ્રસન્ન કરવા માટે સદૈવ રૂપેરી કિરણો વરસાવી રહ્યા હતા. અનેક પ્રકારનાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક પુરુષોનાં પરાક્રમો સૂચવતાં સુંદર ચિત્રો પ્રત્યેક દીવાલ પર આલેખવામાં આવ્યાં હતાં. પોતાની મેળેજ વાગતાં વાદ્યયંત્રો (વાજિંત્રો) કુમારના શયનગૃહમાં સ્વર્ગને ઉતારવા માટે માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરી રહ્યાં હતાં. ટૂંકામાં એક જબરજસ્ત યતિને સંસારાસક્ત કરવાને માટે જે જે કરવું જરૂરનું હોય, તે તે સર્વ કરવામાં કોઈ જાતની કચાશ રાખવામાં આવી ન હતી. રાગમય ગીત, રાગમય વાદ્યયંત્રો, રાગમય વાર્તા, રાગમય ચિત્રો, રાગમય દેખાવો, રાગમય પત્ની સઘળું આ ભવનોમાં રાગમયજ હતું !

અને થોડા સમય સુધી તો ભવિષ્યના બુદ્ધનો—આજના સિદ્ધાર્થકુમારનો વિરક્ત આત્મા પણ યશોધરાના રાગમાં લીન થયો ! રાગના ખોળામાં પોઢેલો કુમાર એ મીઠા સ્વપ્નમાંથી રખેને જાગી ઊઠે એટલા માટે રાજાએ 'વિશ્રામવન'માં સર્વને એવો હુકમ કર્યો હતો કે, " એ હદમાં કોઈએ મરણ—વૃદ્ધાવસ્થા—દરદ—શોક કે ચિંતાની કાંઈ વાત સરખી પણ ઉચ્ચારવી નહિ. " તેણે સખ્ત ફરમાશ કરી હતી કે, " સિદ્ધાર્થની રાગમય સભામાં જો કોઈ યુવતીની આંખની કાળાશ ઓછી જણાશે અથવા તો નાચવામાં તેનો પગ જરા પણ અચકાશે, તો તે સ્ત્રીને એકદમ 'વિશ્રામવન'ની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવશે અને કર્કશ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરનારને મુસ્કેટાટ બાંધવામાં આવશે. નાનુંમોટું દરેક કામ તાલ-

મય–સંગીતમય થવું જોઇએ, એ હુકમને ક્ષણભર વીસરનાર નોકરને તાડન કરવામાં આવશે. ઝાડનાં સૂકાં પાંદડાંનો ખડખડાટ પણ કુંવરના કાને પડશે તો વનરક્ષકોને દેશનિકાલ કરવામાં આવશે.” આવા આવા વિચિત્ર હુકમો કાઢવા ઉપરાંત કુતૂહલ ખાતર પણ કુંમાર ‘વિશ્રામભવન’ બહાર જવા ન પામે એટલા માટે તેને ફરતા ત્રણ કોટ× કરવામાં આવ્યા હતા અને સૌથી છેલ્લા કોટના દરવાજા એવા તો મજબૂત કરવામાં આવ્યા હતા કે, સો માણસ સિવાય તે ઊઘડી શકેજ નહિ અને ઊઘડે ત્યારે તેનો અવાજ અડધા યોજન સુધી સંભળાય. અહીં વળી વિશ્વાસુ દરવાનનો મજબૂત પહેરો પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. રાજાની પોતાની રજા સિવાય અંદર કે બહાર કોઇને પણ જવા દેનારને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાનું રાજાએ કહી મૂક્યું હતું.

અહો ! પુત્ર પરનો રાગ શું નથી કરતો ?

× આત્મારૂપી બુદ્ધને પણ એવાજ ત્રણ કોટ–સ્થૂલ, તૈજસ (સૂક્ષ્મ) અને કાર્મણ (કારણ) નામનાં શરીરોરૂપી કોટની અંદર પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે, જેમાંનો છેલ્લો કોટ (સ્થૂલશરીર નામે) તો એવો મજબૂત છે કે, સ્થૂલની પાર દષ્ટિ પણ જવી મુશ્કેલ જણાય છે !

प्रकरण ४ थुं–संन्यासनी पूर्वावस्था

"હે જગત! ઓ વિશ્વ! હું સાંભળું છું, હું જાણું છું, હું આવું છું." મૂંગા અંધકારમાંથી એકાએક ઉચ્ચાર નીકળ્યા. યશોધરાએ ભરનિદ્રામાંથી જાગૃત થઇ ગભરાયલા વદને ચોતરફ તપાસ કરવા માંડી, પણ પોતાના પ્રાણેશ સિવાય બીજું કોઇ માણસ ત્યાં જોવામાં આવ્યું નહિ. તે સુકુમાર અને સુંદર યુવાન ભારે મખમલના બિછાનામાં પોઢેલો છે, તેનું ભવ્ય કપાળ ઝગારા મારી રહ્યું છે; તેના મોં પર દયાના શેરડા પડી રહ્યા છે, મધ્યરાત્રિ પસાર થઇ છે અને શયનગૃહમાં તેમજ બહાર સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય જામેલું છે. એક વાર ફરીથી તે શાંતિમાં ભંગાણ પાડતો સ્વર સંભળાયોઃ

"હે જગત! હું સાંભળું છું, હું જાણું છું, હું આવું છું."

અને હવે યશોધરાએ પોતાના પ્રાણેશના મુખકમળ તરફ નજર કરી; કારણ કે તેજ કમળમાંથી પેલા હૃદયદ્રાવક શબ્દો નીકળતા હતા. તે નવોઢાએ પતિને પવન નાખવા માંડ્યો, આસ્તેથી કપાળ ઉપર પોતાના કોમળ હસ્તતલથી પંપાળવા માંડ્યું અને ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું: "મારા પ્રાણેશ! આપ શું સાંભળો છો? શું જાણો છો? ક્યાં જવાનું વચન આપો છો? આપને શું થાય છે?"

સિદ્ધાર્થ તરત જાગૃત થઇ જાયછે અને જાણે કે કાંઇ બન્યુંજ

નથી એવો ખ્યાલ પત્નીને આપવા માટે અને તેની શંકાભરી આંખોમાંથી વહેતાં અશ્રુને રોકવા માટે, પોતાની પાસેની એક વારાંગનાને કહે છેઃ "બજાઓ, અચ્છી રીતે બજાઓ; વીણાના સઘળા તારને એકજ સરખો ઉચ્ચાર કરતાં શીખવો અને મારી મધુરી મોરલી–યશોધરાને તે વાદ્યના જોરથી ખૂબ નચાવો."

વીણા જાગી, કૂદી, નાચી. પોતાના માલિકની આજ્ઞા અધ્ધરથીજ ઉઠાવી લેવાનો જેને રાજા તરફથી સખ્ત હુકમ મળેલો છે, એવી તે વારાંગનાએ વીણાને એવી તો ખૂબીથી છેડી કે યશોધરાના કોમળ હૃદયને વીંધીને તેમાંના ખેદને બહાર કાઢવો એ કામ તો એને કાંઇ હિસાબમાં પણ નહોતું! તે વીણાના ચડતા ઊતરતા સૂરમાં ડૂબવા લાગી અને અંતે તે પ્રવાહના ખોળામાં પોઢી.

પરંતુ તે વીણા એકી વખતે બે કામ કરતી હતી. તેની વાણી યશોધરા માટે જુદો અર્થ ધરાવતી હતી અને સિદ્ધાર્થ માટે પણ જુદોજ અર્થ ધરાવતી હતી; કારણ કે સિદ્ધાર્થે એમાં કાંઇ અલૌકિક–અમાનુષિક–દૈવી ગીત ગવાતું સાંભળ્યું. સિદ્ધાર્થના કાને સાંભળેલા ઉચ્ચારોનું ભાષાંતર તેનું હૃદય નીચે પ્રમાણે કરતું હતુંઃ "હે માયાના પુત્ર! જ્યાં આંસુ વહેવડાવતી અનેક આંખો અમારા જોવામાં આવે છે અને જ્યાં દુઃખને લીધે હાથ ઘસતા ઘણા મનુષ્યો અમારી નજરે પડે છે, તેવા આ વિશ્વમાં અમે મદદ કરવાની ઇચ્છાવાળા પણ શક્તિ વગરના દેવો અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ભટકીએ છીએ. જગતના ઉદ્ધાર માટે જન્મેલા ઓ મહાભાગ! અમને ભટકતા જોવા છતાં આપ કેમ કરી ગુલાબી નિદ્રામાં પોઢી શકો છો? દુઃખી જગત આપની રાહ જુએ છે. આંખો વગરનું, ઠોકરો ખાતું વિશ્વ આતુરતાથી આપનો હાથ માગે છે. ઊઠો, જાગૃત થાઓ અને આરામ શોધતાં પ્રાણીઓને આરામસ્થળ બતાવો. જરા, વ્યાધિ અને દુઃખથી પીડાતાં ત્રણે

ભવનોને જીવનનું રહસ્ય સમજાવો. અનાથ થઈ પડેલા જનોના નાથ થઇ જે જિંદગીને તેઓ હઠીલાઇથી વળગી રહ્યા છે, તેની ક્ષણભંગુરતા સમજાવી અમર જિંદગીમાં પ્રવેશ કરાવો. મનુષ્યજાતિ પરના પ્રેમ સાટે રાજ્યનો ત્યાગ કરો; પીડાતી જનતાની દયા ખાતર રાગનો ત્યાગ કરો; છુટકારો ઇચ્છતા વિશ્વના કલ્યાણ ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરો. અમો કે જેઓ આ વીણાના તારદ્વારા સંદેશો કહાવીએ છીએ તે દેવોના સાંત્વન ખાતર, ઓ બુદ્ધ પરમાત્મન્! જાગૃત થાઓ!

"સહાય કરો, સહાય કરો, ઓ દેવ! આપને પોઢેલા જોઈ કાળદેવે કાળો કેર કરવા માંડ્યો છે. લાંબા આયુષ્યવાળા અમો દેવો પોતે પણ પુણ્યક્ષીણ થયે કાળદેવના શરણ થઇએ છીએ. માટે હે મૃત્યુંજય! કાળદેવ પર જય મેળવવાની વિદ્યા દુનિયાને શીખવો. હે વીર! ઊઠો, તૈયાર થાઓ, જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઘણા સમય પૂર્વે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ કરો! તે કામ માટે હમણાં અનુકૂળ વખત છે. સમય આવી પહોંચ્યો છે.* ઊઠો, ચેતો, પ્રમાદને પરિહરો અને પૂર્વના બુદ્ધોની માફક જગતની વહાર કરવા નીકળી પડો!"

વાદ્યમાંથી નીકળતું ઉપરના ભાવાર્થવાળું ગીત પૂરું થયું. કુમારની રગે રગે તે ગીતના શબ્દો જડાઇ ગયા. તેના જિગરમાં તે શબ્દો કોતરાઈ ગયા. તેના સૂતેલા પ્રાણ જાગૃત થયા. જીવનની પ્રથમ પ્રતિજ્ઞાનું તેને સ્મરણ થયું. તેના જીવનનો ઉદ્દેશ જ્વલંત મૂર્તિરૂપે તેની આંખ આગળ પ્રગટી નીકળ્યો અને તેના દરેક અંગમાં વૈરાગ્યભાવના વ્યાપી રહી.

---

* જૈનોમાં પણ તીર્થંકરોને આજ પ્રમાણે લોકાંતિક દેવો શાસન પ્રવર્તાવવા અરજ કરે છે.

આ અગત્યની પળે સિદ્ધાર્થ કુમારે મન સાથે નિશ્ચય બાંધી લીધો કે, "પહેલીજ તકે મારે નીકળી પડવું, પ્રકાશ શોધી કાઢવો અને જગતને તે અર્પણ કરવો."

પરંતુ આ સર્વ બનાવથી દુનિયાનું દરેક પ્રાણી—ખુદ તેની પ્રેમમૂર્તિ યશોધરા પણ અજાણુજ હતી; કારણ કે હમણાં કૂકડો સૂર્યદેવની છડી પોકારવા લાગી ગયો હતો અને યશોધરા મધ્યરાત્રિના બનાવને તાજી નિદ્રામાં અને વીણાના મદમાતા પ્રવાહમાં ડુબાડીને જાગૃત થઇ હતી.

દિવસ ઉપર દિવસ પસાર થવા લાગ્યા. પુનઃ એક પ્રસંગ કુંવરની વૈરાગ્યવૃત્તિને પોષવા માટે આવી મળ્યો.

એક સાંજે વિવિધ વાતોથી કુમારનું મન રંજન કરવાને રાખવામાં આવેલી એક દાસી સુંદર શહેરોની, દેવતાઇ અશ્વની, રમણીય પર્વતોની, ધીમે ધીમે વહેતી નદીઓની અને જુદા જુદા સ્વભાવના મનુષ્યોની ચિત્તાકર્ષક વાતો સંભળાવતી હતી, જે સાંભળતાં કુમારને મહેલ બહારની દુનિયાની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા થઇ અને તેણે પોતાના સારથી ચ્યનાને ફરમાવ્યું કે, તેણે બીજે દિવસે સવારે રથ જોડી તૈયાર રાખવો.

ચ્યનાએ આ ખબર રાજાને પહોંચાડતાંજ રાજાએ નગરીમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે, "આવતી કાલે સવાર પહેલાં દરેક લત્તાના રસ્તા અને આંગણાં સાફ બનાવવાં, કોઇ પણ અમંગલ દેખાવ કે પદાર્થ નજરે ન પડે એવી કાળજી રાખવી, મકાનોનો આગલો ભાગ રંગી નાખવો, વૃદ્ધ—અપંગ—રોગીએ કાલે બહાર નીકળવું નહિ."

રાજાના આ ઢંઢેરાને માન આપીને રસ્તા સાફ કરાવવામાં આવ્યા. ભિસ્તી લોકોએ પખાલો વતી રસ્તા ઉપર છંટકાવ કર્યો.

રાજ્યહુકમ વધારે સંપૂર્ણપણે અમલમાં મૂકવાને પ્રજાજનો

હરીફાઈ કરવા લાગ્યા.

કુળવધૂઓએ ઘરને આંગણે કુંકુમ વતી સાથિયા પૂર્યા.

ઘેર ઘેર નવાં તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં. ઘરની દીવાલો પરનાં ચિત્રો ઉપર લાગેલી ધૂળ ખંખેરી નાખવામાં આવી અને આછા પડેલા રંગને ચળકતા કરવામાં આવ્યા. વૃક્ષો ઉપર વાવટા લટકાવવામાં આવ્યા. દેવમંદિરોને પણ શણગારવામાં આવ્યાં. જોતજોતામાં શહેરને અમરાપુરીના એક ખંડ સમાન બનાવી દેવામાં આવ્યું.

બીજે દિવસે રાજકુમાર બે ઘોડાવાળા રથમાં બેસીને પોતાના પિતાના નગરનું સૌંદર્ય જોવા બહાર નીકળ્યો. સઘળાના મુખ પર આનંદ છવાઇ રહ્યો હતો. સર્વ મનુષ્યો રાજકુમારને હર્ષથી વધાવી લેતા હતા. સર્વ પુરુષોએ આજે નવા રંગબેરંગી પોશાક પહેર્યા હતા, તેથી શહેરની શોભામાં ઓર ઉમેરો થયો હતો. આ બધું જોઇ કુમાર બોલી ઊઠ્યોઃ "અહા ! આ દુનિયા ઘણી સુંદર છે; મને તે બહુ વહાલી લાગે છે. અહા ! આ લોકો કેટલા બધા ખુશી દેખાય છે ! મેં તેમને સારુ એવું શું કર્યું છે કે, તેઓ મારા પર આટલી બધી પ્રીતિ રાખે છે ? આવાં રાજ્યોમાં રાજ્ય કરવું તે કેટલું બધું સુખકારક છે ? મારી પાસે ઘણી ફાલતુ ચીજો પડી છે, જો તે મળવાથી લોકો સુખી થતા હોય તો કેવું સારું ! ચ્યના ! રથ આગળ ચલાવ કે જેથી આવા સુંદર શહેરની વિશેષ શોભા આપણે નીરખી શકીએ."

લોકો ટોળાબંધ રથ આગળ એકઠા થયા અને "જય ! રાજકુમારનો જય !" એવો જયનાદ ગાજી રહ્યો. કેટલાકોએ કુમારને પુષ્પના હારથી વધાવ્યો. આ પ્રકારે ચારે બાજુએ આનંદના નાદ થઇ રહ્યા છે અને કુમાર પણ આનંદમાં મગ્ન થયો છે, તેવામાં એકાએક એક વૃદ્ધ મનુષ્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ગાભા જેવાં

વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં અને તેની ચામડીમાં કરચલીઓ પડી હતી. વૃદ્ધ થયેલો હોવાથી તેની પીઠ વળી ગઈ હતી. તેની આંખોમાં ખાડા પડી ગયા હતા. તેના મુખમાંથી દાંત જતા રહ્યા હતા. તેના અવયવો ધ્રૂજતા હતા અને તેમને પડતા અટકાવી રાખવાને તેણે હાથમાં એક લાકડી પકડી હતી, છતાં તે લથડિયાં ખાતો હતો. તેના મુખમાંથી ડૂસકાં નીકળતાં હતાં. આવી સ્થિતિવાળો તે વૃદ્ધ મનુષ્ય વચમાં આવી બોલી ઊઠ્યો: "હે સાધુપુરુષો! મને ભિક્ષા આપો, મને ભિક્ષા આપો! આજકાલમાં હું મરવાનો છું." આટલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેના મોંમાં કફ આવ્યો, તેથી તે વધારે બોલી શક્યો નહિ. પોતાનો હાથ તો તેણે લંબાવેલોજ રાખ્યો. આસપાસના માણસોએ તેને સંતાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને બોલ્યા: "અરે બુઢ્ઢા! દૂર થા, દૂર થા! કુમાર સાહેબની દૃષ્ટિ આગળથી દૂર થા!"

કુમારની દૃષ્ટિ તેમજ કાન તે તરફ આકર્ષાયા; તેથી તેણે પોતાના સારથિને પૂછ્યું: "આ મનુષ્ય જેવો દેખાય છે તે કોણ છે? આ આટલો બધો વળી ગયેલો કેમ છે? આ દિલગીર કેમ દેખાય છે? શું મનુષ્યો કોઈ વાર આવા શરીર સાથે પણ જન્મતા હશે ખરા કે? એ કહે છે કે 'આજ કે કાલ હું મરી જઇશ' એનો અર્થ શો?"

સારથિએ જવાબ આપ્યો: "એ કોઇ નહિ પણ એક વૃદ્ધ મનુષ્ય છે. સિત્તેર વર્ષ પહેલાં તેની પીઠ સીધી હતી, તેની આંખો ચળકતી હતી, તેનું શરીર દેખાવમાં સુંદર હતું. પણ તે હવે વૃદ્ધ થયો છે અને જરાએ (વૃદ્ધાવસ્થાએ) તેના શરીરમાંનું બળ હરી લીધું છે, તેના શરીરમાંનો રસ ચૂસી લીધો છે; તેના દીપકમાંથી તેલ બળી ગયું છે અને તેથી બત્તી ઝાંખી બળે છે. આ વૃદ્ધાવસ્થાજ આવા પ્રકારની છે. પણ આવી બાબતની આપે શા સારૂ દરકાર કરવી જોઇએ?"

કુમારે પૂછ્યું: "પણ શું બધાની આવીજ સ્થિતિ થતી હશે?"

ચ્યનાએ જવાબ આપ્યો: "જો બીજા મનુષ્યો પણ ઘણાં વર્ષ જીવે તો તેમની પણ તેવીજ સ્થિતિ થાય."

કુમારે વળી પૂછ્યું: "અને હું ઘણાં વર્ષ જીવું તો શું મારી પણ એવી સ્થિતિ થાય? શું યશોધરાની પણ એવીજ સ્થિતિ થાય?"

સારથિએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: "વૃદ્ધાવસ્થા રાજા અને રંક બધાને પોતાના પાશમાં ઘેરી લે છે. આપ, આપના પિતાશ્રી, પ્રિયતમા, આપનાં જ્ઞાતિજન અને બંધુવર્ગ સર્વ તેને આધીન છો. કોઇ તેનાથી મુક્ત થઇ શકે નહિ."

કુમાર ચમક્યો: "ખરેખર આપણે મૂઢ છીએ. યૌવનથી મત્ત થઈ આ શરીરના થનાર પરિણામ તરફ જરા પણ લક્ષ આપતા નથી. સારથિ! હવે જલદી રથ પાછો વાળ. જરા એક દિવસે ઘેરી લેશે ત્યારે પછી ક્રીડા કોણ કરશે?"

સારથિએ તરતજ રથ પાછો ફેરવ્યો અને કુમાર ઉદાસ ચહેરે પોતાના મહેલમાં ચાલ્યો. તે સાંજે તે બિલકુલ જમ્યો નહિ; નાચનારાઓએ તેમજ ગાનારાઓએ તેને રીઝવવાને અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે વૈરાગ્યરંગિત મન પર બિલકુલ અસર થઇ નહિ. છેવટે યશોધરા પગે પડી અને બોલી: "હે નાથ! શું આપને મુજ દાસીથી વિશ્રાંતિ મળતી નથી? કેમ કાંઇ બોલતા નથી?"

"વિશ્રાંતિ!" પ્રેમપૂર્ણ પત્નીના મુખકમળ તરફ તાકીને કુમાર બોલ્યો: "ઓ મારી યુવાવસ્થાની વિશ્રાંતિ! આ લલિતાંગીની હાજરીમાં વિશ્રાંતિ સિવાય બીજું કાંઇ હોવુંજ શું શક્ય છે? તથાપિ, ઓ મુગ્ધે! આ અંગોનું લાલિત્ય એક દિવસ નાશ પામવાનું છે. એ વિચાર મારી વિશ્રાંતિને લૂંટી લે છે. આ યુવાની એક દિવસ કમરથી બેવડી વળેલી વૃદ્ધાવસ્માં બદલાઇ જવાની છે, એ ખ્યાલ મને ચિંતાતુર કરી દે છે. શું તું વૃદ્ધ થશે? તારા મુખ-

કમળ પર કરચલીઓ અને કમતાકાતી ભાળતાં મારું હૃદય કેવું ચિરાશે ? શું ત્યારે મનુષ્યો વૃદ્ધ થતાં અટકે એવો કાંઇ ઇલાજ અખિલ દુનિયામાં હશેજ નહિ ? જે દુનિયા આપણે માટે આટઆટલા પ્રકારનાં સુખો અને સગવડોનો ભંડાર ધરાવે છે, તે દુનિયામાં યુવાનીના રક્ષણનો ઇલાજ–હા તે એકજ ચીજ શું નહિ ઉત્પન્ન થયેલી હોય ? પ્રિયે ! તું હમણાં આરામ કર; મને મારા મનોયત્નમાં મથવા દે અને વૃદ્ધવસ્થાને અટકાવવાની અઅકસીર જડીબુટ્ટી શોધવા દે કે જેથી તને અને દુનિયાને સદૈવ સુખમાં રહેવાનું બની શકે."

ભોળી મુગ્ધા આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાંઇ સમજી શકી નહિ. તેની ચિંતામાં વધારો થતો ગયો અને વિચારમાં ને વિચારમાં તે નિદ્રાવશ થઇ. કુમારે આખી રાત માનસિક ક્ષેત્રમાં જરા અટકાવવાની દવા માટે–યુવાની કાયમ રાખનારી ઔષધિ માટે ભટકયાજ કર્યું.

સવારે રાજા શુદ્ધોદનને કુમારે કહાવ્યું કે, "આજે મારે માત્ર એક સારથિ સાથેજ નગર જોવા જવું છે; માટે પહેલાંની માફક કશી તૈયારીઓ કરાવ્યા સિવાયજ મને નગરમાં જવાની રજા આપવા કૃપા કરશો."

રાજાને આ વાત ગમી તો નહિ; પણ કુમારને નારાજ કરવો એ પણ પાલવે તેમ ન હતું, તેથી છેવટે આનાકાની સાથે તેમ કરવા રજા આપી.

કુમારનો ઇરાદો એવો હતો કે, આગળથી લોકોને ખબર આપવાથી લોકો સઘળું સુંદરજ હોય એવો દેખાવ કરે અને તેથી દુનિયાનો ખરો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ; માટે એકલાજ જઇને લોકો સામાન્ય રીતે કેવી હાલતમાં હોય છે અને દુનિયાનું સ્વરૂપ કેવું છે એ બાબતનો અનુભવ લેવો. તેથી પોતે એક વેપારીનો વેશ પહેરી લીધો અને સારથિને એક ગુમાસ્તા તરીકે સાથે લીધો.

બન્ને પગપાળા ચાલી નીકળ્યા.

એક ગલીમાંથી બીજી ગલીમાં અને એક સડકથી બીજી સડકે જતાં તેમને અનેક દેખાવો વચ્ચે થઇને રસ્તો કરવો પડતો. એક જગાએ સ્ત્રીઓ માથે પાણીનાં બેડાં સાથે આછો ઘૂંઘટ કાઢી હસતી, વાતો કરતી જતી હતી. બીજી જગાએ વેપારીઓ શબ્દોની મારામારી કરી રહ્યા હતા. પણે વણકરો સાળ ઉપર કામે લાગી ગયા હતા.

સામેના ઘરમાંથી આવતો ઘંટીનો અવાજ કાનને વાદ્ય સરખો આનંદ આપતો હતો. પેલો વરઘોડો લોકોનાં ટોળેટોળાં એકઠાં કરતો ચાલ્યો જતો હતો. આ બાજુએ પંડ્યાજી નાનાં બાળકોને અર્ધચંદ્રાકારે બેસાડીને ' શિખામણની વાત ' શીખવતો હતો. આ સર્વ જોતા જોતા તે વ્યાપારી અને મુનીમ આખા શહેરમાં ફરતા હતા. એવામાં રસ્તા પરથી એક અવાજ એમને કાને પડ્યો: " હે દયાળુ પુરુષો ! મને મદદ કરો, મને ઉઠાડો; નહિ તો હું ઘેર પહોંચતાં પહેલાં મરી જઈશ."

કુમાર અને સારથિ તરતજ તે અવાજની દિશામાં દોડ્યા અને જુએ છે તો એક પ્રકારની મરકીથી પીડાતો એક માણસ બૂમો પાડતો ધૂળમાં તરફડિયાં મારતો હતો. તેના આખા શરીરે વાદળી રંગનાં ચાંદાં પડ્યાં હતાં. ઊઠવાનો યત્ન કરવા જતાં, તે તરત જમીન પર પડી જતો હતો અને ચાંદાં છોલાવાથી બમણું દુઃખ થવાથી તે રડતો હતો. લોકો ટોળેટોળાં મળી તેની આસપાસ ઘણે દૂર ઊભા રહ્યા હતા; પણ કોઇ તેની પાસે જતું નહિ, તો મદદ આપવાની તો વાતજ શી કરવી ?

સિદ્ધાર્થ કુમારની આંખમાં તે દયાજનક દેખાવ જોતાંજ એક અશ્રુબિંદુ આવીને અટક્યું અને લાગલોજ તે બીમાર પાસે જઇ તેને ટટાર કરી પોતાના ઢીંચણ ઉપર માથું મૂકીને અને કોમળ હાથ વડે તેને પંપાળીને આશ્વાસન આપતો આપતો પૂછવા લાગ્યો:

"બન્ધુ! કહે, તને શું થયું છે? તારા ઉપર શી આપત્તિ આવી પડી છે? તું કેમ ઊભો રહી શકતો નથી? ઓ ચ્યના! આ બિચારો કેમ રડે છે અને ડૂસકાં ખાય છે?"

"અન્નદાતા!" ચ્યનાએ ખુલાસો કર્યો, "આ માણસને ચેપી રોગ લાગુ પડ્યો છે. તેના અવયવોમાં લોહી કૂદકા મારી રહ્યું છે. તેના હૃદયના ધબકારા વધી પડ્યા છે. તેના સ્નાયુઓમાં બળ રહ્યું નથી. તેના શરીરના સાંધા છૂટા પડી ગયા છે. જુવાનીનું સૌંદર્ય અને શક્તિ દુષ્ટ મરકીએ છીનવી લેવાથી તે રૂપહીન અને શક્તિહીન થયો છે અને થોડા વખતમાં મરી જશે. ઓ કૃપાનાથ! આ મરકીનો રોગ ચેપી છે, માટે તેને વધારે વાર આપના શરીરનો સ્પર્શ ન થવા દો, રખેને આપને તે દરદ લાગુ પડે."

"અને શું આવા દરદવાળાં બીજાં પણ માણસો છે ખરાં કે? મને જો એ દરદ લાગુ પડે તો મારે પણ આમજ તરફડવું પડે કે?"

"સ્વામિન્!" ચ્યનાએ જવાબ આપ્યો: "દરદ જે કોઇ પણ શખસને લાગુ પડે છે તે દરેકને સરખું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. રાજા કે રંગ, ગરીબ કે શ્રીમંત, સાધુ કે સંસારી, જુવાન કે બુઢ્ઢો, પુરુષ કે સ્ત્રી, કોઇ ઉપર તેની ઓછી કે વધતી અસર જોવામાં આવતી નથી; સર્વને તે એક સરખીજ પીડા કરે છે. અલબત્ત દરદનાં રૂપ ઘણાં હોય છે. કેટલાકને તાવ આવે છે, કેટલાકને મૂંઝારો થાય છે, કેટલાકને ક્ષય થાય છે, કેટલાકને શૂળ થાય છે. કેટલાકને આંચકી અને કેટલાકને આવી મરકી થાય છે. આવાં અનેક સ્વરૂપમાં 'દરદ' ગુપ્ત રીતે શરીરમાં દાખલ થાય છે અને મનુષ્યને અનેક રીતે હેરાન કરે છે."

"શું ત્યારે મનુષ્યો હમેશ રોગના ભયમાંજ રહે છે?" કુમારે પૂછ્યું.

"અન્નદાતા!" ચ્યનો બોલ્યો: "ખરેખર મનુષ્ય માત્ર રોગના

સન્ન્યમાંજ વસે છે અને તેનો ત્રાસ કઇ મિનિટે નહિ થાય તે કોઇ કહી શકતું નથી. રાત્રે તંદુરસ્ત હાલતમાં સૂતેલા આપણે સવારે તંદુરસ્તજ જાગીશું, એ વાતની ખાતરી આપવાની શક્તિ દુનિયામાં કોઇને પણ મળી નથી."

"અરે ! આવા દુઃખદાયક રાક્ષસની દાઢમાં રહેતાં માણુસો ત્યારે એક ઘડી પણ ઊંઘવા નહિ પામતા હોય ?" કુમારે વિસ્મિત થઇ પ્રશ્ન કર્યો.

"મારા માલિક ! છેકજ એમ નથી." સારથિએ ખુલાસો કર્યો: "લોકો સુભાગ્યે એટલા તત્ત્વજ્ઞાની નથી કે, દરદના ભયને લીધે આહાર, નિદ્રા અને વિષયસુખથી વેગળા રહે ! આપ ધારો છો તેથી ઊલટું, દરદનો ભય જેટલો તીવ્ર છે તેટલોજ તીવ્ર લોકોનો વિષયસુખ પ્રત્યેનો રાગ છે. એ રાગ એમને દરદની દાઢનું સ્મરણુજ થવા દેતો નથી."

કુમારે હવે પોતાના ખોળામાંના બીમારને પૂછ્યું: "કેમ ભાઇ ! તને આ દરદ આવશે એવી ખબર હતી ?"

"ઓ દયાળુ પુરુષ ! એ મને પૂછતાજ ના. મારી વાત જાણીને તમારા દયાળુ આત્માને વધારે દુઃખી કરતા ના. હું થોડા જીવતર માટે તમારો બેવડો અપરાધી બનું એ મારાથી ખમાતું નથી," બીમારે જવાબ આપ્યો.

"ના, ભાઈ ના; એમ કલ્પાંત ન કર, મારા સવાલનો ઉત્તર આપવા કૃપા કર." પૂછનારે આગ્રહ કર્યો.

"ઓ દયાળુ પુરુષ ! તમારે જ્યારે સાંભળવુંજ છે તો સાંભળો. આ રોગ મને વળગશે એવી મને સ્વપ્નમાં પણ ખબર નહોતી. બીજા હજારો માણુસોને રોગથી પીડાતા નજરે જોવા છતાં હું ડરતો નહિ અને એમજ માનતો કે, હું તો અણીશુદ્ધજ રહેવાનો. આથી મેં મૃત્યુ માટે કશી તૈયારી કરી નહિ. એક છૂપો હુમલો કરનાર

શત્રુના પાશમાં ફસાયલો માણસ જેમ પોતાનું રક્ષણ કરવાને અશક્ત બને છે, કારણ કે તે તલવાર સજે તે પહેલાં તો તેના હાથપગ જકડાઇ ગયા હોય છે; તેમજ હું મૃત્યુ માટે કાંઇ તૈયારીઓ કરું તે પહેલાં તો આ દુષ્ટ મરકીએ મને દાઢમાં ચાવવા માંડયો અને હવે હું કાંઈ પણ તૈયારીઓ સિવાય થોડાજ વખતમાં મૃત્યુને આધીન થઇશ. હે દીનબંધો ! મારા પર દયા કરજે ! મુજ પાપીના અપરાધ માફ કરજે !"

એમ કહી તે છાતીફાટ રુદન કરવા લાગ્યો અને દુઃખના જોરને લીધે બેભાન થયો.

એટલામાં સામેથી રડતુંકકળતું એક ટોળું ઉતાવળે પગલે નદીની દિશામાં જતું દેખાયું. સૌથી આગળ ચાલનારા એક યુવાનના હાથમાં બળતા અંગારાવાળું એક માટીનું વાસણ લટકતું હતું. તે ટોળાંમાંથી "રામ બોલો, ભાઈ રામ !" એવો એકસરખો ગંભીર અવાજ નીકળતો હતો. એમની વચ્ચે વાંસની બનાવેલી ઠાઠડી હતી, જેમાં એક મૃતદેહને બાંધવામાં આવ્યો હતો. ચાર માણસો એને ઉપાડીને નદીની દિશામાં ઝડપથી ચાલતા હતા.

આ ટોળાના બુમરાણથી પેલો મરકીવાળો દરદી જાગૃત થયો અને પોતાની આજ દશા થોડા વખતમાં થવાની છે એવો વિચાર આવવાથી ચમકયો અને "હા, હા, લઇ ચાલો; મને પણ લઇ ચાલો, યમદેવ મને બોલાવે છે !" એમ કહેતાંજ એના મોંમાંથી એક ચીસ નીકળી પડી અને તેનો દમ નીકળી ગયો. એની ફાટેલી કોડા જેવી આંખો, દયામણું અને ગભરાયલું મોં, ભૂત જેવું દેખાતું હાડપિંજર–આ સર્વ દેખાવે કુમારના મન પર સજ્જડ અસર કરી અને માણસજાતને આવાં ભયંકર દુઃખોમાંથી કેમ અને ક્યારે બચાવી શકાય એ બાબતની એને લે–મેલ થઈ રહી.

પેલા દરદીનાં સગાંવહાલાં એવામાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને

કુમાર તેમને તે હાડપિંજર સ્વાધીન કરીને ચાલી નીકળ્યો, ચ્યનો પણ પાછળ પાછળ મૂંગો મૂંગો ચાલવા લાગ્યો.

શહેર છોડી તેઓ થોડેક દૂર ગયા નહિ હોય ત્યાં એક વડ આવ્યો તેની નીચે તેઓ બન્ને બેઠા. પોતાની તરફ એક વિચિત્ર પુરુષને આવતો જોઈ કુમારે ચ્યનાને પૂછયું: "ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલો, હાથમાં વિચિત્ર પાત્ર લઇ ચાલતો, આ કોણ હશે?"

"સરકાર!" ચ્યનાએ કહ્યું: "લોકો તેને 'સંન્યાસી' કહે છે. તેણે સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે. તે તપસ્વી તરીકે રહે છે. આત્મસંયમને માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેનું આચરણ વિનય-યુક્ત છે. તે ભિક્ષા વડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. 'શાંત અને દાંત' એવો તે પુરુષ હમેશ અંતરના વિચારોમાં મશગૂલ રહે છે. જુઓ એનું વદન કેવું ગંભીર અને વિચારમાં ડૂબેલ જણાય છે!"

એટલામાં સંન્યાસી ત્યાં આવી પહોંચે છે અને તે બન્ને વટે-માર્ગુને વટાવી, થોડે દૂર એક એકાંત ઝાડ હતું તેની નીચે જઇ પદ્માસને બેસી સમાધિમાં સ્થિર થાય છે.

કુમાર તેના તરફ જોઇજ રહ્યો અને મનમાંજ બોલ્યો: "પં-ડિતો સદા સંન્યાસીની પ્રશંસા કરે છે તે વાજબીજ છે. આ સંન્યા-સથી પોતાનું તેમજ પરનું હિત થાય છે. ખરેખર શાશ્વત જીવન, સુખ તથા અમરત્વ મેળવવાનો આજ માર્ગ છે. જે યૌવનને જરા-નો ભય છે, જે આરોગ્યને વ્યાધિનો ભય છે, જે સમૃદ્ધિને અક-સ્માતનો ભય છે, જે શરીરને મૃત્યુનો ભય છે, તે યૌવન–તે આરો-ગ્ય–તે સમૃદ્ધિ અને તે શરીર પાછળ લુબ્ધ થઇ, મારા ખોળામાં સૂતેલા પેલા મરકીના દરદીના દરદની પેઠે છૂપા શત્રુ સમાન કાળ-ની બેડીમાં ઓચિંતાજ ફસાઇ જવું અને પછી પસ્તાવું એ કેટલી મૂર્ખતા છે!"

હમણાં તેનાં ચક્ષુમાં દિવ્ય દયાનાં અશ્રુ ઊભરાતાં હતાં. એક

પળ તે આકાશ ભણી નજર કરતો હતો, તો બીજીજ પળે તે પૃથ્વી સામું જોતો હતો. તે ભૂતકાળ સંભારતો હોય, જુદા જુદા બનાવો વચ્ચેની સાંકળ રચતો હોય, કાંઇક નવીન પ્રકાશ મેળવતો હોય, એમ તેના મુખ પર જુદા જુદા રંગો આવતા અને થોડી વારમાં અદૃશ્ય થતા; પણ આ બધા રંગોમાં મનુષ્યજાતિ પ્રત્યેનો અપૂર્વ પ્રેમ અને તેનું કેમ કલ્યાણ કરવું એ ભાવના પ્રથમ પદ ભોગવતાં હતાં. છેવટે આશા–કાંઇક નવીન આશા તેની આંખમાં ઝળકી રહી અને તે બોલી ઉઠયોઃ

" ઓ દુઃખી જગત! ઓ મારા જાણીતા તેમજ અજાણ્યા બાંધવો! તમે અને હું દુઃખ અને મૃત્યુના પંજામાં સપડાયેલા છીએ. આખી વસુધાને જે દુઃખ પડે છે તેની ગંભીરતા હવે હું સમજું છું અને ખરેખર મારું હૃદય તેને સારુ ચિરાય છે. જગતનાં સુખોની દુઃખગર્ભિતતા, સ્થૂલ આનંદની અનિત્યતા અને પદાર્થોની ક્ષણિકતા હું અનુભવું છું. જ્યારે સુખનો અંત દુઃખમાં આવે છે, જ્યારે યુવાવસ્થાનો અંત વૃદ્ધાવસ્થામાં આવે છે અને જ્યારે પ્રિય મનુષ્યોનો અંત મરણમાં આવે છે, ત્યારે ' આ જિંદગી શું જીવવા લાયક છે?' એ પ્રશ્ન ખરેખર ઉદ્ભવે છે. જગતના માયાવી પ્રકાશથી હું પણ અત્યાર સુધી છેતરાયો હતો. મેં આ જિંદગીમાં સુખ માન્યું હતું, મેં પણ જિંદગી જીવવા યોગ્ય અને આનંદમય ગણી હતી; પણ મને અંધકારમાં રાખનાર પડદો આજે ચિરાયો છે. હું પણ તમારા જેવોજ જરા, મરણ અને રોગને આધીન મનુષ્ય છું. લોકો દેવોની પ્રાર્થના કરે છે, પણ તેઓ પણ મરણને આધીન છે; તો પછી તેઓ આપણને અમરત્વ કેવી રીતે આપી શકે? આજે મારી આંખો ઉઘડી છે; હવે મારે વિશેષ જોવાની જરૂર નથી. હે દુઃખી જગત! તારું દરેક દુઃખ મને લાગે છે. હું તે દૂર કરવા જરૂર પ્રયત્ન કરીશ."

પ્રકરણ ૫ મું-ગૃહત્યાગની તૈયારીઓ

સળગી! ખૂબ સળગી! વૈરાગ્યની અગ્નિ ખૂબ જોસથી સળગી અને સિદ્ધાર્થ કુમાર પોતાના સારથિ સાથે પેલા વડ નીચેથી ઊઠી મહેલમાં પાછો દાખલ થઇ ચૂકયો હતો, તે છતાં તેના મનમાં વૈરાગ્યની પ્રચંડ આગ બુઝાઇ નહિ. રૂનો ઢગલો તૈયાર હોવા છતાં-દારૂખાનાના પલીતા ટટાર કરી રાખેલા છતાં, એક નાની સરખી દીવાસળી વગર સઘળી તૈયારીઓ નકામીજ છે, તેમ સિદ્ધાર્થ કુમારના પ્રેમાળ—દયાળુ—પરોપકારી—સંસ્કારી હૃદયને માત્ર એકાદ દીવાસળી તુલ્ય બનાવનીજ વાર હતી, જેવા બનાવો હમણાં તે જોઇ ચૂકયો હોવાથી હવે તે રૂ જેવું હૃદય વૈરાગ્યની આગથી ભડભડ બળવા લાગ્યું!

પરંતુ આ મહાત્માનો વૈરાગ્ય પણ પ્રેમમય હતો! એને પોતાના કોઇ દુઃખથી વૈરાગ્ય ઊપજ્યો ન હતો, દુનિયાના દુઃખથી ઊપજ્યો હતો, કે જે દુનિયા પર પોતે પ્રેમ ધરાવતો હતો. એટલે કે, એના 'વૈરાગ્ય'નો જનક 'પ્રેમ'જ હતો. 'પ્રેમ'માંથી 'વૈરાગ્ય' જન્મ પામે એ વાત, વૈરાગ્યનો ઊંધો અર્થ જે જમાનામાં ફેલાયલો છે, તે જમાનામાં કદાચ નહિ માનવા જેવી ઘણાકને લાગશે; પરંતુ એ સંશયાત્માઓ જ્યારે 'પ્રેમ' અને 'રાગ' વચ્ચેનો તફાવત સમજશે, ત્યારે તેમનો તે સંશય આપોઆપ દૂર થશે. ખરું છે કે 'વૈરાગ્ય' એ 'રાગ' રહિત દશાનુંજ નામ છે; અને તેથી

'રાગવાળી' દશાને 'વૈરાગ્ય' કહી શકાયજ નહિ; પરંતુ 'પ્રેમ'માં વૈરાગ્ય હોઇ શકે, કારણ કે 'રાગ' અને 'પ્રેમ' એ બે ભિન્ન તત્ત્વો છે. 'રાગ' સ્વાર્થી ચીજ છે, 'પ્રેમ' નિઃસ્વાર્થી છે. 'રાગ' નાશવંત તરફ હોય છે, 'પ્રેમ' અમર તત્ત્વ પર હોય છે. 'રાગ'નાં રૂપાંતર થાય છે, 'પ્રેમ' અચલ છે. 'રાગ' દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે, 'પ્રેમ' આનંદને. 'રાગ' તેલ જેવો છે, જે તેલમાં સુગંધ તો થોડીજ હોય છે પણ વસ્ત્ર ઉપર ડાઘ પાડવાનો ગુણ તો અવશ્ય હોય છે; 'પ્રેમ' અત્તર જેવો છે, કે જે અત્તર થોડા પ્રમાણમાં છતાં ચોતરફ સુગંધ ફેલાવે છે અને કપડા ઉપર કિંચિત્ માત્ર ડાઘ પાડતું નથી. 'રાગ' એ એક રંગ છે અને એ રંગ ગમે તેવો પાકો હોય તોપણ 'કાળ'-નો ખોરાક છે; 'પ્રેમ'એ રંગરહિત મૂળસ્થિતિ છે, કે જેને 'કાળ' સ્પર્શી શકતો નથી. 'રાગ' ઇર્ષ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે, દ્વેષને જન્મ આપે છે, ધિક્કારને પોષે છે; 'પ્રેમ' એ સર્વ બલાઓથી હમેશ વેગળોજ રહે છે અને દયા, મદદ તથા સ્વસ્વભાવને પોષે છે.

સિદ્ધાર્થના વૈરાગ્યનું કારણ દુનિયા પરનો નિષ્કારણ પ્રેમ એજ હોવાથી, એણે ઘર–કામભોગ–સમૃદ્ધિ—સત્તા એ સર્વ 'રાગ'-ના પદાર્થો ઉપરથી મનને ખસેડી લીધું. એને કાંઇ સ્ત્રી ઉપર કે પિતા ઉપર, રાજ્ય ઉપર કે કોઇ ઉપર કાંઇ 'દ્વેષ' ન હતો; દ્વેષથી કાંઇ એણે 'ત્યાગ' ઇચ્છ્યો ન હતો. આખી દુનિયા પરના પોતાના પ્રેમમાં સ્ત્રી, પિતા અને પ્રજા તરફનો પ્રેમ પણ એક હિસ્સા તરીકે-જ હતો; અને સર્વને સુખનો રસ્તો બતાવવામાંજ એનો 'પ્રેમ' સમાવેશ પામતો હતો.

કુમારનું મન મૂળથીજ વિરાગી તો હતુંજ. બાલ્યાવસ્થામાં પણ રમકડાં તેને આનંદ આપી શક્યાં ન હતાં! યૌવનમાં યશોધરાના સંસર્ગને લીધે ઘડીભર તેનું મન સંસારમાં રાગ પામવા શીખ્યું હતું ખરું, પણ તેણે જોયેલા બનાવોએ તે વૈરાગ્યભાવનાને

ફરીથી જાગૃત કરી. કોલસા ઉપર થોડા વખતને વાસ્તે લાગેલી રાખ ઊડી ગઇ અને ફરીથી વૈરાગ્યનો અગ્નિ પૂર્ણ જોસથી પ્રકટી નીકળ્યો! તેના મનમાં પ્રબળ તોફાન ચાલતું હતું. સંસારનો ત્યાગ કરી, એકાંતમાં જઇ, વ્યાધિ, રોગ અને મરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શોધી કાઢવો એજ એના હૃદયની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવના હતી. જ્યારથી તેણે પેલા ભિક્ષુકને-શ્રમણને-સંન્યાસીને જોયો હતો, ત્યારથીજ તેવા થવાની પ્રબળ આકાંક્ષા તેના હૃદયમાં સ્ફુરી રહી હતી. શ્રમણના દર્શને પૂર્વે થઈ ગયેલા બુદ્ધોનું તેને સ્મરણ કરાવ્યું હતું. હજુ તે સ્મરણ ઝાંખુ હતું; છતાં ભાવના તો એવીજ પ્રબળ હતી.

આ સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થવામાં પિતા, અપરમાતા અને પત્નીનો પ્રેમ આડે આવતો હતો. તે વિચારતો કે, " આવા પ્રેમાળ પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં શી રીતે છોડી જાઉં ? માતાતુલ્ય ગૌતમીના હૃદયને મારા ગમનથી કેટલો આઘાત લાગશે ? મારાજ આધારે જીવનારી, મારામાંજ સર્વસ્વ માનનારી યશોધરાની શી સ્થિતિ થશે ? આ બધાને દુઃખમય સ્થિતિમાં મૂકી શી રીતે જવું ?" પણ વળી તે બીજી બાજુનો વિચાર કરી બોલતો: ' લોકો જરા, વ્યાધિ અને મરણના પંજામાં સપડાયેલા છે, દુઃખી છે, કોઇ તેમને માર્ગ બતાવનાર નથી. દેશમાં ધર્મને નામે અધર્મજ ફેલાઇ રહ્યો છે. લોકો દેવોને તુષ્ટ કરવાને અજ્ઞાનતાથી અનેક નિરપરાધી પશુઓનો યજ્ઞને નામે સંહાર કરે છે અને આ રીતે ઊલટા દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે. આ સ્થિતિમાં મારે મનુષ્યજાતને ઉગારવીજ જોઇએ."

સિદ્ધાર્થના મનની અત્યારની વૈરાગ્યમય અને અનુકંપામય સ્થિતિને ડગાવવા કોઇ સમર્થ ન હતું. તે પોતાનો સંકલ્પ ભૂલો કરે તેમ ન હતું. તેણે આ પળે જીવનનું મહાવ્રત જોયું હતું, તેમાંથી ચળાવવા કોણ શક્તિમાન થઇ શકે? તે સ્વર્ગીય બળથી આ કામ

કરવા ખેંચાયો હતો, કોણ તેમાં વિઘ્ન નાખી શકે? તે ક્યારનોએ આ સંસાર છોડી ચાલ્યો ગયો હોત; પણ પિતાની આજ્ઞા સિવાય આ કામ કરવું તે પિતાના હૃદયને શલ્યરૂપ થશે, એ વિચારથી છેવટે હિંમત ધરી પિતા પાસે ગયો અને નમ્ર ભાવે વિનયપૂર્વક પોતાના હૃદયના ભાવ પ્રદર્શિત કર્યા.

પુત્રવત્સલ પિતાએ કહ્યું: " 'સંસારનો ત્યાગ' એવા શબ્દો તું ભલો થઇ મારી સંમુખ બોલતો ના. બેટા! સંન્યાસી થવાનો હજુ તારે માટે સમય પરિપક્વ થયો નથી. તું જુવાન છે, તારી નસોમાં લોહી પૂર જોશથી વહે છે. આ વય યોગીના વેશને વાસ્તે નથી. પુષ્પના આઘાતથી જે શરીર કરમાઇ જતું હતું, તે શરીર ભિખારીનો પોષાક શી રીતે સહન કરી શકશે? તું આ રાજ્યની ધુરા ધારણ કર અને મને પ્રથમ સંન્યાસી થવા દે. તું સંસારનાં કામમાં નિપુણ થા, કીર્તિ મેળવ અને ત્યાર પછી તને ગમે તો ખુશીથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરજે."

કુમારે નમ્ર વાણીથી કહ્યું: "હે પિતાજી! જો આપ ચાર આપત્તિઓમાંથી મને બચાવવાનું માથે લેતા હો, તો હું સંસારનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર માંડી વાળું. મરણ વગરનું જીવન, રોગ વગરનું આરોગ્ય, વૃદ્ધાવસ્થા વગરનું યૌવન અને નાશ વગરના જગતના પદાર્થો. જો આ ચાર વરદાન આપ દઇ શકતા હો તો મારે સંસાર છોડવાનો કશો વિચાર નથી."

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: "આવી વાતો ઉચ્ચારતો નહિ. આ ચાર બાબતોને અટકાવવા આખા વિશ્વમાં કોણ સમર્થ છે? આજ પછી આવી વાતો જો તું બીજે સ્થળે બોલીશ તો લોકો તને હસી કાઢશે. કુમાર! ભલો થઈ આ 'સંસારત્યાગ' કરવાના વિચાર મૂકી દે અને આનંદમાં રહે."

કુમારે વિનયપૂર્વક કહ્યું: "પિતાજી! જો આપ મારી આ ચાર

માગણીઓ પૂરી પાડી ન શકતા હો, તો હું આજીજી કરીને કહું છું કે મને જવા દો, મને સંસાર છોડવાની રજા આપો; આપનો પુત્ર એક બળતા ઘરમાં રહે છે, તેનો ત્યાગ કરવાની રજા આપવામાં શું આપ પુત્રવત્સલ પિતા વિલંબ કરશો? ખરેખર, આ જરા, મરણ અને વ્યાધિથી આપણે સર્વે ઘેરાયલા છીએ; તેમાંથી છૂટા થવાનો માર્ગ શોધવા મને રજા આપો, કે જેથી આખું વિશ્વ કલ્યાણનો માર્ગ પામી શકે.”

રાજાએ કાંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. પુત્ર પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ છે, માટે તેને વધારે કહેવામાં લાભ નથી એમ ધારી તેણે મૌન ધારણ કર્યું; પણ તેની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. પિતાની આવી સ્થિતિમાં શું કરવું તે ન સૂઝવાથી સિદ્ધાર્થ કુમાર આ બાબતનો વિચાર કરવા પોતાના વિશ્રામભવન તરફ ચાલ્યો.

વિશ્રામભવનમાં કુમાર આવ્યો ત્યારે તેને આનંદ આપવાને યશોધરાએ તથા દાસીવર્ગે પોતાની સઘળી શક્તિ અજમાવી. પણ આજે કુમારના ચહેરા પર કાંઇક જુદોજ રંગ જણાતો હતો. આજે કોઇ તેના મનને આનંદ પમાડવા સમર્થ નહોતું. યશોધરા તેના મનને સાંત્વન આપવા અનેક પ્રયત્ન કર્યા છતાં ન ફાવવાથી અંતે સૂઇ રહી. અર્ધી રાત્રિ ચાલી ગઇ હશે, તેવામાં એકાએક યશોધરા સ્વપ્નમાં બોલી ઊઠી: “હે નાથ! જાગો, જાગો, મને બોલાવો, મને શાંતિ આપો!”

“પ્રિયતમે! શું છે? કેમ ગભરાય છે? હું પાસેજ ઊભો છું” એમ કહી કુમાર તેને સાંત્વન આપવા લાગ્યો. પણ આ શબ્દોનો જવાબ આપે તે પહેલાં ફરીથી તેના તે શબ્દો તેણે ઉચ્ચાર્યા અને પછીથી બોલી: “આજે હું સુખમાં સૂતી હતી તેવામાં મેં ત્રણ ભયંકર સ્વપ્ન જોયાં, તેથી ગભરાટથી મારી આંખો ઊઘડી ગઇ અને હજુ પણ તે ભયને લીધે મારું હૃદય ધડક્યા કરે છે. આજે

મેં એક મહાન વૃષભ જોયો. તેના મસ્તક પર ચંદ્રકાંત કે સર્પના મણિ જેવું રત્ન ચળકતું હતું. તે નગરના રસ્તાઓમાં થઇને કિલ્લા ભણી જતો હતો. આકાશમાંથી અવાજ થયો કે, 'જો તેને તમે નહિ રોકો તો નગરની શોભા ચાલી જશે,' છતાં કોઇ તેને રોકી શકયું નહિ. હું મોટેથી રડી, મેં મારા હાથ તેની ગરદનની આસપાસ નાખ્યા અને નોકરોને શહેરના દરવાજા બંધ કરવા આજ્ઞા આપી. પણ તેણે એક ખૂંખારો કર્યો અને મારા હાથને ધીમેથી છૂટા કરીને તે નાઠો–લોખંડના સળિયા તોડીનાખીને દરવાનોને હડસેલીને નાઠો. તે પછી બીજું સ્વપ્ન આ પ્રમાણે આવ્યું. ચળકતી આંખોવાળા અને સુંદર દેખાવના ચાર મહાન દેવો બીજા લાખો દેવો સહિત આપણા નગરમાં આવ્યા. તેઓએ શહેર પર જૂનો વાવટો હતો તે ઉખેડી નાખ્યો અને નવો વાવટો સ્થાપન કર્યો. તે વાવટાનું કપડું વિવિધ રંગથી ચળકતું હતું. તે અનેક રત્ન અને હીરાઓથી જડેલું હતું. તેમાંથી જે કિરણો નીકળ્યાં તે ગંભીર શબ્દો અને મહાન વાકચોરૂપે ફેરવાઇ ગયાં! તે શબ્દો અને વાકચો સાંભળીને જગતનાં મનુષ્યો ઘણો આનંદ પામ્યાં; અને પૂર્વમાંથી પવન ફુંકાયો તેથી તે વાવટો ચારે બાજુએ ઊડચો અને દૂર દેશનાં મનુષ્યોએ પણ તે શબ્દો સાંભળ્યા. તે વખતે આકાશમાંથી એકાએક આપણી વાડીમાં કદાપિ ઊગેલાં નહિ એવાં જથાબંધ પુષ્પો પડયાં."

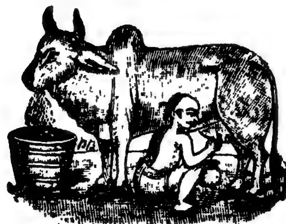
સિદ્ધાર્થે સસ્મિત કહ્યું: "ઓહો! આ તો ખરેખર આનંદદાયક સ્વપ્ન!" યશોધરાએ આગળ ચલાવ્યું: "હે નાથ! પણ આ સ્વપ્નનો છેવટનો ભાગ ઘણો ભયંકર હતો. 'સમય સમીપ છે! સમય સમીપ છે!' એવા શબ્દો મારે કાને પડયા અને તરતજ ત્રીજું સ્વપ્ન મારી દૃષ્ટિએ પડયું. મેં તમને શોધવા માંડયા. પણ પથારી પર ઓશીકું દબાવ્યા વિનાનું પડેલું હતું, શાલ ખાલી

પડી હતી, બધી વસ્તુઓ એમની એમ હતી! હે હૃદયના નાથ! તમે કે જે મારું જીવન છો, મારો પ્રકાશ છો, મારા રાજા છો, મારું વિશ્વ છો, મારું સર્વસ્વ છો, તે ત્યાં ન હતા, હું ફરીથી ઊંઘી ગઈ અને વળી જાગીને જોઉં છું તો મારો રત્નનો હાર સર્પરૂપ થઇ ગયો હતો, મારા પગનાં સાંકળાં પગમાંથી નીકળી પડચાં હતાં, મારી સોનાની બંગડીઓ જુદી પડી ગઇ હતી, મારા માથામાંનું જાસૂદનું પુષ્પ ધૂળ ભેગું રોળાઇ ગયું હતું; આ આપણો પલંગ જમીન પર પડી ગયો હતો અને પલંગની આસપાસનો પડદો ચિરાઇ ગયો હતો. તેવામાં ઘણે દૂરથી આવતો તે વૃષભનો નાદ મેં સાંભળ્યો; ઘણે દૂર વાવટો વીંઝાતો સાંભળ્યો. પણ 'સમય સમીપ છે! સમય સમીપ છે!' એ બૂમ ફરીથી મારે કાને પડી, તે બૂમથી હજુ પણ મારું હૃદય ધડકે છે, તે બૂમને લીધે હું જાગી ઊઠી. હે નાથ! આ સ્વપ્નનો શો હેતુ હશે? મને ભય લાગે છે કે, કાં તો મારા પ્રાણ દૂર થશે અગર તો મારા પ્રાણેશ્વર મારો ત્યાગ કરશે."

અત્યંત ગભરાયલી, દિલાસાની સંપૂર્ણ જરૂર ધરાવતી પોતાની તે ધર્મપત્નીને દયાના સાગર સિદ્ધાર્થ કુમારે અત્યંત દિલસોજીથી અને પ્રેમાર્દ્ર અવાજથી સાંત્વન આપવા માંડયું: "શાંત થા, મારી મધુરી! શાંત થા. તું પાપી નથી; માત્ર પુણ્યાત્માજ આવું સ્વપ્ન જોઇ શકે છે. કદાચ તારાં સ્વપ્ન ભવિષ્યમાં બનનાર બનાવના પડઘારૂપ હોય, કદાચ દેવોનાં આસનો ચળ્યાં હોય અને કદાચ આખું વિશ્વ મદદ મેળવવાના માર્ગની સમીપમાં હોય—અને તારે કે મારે માથે ગમે તેવી આપત્તિ આવી પડે, છતાં એટલો વિશ્વાસ ધરજે કે, હું તને ચાહતો હતો અને ચાહું છું. આ દુઃખી જગતને કેવી રીતે બચાવવું તેને સારુ કેટલાક મહિનાથી હું રાતદિવસ વિચાર કરું છું તે તું સારી રીતે જાણે છે. જો મારો આત્મા બીજા અજાણ્યા આત્માઓને સારુ તલસતો

હોય અને જે જે દુ:ખો મારાં દુ:ખ નથી, તેને માટે હું દુ:ખી થતો હોઉં, તો પછી હે પ્રિયે! મારા ઉચ્ચ વિચારો મારી પ્રિયતમાના કલ્યાણને વાસ્તે કેટલા વધુ ઘોળાતા હોવા જોઇએ, તેનો તુંજ ખ્યાલ કર. આ પછી ગમે તે બનાવ બને અને કદાચ તે ‘વૃષભ’ ચાલ્યો જાય, અથવા તો ‘વાવટો’ દૂર ઊડતો દેખાય, છતાં આટલો વિશ્વાસ રાખજે કે હું તને ચાહતો હતો અને ચાહું છું. જે ચીજ હું આખા જગતને સારુ શોધું છું, તે તારે માટે તો વિશેષ કરીને શોધું છું અને કદાપિ તારે માથે દુ:ખ આવી પડે તોપણ આપણા દુ:ખથી જો જગતને શાંતિનો માર્ગ જડતો હોય તો તે વિચારથી આશ્વાસન પામજે. બીજાઓ જે બાબત નહિ જાણી શકે તે હું તને જણાવું છું કે, હું તને સૌ કરતાં વધારે ચાહું છું; કારણ કે હું સઘળાં જીવતાં પ્રાણીને ચાહું છું. માટે હે મનવલ્લભે! તું હવે સૂઇ જા અને હું જાગતો બેસીશ અને તારું રક્ષણ કરીશ.”

પતિનો પ્રેમ એજ જેનું સર્વસ્વ છે એવી તે વિશ્વાસુ આર્યબાળા ડૂસકાં ખાતી ખાતી પોઢી અને નિદ્રાવશ થઇ ગઇ; તથાપિ જુઓ ઊંઘમાં પણ તે ડૂસકાં ખાય છે અને લવે છે, “ સમય સમીપ છે! સમય સમીપ છે!”

प्रकरण ६ ठुं—त्याग (महाभिनिष्क्रमण)

આજે ચંદ્ર કર્ક રાશિનો છે. આજે તારાઓ સિદ્ધાર્થ કુમારને પ્રબોધતા હતા કે, "બે માર્ગમાંથી એકની પસંદગી કરવાનો આ છેલ્લો વખત છે. આજે ને હમણાંજ માનનો માર્ગ લો, કાં તો ભલાઇનો માર્ગ અંગીકાર કરો. આજે ને હમણાંજ ચક્રવર્તી રાજા થવાનો માર્ગ પકડો, અગર તો વિશ્વના કલ્યાણ અર્થે 'અનગાર'નો–'સંન્યાસી'નો માર્ગ સ્વીકારો. હવે ચાહે તે પસંદગી કરવાનો આ છેલ્લો સમય છે."

અને દેવો પણ આજે સિદ્ધાર્થ કુમારનો છેલ્લો નિશ્ચય જાણવાને ટોળાંબંધ એકઠા થયા હતા, કે જ્યાં રાજકુમાર પોતાની સૂતેલી પત્નીની બાજુએ, છેવટનો માર્ગ નક્કી કરતો પલંગ પર બેઠો છે. મધ્યરાત્રિ પસાર થઈ ગઈ છે. ચોતરફ શાંતિ ફેલાયલી છે. કુમારના અત્યંત ગંભીર અને ખિન્ન વદન ઉપર, એક ખૂણાની ઝાંખી બત્તી ફિક્કું તેજ નાંખી એને વધારે ફિક્કાશ આપે છે. એક બારીક ધોતી અને એવાજ બારીક બદિયાનભેર ખુલ્લે માથે બેઠેલો કુમાર જાણે કે સઘળી સાહેબીને છેલ્લી વારનો નિહાળી લેતો હોય એમ ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવે છે.

જો! હમણાં એની દૃષ્ટિ મીંચાયલી આંખોવાળી પોતાની મનવલ્લભાના ચહેરા પર પડે છે. દૃઢ નિશ્ચયબળને એકઠું કરી ત્યાંથી તે દૃષ્ટિ પાછી ખેંચે છે અને ઘડીભર પોતાની આંખો આગળના અવ-

કાશમાં જગતના બુઢ્ઢાઓ, દરદીઓ અને મુડદાંઓનો દેખાવ કલ્પના-દેવીની મદદથી ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જોતાંજ તે બોલી ઊઠે છેઃ

"જઈશ, જરૂર જઇશ; સંસારનો ત્યાગ કરીશ. 'સમય આવી પહોંચ્યો છે'! હે સૂતેલી પ્રિયે! આપણે જેથી જુદાં પડીએ, પણ આખું વિશ્વ જેથી બચે તે તરફ મારા વિચારો દોરાય છે. આ આકાશમાં પણ હું તેજ સંદેશો વાંચું છું. મારો જન્મ પણ તેજ વાસ્તે હતો. આ પસાર થયેલા બધા દિવસો અને રાત્રિઓએ પણ મને તેજ કરવા પ્રેર્યો છે. જે રાજ્યો મેળવવાને તલવારો ખુલ્લી કરવી પડે, અનેક નિરપરાધી મનુષ્યોનાં રુધિર વહેવરાવવાં પડે અને અનેક પશુઓનો સંહાર થાય, તે રાજ્યો તથા તેથી મળતી કીર્તિ મારે નથી જોઇતી. હું ધરતી ઉપર શાંતિથી પગ મૂકવા ઇચ્છું છું. પૃથ્વી મારી પથારી થશે અને જંગલો મારી રહેવાની ભૂમિ થશે. હું ભિખારીના જેવો પોશાક પહેરીશ અને દયાળુ પુરુષો જે કાંઈ ખાવાનું આપશે તે પર મારો નિર્વાહ કરીશ અને બીજાં અનેક દુઃખો હું સહન કરીશ; કારણ કે જગતનાં દુઃખોનો પોકાર મારે કાને પડે છે; અને મારું હૃદય તે જગતનાં દુઃખોની બૂમથી દયાથી ઊભરાય છે અને ચિરાય છે. જો તે દુઃખ દૂર કરવાનો માર્ગ જડશે, તો તે માર્ગ વડે હું તે દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ. મારા સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરીશ. મારો સઘળો પુરુષાર્થ આ કામમાં વાપરીશ.

"મને મારે માટે દુઃખ થતું નથી, પણ આખી મનુષ્યજાતિ માટે દુઃખ થાય છે. સત્યની શોધ ખાતર મેં સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે અને જરા, વ્યાધિ અને મરણમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ સ્વર્ગમાં હશે તો ત્યાંથી પણ હું શોધીશ; નરકમાં હશે તો ત્યાંથી પણ હું શોધીશ. મારા આત્મામાં સ્ફુરણ થાય છે કે, 'ખરા સત્યશોધક આગળ માયાનો પડદો અદૃશ્ય થશે. જેને ખાતર જગતનો ત્યાગ કર્યો તે માર્ગ જડશે અને મરણનો વિજેતા હું થઇશ.' આ હું

કરીશજ; કારણ કે મારાં જાણીતાં તથા મારાથી અજાણ્યાં સવ હૃદય માટે મારા આત્મામાં દુઃખ થાય છે. આ મારા 'સ્વાર્થ ત્યાગ' થી–મારા 'પ્રેમ'થી લાખો જીવ મારા થશે. હે તારાઓ હું આવું છું. હે દુઃખી જગત! તારે માટે અને તારા ઉપર રહેલ જીવો માટે હું આ યૌવન, રાજ્ય, સુખ, વૈભવ, મહેલ અને જેને ત્યાગ કરવો અશક્ય છે, તેવી સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કરું છું. હે પ્રિયે જગતનો ઉદ્ધાર કરવા જતાં તારો પણ હું ઉદ્ધાર કરીશ; કારણ કે તું જગતમાંની એક છે. હે બાળક! તને આશ્વાસન આપવા રહું તે મારા નિશ્ચયમાં ડગી જાઉં, માટે તારું આઘેથીજ કલ્યાણ ઇચ્છું છું

"હે પ્રિયે! હે પુત્ર! હે પિતા! હે લોકો! વિશ્વને ખાતર જગતના કલ્યાણ ખાતર થોડો વખત વિયોગદુઃખ સહન કરો કે જેથી પ્રકાશ ઝળકી ઊઠે અને આખું જગત સત્ય ધર્મને જાણે હવે મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે. હવે હું જાઉં છું અને જ્યાંસુધી હું જે શોધું છું તે નહિ જડે, ત્યાંસુધી હું પાછો નહિજ ફરું."

*. * * * * *

હવે સિદ્ધાર્થ કુમાર ઊભો થયો. પોતાની પ્રિય પત્નીની સામે જોયું. તે દીન મક્ષિકા જેવી પડી હતી. વિશ્વાસથી તેની પાંપણે મીંચાઇ હતી. તે પલંગની આસપાસ, જાણે કે તે કોઈ દેવની મૂર્તિ ન હોય તેમ તેણે ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી. ત્રણ વાર પલંગ તજી બારણા તરફ ગયો અને ત્રણ વાર તે પાછો આવ્યો. તેનું સૌંદર્ય એટલું મોહક હતું, તેનો પ્રેમ એટલો વિશાળ હતો છેવટે તે પલંગ તરફ જોઇને બુદ્ધે વિચાર કર્યો: "મારાં વહાલ સ્વજનો! તમે મને પ્રિય લાગો છો. તમારો ત્યાગ કરવો બહુ કઠણ લાગે છે. પણ જો હું તમારો ત્યાગ ન કરું તો આપણા બધાં ની શી સ્થિતિ થશે? વૃદ્ધાવસ્થા પોતાનું કામ કરશે અને મરણ પોતાની જાળ પાથરશે, તેમાંથી આપણે શી રીતે મુક્ત થઇ શ

કીધું ? જ્યારે દીપકમાંથી તેલ જતું રહેશે ત્યારે જ્યોત શી રીતે બળશે ? જ્યારે ગુલાબ કરમાઇ જશે, ત્યારે તેની સુગંધ અને શોભા ક્યાં રહેશે ? અંતે હે સ્વજનો ! તમારો ને મારો વિયોગ થવાનોજ છે; તો તે વિયોગ સહન કરીને પણ મરણ, જરા અને વ્યાધિના પંજામાંથી સર્વને છૂટા કરવાનો માર્ગ કેમ ન શોધું ? હવે વધારે વિચાર કરવાથી વધારે ગભરાઉં છું. આ તરફનો પ્રેમ અને વિશ્વ તરફનો પ્રેમ—આ બેની મારામારી અસહ્ય છે. પણ હવે તો:—

સઉ પ્રાણી દુઃખમય ભાસે, જનતા પીડાતી જગ આંખે:
તે સહુની પીડા દૂર કરવા, કલ્યાણ જગતમાં ભરવા;
થઈ પ્રબુદ્ધ ગૌતમ આજે, થઇ તપસ્વી તપ ગુરુ માંડે;
જગના સહુ આધિ વ્યાધિ, હરવા નવી બુદ્ધિ સાધી.
એ તપમાં બુદ્ધ તપાશે, નવી યજ્ઞ—વેદિ મંડાશે;
પશુ માત્ર હવે ઊગરશે, મુજ પ્રીતિ એ હોમે પડશે.
મુજ પ્રીતિ એકલી હોમાશે, બીજું જગત જીવી સુખી થાશે.×

“ હે તાત ! હે પ્રિયા ! હે પુત્ર ! હે માતા ! તમે સર્વ મને વહાલાં છો. મનુષ્ય અને પશુઓનું કલ્યાણ કરવાનો ભગીરથ યજ્ઞ મેં આરંભ્યો છે, તેમાં હું મારી પ્રીતિનું બલિદાન આપું છું. એ યજ્ઞમાંથી જે કાંઈ ફળ પ્રાપ્ત થશે તે આખા જગતને હું આપીશ. આ યજ્ઞ તેમને માટેજ છે અને યજ્ઞનું ફળ પણ તેઓને માટેજ છે. જે સ્નેહમાં ભંગ થવાનો ભય છે, તે સ્નેહબંધનમાં હવે વધારે વાર પડી રહેવાથી આ ભગીરથ કામ પડ્યું રહેશે.”

તે મહાત્મા એકાએક ઊભો થયો અને મનમાં બાંધેલા નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવા તૈયાર થયો. પણ જુઓ, તેની ઊંઘતી કુમુદિની જરા હાલે છે અને રાજયોગીની દૃષ્ટિ તે તરફ જાય છે, “પ્રિયે ! ઊંઘ, નિરાંતે ઊંઘ ! તારા જેટલીજ પ્રિય એવી આ દુનિયાના ઉદ્ધાર

× સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો.

અર્થે હું જાઉં છું. એ જો અપરાધજ થતો હોય તો તે માટે ક્ષમાની ભીખ માગવા એક દિવસ હું તારી પાસે જરૂર આવીશ! તારા અને જગતના સુખનો રસ્તો શોધવા માટે હું જાઉં છું–અનંત પ્રકાશ મેળવવા માટે જાઉં છું–હૃદયમાંના છૂપા પ્રેમને આકારમાં મૂકવા માટે જાઉં છું. હૃદય! ચાલ, મજબૂત થા!"

હમણાં શ્રીસિદ્ધાર્થનું વદન ઉચ્ચ પ્રેમ, દયા અને નિશ્ચયના રંગોથી છવાઇ ગયું હતું. આવી ભવ્યતા કોઈ મોં પર ભાગ્યેજ જોવામાં આવી હશે!

અને હવે તે પોતાના સારથિ ચ્યનાને બોલાવે છે અને પોતાનો કંતક નામનો અશ્વ સજ્જ કરવા તેને ફરમાવે છે. ચ્યનો આશ્ચર્યમાં અને ગભરાટમાં લીન થઇ જાય છે અને છેવટે બોલે છે;

"ઓ રાજપુત્ર! રાજપુત્ર! શું આપ જ્યોતિષીને પણ જૂઠોજ પાડવા ઇચ્છો છો? શું આપને રાજ્યોની માલિકી છોડી ભિક્ષાપાત્ર અંગીકાર કરવુંજ ઘણું ગમે છે? કુમાર! પિતાની દિલગીરીનો કાંઇક તો વિચાર કરો!"

"ધીમો બોલ, ધીમો બોલ" કુમારે કહ્યું: "આવો કાંચા મનનો ન થા! બુદ્ધનો સારથિ કદાપિ કાયર હોઇ શકે શું? સાંભળ, જ્યોતિષીના કહેવા મુજબ હું રાજ્યોનો નહિ પણ વિશાળ વિશ્વરાજ્યનો રાજા થવા અને રક્ષક થવા જાઉં છું અને પિતાની દિલગીરી તો કેવળ 'રાગ'ને આભારી છે. 'સ્વાર્થી પ્રેમ' અથવા 'રાગ'માંથી દિલગીરી સિવાય બીજી કઇ ચીજ ઉત્પન્ન થઈ શકવાની હતી? તથાપિ ચ્યના! હું ખરેખરા પ્રેમથી પિતાજીને ચાહું છું અને એમને તથા સર્વ પ્રેમીપાત્રોને કદાપિ દિલગીરી થવા ન પામે એવો ઇલાજ કરવા માટેજ હમણાં તત્પર થયો છું. તું જો ખરો રાજભક્ત હો તો ચાલ, વિલંબ મા કર, કંતકને લાવ!"

ચ્યનાને આ પળે દેવોએ આધ્યાત્મિક બળ દીધું, તેણે તરત-

જ અશ્વને સજ્જ કરી કુમાર પાસે હાજર કર્યો. કુમારે તેના પર હાથ ફેરવીને કહ્યું: "પ્રિય કંતક! શાંત થા, શાંત થા! કદી નહિ કરેલી એવી મુસાફરી આજે આપણે કરવાની છે, માટે શાંત થા! મારે જે ચીજ શોધવાની છે, તે ક્યાં અને ક્યારે મળશે તે કોઇ જાણતું નથી અને એ શોધમાં તારી હિંમત અને વફાદારીની મારે ઘણી જરૂર છે. રસ્તામાં હજારો ખુલ્લી તલવારો સામી મળે છતાં તું જરા પણ અચકાતો નહિ. મજબૂત કિલ્લો કે ખાડી વચ્ચે આવે તોપણ તું બેધડક આગળ વધજે. હું તારા કાનને પકડીને કહું કે, 'કંતક, ચાલ!' તે વખતે તારે એવી ઝડપથી દોડવું કે પવનનું મોટું તોફાન પણ તને પહોંચી વળવા ન પામે. આજે તારે એક મહાન કર્તવ્ય બજાવવાનું છે. આખા વિશ્વને જેથી સહાય મળે એવી જાતના એક કામમાં ભાગ લેવાનો મહદ્ લાભ આજ તને મળવાનો છે. કેવળ મનુષ્યોને માટેજ નહિ, પણ જે અવાચક છે અને જે મનુષ્યોને હાથે રિબાય છે, તેવાં પ્રાણીઓને વાસ્તે પણ–સર્વ જીવોને વાસ્તે દુઃખમુક્તિ મેળવવાનો ઇલાજ કરવા હું હમણાં તારી પીઠ ઉપર સવાર થાઉં છું; માટે ચાલ, રસ્તે પડ!"

સત્યનો બહાદુર શોધક ઘોડેસવાર થયો, કે તરતજ તે અશ્વરત્ને પ્રયાણ શરૂ કર્યું. દેવોએ સર્વ પેહેગીરોને નિદ્રા મૂકી હતી, તેથી પથ્થરની જમીન પર થતો કંતકની નાળનો અવાજ પણ તેઓ સાંભળી શક્યા નહિ; બલકે જે દરવાજો ખોલવાને સો મનુષ્યની જરૂર પડતી હતી અને જેનો અવાજ અર્ધા યોજન સુધી સંભળાતો હતો, તે દરવાજાનાં દ્વાર પણ ખુલ્લાંજ પડયાં હતાં!

કુમાર, સારથિ ચ્યનો અને અશ્વરત્ન એ ત્રણ સિવાય કોઇ હમણાં જાગતું ન હતું. ત્રણે આ લાભ લઇ આગળ ને આગળ વધતા વધતા કપિલવસ્તુ નગરથી પિસ્તાળીસ કોશ દૂર અનોમા નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા. અહીં કુમારે અશ્વને ઊભો રાખ્યો,

તે રત્નના મુખ ઉપર પ્રેમભર્યો હાથ ફેરવ્યો અને પછી ચ્યનાને કહ્યું: “ નિમકહલાલ ચ્યના ! તેં જે સેવા બજાવી છે, તેનો તને તેમજ આખા વિશ્વને સારો બદલો મળશે.હવે તું આ અશ્વને અને મારાં આભૂષણોને લઇને પિતાજી પાસે જા. આ સુંદર મુગટ, રાજવંશી પોશાક, વહાલી તલવાર અને આ રત્નજડિત મ્યાન સર્વને લઈ તું હવે જા. મારે આમાંનું કાંઇજ કામનું નથી. પિતાને કહેજે કે હું કૃતઘ્ન નથી થયો; મારી શોધ પૂરી થયા પછી જરૂર હું તેમનાં અશ્રુ લૂછવાને હાજર થઇશ. યશોધરાને પણ દિલાસો આપજે. હવે વિલંબ ન કરીશ, જા, જલદી ઘેર જા. હું સત્યનો પ્રકાશ મેળવવા ભમીશ અને જો એમાં વિજયી થઇશ તો આખું વિશ્વ મારું થશે. જો મનુષ્ય મનુષ્યો માટે પ્રયત્ન નહિ કરે તો બીજું કોણ કરશે ? ”

प्रकरण ७ मुं– सत्यनी शोधमां

સારથિ ગયો. સિદ્ધાર્થ કુમારનું મન શાંત થયું. હવે તેણે પોતાના માથાના વાળ કાપી નાખવા ઇચ્છયું; કારણ કે તે સુંદરતાની તેને હવે કાંઇ જરૂર નહોતી તથા રેશમી વસ્ત્રોને બદલે ભિક્ષુક દશાને ઉચિત ભગવાં પહેરવા ઇચ્છયું. બરાબર તેજ વખતે જીર્ણ કાષાય વસ્ત્રો (ભગવાં) વાળો એક પારધી* હાથમાં તીરકામઠાં સાથે આવતો દેખાયો. તેને પોતાનાં રેશમી વસ્ત્રો આપી તેનાં કાષાય વસ્ત્રો કુમારે પોતે પહેરી લીધાં અને તેની પાસેની છરીથી પોતાના માથાના વાળ કાપી નાખ્યા. પછી પોતે એકલાએજ મુસાફરી આગળ લંબાવી.

ચાલતાં ચાલતાં આ યુવાન રાજયોગી રાજગૃહી નગરી નજદીક આવી પહોંચ્યા. આ નગરી તે સમયે મગધદેશની રાજધાની હતી. ગંગા નદીની પૂર્વ ખીણમાં મગધરાજાની આણ વર્તતી હતી, ત્યાંનો રાજા બિંબિસાર મહાપ્રતાપી હતો.

રાજગૃહી નગરી વિંધ્યાચલ પર્વતની પાંચ ટેકરીઓ ઉપર આવેલી હોવાથી એની રમણીયતા સ્વાભાવિક રીતેજ અસાધારણ હતી. તે ટેકરીઓ કુદરતની અનેક સુંદરતાઓથી વિભૂષિત હતી. મનુષ્યના સંસર્ગથી દૂર રહેવા ઇચ્છતા અનેક સંન્યાસીઓ–શ્રમ-

* બૌદ્ધધર્મશાસ્ત્રો કહે છે કે, આ કોઇ સામાન્ય પારધી ન હતો પરંતુ પારધીનું રુપ ધારણ કરેલો કોઇ દેવ હતો.

જેઓ ભિક્ષુકો–સાધુસંતો કાયકલેશ, તપ અથવા દેહકષ્ટ ક્રિયાઓ કરવાને અને અનેક સાધુસંતો ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવાને આ ટેકરીઓ પર વાસ કરતા હતા. આ પાંચ ટેકરીઓમાંની એક–રત્નગિરિ નામથી ઓળખાતી ટેકરીને સિદ્ધાર્થે પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવી.

યોગી સિદ્ધાર્થ ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરતા હતા. રાત્રીએ સૂકા ઘાસ ઉપર પડયા રહેતા અને ઘણી વખત તો બિલકુલ સૂતાજ નહિ, ઊંઘતા ત્યારે પણ ઘણુંજ થોડું ઊંઘતા અને સૂર્યોદય અગાઉ ઘણા વહેલા ઊઠી સૂર્યોદય થતાં સુધી 'ધ્યાન' કરતા અને પછી દેહશુદ્ધિ બાદ નગરીમાં જતા.

રાજકુટુંબમાં જન્મેલા અને સુંદર આકૃતિવાળા આ યુવાન ઋષિરાજને ભિક્ષાપ્રાપ્તિમાં મુદ્દલ પરિશ્રમ પડતો નહિ; કારણ કે જેવા તે પોતાની ટેકરી પરથી નીચે ઊતરી નગરીમાં પ્રવેશ કરતા, તેવાજ લોકો તેમનો ભવ્ય ચહેરો જોવા ટોળાંબંધ એકઠા મળતા અને કેટલાક તો "અમારું અન્ન ગ્રહણ કરો, દેવ! અમને અપૂર્વ લાભ આપો!" એમ કાલાવાલા કરતા નજરે પડતા હતા. પરંતુ જિહ્‌વાને જેણે કાબૂમાં રાખી છે, એવા તે યુવાન યોગી માત્ર થોડા અને શુષ્ક અન્નથીજ સંતોષ માનતા અને તરતજ પોતાની ટેકરીએ ચડી જતા. એમના અપૂર્વ રૂપને જોઇ કુમારિકાઓ મોહિત થતી, એ જાણી યોગીરાજ ઘડી પણ નગરીમાં વિનાકારણ થોભતા નહિ.

તેઓ બીજી ટેકરીઓ ઉપર પણ ભટકતા અને જુદી જુદી માન્યતાઓ ધરાવતા સંતોનો ઉપદેશ સાંભળવામાં આનંદ માનતા. પોતાની રત્નગિરિ ટેકરી (જેનું બીજું નામ પાંડવશૈલ છે તે) ઉપર જતાં રસ્તામાં શહેરની બહારની બાજુએ કેટલાક એવા સંન્યાસીઓ રહેતા હતા, કે જેઓ શરીરને શત્રુ સમાન ગણતા હતા. જ્યાંસુધી શરીરમાં દુઃખની લાગણી તદ્દન બહેર મારી જાય, ત્યાંસુધી શરીરને અનેક પ્રકારનાં આસનોથી અને અનેક પ્રકારની

ક્રિયાઓથી કષ્ટ આપવું, એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો. તે સિદ્ધાંતને અનુસરી કેટલાકે પોતાનો જમણો હાથ રાતદિવસ ઊંચો રાખ્યો હતો, કે જે હાથમાં લોહીનું ફરવું બંધ થવાથી તે અક્કડ વૃક્ષની ડાળી જેવો બન્યો હતો, કેટલાક ખીલાવાળી પાવડી પર ચાલતા હતા, કેટલાક શરીરમાં જંગલના કાંટા ઘોચતા હતા, કેટલાકે શરીર ઉપર કાદવ અને ધૂળ ચોળ્યાં હતાં, કેટલાકોએ શ્મશાન-ભૂમિનું સેવન કર્યું હતું, કેટલાકની આંખો ઊંડી ગયેલી હતી, કેટલાક કેવળ દરરોજ હજાર બાજરીના દાણા એક પછી એક ખાતા હતા. કેટલાક રસના–ઇન્દ્રિયની મીઠાશનો નાશ કરવાને કડવાં પાદડાંજ ચાવતા હતા. કેટલાકોએ તો પોતાની વિવિધ ઇન્દ્રિયોજ કાપી નાખી હતી અને આંધળા, જીભ વગરના, બહેરા, લંગડા તથા ચિહ્ન વગરના બન્યા હતા.

આ સઘળો ત્રાસદાયક દેખાવ જોઇ અને તે પણ ભવિષ્યમાં મળનારા સુખને માટે ધર્મનિમિત્તે થતો જોઇ, આ ટોળાના ઉપરી-ને મળી સિદ્ધાર્થે કહ્યુંઃ "હું ઘણા મહિનાથી આ પાસેની ટેકરી પર રહું છું અને હું પણ સત્યની શોધમાંજ છું. આ મારા બંધુ-ઓને જોઉં છું, ત્યારે તેમને પોતાની મેળે દુઃખ પામતા જોઇ મને દયા આવે છે. આ જીવન જે મૂળેજ દુઃખમય છે, તેને વિશેષ દુઃખમય શું કરવા કરો છો?"

તપસ્વીઓના ગુરુએ જવાબ આપ્યોઃ "શાસ્ત્રોમાં એવું લખેલું છે કે, જો મનુષ્ય પોતાના શરીરને એટલું બધું કષ્ટ આપે કે જીવન દુઃખમય થાય અને મરણ શાંતિરૂપ થાય, તો તેનાં પાપ ધોવાઇ જાય અને તેનો આત્મા દુઃખની ભઠ્ઠીમાં વિશુદ્ધ થઇને શુદ્ધ થાય અને સ્વર્ગમાં ચાલ્યો જાય."

સિદ્ધાર્થ કુમારે યાને શાક્યમુનિએ જવાબ આપ્યોઃ "સૂર્યના

તાપથી તપેલું પેલા દરિયાનું પાણી ઊંચે ચડી વાદળરૂપ બને છે, પણ તે પાછું જમીન પર વરસાદરૂપે પડે છે; અને તે ટીપાં એકઠાં થઈ નદીમાં ભળે છે અને છેવટે તે નદી સમુદ્રને મળે છે. આ રીતે જ્યાંથી તે ઉદ્ભવ્યું ત્યાંજ તે આવીને મળે છે. ધારો કે તમારા આ પ્રયત્નથી સ્વર્ગ મળ્યું; તોપણ તેનું ફળ પૂરું થયું એટલે પાછા તમારે અહીં ને અહીં આવવાનું અને ફરીથી આ પ્રયત્ન આરંભવાનોજ કે ?"

ઋષિએ જવાબ આપ્યો: "કદાચ આરંભવો પડે. અમે આ કશું સમજતા નથી. પણ રાત્રિ પછી દિવસ આવે છે અને તોફાન પછી શાંતિ આવે છે; અને આ શરીર બંધનકારક છે, આત્માને ઊંચો ઊડતાં અટકાવે છે, માટે અમે તે શરીરને ધિક્કારીએ છીએ, કષ્ટ આપીએ છીએ અને દેવોની સાથે સુખ મેળવવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ."

શાક્યમુનિએ કહ્યું: "તે સ્વર્ગનાં સુખ ગમે તેટલાં વર્ષો સુધી ચાલ્યા કરે, તોપણ તેનો અંત તો અવશ્ય છેજ. પણ એવું કોઈ જીવન છે કે જે શાશ્વત હોય ? બોલો, શું તમારા દેવો પણ શાશ્વતકાળ ટકી શકે છે ?"

યોગીએ કહ્યું: "ના, તેમની પણ અવધ હોય છે અને તે અવધ પૂરી થયે તેઓ પણ મરે છે."

આ શબ્દો સાંભળી સિદ્ધાર્થનું હૃદય પીગળ્યું અને તેમણે કહ્યું: "હે ઋષિઓ ! તમે પવિત્ર છો અને મજબૂત મનના છો. માટે હવે જરા ડહાપણ વાપરો અને આ શરીરને કષ્ટ આપવાનું છોડી દો. આથી કદાચ તમને માયાવી લાભ થશે, પણ તેનોય અંત આવશે. આ શરીરરૂપી મકાન કે જેની બારીઓદ્વારા કાંઇક પણ ઝાંખો પ્રકાશ આવી શકે છે, તેને તોડી પાડવા શા સારુ પ્રયત્ન કરો છો ?"

તેઓએ જવાબ આપ્યો: "અમે આ માર્ગ પસંદ કર્યો છે અને મરણ સુધી તે માર્ગેજ જઇશું. આ માર્ગે ચાલતા જગતના તમામ પથરા કદાપિ સળગતા કોયલારૂપ થઈ જાય, તોપણ અમે તો આ માર્ગેજ ચાલીશું. અય નવજવાન! આથી વધારે સારો માર્ગ તું જાણતો હોય તો બોલી દે; નહિ તો તારે રસ્તે જા."

શ્રમણ સિદ્ધાર્થે કાંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો, પણ પોતાને માર્ગે આગળ ચાલ્યા અને રસ્તામાં આ બિચારાની સ્થિતિ પર દયા લાવતા હતા કે, "અહા! કેટલું અજ્ઞાન! શું આ અજ્ઞાન-માંથી આ લોકોને મુક્ત કરવાનો માર્ગ નહિ જડે? અરે, જરૂર તે હું શોધીશ."

આ પ્રમાણે વિચાર કરતા સિદ્ધાર્થ યોગી ચાલ્યા જાય છે, તેવા-માં કેટલાંક ઘેટાં અને બકરાંને હાંકી જતા કેટલાક ભરવાડો તેમની નજરે પડયા. પોતાના પર ગુજરવાના જુલમનો પડછાયો જેણે જોયો હતો, એવાં તે ઘેટાંઓ આમતેમ નાસી જતાં હતાં અને તે ભરવાડો મહામહેનતે તેમને હારમાં લાવતા હતા. એક ઘેટાના બચ્ચાને પગમાં કાંઇ ઇજા થઇ હતી, તેથી તે મહામહેનતે વેદના ભોગવતું ચાલતું હતું, જયારે બીજાં ઘેટાંઓ કૂદકા મારતાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. શ્રમણ સિદ્ધાર્થને આ બચ્ચાની ઘણીજ દયા આવી અને તેને ઊંચકીને પોતાના ખભા ઉપર મૂકતાં મૂકતાં તે બોલ્યા: "હે નિરાધાર પશુ! તું શાંત થા; જ્યાં આ ભરવાડો બધાં ઘેટાંને લઇ જશે, ત્યાં હું પણ તને ઊંચકીને આવીશ. પેલી ગુફાઓમાં બેસીને જગતનાં દુઃખ ઉપર વિચાર કર્યા કરવો તે જેટલું ઉત્તમ કામ છે, તેટલુંજ ઉત્તમ કામ એક પશુને શાંતિ આપવાનું છે."

પછી તે ભરવાડો તરફ વળીને કહ્યું: "હે મિત્રો! અત્યારે ખરા બપોરે આવા સખ્ત તાપમાં આ જાનવરોનાં ટોળાંને કયાં

લઇ જાઓ છો ?"

તે ભરવાડોએ જવાબ આપ્યો: " આજે અમારો રાજા તેના દેવો નિમિત્તે મોટો યજ્ઞ કરવાનો છે અને તે યજ્ઞમાં પાંચ કોડી ઘેટાં અને પાંચ કોડી બકરાં હોમવાનાં છે; માટે તે રાજાને માટે અમે આ ઘેટાં તથા બકરાં લઈ જઇએ છીએ."

"ચાલો, હું પણ તમારી સાથે આવું છું" એમ કહી સિદ્ધાર્થ યોગી તે ઘેટાને ખભા ઉપરજ રાખીને તપેલી રેતીમાં અને સખ્ત તાપમાં તે ભરવાડો સાથે શાંતિથી ચાલવા લાગ્યા.

સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો અને દૂર વહેતી સોના નદી પર આથમતા સૂર્યનો પ્રકાશ પડી ચૂક્યો હતો. શ્રમણ સિદ્ધાર્થ અને તે ભરવાડો ઘેટાં તથા બકરાં સાથે નગરમાં દાખલ થયા. દરવાજા આગળ ઊભેલા દ્વારપાળોએ જ્યારે યોગીને ઘેટું ઊંચકીને આવતા જોયા, ત્યારે તેઓ એકદમ પાછા હઠી ગયા. તેમનું નમ્ર વદન જોવાને વેપારીઓએ શબ્દોની મારામારી છોડી દીધી. લુહારે એરણ ઉપર ઠોકવાને ઉપાડેલો હથોડો એમ ને એમ તેના હાથમાં રહી ગયો. વણકરે વણવાનું અને લખનારે લખવાનું છોડી દીધું. પૈસા ગણનાર તેનો હિસાબ ચૂકી ગયો. તે વખતે કણિયાના ચોખા એક આખલો ખાવા મંડી ગયો. દૂધ વેચનારે લોટો ભરાઇ ગયો તોપણ દૂધ રેડયા કર્યું. તે સિદ્ધાર્થ યોગીનું વદન એટલું નમ્ર તથા એટલું પ્રતાપી-કાંતિમાન હતું કે, સર્વ કોઇ પોતાનો ધંધો છોડીને આ મહાત્માને જોવા તલ્લીન બન્યા. સ્ત્રીઓ તો બારણામાં એકઠી થઇને માંહોમાંહે વાતો કરવા લાગી કે, " આવો સુંદર અને ભવ્ય દેખાવનો પુરુષ યજ્ઞનિમિત્તે આહુતિ લાવનાર કોણ હશે ? તેની જાત શી હશે ? એની આંખો કેવી રમ્ય લાગે છે ? ઇન્દ્ર, ચંદ્ર કે કામદેવ તો મનુષ્યરૂપે નહિ આવ્યા હોય ?"

આ સઘળો સમય શ્રમણ સિદ્ધાર્થ તો એજ વિચાર કરતા હતા કે, "આ બધાં 'ઘેટાં' છે, પણ કોઇ તેમનો 'ભરવાડ' નથી. તેઓ 'રાત્રિમાં' આમતેમ ભટકે છે, પણ તેમને દોરનાર કોઇ નથી. ઘેટાંઓ જેવી રીતે છરી ગળા ઉપર મુકાય, ત્યારે બેં બેં કરે છે, તેજ રીતે આ અજ્ઞાન મનુષ્યોના રૂપમાં 'મોટાં ઘેટાંઓ' પણ મરણની છરી તળે રડીને રહે છે."

આ સમયે કોઇકે રાજા બિંબિસારને ખબર આપી કે, "એક પવિત્ર યોગી અત્રે આવેલા છે અને યજ્ઞને ઊજવવાને જે ઘેટાંની જરૂર હતી તે સાથે લાવેલા છે." રાજાએ તે યોગીને યજ્ઞવેદિ પાસે (કે જ્યાં પોતે બેઠો હતો ત્યાં) બોલાવરાવ્યો.

રાજા બિંબિસાર હમણાં વેદિ પાસે બેસીને યજ્ઞની સઘળી તૈયારીઓ પર નજર રાખતો હતો. તેની બન્ને બાજુએ શ્વેત વસ્ત્રવાળા બ્રાહ્મણો પંક્તિમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા અને અગ્નિમાં ઘૃત હોમીને તેને સતેજ કરતા હતા. મંત્રોચ્ચારની સાથે જેમ જેમ તેઓ ઘી, ઔષધિઓ તથા સોમરસ અગ્નિમાં હોમતા હતા, તેમ તેમ અગ્નિની જ્વાળા બહુ જોરથી આકાશ તરફ ઉછાળા મારતી હતી.

એક બાજુએ પશુઓનાં ટોળાં ગોઠવાયલાં હતાં, જેમાં એક ડાઘાવાળા બકરાનું મુખ મુંજ નામના ઘાસથી સીવી લેવામાં આવ્યું હતું. એકાએક પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ઊભો થાય છે અને નિર્દોષ બકરાના ગળાની સમીપમાં છરો ધરીને મંત્રોચ્ચાર કરે છે. જુઓ! તે દેવોને આ ખૂનના સાક્ષી થવા બોલાવે છે!

"ઓ દેવો! અદ્યાપિપર્યંત કરાયલા અનેક યજ્ઞોમાં સૌથી મોટો એવો આ યજ્ઞ રાજા બિંબિસાર તરફથી કરવામાં આવ્યો છે. આ અગ્નિકુંડમાં રેડાતા લોહીથી અને શેકાતા માંસની ગંધથી તમે તૃપ્ત થાઓ—તુષ્ટ થાઓ—પ્રસન્ન થાઓ! રાજાનાં સઘળાં

પાપો આ હોમાતા બકરા પર પડો! અને તે બકરા સાથેજ રાજાનાં તે પાપો ભસ્મ થાઓ!"

અને તેણે ઝગમગતો છરો ઉગામ્યો અને સઘળાની આંખો તેના તરફ ખેંચાઇ અને તેના છરાની ગતિની રાહ જોવા તૈયાર થઈ! સઘળા પ્રેક્ષકોએ આ ભયંકર દેખાવ જોવાને દમ ખેંચ્યો અને બ્રાહ્મણે ફરી મંત્રોચ્ચાર કરી છરો ઉગામ્યો!

પરંતુ સબૂર! એક બ્રાહ્મણની મગદૂર નહોતી કે એક મહાત્માની છાયામાં ઊભેલા પ્રાણીનો વાંકો વાળ કરી શકે! એકાએક તે શાંત વદનવાળા, જેના મોં ઉપર કશો ગભરાટ કે ધાસ્તીનું ચિહ્ન નહોતું એવા શાક્યમુનિ—દયાના સાગર સિદ્ધાર્થ રાજર્ષિ પેલા બકરા પાસે જઇ પહોંચે છે, સઘળાની સમક્ષ તેનું બંધન છોડે છે અને બ્રાહ્મણના સામે આવીને તેને કહે છેઃ "ઓ પરમાત્માના અંશ! ખુશીથી તારો આ છરો મારી ખુલ્લી છાતીમાં કે ગરદન પર અજમાવી લે. હું અને આ બકરો એકજ છીએ."

બ્રાહ્મણ સ્તબ્ધ બની ગયો. તેનો ઉગામેલો હાથ એવીજ સ્થિતિમાં સ્થિર રહ્યો. મંડળીમાંથી કોઇ પણ ચૂં કે ચાં બોલીજ શક્યું નહિ, એટલો બધો તે દયાળુ પુરુષના ભવ્ય ચહેરાનો પ્રતાપ હતો!

અને હવે તે રાજા બિંબિસાર તરફ નજર કરે છે અને સઘળા સાંભળે તેમ મોટે અવાજે પોતાની અમર વાણીનો પ્રવાહ ચલાવે છેઃ "ઓ રાજન્! ઓ બ્રાહ્મણો! તમે શું જાણતા નથી કે, આ જીવનની કિંમત આંકવા કોઇજ સમર્થ નથી? આ એક એવી ચીજ છે કે જે છીનવવાની શક્તિ હરકોઇ ધરાવે છે, પણ જે બક્ષવાની શક્તિ ચક્રવર્તીમાં પણ નથી. આ દુનિયામાં જેઓ જીવે છે તેઓ દયાથીજ જીવે છે અને દયા માટેજ જીવે છે. પરમ દયાળુ પરમા-

ત્માની દયા સિવાય એક ક્ષણુ પણુ જીવવું અશક્ય છે, એ વિચાર-
ની જેઓ કદર કરી શકતા હોય, તેઓ એજ પરમાત્માની પ્રજાને
રિબાવવાની હિંમત ધરી શકેજ નહિ; કારણુ કે આ દુનિયામાંથી
'દયા'નું તત્ત્વ દૂર જતાં દુનિયા વસવા જેવીજ રહેતી નથી. ઓ
મનુષ્યો! તમે આ અવાચક પ્રાણીઓના દેવ છો; તમારા દેવો
તમને સુખ આપે એમ ઇચ્છનારા તમે, તમને દેવ માનનારા પ્રાણી-
ના ગળા પર છરી ફેરવવા જેટલીજ ભલાઇ બતાવી શકો છો કે?
લોહી રેડવાથી જે દેવો તુષ્ટ થાય તેને દેવો કહેવાયજ કેમ? જે
પ્રાણીઓ પોતાની આખી જિંદગી તમારી સેવા બજાવવામાં ગુજારે
છે અને જે જ્યારે તમે તેને છરો મારવા ધાઓ છો, ત્યારે પણુ
તમારા હાથ ચાટવા જેટલોજ પોતાનો બચાવ કરી શકે છે, એવાં
તે તમારા વિશ્વાસે પડેલાં અવાચક પ્રાણીઓનો મૂર્ખતાથી સંહાર
કરતાં તમને શરમ પણુ નથી આવતી શું? ઓ આર્યો! તમારા
જિગરમાંથી દયા અને પ્રેમ ક્યાં ઊડી ગયાં, કે જેથી તમે ધર્મ નામ-
થી પણુ નિર્દય અને દ્વેષયુક્ત કાર્યો કરવા પ્રેરાઓ છો? ચોક્કસ
માનજો કે, લોહીથી આત્મા ધોવાઈ શકતો નથીજ. આ વિશ્વનું
ગણિત નિયમસર ચાલે છે અને દરેક મનુષ્યને તેમજ દેવને પ્રેમ
વિરુદ્ધ તેણે કરેલી દરેક ભૂલ માટે દંડ ભરવોજ પડે છે. તમે જે
દુઃખોથી મુક્ત થવા દેવોને આવી રીતે પ્રસન્ન કરવા ધારો છો, તે
દુઃખો કોઇ તમારાંજ અસદ્ કાર્યનો, અસદ્ શબ્દનો કે અસદ્
વિચારનો પડઘો માત્રજ છે, એ તમે નથી જાણુતા શું? તમે તે
દુઃખને ઉત્પન્ન કરવાની ભૂલ કરી અને હમણાં વળી તે ઉત્પન્ન કરેલા
રાક્ષસને પોષવા તૈયાર થયા છો! એને દૂર કરવાની તાકાત દેવમાં
કે દેવોના દેવમાં પણુ નથી. એ શક્તિ તમેજ મેળવી શકો અને
વાપરી શકો અને એ શક્તિ તે બીજી કોઇ નહિ પણુ 'દયા'
અથવા 'પ્રેમ' છે. પ્રાણીમાત્ર તરફ કોમળ ભાવ રાખતાં શીખો,

સઘળાને આત્મવત્ પ્રેમથી જોતાં શીખો, એટલે તમારી અંદરનાં દુઃખનાં બીજ આપોઆપ બળી જશે અને તમે સુખી–સુખી થશો."

શાક્ય મુનિએ પેલા બકરાને પોતાના ખભા ઉપર ઊંચકી લીધું અને પોતાનું કથન પૂરું થતાંજ ચાલવા માંડયું. પરંતુ રાજા બિંબિસાર આ શબ્દોની અસરથી એટલો તો ભક્તિવશ થઇ ગયો હતો કે, તેણે ઊઠીને તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી રસ્તો રોકયો.

"દયાળુ દેવ! અમને ક્ષમા કરો; અમે અજ્ઞાનના અંધકારમાં ભટકતા હોઇ જે કાંઇ અપરાધ કરતા આવ્યા છીએ, તે સર્વ માટે અંતઃકરણથી દિલગીર છીએ અને આજથી મારા રાજ્યમાં પશુનો ભોગ કોઇ પણ શખસ નહિ આપી શકે. ઓ કૃપાળુ મહાત્મન્! આપ શાંત થાઓ, થોભો અને અમારાં હૃદયને બરાબર પવિત્ર કરવા કૃપા કરો." એમ કહી રાજા ઊભો થયો અને બે હાથનો સંપુટ કરી ભક્તિવશ ચહેરા સાથે ઊભો. બીજા બધાએ પણ રાજાનું અનુકરણ કર્યું.

દયા, અનુકંપા, પ્રેમ અને સત્યનું તેજ જેના મોં ઉપર અને આંખોમાં ઝળકી રહ્યું હતું એવા તે રાજર્ષિએ પ્રસંગ વિચારી આગળ ચલાવ્યું: "અહો સુજ્ઞ નરપતિ! તમારા વિચારોમાં થયેલો આ ઉત્તમ ફેરફાર જોઇ મને સંતોષ થાય છે અને જ્યારે તમારો આટલો બધો આગ્રહ છે તો સાંભળો."

દયાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તુલ્ય શાક્ય મુનિના આ શબ્દો સાંભળતાંજ રાજા તેમના પગમાં પડયો અને પૂજારીઓએ યજ્ઞકુંડને બૂઝવી દીધો. રાજાએ કહ્યું: "હે દેવ! આપના પધારવાથી અમને જે અનુપમ લાભ મળ્યો છે, તેનો યત્કિંચિત્ બદલો વાળવાની તક આપવા માટે આપ થોડા દિવસ અમારા પરોણા બનો. આ હાથ કે જે રાજ્યદંડને યોગ્ય છે, તેને હવે વધારે વાર ભિક્ષાના શ્રમમાં ન ઉતારો એવી અમારી પ્રાર્થના સ્વીકારો. આ શરીર કે જે રાજ-

વંશી પોશાકને લાયક છે, તેને આ જીર્ણ વસ્ત્રોથી અશોભનીય ન બનાવવાની અમારી અરજ મંજૂર કરો. અમારી સાથે ચાલો, અમારા મહેલમાં વસો અને આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા સાથે ક્વચિત્ રાજ્યમાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો. આપના આજના ઉપદેશથી હું એવા ઠરાવ પર આવ્યો છું કે, મારા આખા રાજ્યમાં કોઇ પ્રાણીહિંસા ન કરે એવો હું કાયદો કરીશ અને આપની વધુ સ્થિરતાથી વધુ ઉત્તમ કાર્યોમાં આપ મને પ્રેરી શકશો."

"હે રાજન્!" શાક્ય મુનિએ જવાબ વાળ્યોઃ "તમારા આમંત્રણમાં સમાયલા પ્રેમભાવની કદર ન બૂજી શકું એટલી બધી બુઠ્ઠી લાગણીવાળો હું નથી; તથાપિ મેં જે કોઇ માર્ગ અંગીકાર કર્યો છે, તે સમજીનેજ કર્યો છે. તમારા જેવીજ સાહેબી મારી પાસે હતી; પરંતુ 'ત્યાગ' માંજ મને આનંદ જણાયાથી આ રસ્તો મેં અંગીકાર કર્યો છે. તમે મને થોડા દિવસ અત્રે રોકાવાનું જે સુંદર કારણ આપ્યું તે ઠીક છે; પરંતુ જેની શોધમાં હું નીકળ્યો છું, તે ચીજ ન મળે ત્યાંસુધી વિશ્રાંતિ લેવી–પ્રમત્ત દશામાં પડવું એ મને છાજતું નથી. પ્રકાશની શોધમાં હું અવશ્ય ફતેહ મેળવીશ, એમ મારું મન સાક્ષી પૂરે છે અને જ્યારે મને તે મળશે ત્યારે તમને જરૂર મળીશ. દરમિયાનમાં, હે દયાળુ નરેશ! મારો આટલો ઉપદેશ ગ્રહણ કરો. તમારા રાજમાં કોઇ માણસ પોતાના પેટને પ્રાણીઓની કબર ન બનાવે એવો બંદોબસ્ત કરો. 'નિર્બળનું સબળે રક્ષણ કરવું' એ પવિત્ર કાનૂનનો ભંગ કરી સબળજ નિર્બળનું ભક્ષણ કરે એ ખરેખર હેવાનિયતભરેલું અને પૃથ્વી ઉપર નરક ઉતારવા સરખું કામ છે. ધન્ય છે તે પવિત્ર ભૂમિને કે જ્યાં વસતા તમામ મનુષ્યો લોહી વગરનો અને શુદ્ધ ખોરાક જમી શુદ્ધ વિચારો અને શુભ ભાવનાઓમાં રમણ કરતા હશે! એ ભૂમિ ખરેખર સ્વર્ગભૂમિ છે. હે દયાળુ

નરેશ! તમારા રાજ્યને એવું અહિંસક અને પવિત્ર જોવાનો શુભ અવસર તમને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે?"

બિંબિસારે ખાતરી આપી કે, આ સઘળા ઉપદેશનો તે બનતી તાકીદે અમલ કરશે અને પછી તેણે તેમનું નામ–ઠામ વગેરે જાણવા ઇચ્છયું. જ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે, આ યોગી તે બીજો કોઇ નહિ પણ રાજા શુદ્ધોદનનો પુત્ર થાય છે, ત્યારે તેને ઘણોજ આનંદ થયો; કારણ કે જો કે તેને શુદ્ધોદનના પુત્ર સાથે કદાપિ મેળાપ થયો ન હતો, તથાપિ તેઓ બાલ્યાવસ્થામાંથી પરસ્પર પ્રીતિનાં ચિહ્‌ન તરીકે ઘણીએક ભેટો મોકલી ચૂકયા હતા.

પિછાન તાજું થવાથી તેણે મહાત્માને રોકવા ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મહર્ષિએ જવાબ આપ્યો: "સ્નેહબંધનમાં ફસાવું મારે માટે જોખમભર્યું છે, માટે હવે પિછાન નીકળતાં તો મારે તાકીદે રવાના થવું જોઇએ, મને ક્ષમા કરો; મારી શોધ પૂરી થયેથી હું તમને જરૂર મળીશ અને તેનો લાભ તમને જરૂર આપીશ."

એમ કહી શ્રમણ સિદ્ધાર્થ રસ્તે પડયા અને થોડી વારમાં જંગલ ભણીના રસ્તે અદૃશ્ય થયા.

શ્રમણ મહાત્માનો ઉપદેશ નકામો ગયો ન હતો. તેમના બાળમિત્ર અને શિષ્ય એવા બિંબિસાર રાજાએ પાછળથી નીચે મુજબ શિલાલેખ તૈયાર કરાવ્યો અને એક ઢંઢેરો પિટાવીને રાજ્યમાં તેનો પૂરેપૂરો અમલ કરાવરાવ્યો. તે શિલાલેખ આ મતલબનો હતો:–

"મગધ દેશના રાજા બિંબિસારની આવી ઇચ્છા છે; યજ્ઞ નિમિત્તે અત્યાર સુધી પશુવધ કરવામાં આવતો હતો અને ખોરાકનિમિત્તે પશુઓને કતલ કરવામાં આવતાં હતાં; પણ દિવસે દિવસે જ્ઞાન વધતું જાય છે, સર્વ જીવો સરખા છે અને દયા કરનારને દયા મળે છે–આ સિદ્ધાંતોને લીધે કોઇએ યજ્ઞનિમિત્તે

પશુનો વધ કરવો નહિ, તેમજ ભોજનનિમિત્તે પશુ કે પક્ષીનો સંહાર કરવો નહિ."

બિંબિસાર પાસેથી ચાલીને સિદ્ધાર્થ યોગી નદી આગળ આવી પહોંચ્યા. અહીં એક સુંદર યુવતી આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેવડાવતી અને માથાના છૂટા કેશને ટૂંપી કાઢતી આવી અને નમસ્કાર કરી સિદ્ધાર્થ યોગીને કહેવા લાગી: "હે પ્રભો! કાલે જે મને તપોવનમાં મળ્યા હતા અને મારા પર દયા બતાવી હતી, એજ આપ છો. હું થોડે છેટે એક ઝૂંપડામાં એકલી પડી રહેતી હતી અને મારા એકના એક બાળકને ઉછેરતી હતી. તે છોકરો પાસે ઊગેલા ફૂલના છોડવાઓમાં રમતો હતો, તેવામાં ત્યાં એક સર્પ નીકળ્યો અને તે છોકરાને કાંડે લપેટાઇ ગયો. તે છોકરો તો હસતો હતો અને તેણે રમતમાં તે સર્પનું મોં પહોળું કર્યું અને પોતાનો હાથ તે મુખમાં નાખ્યો. પણ અફસોસ! ઝાઝો વખત થયો નહિ એટલામાં તો તે રમતો બંધ થઈ ગયો. તે ફિક્કો પડી ગયો અને તેણે ધાવવાનું પણ બંધ કર્યું. મેં લોકોને તે બાળક બતાવ્યું, ત્યારે કોઇકે કહ્યું: 'તેને ઝેર ચડયું છે.' એક જણે કહ્યું: 'તે મરી જશે.' પણ અરે! મારો તે પુત્ર મરે અથવા મારાથી જુદો પડે એ વિચાર મને અસહ્ય લાગ્યો. આ બાળકની આંખમાં ફરીથી પ્રકાશ આવે અને તે મને મા કહીને બોલાવે, એવી દવા વાસ્તે હું જ્યાંત્યાં ફરવા લાગી, પણ કોઇએ મને તે દવા ન આપી. છેવટે એક શખસે મને એવી સલાહ આપી કે, 'પેલી ટેકરી ઉપર એક પવિત્ર મહાપુરુષ વસે છે, તે કાષાય વસ્ત્ર પહેરે છે, તેમને જઇને પૂછ અને જો તેમની પાસે કાંઇ દવા હશે તો જરૂર તારા છોકરાનું દુઃખ દૂર કરવા તે આપશે.' તે ઉપરથી હું ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી આપની પાસે આવી, રડી, મારા બાળક પરથી વસ્ત્ર ખેંચી લઇને આપને તે બતાવ્યું અને આ બાળકમાં જીવન આવે તેને વાસ્તે આપની

પાસે દવા માગી. હે પ્રભો! આપે બીજાઓની માફક મને ધિક્કારી કાઢી નહિ, પણ દયાભરી આંખોથી તે બાળક તરફ જોયું અને કોમળ હાથથી તેનું શરીર તપાસ્યું; પછી તે બાળક પર વસ્ત્ર ઢાંકવાની મને આજ્ઞા આપી અને કહ્યું કે, 'બહેન! એક ઉપાય છે. જો તું, હું જે દવા કહું છું તે લાવી આપીશ તો આ દરદ મટશે. વૈદો પાસે દવા કરાવવી હોય તો વૈદ જે કહે તે પદાર્થ લાવી આપવા જોઇએ. માટે હું તને કહું છું કે, એક તોલો સરસવના દાણા મને લાવી આપ; પણ એટલું યાદ રાખજે કે, જે ઘરમાં બાપ, મા, બાળક, અથવા નોકર વગેરે કોઈ પણ ન મરી ગયું હોય એવા ઘરમાંથી તે લાવજે.' હે પ્રભો! આ રીતે આપે મને કહ્યું હતું."

સિદ્ધાર્થ શ્રમણે દયા લાવીને કહ્યું: "પ્રિય કીશોગોતમી! હા, મેં એમજ કહ્યું હતું. પણ શું તને તે દાણા મળ્યા?"

"હે દેવ! મારા ખભે બાળક રાખીને હું અહીં જંગલમાં તેમજ શહેરમાં ઝૂંપડે ઝૂંપડે અને ઘેરઘેર ફરી અને દરેક જગાએ જઇને હું પૂછી વળી કે, 'મારા આ બાળકને સારુ દવામાં એક તોલો સરસવના દાણા જોઇએ છે તે મહેરબાની કરીને આપો અને જેમની પાસે તે હતા, તે સર્વેએ મને તે આપ્યા; કારણ કે ગરીબ લોકો, ગરીબ લોકો તરફ બહુ દયાળુ હોય છે. પણ જ્યારે હું પૂછતી કે, 'અહીં તમારા ઘરમાં કોઇ મરી ગયું છે? પિતા, માતા, સ્ત્રી, બાળક કે નોકર કોઈ મરી ગયું છે?' ત્યારે તેઓ કહેતા કે, 'બહેન! આ શું પૂછે છે? જીવતાની સંખ્યા બહુ થોડી છે, પણ મરેલાની સંખ્યાનો પાર નથી.' આ શબ્દો સાંભળી હું તેમનો ઉપકાર માની તે દાણા પાછા આપતી અને બીજે ઘેર જતી અને ઉપર પ્રમાણેજ માગણી કરતી; ત્યારે જવાબ મળતો કે,

'દાણા આ રહ્યા, પણ અમારો નોકર મરી ગયો છે.'

'દાણા આ રહ્યા, પણ અમારો ભલો દાદો મરી ગયો છે.'

'દાણા આ રહ્યા, પણ તેનો વાવનાર તે ઊગે તે પહેલાં તો ચાલ્યો ગયો છે.'

"હે પ્રભો! હું ઘેરઘેર ભટકી, પણ કોઈ એવું ઘર મને ન મળ્યું કે જ્યાં કોઇને કોઈ મરી ગયું ન હોય. આ ઉપરથી જે મારું બાળક ધાવતું ન હતું, તેમ હસતું પણ ન હતું, તે બાળકને ઝરા આગળ દ્રાક્ષના વેલાઓમાં મૂકીને આપને શોધવા આવતી હતી, એવામાં આપ માર્ગમાંજ મળ્યા. બધા લોકો કહે છે કે, 'તારું બાળક મરી ગયું છે' અને મને પણ ખાતરી થાય છે કે, તે મરી ગયું હોવું જોઇએ. પણ જો તે ન મરી ગયું હોય, તો મને એવું ઘર તમે બતાવો કે જ્યાં મરણ ન થયું હોય અને સરસવના દાણા મળી શકે."

શ્રમણ સિદ્ધાર્થે ઉપદેશ આપવાનો આ યોગ્ય વખત છે, એમ વિચારીને બોધ ચલાવ્યો: "વહાલી બહેન! તેં શોધ કરીને બીજાઓ જે નથી શોધી શકતા તે શોધી કાઢ્યું છે. મારે તને જે કડવો પ્યાલો પાવાનો હતો, તે તેં જાતેજ શોધી કાઢ્યો છે. જે બાળકને તું ચાહે છે, તે ગઈ કાલેજ મરણ પામેલું હતું. આજે તને ખબર પડી કે, તારા જેવાજ દુઃખથી આખું જગત દુઃખી છે. જે દુઃખને ભોગવનાર ઘણા હોય તે દુઃખનો ડંખ ઓછો થાય છે. જો તારાં આંસુ રોકી શકાતાં હોય અને મરણના પંજામાંથી છૂટવાનો માર્ગ જડતો હોય, તો મારું લોહી રેડવાને પણ હું તૈયાર છું. પણ બહેન! તે સત્ય હજુ મને જડયું નથી. હું તેની શોધમાં છું. જા તારા બાળકને અગ્નિદાહ દે."

આ પ્રમાણે બોધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પણ શ્રમણ સિદ્ધાર્થે ઉપદેશ આપવાનું અને જગતનું દુઃખ દૂર કરવાનું કામ આરંભી દીધું હતું; કારણ કે શક્તિ હો વા ન હો, પરંતુ ઉદાર દિલના પુરુષો દુઃખીનાં દુઃખ જોઇ શકતા નથી.

प्रकरण ८ मुं–बुद्धत्वनी शोधमां

રાજગૃહી નગર છોડી શાક્ય મુનિએ વૈશાલિનો માર્ગ લીધો, કે જ્યાં આરાડ કાલામ અને ઉદ્રક રામપુત્ર એ નામના બે પંડિત બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે રહેતા હતા. પ્રથમ તે આરાડ કાલામ પાસે ગયા, જે સાંખ્યમતસ્થાપક કપિલનો શિષ્ય હતો અને તે વખત ચાલતા ધર્મના મતો સંબંધી વાદવિવાદમાં અતિ નિપુણ હતો. શાક્ય મુનિ તેની પાસે ગયા, ત્યારે તેણે અને તેના શિષ્યોએ શાક્ય મુનિનું રૂપ, ગંભીરતા તથા મુખની પ્રતાપી કાંતિ જોઇ સારી રીતે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, યુવાવસ્થામાં રાજપાટ વગેરે છોડવા માટે તેમની ઘણી સ્તુતિ કરી અને સત્યની શોધમાં આખર સુધી મંડ્યા રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

શાક્ય મુનિએ ઘણા વિનયપૂર્વક કહ્યું: "હે મહાત્મન્! આપના નામની કીર્તિ સાંભળી હું આપની પાસે સત્ય શોધવાનો માર્ગ જાણવા આવ્યો છું. જન્મ, મરણ અને વ્યાધિના પંજામાંથી શું મુક્ત થઇ શકાય? અને થવાય તો તેનાં સાધનો કયાં છે? તેના વાસ્તે કેવું જીવન ગાળવું જોઇએ? આખરની સ્થિતિ કેવી થાય છે? આ સત્યો હું જાણવા માગું છું અને તે જાણવાને માટેજ હું આપની પાસે આવ્યો છું; કૃપા કરી મને તે સમજાવો."

આરાડ ઋષિએ કહ્યું: "આ પ્રશ્નો ઘણા ગહન છે; પણ તમારી તે જાણવાની ઇચ્છાજ છે તો સાંભળો. ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિ તે

બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ અમૂર્ત છે, અક્રિય છે, નિર્વિકારી છે, નિર્ગુણ છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપી છે. તે બ્રહ્મ જડવસ્તુઓથી ભિન્ન છે. જેવી રીતે મુંજ ઘાસ તેના ઉપરના છોતરામાંથી છૂટું કરવામાં આવે છે, અને જેવી રીતે પક્ષી પાંજરામાંથી ઊડી જાય છે, તેવી રીતે જડ વસ્તુઓમાંથી દૂર ભાગવાથી બ્રહ્મની સ્થિતિ મળે છે. તેજ મુક્તિ છે. મુક્તિનાં સાધનોમાં મુખ્ય શ્રદ્ધા× છે. 'આત્મા નિર્વિકારી છે' એવી શ્રદ્ધા રાખવાથી મનુષ્ય નિર્લિપ્ત રહે છે અને પરમપદ પામે છે."

આ શબ્દો શાક્ય મુનિને ડહાપણભરેલા લાગ્યા, પણ તેથી તેમની ભૂખ ભાગી નહિ. સત્યનો જે માર્ગ તે શોધતા હતા, તે જડયો નહિ. તેમજ તે સત્ય મેળવવાનાં સાધનો પણ પ્રાપ્ત થયાં નહિ. તેથી થોડા દિવસ તે ઋષિ પાસે રહી, તેમની રજા માગી પોતે ઉદ્રક રામપુત્ર પાસે ગયા.

ઉદ્રક રામપુત્રે પણ આરાડ કાલામના જેવોજ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો અને વિશેષમાં જણાવ્યું કે, કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યની ગતિ થાય છે, માટે મુક્તિ ઇચ્છનારે કર્મથી છૂટા થવું જોઇએ. જે મનુષ્ય કર્મથી છૂટો થાય છે, તે શાશ્વત સ્થાન મેળવે છે. પણ કર્મથી શી રીતે મુક્ત થવું તે માર્ગ તે જણાવી શકયો નહિ. શાકય મુનિએ આ બધું શાંત ચિત્તથી સાંભળ્યું, પણ તેમના આત્માને તેથી દિલાસો મળ્યો નહિ. મંદિરોમાં જે બ્રાહ્મણો ક્રિયા કરાવતા હતા, તેમની પાસે તે ગયા; પણ ત્યાં આગળ તો પશુઓનો વધ થતો જોઇ શાકય મુનિના દયામય સ્વભાવને જરા પણ રુચિ થઇ નહિ. તે બ્રાહ્મણોને, બિંબિસાર રાજાને ત્યાં આપ્યો હતો તેવો ઉપદેશ આપીને પોતાનાં પાપ ધોવાને માટે કરવામાં આવતો પશુવધ નિરર્થક છે અને નીતિના નિયમોને માન આપ્યા સિવાય કદાપિ શુદ્ધ ધર્મ પાળી શકાયજ નહિ એમ સમજાવ્યું.

× શ્રદ્ધા—દૃઢ માન્યતા, સમજપૂર્વક નિશ્ચય.

સત્યનો આ અડગ શોધક હવે મગધ દેશમાં ગયાની પાસે આવેલા ઉરુબિલ્વ નામના જંગલમાં જ્યાં ઉદ્રકના પાંચ પ્રતાપી શિષ્યો ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ પાંચ-માં કૌણ્ડાયન મુખ્ય હતો. આ પાંચ સંન્યાસીઓ પોતાની ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખતા હતા, નીતિના નિયમો સારી રીતે પાળતા હતા અને નૈરંજના (હાલમાં તેને ફલ્ગુ કહે છે) નદીને કિનારે આવેલા તપોવનમાં ભારે તપ કરવામાં મગ્ન થયા હતા. તેઓના ઉત્સાહ અને ધૈર્ય એટલાં બધાં હતાં કે, શાક્ય મુનિના મન પર તેની ભારે અસર થઇ અને સત્યની શોધમાં આ સાધન કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી છે, તે અજમાવવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. તે પાંચ સંન્યાસીઓની પાસે એક સ્થાન પસંદ કરીને શાક્ય મુનિએ પણ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા માંડી અને જુદા જુદા સિદ્ધાંતો વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો. કેટલીક વાર તો મરણ, વ્યાધિ અને જરામાંથી મુક્ત થવાના માર્ગ પર વિચાર કરતાં કરતાં તે એટલા બધા ધ્યાનમગ્ન થઇ જતા હતા કે ભોજનનો અવસર પણ ચૂકી જતા.

સઘળા પ્રકારના મનોવિકારોને તેમણે વશ કર્યા હતા તે ઇંદ્રિયોને સંપૂર્ણ કાબૂમાં રાખતા હતા. કોઇ પણ સંસારી પુરુષ ન પાળી શકે, તેવા ઉપવાસ સંબંધી સખ્ત નિયમો તે પાળતા હતા, આવી ક્રિયા તેમણે લાગલાગટ છ વર્ષ સુધી કરી; કેટલાક દિવસ સુધી તો આખા દિવસમાં અનાજનો ફક્ત એકજ દાણો તે ખાતા હતા. આથી શરીરસૌંદર્ય નાશ પામ્યું અને અવયવો શિથિલ પડી ગયા. મહાપુરુષને જણાવનારાં બત્રીસ લક્ષણો પણ શરીરમાં-થી ભૂંસાઇ જવા લાગ્યાં. છતાં જેમ કુમુદની ગંધ ચારે બાજુએ ફેલાય છે, તેમ તેમના આ તપની કીર્તિ સર્વત્ર વ્યાપી ગઇ. સૂકી ડાળી જેવું થઇ ગયેલું તેમનું શરીર જોવાને લોકો દૂર દેશથી આવવા લાગ્યા. આમ છ વર્ષ વીતી ગયાં, પણ તૃષ્ણાનો વિચ્છેદ

કરનારું અને સત્ય જ્ઞાનનું પ્રકાશક ઉચ્ચ ધ્યાન તે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ.

આવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવાથી તે તપસ્વી શાક્ય મુનિ એક દિવસ મૂર્છા આવવાથી જમીન પર પડી ગયા. તેમનામાં ચાલવાની શક્તિ રહી ન હતી. શરીરમાંથી લોહી તદ્દન ઊડી ગયું હતું અને ઘા વાગવાથી કોઇ પડે તેમ તે તદ્દન બેશુદ્ધ થઈ ગયા. શાક્ય મુનિને આવી સ્થિતિમાં પડેલા જોઇ એક ભરવાડનો છોકરો કે જે ઘેટાં લઇ ચરાવવા જતો હતો તેને દયા આવી. સૂર્યનો તાપ તે સમયે બરાબર શાક્ય મુનિના મુખ પર પડતો હતો. જંગલી જમરૂખના ઝાડની ડાળીઓ કાપી લાવી તે ભરવાડના છોકરાએ આ પવિત્ર મુખ ઉપર સૂર્યનો તડકો ન પડે તેમ ઊંચે ગૂંથીને બાંધી અને ઘેટીના આંચળમાંથી તે પવિત્ર મુખમાં દૂધની ધાર પાડી; કારણ કે આવા પવિત્ર મનુષ્યને અડકવાથી મહાપાતક થઇ બેસે એવા ભયથી તે કંપતો હતો. "આ કોઇ દેવ છે," એમ ધારી તેમની પ્રાર્થના કરતો તે થોડી વાર ત્યાંજ બેઠો. આ દૂધ મુખમાં જવાથી શાક્ય મુનિના શરીરમાં ચેતના આવી અને તેમણે તે ભરવાડના છોકરા પાસે લોટામાં દૂધ માગ્યું.

તે છોકરાએ કહ્યું: "હે દેવ! હું આપને તે મારા લોટામાં આપી શકું નહિ; કારણ કે આપ જુઓ છો કે હું શૂદ્ર છું અને મારા સ્પર્શથી તમે અપવિત્ર બનો." તે વખતે શાક્ય મુનિએ આ ભોળા ભરવાડના છોકરા તરફ દયા લાવીને કહ્યું: "દયા અને તંગી સઘળા જીવોને એક બનાવે છે. લોહીમાં કાંઇ જાતિ નથી, કારણ કે લોહી તો સર્વ મનુષ્યોનું એક રંગનું હોય છે; તેમ આંસુમાં પણ જાતિ નથી, કારણ કે સઘળા પુરુષોનાં આંસુમાં ખારાશ હોય છે. તેમજ માણસ જન્મે છે ત્યારે કપાળમાં તિલક કે ગળામાં જનોઈ લઇને જન્મતો નથી. જે સારાં કામ કરે છે તે દ્વિજ છે

અને જે ખરાબ કામ કરે છે તે શૂદ્ર છે; માટે મને તારા લોટામાં દૂધ આપ; જ્યારે મારી શોધ પૂરી થશે ત્યારે તને પણ લાભ થશે.” આ શબ્દો સાંભળવાથી તે ભરવાડના છોકરાનું હૃદય એટલું પ્રફુલ્લિત થયું કે તે વર્ણવવાને શબ્દો નથી. તરતજ તેણે દૂધ કાઢી આપ્યું અને પછી પોતાને માર્ગે ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે પાસેના શહેરમાં ઇન્દ્રનિમિત્તે મોટો મહોત્સવ થનાર હતો, તે વાસ્તે કેટલીક નાચનારીઓ ત્યાં થઇને આ પ્રમાણે બોલતી બોલતી જતી હતીઃ “ જ્યારે સતારના તાર બરાબર ખેંચવામાં આવ્યા હોય, ત્યારે નાચવાનું કામ બહુ સારી રીતે થાય છે. અમારે માટે સતારના તારને હદબહાર ખેંચતા નહિ, તેમ ઓછા પણ ખેંચતા નહિ. જો આ પ્રમાણે બરાબર તાર ખેંચવામાં આવ્યા હોય તો મનુષ્યોનાં હૃદયો ખેંચવાનું સામર્થ્ય અમારામાં છે. જો તાર હદબહાર ખેંચવામાં આવે તો તે તૂટી જાય છે. જો તે તાર ઓછા ખેંચવામાં આવ્યા હોય તો તે ઢીલા પડી જાય છે અને ગાયન બંધ પડે છે; માટે તારને વધારે કે ઓછા ખેંચશો નહિ.” આ શબ્દો તે સ્ત્રીઓ આનંદથી બોલતી ચાલી જતી હતી. પાસેના વૃક્ષ નીચે બેઠેલા શાક્ય મુનિને કાને તે શબ્દો પડ્યા અને તે બોલી ઊઠ્યાઃ “ અહા! ઘણી વાર અભણ મનુષ્યો જ્ઞાનીઓને પણ બોધ આપે છે. મેં પણ આ શરીરના તારને હદબહાર ખેંચ્યા છે, તેથી તેમાંથી ગીત નીકળતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેને તૂટી જવાનો પણ મોટો ભય છે. મારું શરીરબળ ઘટી ગયું છે. જો આ શરીર તૂટી જશે તો અનેકોની આશાનો આધાર પણ તૂટી જશે; માટે હવે શરીરને હદબહાર તપશ્ચર્યામાં નહિ વાપરતાં મધ્યમ માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. શરીર એ ઉપયોગી સાધન છે, માટે તેને મારી નહિ નાખવું જોઇએ, પણ તેને અંકુશમાં રાખવું જોઇએ.”

આવો વિચાર કરી શાક્ય મુનિ પોતાના આસનેથી ઊઠ્યા. પાસે આવેલી નેરંજના નદીમાં સ્નાન કર્યું અને બહાર આવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નદીમાં પડી ગયા. મહામહેનતે પાસે ઊગેલા વૃક્ષની ડાળી પકડીને તે બહાર આવ્યા અને એક વડવૃક્ષ નીચે આસન વાળી ધ્યાનમાં બેઠા.

આ સમયે એક પૈસાદાર અને ધર્મિષ્ઠ ગોવાળ તે નદીની પાસેના નાના ગામમાં રહેતો હતો. તેને એક સ્ત્રી હતી, જેનું નામ સુજાતા હતું. તે ઘણી નમ્ર સ્વભાવની, દયાળુ અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી હતી. તે, તે ગામમાં પોતાના માયાળુ સ્વભાવને તેમજ ઉદારતાને લીધે અતિ લોકપ્રિય બની હતી. તેને કાંઈ પણ સંતતિ ન હતી, તેથી તેણે વનના અધિષ્ઠાતા દેવની માનતા માની હતી કે, “જો મને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો ચૈત્ર મહિનાની પૂનમને દિવસે ખીરખાંડનું ભોજન વડ તળે પધરાવીશ.” ભાગ્યયોગે સુજાતાની આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ હતી. આજે ત્રણ માસનો પુત્ર તેના ખોળામાં રમતો હતો. તે આજે એક હાથમાં તે બાળક અને બીજા હાથમાં ખીરખાંડનું ભરેલું પાત્ર લઈ તે વનદેવને ધરાવવા આવતી હતી. આ સુજાતાને આ પુત્રજન્મથી એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે, તેણે સારા શરીરવાળી એક હજાર ગાય પસંદ કરી હતી; તેઓનું દૂધ તેણે પાંચસો ગાયોને પીવરાવ્યું; તેઓનું દૂધ બસોપચાસ ગાયોને પીવરાવ્યું; એ રીતે જ્યારે છજ ગાયો રહી, ત્યારે તે છ ગાયોનું દૂધ લઇને આજે તેની ખીર બનાવી હતી; તે ખીરમાં તેણે અણીશુદ્ધ મોતી જેવા ચોખા અને અનેક પ્રકારના સુગંધીદાર તેજાના પણ નાખ્યા હતા અને પોતાની દાસી રાધાને (જેનું બીજું નામ પૂર્ણા હતું) વડના ઝાડ તળે અગાઉથી કચરો વાળવા મોકલી હતી; તે દોડતી દોડતી સામે આવી અને પોતાની શેઠાણીને કહેવા લાગી: “આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! વડ નીચે તો વનદેવતા પોતે

આવીને બેઠેલા છે. તેમણે આસન વાળીને ઘૂંટણ પર હાથ મૂકેલા છે. તેમના કપાળની આસપાસ તેજ ઝળકી રહ્યું છે. તેમની આંખો દેવ જેવી છે. દેવોને મળવું તે શું ભાગ્યોદયની વાત નથી?"

સુજાતા એકદમ ઊભી થઇ અને ઉતાવળી વડ તરફ ચાલી. શાક્ય મુનિ પદ્માસને ધ્યાનમાં બેઠા હતા ત્યાં આવી અને તેમના ભિક્ષાપાત્રમાં તે હાથીદાંત જેવી ઉજ્જ્વળ ખીર રેડી તથા મુનિના શરીરે ઊંચામાં ઊંચું અત્તર છાંટીને હાથ જોડી દૂર ઊભી રહી. શાક્ય મુનિએ કાંઇ પણ બોલ્યા વિના તે ખીરનું ભોજન કર્યું કે તરતજ તે પૌષ્ટિક ખોરાકના પ્રતાપે તે છ વર્ષના તપસ્વીમાં નવું બળ આવ્યું, તેમના શરીરમાં નવી સ્ફુર્તિ આવી અને કોઇ તાપથી તપેલા પક્ષીને ઝરાનું જળ પીવાથી જે આનંદ થાય તેવો આનંદ તેમના મુખ પર છાઇ રહ્યો. બોધિ (કેવળજ્ઞાન) મેળવવાને તે યોગ્ય શરીરસ્થિતિમાં આવ્યા. શાક્ય મુનિના મુખ પર આ આનંદ અને તેજ જોઇ સુજાતા વધારે ભક્તિ બતાવવા લાગી અને છેવટે તેણે ધીમેથી પૂછ્યું:"શું દેવશ્રીને મારી માનતા પહોંચી ચૂકી?"

શાક્ય મુનિ પોતાની કાંબળમાંથી હાથ બહાર કાઢીને તે બાળકના શિર પર મૂકીને બોલ્યા: "તું ચિરકાળ સુખી થજે અને આ જીવનનો બોજો સુખેથી ઉઠાવજે! કારણ કે હું કે જે એક દેવ નથી, પણ તારો ભાઈ છું, તેને તેં મદદ કરી છે. હું એક ભટકતો યોગી છું અને છેલ્લાં છ વર્ષથી જગતનાં દુઃખો જેથી ટળે તેવો પ્રકાશ શોધું છું. મને વિશ્વાસ છે કે તે મને જરૂર મળશે. હમણાં થોડા સમય પરજ તે પ્રકાશની ઝાંખી થવા લાગી હતી; પણ મારું શરીર નિર્બળ થઇ ગયું હતું. સુભાગ્યે મળેલા તારા સાત્ત્વિક ખોરાકે તે શરીરને બળ આપ્યું છે; તને આ સેવા માટે મોટો લાભ થશે."

"હે પ્રભો! આપ તે પ્રકાશ મેળવો!" એવી પ્રાર્થના કરીને

સુજાતા ચાલી ગઈ.

જ્યારે તેની સાથેના પાંચ ભિક્ષુકોએ આ બનાવ જોયો ત્યારે તેઓએ ધાર્યું કે, આ શાકય મુનિનો ધર્મઉત્સાહ મંદ પડી ગયો છે અને તેઓ તેમને વ્રતભંગ કરનાર તરીકે ગણવા લાગ્યા; કારણ કે તે તેમના વિચાર પ્રમાણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા પાળી શકયા ન હતા. શાકય મુનિએ વિચાર કર્યો કે, કેવળ ઉપવાસ કરવાથી આ સાધ્યબિંદુની સમીપમાં અવાતું નથી, પણ ઊલટું શરીર નિર્બળ થતું જાય છે અને તેની સાથે મન પણ નિર્બળ થાય છે; અને જેનું શરીર તથા મન નિર્બળ હોય તે કેવી રીતે ધ્યાનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી શકે ? આ વિચારથી તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવી છોડી દીધી. શરીરની ગુલામી કે શુશ્રૂષા ન ગણાય એટલી હદે સંરક્ષણ કરવા માંડયું અને આત્મનિરીક્ષણ અને ધ્યાનનો આશ્રય લીધો.

તે સ્થળેથી ઊઠીને તે શાકય મુનિએ એક લાકડાં કાપનાર પાસેથી ઘાસ માગી લીધું અને બોધિવૃક્ષ નીચે તે પાથર્યું. તેનું યોગાસન બનાવ્યું અને તે ઘાસ ઉપર પદ્માસન વાળીને બેઠા. તે વખતે મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે, " આ આસનમાં મારું શરીર શુષ્ક થાય તથા ચામડી, હાડકાં અને માંસ નાશ પામે, પણ જ્યાંસુધી દુર્લભ પરમજ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિ થાય, ત્યાંસુધી આ આસન જરા પણ ડગશે નહિ."

આ વખતે તે વૃક્ષ ઉપર વિવિધ પક્ષીઓનો મધુર કલરવ થઈ રહ્યો હતો. સઘળા દેવો અને દેવીઓ એકે અવાજે પ્રાર્થના કરી રહ્યાં હતાં કે, " હે પ્રભો ! હે મિત્ર ! હે જગદુદ્ધારક ! ક્રોધ અને અભિમાન ઉપર વિજય મેળવનાર અને કામ, શંકા તથા ભયને હઠાવનાર હે ગુરો ! આપ હવે બોધિવૃક્ષ તરફ પધારો. આખું દુઃખી વિશ્વ આપને આજે આશીર્વાદ આપે છે. અમારા ખાતર આ આપનો છેલ્લો પ્રયત્ન આરંભો ! હે રાજન્ ! હે જિતેંદ્રિય

મહાપુરુષ! સમય સમીપ છે! ઘણાં વર્ષોથી જે રાત્રિની અમે રાહ જોઇ રહ્યા હતા, તે આજની રાત્રિ છે.”

રાત્રિ પડી અને શાકય મુનિ જે થોડા સમયમાં બોધિજ્ઞાન મેળવવાના છે, તે બોધિવૃક્ષ નીચે આસન વાળીને બેઠા છે. આજે અખિલ બ્રહ્માંડમાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો છે; કેવળ મારદેવનું મુખ ઉદાસી ભાસે છે! તેના મુખ પર શ્યામતા ઢળેલી દેખાય છે. મારદેવ મનથી વિચારે છે, “આ શાકય મુનિ થોડા સમયમાં બુદ્ધ થશે, બોધિજ્ઞાન મેળવશે અને તે જ્ઞાન વડે આખા વિશ્વને મારા પંજામાંથી મુક્ત કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભશે. મારી સત્તા નાશ કરવાનો આ તેનો માર્ગ છે. તે જો સત્ય શોધવામાં વિજયી નીવડશે તો મારું સઘળું બળ નાશ કરી શકશે. જો તે પ્રયાસ પોતાને માટેજ હોત તો મને ઝાઝી દરકાર કરવાની રહેત નહિ; પણ તે તો મને જડમૂળથી ઊખેડી નાખવાને માટે સત્યનો બોધ આપવા ઇચ્છે છે. હું પણ ખરો કે આજે તેનો પરાજય કરું. હે સૈનિકો! હે મારા સુભટો! હે સેવકો! આજે તમે બધા તમારા પૂર્ણ આવેશમાં તૈયાર થાઓ. આજે એક મહાસમર્થ રિપુની સાથે આપણે લડવાનું છે. જો તેમાં નહિ ફાવીએ તો આપણો સદાને માટે નાશ સમજજો. માટે આજે ખરેખરું વીરત્વ દાખવવાનો પ્રસંગ છે. આ વીર બહુ બળવાન છે, માટે તમારે જરા પણ ચૂક કરવી નહિ અને તમારો સઘળો પુરુષાર્થ વાપરવો. હજુ તેનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખૂલ્યાં નથી, ત્યાંસુધી આપણા રાજ્યને નિરાંત છે; માટે તે ખૂલે તે અગાઉ ચાલો આપણે આપણાથી બનતું કરી લઇએ.”

આ આજ્ઞા મળતાંજ મારરાજાની ત્રણ પુત્રીઓ ÷રતિ, અરતિ અને તૃષ્ણા, તેમજ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અહંકાર, અજ્ઞાન વગેરે તેના સુભટો (જે નરકના દૂતો જેવા લાગતા હતા) તે સઘ-

÷ રતિ=રાગ; અરતિ=દ્વેષ.

ળાએ આ શાકય મુનિને ગભરાવવાને પોતાનું સઘળું બળ વાપર્યું. તેઓ તેમની તરફ અનેક પ્રકારનાં ભયંકર તીરો ફેંકવા લાગ્યા, પવનનાં મોટાં વાવાઝોડાં ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા, આકાશમાં વીજળીઓના ભયંકર ઝબકારારૂપે કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યા, અનેક સુંદર આકૃતિઓવાળી સ્ત્રીઓના રૂપમાં હાવભાવ કરી પોતાનાં મોહક અંગો ખુલ્લાં કરી નૃત્ય કરવા લાગ્યા. આ સર્વ પ્રાથમિક તૈયારીઓનું દર્શન કરાવ્યા પછી મારદેવ પોતે પોતાનાં પાંચ તીરો અને અનેક દાસદાસીઓ સાથે આવી પહોંચ્યો અને સમાધિમાં બેઠેલા શાકય મુનિ પાસે જઇ, ડાબા હાથમાં ધનુષ્ય લઇને અને જમણા હાથમાં તીર રાખીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: "હે ક્ષત્રિય! ઊઠ! હવે ભય ધારણ કર! હવે તારું આવી બન્યું છે. તારું ધર્માનુષ્ઠાન કરી લેવાનો આ છેલ્લો સમય છે. લોકોને બચાવવાનો ફાંકો છોડી દે. ધર્મ જ કરવો હોય તો ખુશીથી દાન આપ અને જપતપ કરી તેનો બદલો સ્વર્ગમાં ભોગવ! એજ જાણીતો અને પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ગરીબાઇનો અને ભિક્ષા માગવાનો આ તારો માર્ગ તને કશા કામમાં આવનાર નથી, બલકે દુ:ખી તો જરૂર કરશેજ. મારી સલાહ નહિ માને તો મારો કોપ વહોરવો પડશે એ નક્કામાં સમજજે. અનેક ઋષિમુનિઓને તોબા પોકરાવનાર એવો જે હું, તેને શું તું નથી પિછાનતો? આજકાલનો તું મારી શી ગણતરીમાં છે? જો, આ તીર તૈયાર છે; તે કેવું ઝેરી છે? જો, મેં તે તારા પર તાકયું છે. માટે હવે ઊઠ! હઠીલાપણું છોડ! શું તું આ તીરથી નથી બીતો કે?" આ રીતે ઘણીએ ધમકી મારદેવે આપી પણ શાકય મુનિએ તે કશા પર લક્ષ સરખું આપ્યું નહિ. તેમના મનમાં જરા પણ ભય ન હતો. તરતજ મારદેવે તે તીર ફેંકયું, જેમાંથી ત્રણ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઇ! શાકયસિંહ હજી પોતાના ધ્યાનમાં દૃઢ રહ્યા છે એમ જોઇ મારદેવ ચિંતાતુર થયો.

મારદેવે હવે પોતાનું આખું સૈન્ય એકઠું કરીને સામટું બળ અજમાવ્યું. તેના લશ્કરના દરેક સુભટે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્થૂલરૂપ ધારણ કર્યું. કેટલાકે હાથમાં તલવાર લીધી, કેટલાકે તબલાં લીધાં, કેટલાકે મોટાં વૃક્ષ લીધાં, ત્યારે કેટલાકે વજ્ર અને અનેક જાતનાં હથિયારો ગ્રહણ કર્યાં, કેટલાકે ડુક્કરના, ઘોડાના, વાઘના, સિંહના જેવાં મુખ કર્યાં, કેટલાકે મોટાં પેટ કર્યાં, કેટલાકે ઘણી આંખો કરી, ત્યારે કેટલાકે મોં ઉપર ફક્ત એકજ આંખ રાખી, કેટલાકે હાથી જેવા કાન કર્યા, પર્વત જેવી ખૂંધ કરી, કેટલાકે પોતાના આખા શરીરે સર્પ વિંટાળ્યા, કેટલાકે કમરે ઘંટડીઓ બાંધી, કેટલાક ભયંકર ચીસો પાડનારા રાક્ષસ બન્યા અને કેટલાક આખી પૃથ્વીને ધ્રુજાવે તેવી બૂમો પાડનારા થયા. પવન અને અગ્નિ, જળ અને ધૂળનાં જુદાં જુદાં રૂપો તેઓએ ધારણ કર્યાં અને આવું અનેક પ્રકારનો ભય ઉપજાવનારું સૈન્ય લઈ મારદેવ ફરીથી શાકય મુનિની સામે લડવા ચાલ્યો.

આ વખતે ધર્માનુરાગી દેવો અને નાગરાજો આ મારદેવ ઉપર અત્યંત ગુસ્સે થયા અને આ મહાત્મા પુરુષને નિરર્થક હેરાન કરે છે, તેથી અનુકંપાને લીધે તેમની આંખમાંથી લોહીનાં આંસુ ઝરવા લાગ્યાં.

બધું સૈન્ય શાકય મુનિ પાસે આવ્યું. તેઓ અનેક પ્રકારની ચીસો પાડવા લાગ્યા અને તેમના વિકરાળ સ્વરૂપથી બીવરાવવા લાગ્યા; પણ સત્યની શોધમાં તલ્લીન થયેલા શાકય મુનિનું ચિત્ત જરા પણ અસ્થિર થયું નહિ. અનેક પશુપંખીઓ સિંહ આગળ રમતાં હોય કે બરાડા પાડતાં હોય, પણ તે સિંહને જરા પણ અસર કરી શકતાં નથી, તેમ આ પર્વત તુલ્ય એકાગ્ર ચિત્તવાળા શાકય મુનિના મનની શાંતિનો ભંગ થવા પામ્યો નહિ. મારદેવના સૈન્યના દરેક સુભટે તે રાત્રિએ પોતાનું વીરત્વ બતાવવામાં

ખામી રાખી નહિ. તે સુભટો શાક્ય મુનિ સામું ભયંકર દૃષ્ટિથી જોતા હતા, દાંતિયાં કરતા હતા, આમતેમ દોડતા હતા અને દરેક પળે તેમનો નાશ કરવાની તૈયારીમાં હોય એવો દેખાવ કરતા હતા; પણ શાક્ય મુનિને આ સર્વ બાળક્રીડા જેવું લાગતું હતું. મારદેવની એક માસી હતી, જે અતિ રૂપવતી હતી. તેણે પણ અનેક પ્રકારના હાવભાવ, કટાક્ષ અને શરીરનાં અંગોપાંગનું પ્રદર્શન કરી શાક્ય મુનિને લોભાવવા બનતું કરી લીધું અને બીજાઓએ પણ તેમને ગભરાવવા અનેક પ્રકારનો કોલાહલ કરી મૂક્યો, પણ જગદ્‌ગુરુનો વાળ સરખો પણ હાલ્યો નહિ. આથી મારરાજાનું સૈન્ય નાસીપાસ થઇ ગયું અને મારરાજા, શું કરવું તે ન સમજાવાથી ગભરાઇ જઇ આમતેમ દોડવા લાગ્યો.

આ વખતે મારદેવના દશ મોટા દૂતો આગળ નીકળી આવ્યા. તેઓનાં નામઃ–આત્તવાદ, શંકા (વિચિકિત્સા), શીલવ્રતપરામર્શ, કામ, પ્રતીઘ (દ્વેષ), રૂપરાગ, અરૂપરાગ, માન, સ્વાભિમાન અને અવિદ્યા (અજ્ઞાન). આ દશ દૂતોએ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવી શાક્ય મુનિને ફસાવવા પ્રયત્ન કર્યા. આ બધા દૂતો પૈકી કામદેવે પોતાનું બળ બતાવવામાં સૌથી વધારે પરિશ્રમ લીધો હતો. તેણે પોતાની જાદુઇ લાકડી હલાવી કે અપ્સરાઓનું ટોળું નાચતું–કૂદતું, હાવભાવ પ્રદર્શિત કરતું આવી ઊભું. શાક્ય મુનિને દરેક અપ્સરા કહેવા લાગીઃ "હે નાથ! મને અંગીકાર કરો, મને અંગીકાર કરો!" પણ જ્યારે તે મહામુનિનું મન ચલિત ન થયું, ત્યારે એક અપ્સરાએ યશોધરાનું રૂપ ધારણ કર્યું. તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલવા લાગી અને તે પ્રેમભર્યા હાથ શાક્ય મુનિ તરફ લંબાવી કહેવા લાગીઃ "હે નાથ! તમારા વિના હું મરણ પામું છું; રોહિણી નદીને કાંઠે આપણા વિશ્રામવનમાં જે સુખ તમને મળતું હતું, તેમાંનું કયું સુખ અહીં મળે છે કે જેથી આપ

બેસી રહ્યા છો ? હું આટલાં વર્ષ થયાં એકલી તમારા વિના ઝૂરી ઝૂરીને મરું છું. હે સિદ્ધાર્થ ! વહાલા સિદ્ધાર્થ ! હવે ઘેર પાછા આવો ! મારા ઓષ્ઠ આપની રાહ જુએ છે. ”

પણ શાક્ય મુનિએ કહ્યું: “ હે માયાવી આકાર ! યશોધરાનો ઢોંગ કરનાર હે માયાવી રૂપ ! તારું માયાવી સ્વરૂપ હું સમજું છું. જા, વીખરાઇ જા અને તારા દ્રવ્યમાં ભળી જા. ” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાંજ તે બધાં રૂપો વીખરાઇ ગયાં. સદ્‌ગુણરૂપી દીવાલોથી બંધાયેલા કોટમાં શાક્ય મુનિ અડગ બેસી રહ્યા. આ બધા તોફાનમાં બોધિવૃક્ષ પણ અચળ રહ્યું.

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીતી ગયો. દુર્ગુણોરૂપી દુષ્ટ નિશાચરો ન ફાવવાથી પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પૃથ્વી શાંત થઇ. તે વખતે શાક્ય મુનિ પ્રથમ ‘સમસંબુદ્ધ’ થયા. તેમનાં દિવ્યચક્ષુ ઊઘડી ગયાં, જેના બળથી પાછળ ને પાછળ છેક પોતાના પાછલા પાંચસો ભવ દેખાયા, ત્યાંસુધી તે દૃષ્ટિ દોડી અને તેની સાથે છેક હલકી સ્થિતિમાંથી તે ‘બુદ્ધ’ની સ્થિતિ સુધી જીવનનાં પગથિયાં એક-બીજા સાથે શી રીતે સંકળાયેલાં છે, તે પણ તેમના જ્ઞાનની દૃષ્ટિ-મર્યાદામાં આવી ગયું. પૂર્વભવોમાં વાવેલાં બીજ તે પછીના ભ-વોમાં ફળ આપે છે, દરેક ભવમાં સારાનું ફળ સારું આવે છે અને ખરાબનું ફળ ખરાબ આવે છે, મરણ તે લેણાદેણાનો હિસાબ કરવાનો વખત છે, આ ગણતરી એવી ચોકસાઇથી ચાલે છે કે, એક રતિ માત્રનો તેમાં ફેર પડતો નથી—આ સર્વ મહાન સિદ્ધાં-તોનું શાક્ય મુનિ—બુદ્ધ ભગવાનને પ્રથમ અનુભવયુક્ત જ્ઞાન થયું.

હવે રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં શ્રીશાક્યસિંહને આખા વિશ્વના જીવોના ભવોનું જ્ઞાન થયું અને મનુષ્યજાતિ ભણી નજર કરતાં તેમને લાગ્યું કે, પ્રાણીઓ તેમજ મનુષ્યો, નરકના જીવો તેમજ દેવતાઓ બધા દુઃખથી રિબાય છે, પીડાય છે, વેદના ભોગવે છે,

પણ તે બધા આમ થવાનું કારણ ન સમજવાથી ફરી ફરીને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોને જન્મ આપે છે અને દુઃખી થાય છે. આ જન્મમરણનું ચક્ર નિયમિત રીતે ચાલ્યા કરે છે અને તે ચક્ર તળે પ્રાણીમાત્ર આવી જાય છે.

રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં આ જન્મમરણ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નિદાન શોધી કાઢયું. પ્રથમ તો વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ શાથી આવે છે, તેનો વિચાર કરતાં જણાયું કે, જ્યાં શરીર છે ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ એ તો તેનો ધર્મજ છે. ત્યારે શરીર શાથી આવ્યું ? તેનો વિચાર કરતાં દિવ્યચક્ષુથી ભગવાન બુદ્ધે જોયું કે, પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કાર્યો, વચનો અને વિચારોને લીધે આ શરીર મળ્યું. ત્યારે પૂર્વભવમાં શા સારુ કર્મો કર્યાં ? તે કર્મો કરાવનાર ઉપાદાન છે. ઉપાદાન શાથી ઉત્પન્ન થયું ? તૃષ્ણાથી. તૃષ્ણા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ ? વેદનાથી. વેદના છ પ્રકારના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થાય છે.*

સ્પર્શ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? નામરૂપથી. નામરૂપ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? વિજ્ઞાનથી. વિજ્ઞાન ક્યાંથી ઉદ્ભવે છે ? અવિદ્યાથી માટે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનું અંતિમ કારણ અવિદ્યા છે. આ સિદ્ધાંતનો બુદ્ધ ભગવાનને સાક્ષાત્કાર થયો.

---

* જુદા જુદા પ્રહરોમાં બુદ્ધદેવને થયેલા સાક્ષાત્કારો સામાન્ય વાચકોને ગમે તેવા નિર્માલ્ય કે સામાન્ય જણાય; પરંતુ બે વાતનો ખ્યાલ ભૂલવો જોઇતો નથી. એક તો જે સત્યો આપણે પુસ્તકોમાંથી અને વિદ્વજ્જનોના મુખથી શીખીએ છીએ તેની આપણને કાંઇ કિંમત હોતી નથી, પણ તેજ સત્યો જો આપણે આપબળથી શોધી કાઢીએ અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરીએ તો આપણને અપૂર્વ આનંદ મળે; બીજી વાત એ છે કે, મહાત્મા બુદ્ધદેવને જે જે સૂક્ષ્મ બાબતોનું જ્ઞાન થયેલું તે બધું કાંઇ સ્થૂળ ભાષામાં મૂકી શકાય નહિજ અને તેને ઝીલનાર પણ તેમના જેવા અધિકારી હોય તોજ ઝીલી શકે. માટે આ પુસ્તકમાં લખ્યું છે તેટલુંજ જ્ઞાન મળ્યું હશે એમ ન સમજવું.

હવે આ દિવ્ય રાત્રિના ચોથા અને છેલ્લા પ્રહરમાં બુદ્ધ ભગવાને ચાર ઉમદા સત્યો શોધી કાઢયાં. દુઃખ છે, દુઃખનું કારણ છે, દુઃખનો નાશ છે અને તે નાશ કરવાના ઉપાયો પણ છે.

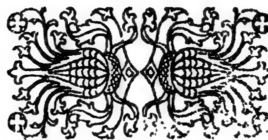
બીજા દિવસનો પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં શાકય મુનિના મનનાં દ્વાર પૂરી રીતે વિકસેલા કમળની માફક ખુલ્લાં થઇ ગયાં! શાકય મુનિ ‘બુદ્ધ’ થયા; જગદુદ્ધારક મહાપુરુષ વિજયવંત થયા, સર્વજ્ઞ થયા, ત્રિકાળજ્ઞાની થયા, સત્યનો પ્રકાશ અનુભવવાની વચમાં આવતાં આવરણોથી મુક્ત થયા!

જે સમયે શાકય મુનિ ‘બુદ્ધ’ થયા તે સમયે આખા વિશ્વની કેવી સ્થિતિ થઇ, તેનું વર્ણન કરતાં અહંત્ અશ્વઘોષ જણાવે છે કે, “આખું વિશ્વ આજે શાંત અને પ્રકાશમાન હતું. સઘળા દેવો, નાગરાજાઓ અને બીજા દિવ્ય શક્તિધારકો આકાશમાં દિવ્ય દુંદુભિ વગાડવા લાગ્યા અને તેઓના નિયમો પ્રમાણે પુષ્પ વગેરેની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. પ્રાણીઓ પરસ્પર વિરોધ ભૂલી શાંતિમાં રહેવા લાગ્યાં. તે વખત ભય અને ત્રાસ તદ્દન અદૃશ્ય થયા. કોઇનામાં દ્વેષનો વિચાર રહ્યો નહિ. દુઃખ અને ગરીબાઇ ઓછાં થવા લાગ્યાં. જ્ઞાનનો સૂર્ય વિકસિત થવા લાગ્યો. દેવોને તે સમયે એટલો બધો આનંદ થયો કે, તેમના આનંદનો પડઘો મનુષ્યોએ ઝીલ્યો અને મનુષ્યો પણ આનંદસાગરમાં ડૂબવા લાગ્યાં. તે પ્રાતઃકાળમાં એટલી બધી શાંતિ આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહી કે, કસાઇએ પોતાનો છરો સંતાડયો; ચોરે પોતાની લૂંટ પાછી મૂકી; વેપારીને દગો કરવા તરફ અભાવ થયો; ક્રૂર હૃદયો નમ્ર બન્યાં અને નમ્ર હૃદયવાળા વિશેષ નમ્ર બન્યા; લડવાને તૈયાર થયેલા રાજાઓએ શાંતિનું કહેણુ મોકલ્યું; માંદા મનુષ્યો હસતા હસતા પથારીમાં કૂદી ઊભા થયા અને મરવાની તૈયારીવાળા મનુષ્યો પણ આ શુભ પ્રાતઃકાળ ઉદય થયો છે એ વિચારથી આનંદ પામ્યા. સિદ્ધાર્થ

કુમારની પથારી પાસે ઉદાસ ચહેરે બેઠેલી યશોધરાના હૃદયમાં પણ આનંદના ફુવારા ફૂટવા લાગ્યા. દેવોએ કહ્યું: "કામ પૂર્ણ થયું છે, કામ પૂર્ણ થયું છે!" અને એ શબ્દોના રણકારાએ જગતના લોકોને જણાવ્યું કે, "આજે મોટો ચમત્કારિક અને આનંદજનક બનાવ બનવા પામ્યો છે."

તે બોધિવૃક્ષ તળે બુદ્ધ ભગવાન સાત દિવસ ને સાત રાત્રિ સુધી જરા પણ હાલ્યાચાલ્યા સિવાય ધ્યાનગ્રસ્ત દશામાં સ્થિર બેસી રહ્યા. તેમનું મન શાંત હતું. કોઈ પણ પ્રકારની આશા–તૃષ્ણા હવે રહી ન હતી. જે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હતું તે મળી ચૂક્યું હતું અને તેમના જીવનનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જે ઉદ્દેશ હતો તે પણ આજે પૂર્ણ થયો હતો. તે વખતે પ્રથમ તેમના મુખમાંથી આ ઉદ્ગાર નીકળ્યા:

"હું લાંબા વખતથી આ શરીરરૂપી ઘરમાં કેદ પુરાયો છું. આ દુઃખરૂપ કેદખાનું બનાવનારને હું હમેશ શોધતો હતો; મારો પ્રયત્ન મહાન હતો, પણ અત્યાર સુધી તે વૃથા ગયો હતો. પરંતુ આજે તો, હે શરીરને રચનાર! આજે તો મેં તને ઓળખી કાઢ્યો છે. આ દુઃખરૂપી દીવાલો તું કદાપિ ફરીથી ઊભી કરી શકીશ નહિ. આજે આ તારું ઘર ભાગી ગયું છે. તેના પાયા જડમૂળથી ઊખડી ગયા છે. અવિદ્યાએ બાંધેલું ઘર જ્ઞાનથી વિલય થયું છે. હવે હું તે ઘરમાંથી મુક્તિ તરફ ચાલ્યો જાઉં છું."

प्रकरण ९ मुं–धर्मप्रचार (धर्मचक्र प्रवर्तन)

બુદ્ધ ભગવાને હવે આખા વિશ્વ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને તેમને આખું વિશ્વ દુઃખના મહાસાગરમાં ડૂબેલું જણાયું. આથી તેમનો દયામય જાતિસ્વભાવ પૂર્ણ જોસમાં સ્ફુરી નીકળ્યો. આ સદ્‌જ્ઞાનથી લોકોનું કલ્યાણ કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પણ થઈ. જગતના નિષ્કારણ બંધુ એવા બુદ્ધ ભગવાનને, આ જગતનું અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી જ્ઞાનપ્રકાશ આપવા સિવાય બીજું શું સૂઝે ? આ સર્વ દુઃખનો સંહાર કરનાર ધર્મ ફેલાવવાની ભાવના વ્યાપી રહી, પણ આંજુબાજુના લોકોની સ્થિતિ જોઈ તેમણે વિચાર્યું કે, લોકો પ્રાયશ્ચિત્ત, બલિદાન, ક્રિયાકાંડ અને મંત્રતંત્રમાં આસક્ત થયેલા છે, તેઓ શું આત્મસંયમ અને ભૂતદયા ઉપર રચાયેલા આ ધર્મને અંગીકાર કરશે ? મનુષ્યો આ ધર્મનું માહાત્મ્ય સમજશે કે નહિ તેવો પ્રશ્ન ઊઠ્યો. પણ બુદ્ધ ભગવાનની દયા અનુપમ હતી. નરનારીનું અને પશુપંખીઓનું દુઃખ વિચારી છેવટે ધર્મનો બોધ કરવાના નિશ્ચય ઉપર તે આવ્યા.

પ્રથમ તો પોતાના પ્રાચીનગુરુ આરાડકાલામને નવા ધર્મમાં દીક્ષિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ તે તો આ લોક છોડી ગયા છે, એમ સાંભળી ઉદ્રક રામપુત્ર પાસે પોતાનો ઉપદેશ કરવા ઇચ્છયું. પણ તે પણ આ લોકમાં નથી, એવા સમાચાર મળવાથી પ્રથમના

પોતાના પાંચ સહાધ્યાયીને આ નવા સત્યનો બોધ આપવાનું ધારી કાશીથી ઉત્તરે ત્રણ માઇલ ઉપર આવેલા મૃગદાવ× તરફ બુદ્ધ ભગવાન ચાલ્યા. કાશી તરફ જતાં ઉપક નામના એક દિગંબર જૈનસાધુ બુદ્ધ ભગવાનને મળ્યા. તે બુદ્ધ ભગવાનની અપૂર્વ કાંતિ અને આનંદિત મુખ જોઈ ચકિત થયા અને પૂછવા લાગ્યા: "તમારા ગુરુ કોણ છે? તમે કોને હાથે દીક્ષા લીધી?"

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: "મારો કોઇ ગુરુ નથી, મને શાંતિ મળી છે. ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાને હું કાશી તરફ જાઉં છું. જેઓ પાપ અને મૃત્યુનાં અંધકારમાં દટાયલા છે, તેમને માટે હું ત્યાં જીવનનો દીપક પ્રકટાવીશ."

ઉપકે પૂછ્યું: "શું તમે આખા જગતને જીતનાર 'જીન છો?" બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: "જેઓએ આત્મા અને મનોવિકારો ઉપર જય મેળવ્યો છે તેઓ 'જીન' છે. જેઓ વિકારોને જીતે છે અને પાપથી દૂર રહે છે, તેઓજ ખરા 'જીતનારા' છે. મેં 'હુંપણા' પર જય મેળવ્યો છે અને સઘળાં પાપોનો નાશ કર્યો છે; એ અપેક્ષાએ મને 'જીન' કહેતા હો તો હા, હું 'જીન'જ છું."

પછી તે કાશી ગયા, જ્યાં મૃગવન(અપરનામ ઇસીપટન)માં કોંડાયન અને તેના ચાર સોબતીઓને જોયા. તેઓએ બુદ્ધ ભગવાનને પોતાની તરફ આવતા જોઈ પરસ્પર વિચાર કર્યો કે, "આ મનુષ્યે વ્રતભંગ કર્યો છે, માટે તેને ગુરુ તરીકે સંમાન આપવું નહિ અને તેનું નામ દઇને બોલાવશો. તે આવે ત્યારે આપણે ઊભા થવું નહિ, તેને નમસ્કાર કરવા નહિ અને તેનો આદરસત્કાર કરવો નહિ." આ પ્રમાણે પરસ્પર વિચાર કરીને તેઓ પોતપોતાના આસને

× આ જગાએ ઇ. પૂ. ત્રણસો વર્ષ ઉપર અશોકે એક મંદિર બનાવ્યું હતું. હાલ તેનાં ભાગેલાં ખંડેરો જણાય છે. એ જગ્યાને હાલ સારનાથ કહે છે.

બેઠા. હવે બુદ્ધ ભગવાન ધીમેથી તેમના તરફ આવવા લાગ્યા. આ પાંચે જણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા વિરુદ્ધ એકાએક ઊભા થયા અને તેમને આસન આપ્યું, વંદન કર્યું અને ગુરુને યોગ્ય સર્વ પ્રકારનું સંમાન આપ્યું; પણ તે બુદ્ધ ભગવાનને તેઓએ ગોતમ કહીને બોલાવ્યા. તે સમયે બુદ્ધ ભગવાને તેમને કહ્યું: " મારા ખાનગી નામથી મને બોલાવતા નહિ; જે 'અર્હંત્' થયા હોય તેમને ખાનગી નામથી બોલાવવા તે અસભ્ય કહેવાય. લોકો મને માન આપે કે ન આપે તે બાબત મારું મન ઉદાસીન છે, અર્થાત્ મને તેવી બાબતની કાળજીજ નથી; પણ જે મનુષ્ય સર્વ જીવો ઉપર સમભાવદૃષ્ટિથી જુએ છે, તેને તેના ખાનગી નામથી બોલાવવો તે લોકોને માટે સભ્ય ગણાય નહિ. બુદ્ધો આખા વિશ્વના ઉદ્ધારનો માર્ગ દર્શાવે છે, માટે જેવી રીતે બાળકો પોતાના પિતાને માન આપે છે, તેવી રીતે બુદ્ધોને માન આપવું જોઇએ." એમ કહી બુદ્ધ ભગવાને પૂર્ણ અનુકંપાબુદ્ધિથી આ પાંચ શિષ્યોને ઘણો બોધ આપ્યો; પણ અભિમાન અને અજ્ઞાનને લીધે તેઓએ તે ઉપદેશ લક્ષમાં લીધો નહિ. તેઓએ કહ્યું કે, " પ્રથમ તમે તપશ્ચર્યા કરતા હતા, પણ પાછળથી તે મૂકી દીધી; તો પછી મન, વચન અને શરીર ઉપર સંયમ રાખ્યા સિવાય તમે કેવી રીતે 'બુદ્ધ' થયા?" બુદ્ધ ભગવાને શિષ્યોની આશંકા દૂર કરવા આ પ્રશ્નનો લાંબો જવાબ આપ્યો. આ જવાબ એજ બુદ્ધદશા પ્રાપ્ત થયા પછી કરાયલો પહેલવહેલો ઉપદેશ હતો. તેમણે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો: " હે સત્યશોધકો! આ વિશ્વમાં બે માર્ગ છે. કેટલાક કેવળ તપશ્ચર્યા કરી શરીરને સૂકવી નાખે છે અને ખરું કહીએ તો શરીરને મારી નાખે છે; જ્યારે બીજા કેટલાક ખાન-પાનમાં અને ઇન્દ્રિયોના વિલાસના ઉપભોગમાં મગ્ન રહે છે. આ બન્ને માર્ગ સદ્જ્ઞાનનો અભાવ સૂચવે છે અને આ માર્ગથી કદાપિ મુક્તિ મળી શકે નહિ. શરીરથી જીર્ણ બનેલો ભક્ત શરીરને વિશેષ

કષ્ટ આપે છે અને તેથી તેનું મગજ પણ નિર્બળ બને છે, જેથી તેના વિચારો ગૂંચવણભરેલા થાય છે. આથી તેને સાંસારિક બાબતોનું પણ જ્ઞાન મળતું નથી; તો પછી ઇન્દ્રિયો પર જય મેળવવાનું જ્ઞાન તો ક્યાંથીજ મળે? જે મનુષ્ય જળના દીપકથી અંધકારનો નાશ કરવા મથે છે, તે કદાપિ ફતેહમંદ થતો નથી; તેજ રીતે ઘસાઈ ગયેલા શરીરથી જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવવા ઇચ્છનાર પણ વિજયવંત થતો નથી; તેમજ તેનું અજ્ઞાન પણ નાશ પામતું નથી. જ્ઞાન મેળવવામાં આ તપશ્ચર્યા એ કાંઇ એકનું એકજ સાધન નથી પણ આ સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં તલ્લીન રહેવું તે પણ ખોટું છે. જ્ઞાનના પ્રકાશ સામે આ એક મોટી આડી દીવાલ છે. વિષયી મનુષ્ય સૂત્ર કે શાસ્ત્ર પણ ન સમજી શકે તો દુર્જય તૃષ્ણાનો નાશ કરવાનો માર્ગ તો સમજેજ ક્યાંથી? કોઇ અજીર્ણના રોગથી પીડાતો મનુષ્ય દુઃખ મટાડવા ન પચે તેવો ખોરાક ખાય છે અને પોતાના દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે, તેવી રીતે વિષયોના ઉપભોગથી વિષયનો નાશ કરવા ઇચ્છનાર પણ તેવાજ પ્રકારની ભૂલ કરી વિશેષ દુઃખી થાય છે. આ બન્ને એકદેશીય માર્ગનો ત્યાગ કરી મેં મધ્યમ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. આથી સર્વ દુઃખનો અંત આવે છે અને પરમ શાંતિ મળે છે. આથી સઘળું અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને સૂર્ય કરતાં પણ અધિક પ્રકાશવાળું જ્ઞાન સ્ફુરી નીકળે છે. જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાને મેં ઉમદા અષ્ટવિધ માર્ગ શોધ્યો છે. સદ્‌શ્રદ્ધા, સદ્‌વિચાર, સદ્‌વચન, સદ્‌વર્તન, ગુજરાનનાં સદ્‌સાધનો, સદ્‌ઉદ્યમ, સત્‌સ્મૃતિ અને સત્‌સમાધિ એ આઠ પ્રકારે ધર્મ થાય છે. જેઓ આ માર્ગ અંગીકાર કરે છે, તેઓ દુઃખના પાશમાંથી હમેશને માટે છૂટા થાય છે. તૃષ્ણાનો અંત આણવાને આ માર્ગ જેવો બીજો કોઇ ઉત્તમ માર્ગ નથી. જે ચાર મહાન સત્યો આખા જગતે જાણવા યોગ્ય

છે તે આ છેઃ–દુઃખ છે, દુઃખનું કારણ છે, દુઃખનો નાશ થઇ શકે છે, અને નાશ કરવાનાં સાધનો છે. જરા, વ્યાધિ અને મરણ દુઃખરૂપ છે. જીવનતૃષ્ણા અને ઇન્દ્રિયજન્ય તૃષ્ણા એ દુઃખનાં કારણો છે. આ તૃષ્ણાનો નાશ કર્યાથીજ દુઃખનો નાશ થાય છે અને તે તૃષ્ણાનો નાશ કરવાનો ઉપર જણાવેલો અષ્ટવિધ માર્ગ છે. આ ચાર ઉમદા સત્યો ગુરુના ઉપદેશથી અથવા શાસ્ત્રશ્રવણથી જાણવામાં આવ્યાં નથી, પણ તેનો અનુભવ થયો છે; તેનું દર્શન થયું છે.*" આ ધર્મોપદેશ સાંભળીને કૌંડાયનનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખૂલ્યાં. મહાન સત્યોનું તેને દર્શન થયું, તેના સઘળા સંશયો નાશ પામ્યા અને તે બુદ્ધ ભગવાનનો પ્રથમ શિષ્ય થયો. જ્યારે કૌંડાયનને શિષ્ય થયેલો જોયો અને તેના મુખ પર આ નવીન ધર્મ જાણવાથી આવેલો પ્રકાશ તથા આનંદ જોયો, ત્યારે ધીમે ધીમે તેના બીજા ચાર સોબતીઓ ભદ્ર, મહાનામ, અશ્વજિત અને વાશ્પ પણ બુદ્ધ ભગવાનના શિષ્યો થયા. આ પાંચે શિષ્યો મહા પ્રતાપી નીવડ્યા. આ વખતે કાશીના એક સદ્‌ગૃહસ્થનો પુત્ર સંસારથી વૈરાગ્ય પામી રાત્રે ઘરમાંથી નાસી જતો હતો. તે બોલતો હતો કે "અફસોસ! અફસોસ! આ જગતમાં કેટલી મોટી દુઃખની પરંપરા છે!" બુદ્ધ ભગવાન, જે રાત્રે પણ જાગતા હતા, તેઓ બોલી ઊઠ્યાઃ "દુઃખ શું ? અહીં આવ, અહીં વિશ્રાંતિની જગ્યા છે – અહીં દુઃખમાંથી મુક્ત થઇ નિર્વાણ પદે પહોંચવાનો માર્ગ છે." તે તેમની પાસે ગયો અને આ તથાગતના મુખનો ઉપદેશ સાંભળી શાંતિ પામ્યો. તે જ્યારે રાત્રે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે તેણે જે આભૂષણો પહેર્યાં હતાં, તે બધાં શરીર પરજ હતાં, પણ તેનું મન

* બુદ્ધ ભગવાનના આ પ્રથમ વ્યાખ્યાનને 'ધર્મચક્રપ્રવર્તન'નું નામ શાસ્ત્રકારોએ આપેલું છે. સદ્‌ધર્મના ચક્રને ગતિમાં મૂકવાથી તે નામ યથાર્થ છે.

અત્યારે આ ઉપદેશ સાંભળી ખરેખરું તૃષ્ણાના પાશથી છૂટું બનેલું હતું. બીજા ભવમાં વાવેલા પુણ્યના ફળરૂપે તે થોડા સમયમાં અર્હંતદશા પામ્યો અને ધર્મ સાંભળતાંજ તે સમજી ગયો. તેણે બુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, પણ તેના શરીર પર હજુ આભૂષણો હતાં તેથી તે શરમાયો. બુદ્ધ ભગવાન તેના મનનો આશય સમજી ગયા અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. "મનુષ્યે આભૂષણો પહેર્યાં હોય, છતાં સઘળા જીવો ઉપર સમભાવવૃત્તિ રાખીને તેના હૃદયે ઇન્દ્રિયો પર જય મેળવ્યો હોય તો તે શ્રમણ બની શકે છે. આવી સ્થિતિમાં બાહ્ય દેખાવને લીધે ધર્મમાં અસર થતી નથી અને શરીર શ્રમણનો વેશ ધારણ કરે, છતાં હૃદય સાંસારિક વિચારોમાં લીન હોય એ પણ બનવા જોગ છે. મનુષ્ય જંગલમાં રહે છે, છતાં જો દુનિયાની વસ્તુઓની ઇચ્છા કર્યા કરે તો તે સંસારીજ છે. વેશ સંસારી હોય છતાં તેનું મન ઉચ્ચ વિચારોમાં રમતું પણ હોય. 'હુંપણાનો' વિચાર દૂર કરવામાં આવે ત્યાં સંસારી તેમજ શ્રમણ બન્ને એકસરખા છે. પણ જો હૃદય વાસનાઓથી લપટાયેલું હોય તો બાહ્ય ફેરફારથી લાભ શો? જે લશ્કરી ચાંદ પહેરે છે, તે એમ સૂચવે છે કે તેણે શત્રુઓને હરાવ્યા છે, તેમ જે શ્રમણનો વેશ પહેરે છે તેણે પણ દુઃખરૂપ શત્રુને હરાવેલો હોવો જોઈએ." આ શબ્દો બોલીને બુદ્ધ ભગવાને તેને દીક્ષા લેવા સૂચવ્યું. તરતજ તેનાં આભૂષણો વગેરે બદલાઈ ગયાં અને અંદરથી જેવો તે શ્રમણ હતો તેવો બહારથી પણ થઇ ગયો.

આ યશને તેની જુવાનીના વખતમાં ચોપન હલકા મિત્રો હતા. તેઓએ યશને શ્રમણના વેશમાં જોયો ત્યારે તેઓ પોતાના દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરીને ધીમે ધીમે બુદ્ધના શિષ્યો થયા અને જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા. જ્યારે વર્ષાઋતુ પૂરી થઇ અને જુદે જુદે સ્થળે વિચરવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને આ સાઠ શિષ્યો

એકઠા કરીને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો: "હે ભિક્ષુકો! તમે જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ જાણ્યો છે; નિર્વાણ સુધી વહેતા ઝરામાં તમે પગ મૂક્યો છે. તમે હવે કલ્યાણને સારુ વિશ્વ તરફની દયા ખાતર, દેવતાઓ અને મનુષ્યોના લાભ માટે દેશેદેશ વિચરો! હે ભિક્ષુકો! જે સિદ્ધાંત આદિમાં પ્રકાશિત છે, મધ્યમાં પ્રકાશિત છે અને અંતમાં પણ પ્રકાશિત છે, તેનો ઉપદેશ કરો! પરમ પવિત્ર અને સંપૂર્ણ શુદ્ધ જીવન ગાળવાને લોકોને જણાવો. એવા ઘણાએક પુરુષો છે કે જેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉપર થોડુંજ અંધકારનું પડળ રહ્યું છે, પણ જો તેમને આ ઉત્તમ સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ ન આપવામાં આવે તો તેઓ રક્ષણ કરનારા જ્ઞાનથી બેનસીબ રહી જાય. તેવાઓ આ સિદ્ધાંત જાણવા–સમજવા પામે એટલા માટે તમે સર્વે જુદી જુદી દિશામાં કેવળ દયાભાવથી વિચરો, અને હું પણ ઉરુબિલ્વ જંગલ પાસે આવેલા સેનાની ગામ તરફ જાઉં છું."

આ શબ્દોથી ઉત્તેજિત થઈ તે સાઠ શિષ્યો જુદા જુદા દેશ તરફ ઉપદેશ આપવા નીકળી પડ્યા અને ઉરુબિલ્વના જંગલ તરફ બુદ્ધ ભગવાન ગયા. ત્યાં કાશ્યપ નામના પવિત્ર બ્રાહ્મણઋષિ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે રહેતા હતા, જેઓ અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાકાંડમાંજ મગ્ન રહેતા હતા. તેમને વેદસંબંધી જ્ઞાન પણ પુષ્કળ હતું, તેથી તે સઘળા પ્રદેશોમાં તેમની કીર્તિ વ્યાપી રહી હતી. બુદ્ધ ભગવાન તે મહાન ઋષિને સદ્બોધ આપવાના હેતુથી તેના નિવાસસ્થાન તરફ આવ્યા. આ ઋષિના આશ્રમની પાસે એક અગ્નિકુંડ હતો, જ્યાં પ્રચંડ શક્તિવાળો એક મહા નાગ રહેતો હતો. બુદ્ધ ભગવાને એક રાત્રિ પડી રહેવાની તે કાશ્યપ પાસે જગા માગી. ત્યારે કાશ્યપે જવાબ આપ્યો: "રાત્રે તમને પડી રહેવા આપવાને મારી પાસે જગા નથી; ફક્ત આ એક અગ્નિકુંડની જગા છે, જે

તદ્દન શીતળ અને રહેવાને વાસ્તે યોગ્ય છે, પણ એક ભયંકર સર્પ ત્યાં રહે છે, જે મનુષ્યોને તેની દૃષ્ટિમાંથી નીકળતી જ્વાળાના જોરથી મારી નાખે છે." બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યોઃ "મને ત્યાંજ રહેવાની જગ્યા આપો; હું ત્યાંજ પડયો રહીશ." કાશ્યપ ઋષિએ ઘણી રીતે બુદ્ધ ભગવાનને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બુદ્ધ ભગવાને તો તે ને તેજ માગણી કરી. છેવટે કાશ્યપે કહ્યુંઃ "હું તકરાર કરવા માગતો નથી, મને તો ભય લાગે છે તેથી કહું છું, છતાં તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો." બુદ્ધ ભગવાન તે અગ્નિકુંડવાળી જગ્યામાં ગયા અને ધ્યાન કરવા બેઠા. તે વિકરાળ નાગે બુદ્ધ ભગવાનને જોઇને પોતાનું સઘળું બળ અજમાવ્યું અને તેની દૃષ્ટિમાંથી વિષ કાઢયું તેમજ મુખમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ બહાર ફેંકી, પણ બુદ્ધ ભગવાનને એથી બિલકુલ અસર થઇ નહિ. અગ્નિએ ચારે પાસે પોતાનું કામ કર્યું અને સઘળું મકાન બળી ગયું. જેમ કલ્પાંત કાલના અગ્નિની વચમાં બ્રહ્મા સ્થિર અને અચળ રહે છે, તેમ આ ચારે પાસે નીકળતી અગ્નિની જ્વાળામાં બુદ્ધ ભગવાન સ્થિર અને અડગ રહ્યા. જ્યારે નાગે બુદ્ધ ભગવાનના મુખ પર પરમ શાંતિ જોઇ અને આ જ્વાળાઓથી પણ તેમને અસર ન થયેલી જોઇ, ત્યારે તે નાગ શાંત થયો, તેણે પશ્ચાત્તાપથી પોતાનું માથું નમાવ્યું અને વંદન કર્યું.

આ તરફ કાશ્યપ ઋષિ જ્વાળાઓથી લાગેલી આગને જોઇને ચિંતા કરવા લાગ્યા કે, સાંજે આવેલો પ્રતાપી પુરુષ જરૂર બળી ગયો. પ્રાતઃકાળમાં તે ઋષિ અને તેમના શિષ્યો તે જગ્યા ઉપર આવ્યા, જ્યાં તેમણે બુદ્ધ ભગવાનને સમાધિમાં બેઠેલા જોઇ અને તે પ્રચંડ શક્તિવાળા નાગને પાત્રમાં રમતો જોઇ અત્યંત સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવ્યું અને તેઓ બુદ્ધ ભગવાનની શક્તિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. તથાપિ 'હું સર્વનો પ્રભુ છું, અને સર્વ જાણું છું' એવો કાશ્યપ

ઋષિનો અહંકાર દૂર ન થયો. બુદ્ધ ભગવાન કેટલાક સમય સુધી ત્યાં રહ્યા અને ધીમે ધીમે પોતાના જ્ઞાનબળથી તેના વિચારોને ફેરવી શકયા એટલે તેનો સર્વજ્ઞપણાનો મદ ટળી ગયો અને બુદ્ધ ભગવાનરૂપ સૂર્ય આગળ પોતે ખદ્યોતસમાન છે, એમ તેને લાગવા માંડયું. બુદ્ધ ભગવાનનાં ઉપદેશેલાં સત્યોમાં શ્રદ્ધા થવાથી અંતે તે શિષ્ય થયો અને તેની સાથે તેના પાંચસો શિષ્યો પણ બુદ્ધના સાધુ થયા. કાશ્યપ ઋષિએ તે પછી પોતાનો સઘળો સરસામાન અને યજ્ઞનિમિત્તનાં વાસણો વગેરે પાસે વહેતી નદીમાં ફેંકી દીધાં, જે નદીના જળમાં તરવા લાગ્યાં. આ બધો બનાવ જોઇને તે નદીના મુખ તરફ રહેતા તે કાશ્યપ ઋષિના બે ભાઇઓ જેમનાં નામ નાદીકાશ્યપ અને ગયાકાશ્યપ હતાં–તેમણે ધાર્યું કે કાંઈ અવનવો બનાવ બનવા પામ્યો છે. તેથી તે બન્ને ભાઇઓ પોતપોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે ઉરુબિલ્વના જંગલમાં પોતાના ભાઇને શોધવા આવ્યા. તેઓએ પોતાના ભાઇને શ્રમણના વેશમાં જોયો. અપૂર્વ જ્ઞાન અને અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પામેલા પોતાના ભાઇને જોઈને તેઓને અનેક વિચારો સ્ફુર્યાઃ “મોટા ભાઈ ભૂલ તો ન કરે, પણ તેમની માફક આપણે પણ આ માર્ગ અંગીકાર કરવો કે કેમ એવો વિચાર કરતા હતા. તે વખતે બુદ્ધ ભગવાન ગયાની પાસે ગંધહસ્તી પર્વત પર બેઠેલા હતા. રાજગૃહ તરફ જવાની ખીણ તેમની નજર આગળ દેખાતી હતી, તેવામાં સામેની ટેકરી ઉપર અગ્નિ પ્રકટ્યો. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ બુદ્ધ ભગવાને તે ત્રણ ભાઇઓ અને તેમના દરેકના પાંચસો શિષ્યોને અગ્નિનો વિષય લઈ આ પ્રમાણે બોધ આપ્યો.

“મનુષ્ય જ્યાંસુધી અવિદ્યામાં ભમે છે, ત્યાંસુધી તે બાહ્ય વસ્તુના સંસર્ગથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી અગ્નિથી આ વનની માફક બળે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો અને હૃદયદ્વારા બાહ્ય વસ્તુ-

ઓ મનુષ્યને અસર કરે છે. આંખ બાહ્ય વસ્તુ જુએ છે, તે જોવાથી સુખ, દુઃખ ઊપજે છે. હૃદયમાં કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેરૂપ અગ્નિ બળી રહેલો હોય છે, તે અગ્નિને બાહ્ય વસ્તુના સંસર્ગરૂપ વેદનથી લાકડાં મળે છે. આંખની માફક બીજી ઇન્દ્રિયોનો પણ જ્યારે પદાર્થો સાથે સંસર્ગ થાય છે, ત્યારે આવુંજ પરિણામ આવે છે. પણ હે કાશ્યપ ! જેઓ આ આત્મસંયમનો ધર્મ જેનું પ્રવેશદ્વાર આત્મશુદ્ધિ છે અને જેનું લક્ષ્ય વિશુદ્ધ પ્રેમ છે તે ધર્મ–ને પાળે છે, તેઓ જ્ઞાની બને છે. દુઃખનું મૂળ જે તૃષ્ણા તેનો આ રીતે અંત છે. તેઓ મેળવેલા જ્ઞાનબળથી વહેલા કે મોડા મુક્તિનિર્વાણ મેળવી શકે છે. ફરીથી જન્મ લેવાના દુઃખમાંથી તેઓ છૂટે છે, તેઓને જ્ઞાતિબંધન કે ક્રિયાકાંડ કે યજ્ઞયાગાદિના નિયમોની જરૂર રહેતી નથી; કારણ કે તેવા જ્ઞાનીઓ આ બંધનની પેલી પાર ગયેલા હોય છે.”

આ ઉપદેશ સાંભળી બે કાશ્યપભાઈઓ અને તેમના એક હજાર શિષ્યોને અપૂર્વ શાંતિ મળી અને તેઓ બૌદ્ધ મત અંગીકાર કરી શ્રમણ થયા. તે પછી બુદ્ધ ભગવાને આ સઘળા શિષ્યોને ઇન્દ્રિયશુદ્ધિના બીજા કેટલાક નિયમો શીખવ્યા અને પછી બુદ્ધ ભગવાન આ શિષ્યો સાથે રાજગૃહી તરફ જવા નીકળ્યા; કારણ કે મગધ દેશના રાજા બિંબિસારને બોધિજ્ઞાન મળ્યા પછી, મળવા આવવાનું બુદ્ધભગવાને આપેલું વચન તેમના સ્મરણ બહાર ન હતું. રાજગૃહીમાં આવીને બધા યષ્ટિવનમાં ઊતર્યા.

બિંબિસારને આ વાતની જ્યારે ખબર પડી, ત્યારે તે પોતાના અનેક સામંતો, અમલદારો અને રાજકુટુંબ સાથે તેમના દર્શનાર્થે ગયો. રાજાએ બુદ્ધ ભગવાનને દૂરથી જોયા એટલે રથમાંથી ઊતર્યો અને પગે ચાલતો ગયો. તે રાજાએ મનથી વિચાર્યું કે, આ ત્રણ કાશ્યપભાઈઓને જેમણે પોતાના શિષ્યો બનાવી લીધા

એવા આ પુરુષની શક્તિ કેટલી અગાધ હશે?" રાજાના મનના વિચાર જાણી લઈને બુદ્ધ ભગવાને કાશ્યપને પૂછયું: "તમે અગ્નિની પૂજા કરવાનું છોડી દીધું તેથી તમને શો લાભ થયો?" આ શબ્દો સાંભળીને શ્રમણ કાશ્યપ ઊભા થયા અને પોતાના ગુરુને હાથ જોડી વંદન કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ "હે ગુરો! આ અગ્નિહોત્ર કરવાથી જન્મમરણ અને તેનેજ લગતાં દુઃખોનાં ચક્રમાં હું પડ્યો હતો. મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્યાં છે અને તે દ્વારા મેં ઇચ્છાઓનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેથી ઊલટી ઇચ્છાઓ તો વૃદ્ધિ પામતી ગઈ; તેટલા માટે મેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. અગ્નિમાં બલિદાન આપવાથી જન્મથી છુટકારો મળ્યો નહિ અને જન્મની સાથે તેને લગતાં દુઃખોથી પણ મુક્તિ મળી નહિ, તેથી મેં બલિદાન વગેરેનો ત્યાગ કર્યો છે. હું શરીરને કષ્ટ આપવામાં 'એક્કો' હતો અને હું તે કામમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતો, છતાં મને પરમ જ્ઞાન મળ્યું નહિ. તેટલા માટે તે માર્ગ છોડી દઈને નિર્વાણનો-શાંતિનો માર્ગ મેં શોધ્યો છે. જન્મ, જરા, રોગ અને મરણમાંથી છોડાવનારું સત્ય મને હવે જડયું છે અને તેટલા વાસ્તે અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાઓ મેં તજી છે."

તે પછી શ્રમણ કાશ્યપ પોતે યોગબળથી મેળવેલી કેટલીક સિદ્ધિઓ બતાવે છે અને હવે લોકોનાં મન ધર્મ સાંભળવાને બરાબર યોગ્ય થયાં છે એમ જાણી બુદ્ધ ભગવાન અહંતાનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને છેવટે ચાર મહાન સત્યો સરલ રીતે સમજાવે છે. આ વ્યાખ્યાનની એટલી બધી પ્રબળ અસર થાય છે કે, બિંબિસાર પોતાને બૌદ્ધધર્માનુયાયી તરીકે જાહેર કરે છે. મહાન કાશ્યપ બુદ્ધ ભગવાનના શિષ્ય થયા છે અને 'બિંબિસાર રાજાએ પણ તે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો છે' એ વાતની ખબર પડતાં બીજે દિવસે લોકોનાં ટોળેટોળાં બુદ્ધ ભગવાનને જોવાને અને નવો ધર્મ શું છે

તે સાંભળવાને ઉત્કંઠા સહિત આવવા લાગ્યાં. જ્યારે મધ્યાહ્ન કાળે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહી નગરમાં ભિક્ષા અર્થે આવ્યા, ત્યારે તે નગરના લોકો ટોળાબંધ તેમની પાછળ ભમવા લાગ્યા.

રાજાએ ઘણી ભક્તિ દેખાડી અને કહ્યું કે, "યષ્ટિવન, નગરથી દૂર છે, માટે આ પાસે આવેલા વેણુવનમાં આપ પધારો તો ઘણું સારું."

આ ઉપરથી બુદ્ધ ભગવાન પોતાના શિષ્યો સાથે વેણુવનમાં રહેવા આવ્યા. આ વેણુવનમાં તેમણે ઘણા ચાતુર્માસ ગાળ્યા હતા અને ઘણાં સૂત્રો પણ આજ સ્થળે આપ્યાં હતાં.

આ રાજગૃહીમાં બુદ્ધ ભગવાન રહ્યા તે દરમિયાન સારીપુત્ર, મૌદ્ગલાયન અને મૈત્રેયાણીપુત્ર નામના ત્રણ પ્રસિદ્ધ શિષ્યો તેમણે મેળવ્યા. એક દિવસ ભિક્ષાર્થે અશ્વજિત રાજગૃહી નગરમાં ફરતા હતા. તે અતિ સ્વરૂપવાન હતા અને તેમની ચાલવાની રીત પણ સામા મનુષ્યનું મન હરણ કરે તેવી હતી. હવે સારીપુત્ર, જે કપિલ નામના ઋષિનો શિષ્ય હતો, તેણે આ અશ્વજિતનું સૌંદર્ય અને ઉમદા દેખાવ જોઇને પૂછ્યું: "તમારા ગુરુ કોણ છે? અને તમે કયો ધર્મ પાળો છો? આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપી મારી શંકા દૂર કરો." અશ્વજિતે જવાબ આપ્યો: "બુદ્ધ ભગવાન મારા ગુરુ છે. હું આ ધર્મમાં થોડા સમયથી દાખલ થયેલો છું. જ્ઞાનનો સૂર્ય થોડાજ સમયથી ઊગેલો છે, તેથી હું મહાન ગુરુનો ઉપદેશ શી રીતે સમજાવી શકું? છતાં મારા અલ્પ જ્ઞાન પ્રમાણે જણાવું છું કે, જે જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વનું કારણ હોય છે. જન્મ, મરણનું પણ કારણ છે અને તે કારણ ચાર ઉમદા સત્યો અને અષ્ટવિધ માર્ગથી દૂર થઇ શકે છે." એમ કહી ટૂંકમાં તે ઉમદા સત્યો અને માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો, જે સાંભળવાથી બૌદ્ધધર્મ પર તેની આસ્થા થઈ અને તે પોતાના મિત્ર મૌદ્ગલાયન પાસે ગયો. મૌદ્ગલાયન

પણ સારીપુત્રની માફક મોટો પંડિત ગણાતો હતો અને તે બન્નેને અનેક શિષ્યો હતા. તે બન્ને જણ બુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા, તેમનો શાંતિભર્યો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને બુદ્ધ, સંઘ અને ધર્મ, એ ત્રણ 'શરણ' લીધાં અને સંસારનો ત્યાગ કરી 'શ્રમણ' થયા.

શિવશંકર નામનો એક બ્રાહ્મણપુત્ર જે વંશપરંપરાથી આવેલી યજ્ઞક્રિયા અને તે નિમિત્તે થતાં પશુઓનાં બલિદાન વગેરેથી કંટાળ્યો હતો અને તેના કાકાના પુત્રે તથા તેની સ્ત્રીએ તેનું ઘણું નુકસાન કરેલું હોવાથી તેમના પર અપ્રીતિ રાખતો હતો, તે બુદ્ધ ભગવાનનો દયાનો અને ક્ષમાનો ઉપદેશ સાંભળી ક્ષમાવાન થયો અને બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લઇ બુદ્ધના બાર મુખ્ય શિષ્યોમાંનો એક થયો. શિવશંકરે દીક્ષા લેતી વખતે પોતાનું નામ બદલી મૈત્રેયાણીપુત્ર એવું નામ રાખ્યું. તેણે બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી પોતાના જીવનની સઘળી હકીકત જણાવી અને હું દીક્ષા લેવાને તૈયાર છું એમ પણ નિવેદન કર્યું, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને પૂછ્યું: "શું તારા હૃદયમાં દ્વેષનો અંશ પણ રહ્યો નથી એવી તારી ખાતરી છે? તારા કાકાના પુત્રની સ્ત્રીએ તારા પુત્રનું ખૂન કર્યું હતું, તે બાબત પણ શું તું તારા મનથી તેને ક્ષમા આપે છે? સઘળા જીવો માટે તને દયાભાવ છે? તને નુકસાન કરનારાઓ તરફ પણ પ્રેમ સિવાય બીજી વૃત્તિ તારા હૃદયમાં ઉદ્ભવતી અટકાવવાને તું સમર્થ થયો છે?" તેણે જવાબ આપ્યો: "હે નાથ! ખરેખર તેમજ છે. મારા કાકાના છોકરાની સ્ત્રીએ મને નુકસાન કર્યું છે, તેને મેં ક્ષમા આપી છે, હું તે વાતને ભૂલી ગયો છું, હું તેને મારી સઘળી દોલત આપી દઉં છું; કારણ કે હવે મને તેની જરૂર નથી. મારા જીવનમાં હવે એકજ ભાવના છે અને તે ભાવના સિદ્ધ થતાં હજારો વર્ષ વીતી જશે તોપણ હું તે જ્યાંસુધી સિદ્ધ નહિ થાય ત્યાંસુધી પ્રયત્ન કર્યા કરીશ, એવી હે પ્રભો! તમારા ચરણકમળમાં નમીને પ્રતિજ્ઞા

કરું છું. જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને, હે ગુરો! તમારી માફક મારી જાતને હું અર્પણ કરીશ; તમે મને દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યો છે અને શાંતિ આપી છે, તે શાંતિ હું આખા વિશ્વને આપી શકું તેવી સ્થિતિ મેળવતાં સુધી હું પ્રયત્ન ચાલુ રાખીશ."

બુદ્ધ ભગવાને ઘણા પ્રેમપૂર્વક જણાવ્યું: "જેવું તું કહે છે તેવુંજ થશે. હું બુદ્ધ તરીકે તારી પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારું છું અને તે પ્રતિજ્ઞાનો કદાપિ ભંગ થશે નહિ અને તે પ્રતિજ્ઞા સફળ થશે." બુદ્ધ ભગવાને તેના માથા પર હાથ મૂક્યો અને તે તેમના પગે પડ્યો તેમજ મૈત્રેયાણીપુત્ર (બીજું નામ મૈત્રેયબલદાસ) એવું નામ ધારણ કરી દીક્ષા લીધી અને શ્રમણ થયો.

આ વેણુવનમાં બુદ્ધ ભગવાન રહેતા હતા, તે સમયે મહાકાશ્યપ નામનો એક બ્રાહ્મણ સંન્યાસી તેમનો શિષ્ય થયો; આ મહાકાશ્યપે સત્ય શોધવાને જગતમાં કીમતી ગણાતી સર્વ વસ્તુઓનો ભોગ આપ્યો અને બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ પછી અજાતશત્રુ રાજાના આશ્રય તળે રાજગૃહીમાંજ એક મોટી સભા મેળવી બૌદ્ધધર્મનાં બધાં સૂત્રો બીજા ભિક્ષુકોની મદદથી એકઠાં કર્યાં હતાં.

સારીપુત્ર અને મૌદ્ગલાયન પાછળથી બૌદ્ધધર્મમાં દાખલ થયા. તેમને વિશેષ યોગ્ય જાણી જે પદવી બુદ્ધ ભગવાને સંઘમાં આપી તેથી આગળના શિષ્યો નારાજ થયા. આ વાતની બુદ્ધ ભગવાનને જ્યારે ખબર પડી, ત્યારે તેમણે બધા ભિક્ષુકોને એકઠા કરી કહ્યું: "હે ભિક્ષુકો! નિર્વાણ મેળવવાને માટે જે માર્ગો મેં કહ્યા છે, તે સ્મરણમાં રાખો; તમે બીજી બાબતો ભૂલી જાઓ, તોપણ ટૂંકમાં યાદ રાખજો કેઃ—

सब्ब पापस्स अकरणम् कुसलस्स उपसम्पदा
सचित परियोदपणम् एतं बुद्धानुसासनम् ॥ धम्मपद ॥ १८३

"સર્વ પ્રકારનાં પાપ નહિ કરવાં, કુશળ કામ કરવાં અને ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી, એજ બૌદ્ધધર્મ છે. તમે શા માટે ઇર્ષ્યાથી ધર્મને ભૂલી જાઓ છો?" આ વાકયોથી શિષ્યોનાં હૃદય શાંત થયાં, પણ આ વખતે બુદ્ધ ભગવાને સંઘની વ્યવસ્થા અને પવિત્રતા જાળવવા માટે કેટલાક નિયમો રચ્યા. આ નિયમોને 'પ્રતિમોક્ષ' કહે છે અને આ પ્રથમ મળેલી સભા 'શ્રાવકસંનિપાત' તરીકે ઓળખાય છે.

સારીપુત્ર અને મૌદ્દ્ગલાયન પછી કેટલાક સમય સુધી નવા શિષ્યો નહિ થવાથી લોકોનો ઉત્સાહ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યો અને જ્યારે બુદ્ધના સાધુઓ ભિક્ષાર્થે નગરમાં જાય, ત્યારે લોકો તેમના તરફ અપમાનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા; ત્યારે તે ભિક્ષુકોએ આવીને બુદ્ધ ભગવાનને સઘળી હકીકત નિવેદન કરી, તે ઉપરથી તેમણે કહ્યું: "હે ભિક્ષુકો! લોકો જેને અકલ્યાણનો માર્ગ સમજે છે, તેજ ચિરકાળના કલ્યાણનો માર્ગ છે. માટે તેમને જણાવજો કે, બુદ્ધ પ્રથમના બુદ્ધોની માફક ધર્મરાજ્ય ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. લોકોને સત્યમાર્ગ સમજાવવા સિવાય તેમની પાસે બીજું હથિયાર નથી. જે તેમના શિષ્યો થાય છે, તે પણ સત્યના બળથીજ થાય છે અને સત્યના બળથીજ સંઘની સંખ્યા વધશે."

બુદ્ધ ભગવાન આ રીતે રાજગૃહીમાં ઉપદેશ આપતા હતા અને લોકોને સત્ય ધર્મ તરફ દોરતા હતા, તે બાબતની કપિલવસ્તુમાં તેમના પિતા શુદ્ધોદનને ખબર પડી. બુદ્ધને કપિલવસ્તુ આવવાનું આમંત્રણ આપવા તેમના પિતાએ કેટલાક સામંતો મોકલ્યા અને તેમની સાથે કહાવ્યું કે, "તમારા પિતા મરણની તૈયારીમાં છે, માટે તેમનું મુખ જોવું હોય અને તેમનું દુઃખ ઓછું કરવું હોય તો તરત કપિલવસ્તુ તરફ વિહાર કરો." યશોધરાએ પણ નવ સવારોને મોકલ્યા અને કહાવ્યું કે, "રાહુલની માતા,

જેવી રીતે કુમુદ ચંદ્રની ઝંખના કરે તેવી રીતે, તમારાં દર્શન માટે આતુર બની છે. જો તમને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેમાં તે પોતાનો ભાગ માગે છે.”

આ બધા દૂતો, જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન વેણુવનમાં ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા, તે વખતે આવી પહોંચ્યા અને ધર્મ શ્રવણ કરવામાં એટલા મશગૂલ બન્યા કે પોતાને કહેવાની વાતજ ભૂલી ગયા! તેઓ માત્ર ભગવાનના મુખપ્રતિ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા અને તરતજ ‘શ્રમણ’ થયા. આ પ્રમાણે શુદ્ધોદન રાજાએ નવ વાર જુદા જુદા સામંતોને ભલામણો કરી કરીને મોકલ્યા, પણ નવે વાર તે બધા બુદ્ધના શિષ્યમંડળમાં દાખલ થયા. પછી સિદ્ધાર્થ કુમારના સોબતી ઉદાયીને રાજાએ મોકલ્યો તેણે વેણુવન પાસે આવતાં પાસેના ઝાડની નાની નાની કૂંપળો તોડી પોતાનાં કર્ણવિવર બંધ કર્યાં કે જેથી બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ તેના કાનમાં ન પડે! તે વેણુવનમાં દાખલ થયો અને શુદ્ધોદન રાજાનો તથા યશોધરાનો સંદેશો કહી બતાવ્યો.

તે વખતે બુદ્ધ ભગવાને નમ્રતાથી લોકો સમક્ષ કહ્યું: “હું હવે જઇશ; મારી ત્યાં જવાની ઇચ્છા છે, તેમજ કર્તવ્ય છે. જેમણે જીવન આપ્યું તે માતાપિતા તરફ પૂજ્યભાવ બતાવવો એ પુત્રની પવિત્ર ફરજ છે.”

એમ જણાવી તે રાજગૃહીથી કપિલવસ્તુ તરફ જવા નીકળ્યા. સંઘના નિયમ પ્રમાણે નગરની બહાર ઉદ્યાનમાં તે ઊતર્યા. આ વાતની તે નગરમાં ખબર પડતાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી રહ્યો. બુદ્ધભગવાનના પિતા, કાકા વગેરે સ્વજનો તથા નગરલોકો (બાળકથી વૃદ્ધ સુધી) દરેક તેમનાં દર્શનાર્થે આવ્યાં. શુદ્ધોદન રાજા કેટલીકવાર સુધી કાંઇ પણ બોલી શક્યો નહિ. પુત્રના મુખ સામું જોયા કર્યું અને પુત્રે પિતાના મુખ સામું જોયું. પણ બન્નેમાંથી કોઈ ઘણી

વાર સુધી એક પણ અક્ષર બોલ્યું નહિ. રાજાએ મનથી વિચાર કર્યો: "અહા ! આ પુત્રે જો રાજ્ય કરવું ધાર્યું હોત તો પ્રતાપી રાજા થાત, માંધાતાની માફક ચક્રવર્તી થાત; આ જિંદગીમાં તેને શો આનંદ પડતો હશે ?" બુદ્ધ ભગવાન પોતાના પિતાના હૃદયનો આશય સમજી ગયા અને તેમને સદ્ધર્મ તરફ વાળવાના હેતુથી આ પ્રમાણે પ્રતિબોધ આપ્યો. "હું જાણું છું કે, રાજાનું મન રાગપૂર્ણ છે અને તે રાગને લીધે દુઃખમાં દુઃખ ઉમેરાય છે. તમારું મન શાંત કરો, રાગ વિમુક્ત કરો, કોઇ પણ પુત્રે પિતાને નહિ આપેલો એવો ધાર્મિક ખોરાક હું આપું તે સ્વીકારો. કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યને ફળ મળે છે; તેટલા માટે પોતે કેવાં કામ કરે છે તે બાબત દરેકે સાવધ રહેવું જોઇએ. મરણ વખતે જીવ એકલો જાય છે, કેવળ તેનાં સારાં કે નરસાં કૃત્યો તેની સાથે જાય છે. નિર્વાણ એજ પરમ શાંતિનું સ્થળ છે; એજ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આનંદ છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો દુઃખગર્ભિત અને ભયપૂર્ણ છે. સર્પની સાથે વસવા સમાન છે. કયો સુજ્ઞ મનુષ્ય તેમાં આનંદ માને ? સુજ્ઞ મનુષ્ય જુએ છે કે આખું વિશ્વ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારોથી બળી રહ્યું છે; અને જ્યાંસુધી જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ છે, ત્યાંસુધી શાંતિ સંભવેજ શી રીતે ? તૃષ્ણાના નાશથી પરમ શાંતિ મળે છે, ત્યાં હથિયારની કે લશ્કરની જરૂર નથી; ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ કે પાયદલની આવશ્યકતા નથી. જો મનુષ્ય લોભ, ક્રોધ અને અજ્ઞાન ઉપર જય મેળવે તો આ જગતમાં તેને જીતવા યોગ્ય કાંઈ રહેતું નથી, તેજ ખરો ચક્રવર્તી છે, તેજ ખરો વિજેતા છે."

આ શબ્દો સાંભળીને રાજાને હદબહાર સંતોષ થયો અને હાથ જોડી તે બોલી ઊઠ્યો: "આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! આજે મારો આત્મા પ્રસન્ન થયો છે; આજે મને પરમ સંતોષ થયો છે; આજે દુઃખમાંથી છૂટવાનો સત્યમાર્ગ મેં જાણ્યો છે; આજે પુત્રજન્મની સફળતા

થઈ છે. હે પુત્રરત્ન ! તેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો, તેં તપશ્ચર્યા કરી અને પરમ ફળ મેળવ્યું તે બધું બહુ સારું કર્યું. જો તેં ચક્રવર્તી રાજા થવાની દરકાર કરી હોત તો મને અને આખા જગતને દુઃખ-મુક્ત થવાનો અદ્વિતીય લાભ શી રીતે મળી શકત ? મને આજના જેવો આનંદ કદાપિ થાત નહિ." આ શબ્દો બોલતાં રાજાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને આંખમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં !

બીજે દિવસે ભિક્ષા માગવાને સમયે બુદ્ધ ભગવાન હાથમાં પાત્ર લઇ કપિલવસ્તુમાં ચાલ્યા. જ્યારે તેઓ નગરનાં દ્વાર સમીપ પહોંચ્યા ત્યારે વિચાર કર્યો કે, નગરમાં ફરતાં ફરતાં રાજદ્વાર તરફ જવું તે ઠીક છે કે સીધાજ ત્યાં જવું એ વધારે ઠીક છે ? આખરે સંઘના નિયમ પ્રમાણે ઘેરઘેર ભિક્ષા માગવાનો નિશ્ચય કર્યો. જ્યારે રાજાને ખબર પડી કે રાજકુંવર ઘેરઘેર ભિક્ષા માગતો ફરે છે, ત્યારે શુદ્ધોદન રાજા એકદમ ચકિત થયો અને બુદ્ધ ભગવાન જ્યાં ભિક્ષા માગતા હતા ત્યાં આવીને કહેવા લાગ્યોઃ " હે પ્રભો ! તમે અમને શું કરવા શરમમાં નાખો છો ? અન્નને વાસ્તે શા સારુ ભિક્ષા માગો છો ? શું આટલા ભિક્ષુકોને જમાડવા જેટલું પણ સામર્થ્ય મારામાં નથી ? "

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો, " આ અમારા કુળનો ધર્મ છે."

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: " પણ આપણે તો ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંથી ઊતરી આવ્યા છીએ અને આપણા વંશમાં કોઇએ હજુ સુધી ભિક્ષા માગી નથી. "

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ વાળ્યો. " તમે અને તમારું કુટુંબ તે ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંથી ઊતરી આવ્યા હો, પણ હું તો પ્રાચીન બુદ્ધોનો વંશજ છું અને તેઓ તો મારી માફક ભિક્ષા માગીનેજ ઉદરનિર્વાહ કરતા હતા."

શુદ્ધોદને કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો; પણ બુદ્ધ ભગવાનનું પાત્ર લઈને તેમને રાજમહેલ તરફ દોરી ગયા. તે મહેલમાં તેમને માન આપવાને કુટુંબનાં સઘળાં મનુષ્યો અને નોકરો વગેરે એકઠાં થયાં હતાં; પણ યશોધરા તે દીવાનખાનામાં આવી ન હતી. તે પ્રેમ-મૂર્તિએ એમજ વિચાર્યું હતું કે, "જો રાજકુમારમાં કાંઈ પણ દિલસોજી રહી હશે તો તે મારી પાસે ચાહીને ચાલીને આવશેજ."

આ વિચારથી તે ઓરડામાંજ બેસી રહી. બુદ્ધ ભગવાન તેના મનના ભાવ જાણતા હતા તેથી બે શિષ્યો સાથે પોતે યશોધરા બેઠી હતી તે ઓરડામાં ગયા. તે બે શિષ્યોને તેમણે ચેતવણી આપી કે, "આપણા સંઘના નિયમ પ્રમાણે શ્રમણે સ્ત્રીને અડકવું જોઇએ નહિ અથવા અડકવા દેવી જોઇએ નહિ; છતાં પણ જો તે યશોધરા આવી મને અડકે તો તેને તમે રોકતા નહિ." બુદ્ધ ભગવાને પીળાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં, તેમનું માથું મૂંડાવેલું હતું અને એવી સ્થિતિમાં જ્યારે તે ઓરડામાં તેઓ દાખલ થયા ત્યારે યશોધરા જો કે આવી સ્થિતિમાં તે હશે એમ જાણતી હતી, છતાં આ વખતે તેનું મન કાબૂમાં ન રહ્યું, તે તેમના પગે બાઝી પડી અને તેની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી; પણ પોતાની અને બુદ્ધ ભગવાનની વચ્ચે અગમ્ય મહાસાગર જેટલું અંતર જોઇને છેવટે તે ઊભી થઇ અને બાજુએ ઊભી રહી.

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: "હે પુત્ર! જ્યારથી તું ઘર છોડીને ગયો છે, ત્યારથી આ સતી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, એક વાર જમે છે, રાત્રિએ સાદડી પર પડી રહે છે અને અસહ્ય દુઃખ અનુભવે છે."

બુદ્ધે દયાપૂર્ણ મુખ યશોધરા તરફ ફેરવીને પોતાનો પૂર્વ ભવનો સંબંધ કહ્યો અને પ્રસંગને અનુસરતો યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો. યશોધરા તે મતની 'ઉપાસિકા' થઈ અને જ્યારે પાછ-

ળથી બુદ્ધ ભગવાનની ઇચ્છા વિરુદ્ધ* તેમને સાધ્વીનો વર્ગ સ્થાપવો પડ્યો ત્યારે તે બૌદ્ધમતની મુખ્ય સાધ્વી થઇ.

બુદ્ધ ભગવાનની માસી પ્રજાપતિ ગૌતમી, જેણે સિદ્ધાર્થ કુમારને ઉછેર્યો હતો, તેના પુત્ર નંદનો વિવાહ અને રાજ્યાભિષેક બીજે દિવસે હતો. તે આ શુભ દિવસે પોતાના ભાઇ બુદ્ધ ભગવાનને મળવા ગયો. બુદ્ધ ભગવાને તેને એવો તો અલૌકિક બોધ આપ્યો કે તેથી પલળીને તેણે રાજ્યસુખ અને વિવાહસુખ અસાર માન્યું અને તરતજ દીક્ષા લીધી. રાજભવનમાં આથી હાહાકાર વર્તાઇ રહ્યો અને તેનું મન ફેરવવાને ઘણો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, જે સર્વ વ્યર્થ ગયો. અનંતકાળના સુખની જેને ઝાંખી થઇ હોય તે શું આ પૃથ્વીનાં દુઃખગર્ભિત અને ક્ષણિક સુખથી કદાપિ સંતુષ્ટ બને?

આ વાતને એક અઠવાડિયું થઇ ગયું અને યશોધરાએ પોતાના પુત્ર રાહુલને વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવીને કહ્યું: "આજે તારા પિતા પાસે જઇ પિતૃધન માગજે." રાહુલને સાત વર્ષ થયાં હતાં, પરંતુ પોતાના પિતા કોણ છે તે તે જાણતો ન હતો; તેથી તેણે સરળતાથી પૂછ્યું: "મારા પિતા કોણ છે? રાજા શુદ્ધોદન સિવાય હું કોઇને ઓળખતો નથી." યશોધરાએ બારીએથી આંગળી બતાવી કહ્યું:

"જો! પેલા ઉજ્જવળ શાંત મૂર્તિવાળા સંન્યાસી જેવા જણાય છે, એ તારા પિતા છે; તેમની પાસે પુષ્કળ ધન છે. માટે તેમની પાસે જઇને તે માગજે અને કહેજે કે હું તમારો પુત્ર છું, હું શાકય-

---

* સ્ત્રીઓ વાસ્તે 'ભિક્ષુણી' વર્ગ સ્થાપવાની બુદ્ધદેવની ઇચ્છા ન હતી. પણ જ્યારે એમના પિતાના મરણ પછી વિધવા બનેલી એમની અપરમાતા પ્રજાપતિ ગૌતમીએ ઘણો આગ્રહ કર્યો અને જ્યારે બુદ્ધદેવના પ્રિય શિષ્ય આનંદે તે પ્રજાપતિ વાસ્તે ઘણીજ ભલામણ કરી ત્યારે ભિક્ષુણીવર્ગ સ્થાપવાની તેમણે રજા આપી અને 'ભિક્ષુણી'ઓ વાસ્તે ઘણા સખ્ત કેટલાક નિયમો બાંધ્યા.

વંશનો નેતા થઇશ; હું તમારી પાસેથી વારસો મેળવવા માગું છું, માટે મને તે આપો."

રાહુલ સીધો બુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયો અને નિર્ભય રીતે પ્રેમપૂર્વક કહેવા લાગ્યો: "હે પિતા! તમારી પાસે આવવાથી મને ઘણો આનંદ થાય છે." બુદ્ધ ભગવાને જવાબ ન આપ્યો, પણ ભોજન કર્યાં પછી વડવનમાં તે રહેતા હતા ત્યાં જવા નીકળ્યા.

રાહુલ તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો અને વારસો માગવા લાગ્યો. બુદ્ધ ભગવાને કે તેમના શિષ્યોએ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો નહિ. વડવનમાં જઇ બુદ્ધ ભગવાને વિચાર્યું કે, "જે ધન એને જોઇએ છે તે ક્ષણિક અને નાશવંત છે, માટે બોધિવૃક્ષ નીચે ધ્યાન કરતાં મને જે સપ્ત રત્નો મળ્યાં હતાં તેજ હું તેને આપીશ અને તેને આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો વારસ બનાવીશ." પછી સારીપુત્રને કહ્યું કે, "રાહુલને શ્રમણ બનાવો" અને તુરતજ તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું.

જ્યારે આ સમાચાર રાજકુટુંબને વિદિત થયા, ત્યારે સર્વ કોઈ શોકાતુર થયું; કારણ કે નંદે થોડાજ દિવસ ઉપર શ્રમણપદ અંગીકાર કર્યું હતું. શુદ્ધોદન રાજાના બંને પુત્રો શ્રમણ થયા હતા અને પૌત્ર રાહુલ પણ શ્રમણ થયો તેથી શુદ્ધોદનની નિરાશામાં વૃદ્ધિ થઈ અને તેટલા માટે બુદ્ધ પાસે જઇ કહ્યું કે, "આજથી માબાપની રજા સિવાય 'સંઘ'માં કોઇને પણ દીક્ષા ન આપવી એવો નિયમ દાખલ કરો." સમયજ્ઞ બુદ્ધ ભગવાને તે માગણી સ્વીકારી અને થોડા દિવસ ત્યાં રહી રાજગૃહી તરફનો માર્ગ લીધો.

માર્ગમાં અનોમા નદીને કાંઠે અનુપ્રિય નામના વનમાં થોડોક સમય રહ્યા. તે સમયે તેમનાં સ્વજનોમાંથી અને શાક્યોમાંથી કેટલાક તેમના શિષ્યો થયા, જેમાં મુખ્ય આનંદ, દેવદત્ત, ઉપાલિ અને અનિરુદ્ધ છે. આનંદ બુદ્ધ ભગવાનના કાકાનો પુત્ર હતો. તે

નિરંતર તેમની સાથે રહેતો હતો અને મરણપ્રસંગે પણ તે સાથેજ હતો. દેવદત્ત પણ તેમના કાકાનો છોકરો હતો, પણ પાછળથી તેમનો પ્રતિસ્પર્ધી થયો અને બુદ્ધ ભગવાન ઉપર કલંક લાવવાને પણ તે ચૂકયો ન હતો. ત્રીજો ઉપાલિ જાતનો હજામ હતો, પણ તેની ધાર્મિકવૃત્તિ બેહદ હતી અને તેની બુદ્ધિ બહુ વિલક્ષણ હતી, તેથી તે સંઘનો મોટો નાયક બન્યો હતો. અનિરુદ્ધ માનસશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રવીણ હતો.

ગુરુ તરીકેના જીવનમાં બુદ્ધ ભગવાને અનેક શિષ્યો કર્યા. ઉચ્ચ તેમજ નીચ, શ્રીમંત તેમજ ગરીબ, બ્રાહ્મણ તેમજ ચાંડાળ, જૈનો તેમજ આજીવિકો, સંન્યાસી તેમજ ગૃહસ્થી, લૂંટારા તેમજ મનુષ્યાહારી, ઉમરાવ તેમજ ખેડૂત, પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ; સઘળી જાતના મનુષ્યો તેમના શિષ્યો થયા. કેટલાક 'શ્રમણ' થયા, ત્યારે બીજાઓ તે મત સ્વીકારી 'શ્રાવક' અથવા 'ઉપાસક' થયા. તેમના અનુયાયીઓમાંથી કેટલાકનાં નામ આપણે યાદ કરી શકીશું. કોશલ દેશનો પ્રસેનજિત રાજા, કપિલ મતાનુયાયી પંચશિખ, કાશીનો મહાકાત્યાયન, કૌશાંબીનો રાજા ઉદયન, દનમતી ગામનો બ્રાહ્મણોનો ઉપરી કૂટદન્ત, એકનાલ નામના બ્રાહ્મણ નગરનો ભારદ્વાજ, કોશલ દેશને ત્રાસ ઉપજાવનાર—મોટો લૂંટારો—અંગુલિમાલ, આલવાઈ ગામનો મનુષ્યોનો પણ આહાર કરનાર આલવક, દોરડા પર નાચનાર—કસરતી ઉગ્રસેન, હજામ ઉપાલિ અને રસ્તો સાફ કરનાર સુનીત આ સર્વમાં કેટલાક 'શ્રમણ' થયા અને કેટલાક 'ઉપાસક' થયા.

આ બધા શિષ્યમંડળમાં બૌદ્ધધર્મનો ફેલાવો કરવાને ઉપદેશ આપનાર તરીકે બાર શિષ્યો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેઓનાં નામઃ—અજ્ઞાત કૌણ્ડિન્ય, અશ્વજિત, સારીપુત્ર, મૌદ્ગલાયન, મહાકાશ્યપ, મહાકાત્યાયન, અનિરુદ્ધ, ઉપાલિ, પિંડોળાભારદ્વાજ, કૌસ્થિલ,

રાહુલ અને પૂર્ણમૈત્રેયાણીપુત્ર એ પ્રમાણે છે.

જ્યારે બુદ્ધ ભગવાને પ્રથમ વર્ષાઋતુ વેણુવનમાં ગાળી, ત્યારે કોશલ દેશની શ્રાવસ્તી નગરીને સુદત્ત નામને એક ધનવાન વણિકપુત્ર દરરોજ ધર્મ શ્રવણ કરવા આવતો હતો. નવા ધર્મની પવિત્રતા, શાંતિ, આનંદ, પ્રેમ અને કરુણા જોઈ તથા બુદ્ધ ભગવાનનું અનુપમ જીવન જોઈ તેણે બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો. આ સુદત્ત ગરીબોને બેલી, નિરાધારને આધાર અને દાન આપવામાં અગ્રેસર હતો, તેથી તે 'અનાથ પિંડદ' એ નામથી વિખ્યાત થયો હતો. તે બુદ્ધ ભગવાનને શ્રાવસ્તી નગરીમાં આવવાનું નિમંત્રણ કરી સ્વદેશ ગયો. શ્રાવસ્તી કોશલ દેશની રાજધાની હતી, ત્યાં પ્રસેનજિત રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને તેના પુત્રના નામ ઉપરથી ત્યાં આવેલા એક રમણીય વનનું નામ જેતવન રાખવામાં આવ્યું હતું. અનાથ પિંડદે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી તે વન ખરીદી લીધું અને બુદ્ધના સાધુઓને વાસ્તે એક ભવ્ય 'વિહાર' (આશ્રમસ્થાન) બંધાવ્યો અને તે બુદ્ધ અને તેમના શિષ્યોને વાસ્તે તેણે ખુલ્લો મૂકયો. અહીં બુદ્ધ ભગવાને ઘણી વર્ષાઋતુઓ પસાર કરી હતી અને ઘણાં વ્યાખ્યાનો અને સૂત્રો આજ સ્થળે આપવામાં આવ્યાં હતાં. બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપનારાઓમાં વૈદ્ય જીવકને ભૂલવો જોઈએ નહિ. જીવક, બિંબિસાર રાજાનો સામાન્ય વૈદ્ય હતો અને બુદ્ધ અથવા તેમના શિષ્યોની તંદુરસ્તીની સારવાર કરવાને તેને રોકવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ ભિક્ષુકો ચીંથરાં અને ફાટેલાં વસ્ત્ર પહેરતા હતા. પણ તેથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉદ્ભવતા હતા, તે અટકાવવાને તેની સૂચનાથી બુદ્ધ ભગવાને નિયમ કર્યો કે, 'શ્રાવકો' જે વસ્ત્ર ખુશીથી આપે તે સ્વીકારવામાં 'ભિક્ષુકો'ને દોષ નથી. શ્રાવસ્તીના એક જૈન વ્યાપારી મિગારની પુત્રવધૂ પણ બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપનાર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

તેના ઉપદેશથી મિગાર બૌદ્ધધર્મી થયો અને તેથી તે વિશાખા નામની સ્ત્રી 'મિગારની માતા' તરીકે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં વિખ્યાત છે. તે બૌદ્ધધર્મની ઉપાસિકાઓમાં મુખ્ય થઇ અને શ્રાવસ્તી પાસે પૂર્વારામ નામનો વિહાર તેણે બંધાવી આપ્યો. આ વિહાર જેતવનના વિહાર કરતાં સહેજ ઊતરતો હતો, પણ બીજી બધી રીતે ઘણો ઉત્તમ હતો.

અંબપાલી નામની સ્ત્રી જે ઘણી સુંદર હતી અને ગીતમાં અતિ કુશળ હતી, તેણે પોતાનો પ્રાસાદ અને આમ્રવન બુદ્ધસંઘને અર્પણ કર્યું અને પોતે 'ભિક્ષુણી' થઇ. બુદ્ધ ભગવાનની આટલી લોકપ્રિયતા જોઇ તથા નવા મતના 'શ્રાવકો'એ જે ભેટો સંઘને અર્પવા માંડી તેથી કેટલાક તે વખતના જુદા જુદા પંથના નાયકોના હૃદયમાં ઇર્ષ્યાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો અને બુદ્ધ ભગવાનની કીર્તિને કલંક લગાડવા અને લોકોની નજરમાં તેમને હલકા પાડવા તેઓએ કેટલાક હલકા પ્રયત્ન કર્યા. અન્ય મતવાળાઓએ ચિંચા નામની એક સ્ત્રીને પોતાના તંત્રમાં લીધી. જ્યારે સાયંકાળે બુદ્ધના ઉપાસકો ધર્મ શ્રવણ કરી 'વિહારથી' નગર તરફ જતા હતા, ત્યારે ચિંચાને વસ્ત્રાભૂષણ સજાવી 'વિહાર' તરફ મોકલી; લોકોએ તેને પૂછ્યું: "તું ક્યાં જાય છે?" તે કાંઇ પણ બોલ્યા વિના ચાલી ગઇ. પ્રાતઃકાળે જ્યારે લોકો નગરમાંથી 'વિહાર' તરફ જતા હતા, ત્યારે ચિંચા વિખરાયેલા પોશાક સાથે વિહાર તરફથી નગર તરફ જતી હતી. આવા નીચ કૌશલથી કેટલાકનાં મનમાં બુદ્ધ ભગવાનના ચારિત્ર વિષે શંકા ઉપજાવવા તે સમર્થ થઇ. એક દિવસ સર્વ મનુષ્યોની સમક્ષ આવી તે બોલી: "મને બુદ્ધથી ગર્ભ રહ્યો છે." તેણે પેટે એક નાનો જોડો બાંધ્યો હતો, જે દૈવજોગે છૂટી જવાથી તેનું પોગળ ફૂટી ગયું! હવે તે લોકોએ બીજી એક સુંદરી નામની સ્ત્રીને વશ કરી. તે જગ્યાએ જગ્યાએ કહેવા લાગી કે, "બુદ્ધનું

ચારિત્ર સારું નથી." આ વાત જ્યારે થોડીઘણી ફેલાઈ ત્યારે તે લોકોએ કેટલાક દારૂડિયા પાસે તેને મારી નખાવી અને તેનું મુડદું તેમના 'વિહાર' પાસે નાખ્યું તથા જગતને જાહેર કર્યું કે બુદ્ધે પોતાનું કલંક છુપાવવા આ બીજું પાતક કર્યું છે; પણ થોડાક દિવસે તે દારૂડિયાઓ દારૂના ઘેનમાં હતા ત્યારે ઘેનમાં ને ઘેનમાંજ તેઓથી બોલી જવાયું કે, "અમારી સત્તા એટલી બધી છે કે બુદ્ધનું પણ ચારિત્ર, સુંદરીને મારીને કલંકિત કરવા અમે સમર્થ છીએ." આ પ્રમાણે બુદ્ધ ભગવાનના ચારિત્ર પર આવેલું કલંક-રૂપી વાદળ સત્યના સૂર્યપ્રકાશ આગળ અદૃશ્ય થયું અને જ્યારે આ દારૂડિયાઓને ન્યાયસભામાં બોલાવવામાં આવ્યા, ત્યારે તેઓએ પોતાનું પાપ કબૂલ કર્યું અને જે લોકોએ તેમને આ નીચ કામ કરવા ઉશ્કેર્યા હતા તેમનાં નામ પણ આપી દીધાં! એક વખત ખોરાકમાં ઝેર ભેળવી શ્રીગુપ્ત મારફતે બુદ્ધ ભગવાનનો પ્રાણ લેવા અન્ય મતવાળાઓએ યુક્તિ રચી, પણ બુદ્ધ ભગવાનના જાણવામાં તે વાત આવી અને તેમણે તે શ્રીગુપ્તને ક્ષમા આપી; તેમજ દ્વેષ, દ્વેષથી નહિ પણ પ્રેમથીજ નાશ પામે છે, એ ઉત્તમ સિદ્ધાંત ખરો પાડી બતાવ્યો.

બુદ્ધ ભગવાનને જ્યારથી બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, ત્યારથી તેમનું દરરોજનું જીવન કેવા પ્રકારનું હતું, તે સંબંધી જો કાંઈ પણ જાણવામાં આવે તો તે ઉપયોગી જણાશે, એમ ધારી અત્રે તે નિવેદન કરવામાં આવે છે.

"બુદ્ધ ભગવાન પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગ્યાને શુમારે જાગૃત થતા અને પોતાના શિષ્યને શ્રમ ન પડે તે ખાતર જાતેજ સ્નાન કરી વસ્ત્ર પહેરી લેતા. તે પછી ભિક્ષા માગવાનો સમય થાય ત્યાં-સુધી તે એકાંત જગ્યામાં જતા અને ધ્યાનમાં બેસતા હતા. જ્યારે ભિક્ષાનો સમય થાય ત્યારે ત્રણ વસ્ત્ર પહેરીને હાથમાં પાત્ર લેતા

અને કેટલીક વાર એકલા અને કેટલીકવાર શિષ્યો સાથે, પાસેના ગામ કે નગરમાં, કેટલીક વાર સાધારણ રીતે અને કેટલીક વાર ચમત્કારો સાથે દાખલ થતા હતા.

પછી લોકો ઘરમાંથી બહાર નીકળી તેમને ભોજન ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કરતા હતા, જે ભોજન તે ત્યાંને ત્યાંજ ખાઇ લેતા હતા. જ્યારે ભોજન પૂરું થઇ રહે ત્યારે લોકોની આધ્યાત્મિક શક્તિ તપાસીને તેમના અધિકાર મુજબ ઉપદેશ આપતા હતા, જે સાંભળી કેટલાક 'ઉપાસક' અથવા 'શ્રાવક' નું વ્રત અંગીકાર કરતા હતા, ત્યારે કેટલાક 'શ્રમણ' માર્ગ ગ્રહણ કરતા હતા અને કેટલાક તે કરતાં પણ ઉચ્ચ અવસ્થાનો અનુભવ કરતા હતા. આ પ્રમાણે લોકો ઉપર ઉપકાર કરી તેઓ પોતાને સ્થાનેથી ઊઠી જે વનમાં પોતે ઊતર્યા હોય ત્યાં જતા હતા અને ત્યાં બીજા શિષ્યો ભોજન કરીને આવે ત્યાંસુધી તે શિષ્યોની રાહ જોતા બહારના ભાગમાં બેસતા હતા. પછી દ્વાર આગળ ઊભા રહી કેટલીક ઉપયોગી બોધપ્રદ સૂચનાઓ આપતા, અથવા તો કોઇક શિષ્યને ધ્યાનનો અમુક વિષય તેની આત્મિક શક્તિ અનુસાર જણાવતા હતા. જ્યારે શિષ્યો ધ્યાન વાસ્તે જતા ત્યારે બુદ્ધ ભગવાન થોડોક સમય આરામ:લેતા હતા: અને જ્યારે શરીરને આરામ મળી રહે કે તરતજ ઊઠી પાસેના મનુષ્યોને કેવી રીતે પોતે મદદ કરી શકે, તેનો વિચાર કરતા હતા. સાંજના ચારપાંચ વાગે પાસેના ગામના કે નગરના લોકો તેઓ જ્યાં ઊતર્યા હોય ત્યાં પુષ્પના ઉપહાર લઇને આવતા હતા. ત્યાં વ્યાખ્યાન કરવાની જગ્યામાં આ પ્રમાણે આવીને બેઠેલા ઉપાસકો વગેરેને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે સત્યનો બોધ કરતા હતા. સંધ્યાકાળે તે લોકો પાછા જતા, ત્યારે તે કેટલીક વખત સ્નાન કરતા હતા અને ધ્યાન વાસ્તે બેઠેલા શિષ્યો બધા તેમની પાસે એકઠા થતા હતા. તેમાંના કેટ-

લોક શિષ્યો પોતાનો અનુભવ જણાવતા, ત્યારે કેટલાક પોતાને પડેલી શંકા પૂછી તેનો પ્રત્યુત્તર માગતા અને કેટલાક સત્યનો બોધ આપવા પ્રાર્થના કરતા હતા. આ પ્રમાણે ધર્મસંબંધી વાર્તાલાપ કરવામાં રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીતી જતો; બાકીની રાત્રિનો કેટલોક ભાગ ધ્યાનમાં પસાર થતો અને કેટલોક ભાગ શાંત નિદ્રામાં જતો. પ્રાતઃકાળ થવા માંડે ત્યારે જાગૃત થઈ જગતના લોકોને પોતાની નજર આગળ ઊભેલા કલ્પી તેમાંથી કોણુ કોણુ મદદ મેળવવા લાયક છે અને તેમને કેવી રીતની મદદ આપી શકાય તેમ છે તેનો વિચાર કરતા હતા. શિયાળા ને ઉનાળાના મળી આઠ માસ સુધી તે જુદે જુદે સ્થળે વિચરતા હતા; પણ વર્ષાઋતુમાં ચાર માસ સુધી તે એકજ સ્થળે રહેતા હતા. આ પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધ સ્વામી પોતાનો સમય નિર્ગમન કરતા હતા.

प्रकरण १० मुं–निर्वाण

શાકચ મુનિ જ્યારથી બુદ્ધ થયા ત્યારથી ઉપર પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે ઉપદેશ આપતા હતા અને અનેક જીવોને દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવતા હતા.

બુદ્ધ ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા તે અગાઉ થોડાં વર્ષ પહેલાં તેમના કાકાનો પુત્ર દેવદત્ત, જે તેમનો શિષ્ય થયો હતો, તેણે સંઘમાં વિક્ષેપ પાડ્યો. દેવદત્ત જ્યારે કૌશાંબિ ગયો, ત્યારે તે નગરના મનુષ્યોએ તેનું અપમાન કર્યું. આ અપમાન સહન નહિ થવાથી તે રાજગૃહી ગયો અને ત્યાં નવો મત સ્થાપવાની તેની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ. બિંબિસાર રાજાના પુત્ર અજાતશત્રુએ રાજગૃહીમાં તેને એક 'વિહાર' બંધાવી આપ્યો. જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહીમાં વેણુવનમાં વર્ષાઋતુ ગાળવા આવ્યા, ત્યારે દેવદત્ત કે જે હજુ પોતાને બુદ્ધનો અનુયાયી કહેવરાવતો હતો, તેણે પોતાના આગેવાનીપણા નીચે નવો અને વધારે સખ્ત નિયમવાળો ધર્મ સ્થાપવા બુદ્ધ ભગવાન પાસે માગણી કરી. બુદ્ધ ભગવાને ના પાડી કે તરતજ તેણે નવો મત સ્થાપવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. થોડાં વર્ષ પછી અજાતશત્રુએ પોતાના પિતા બિંબિસારને મારી નાખ્યો. એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ કામમાં દેવદત્તનો હાથ હતો. આ બનાવથી પોતાના નવીન પંથને સારી સહાય મળશે, એમ તેણે આશા રાખી હતી. બુદ્ધ ભગવાનનો જીવ લેવાને પણ દેવદત્તે કેટલાક પ્રયત્ન કર્યા હતા,

જે સર્વ નિષ્ફળ ગયા હતા. બુદ્ધ ભગવાનને મારવાને મોકલેલા મારાઓ તેમનો અમૃતભર્યો ઉપદેશ સાંભળી શાંત થઇ ગયા અને બુદ્ધના અનુયાયી થયા; ગૃધ્રકૂટ પર્વતની ટોચેથી ગબડાવેલા પત્થરના બે કકડા થઇ બુદ્ધ ભગવાનની બન્ને બાજુએથી ચાલ્યા ગયા, પણ બુદ્ધ ભગવાનને તેથી જરા પણ ઇજા થઇ નહિ. જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહીમાં ભિક્ષાર્થે ફરતા હતા, ત્યારે તેમના સામો ગાંડો મહોન્મત્ત હાથી છૂટો મૂકવામાં આવ્યો હતો, પણ બુદ્ધ ભગવાનના અપૂર્વ શાંતિબળથી તે શાંત થયો અને પગે પડ્યો.

જ્યારે દેવદત્ત કશામાં ન ફાવ્યો ત્યારે તેણે વધારે સખ્ત નિયમોવાળો મત સ્થાપ્યો. તેના માનનારાની સંખ્યા વધવા લાગી અને અજાતશત્રુએ પણ તેને સારી રીતે ઉત્તેજન આપ્યું; પણ થોડા સમયમાં તે દેવદત્ત મરી ગયો. અજાતશત્રુને પોતાનાં પાપકર્મો માટે અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપ થયો, બુદ્ધ ભગવાન પાસે તે ગયો અને શાંતિ અને મુક્તિનો માર્ગ તેમની પાસેથી શીખી બૌદ્ધધર્મને સારો મદદગાર નીવડ્યો. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી મળેલી પહેલી સભાને અજાતશત્રુએ સારો ટેકો આપ્યો હતો.

બુદ્ધ ભગવાને પિસ્તાળીસમી વર્ષાઋતુ વેલુગ્રામમાં ગાળી. ત્યાં તેમને સખ્ત માંદગી આવી; તેમણે જણાવ્યું કે હવે નિર્વાણકાળ સમીપ આવ્યો છે, તેથી બધા શિષ્યોને એકઠા કરીને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યોઃ–

" હે ભિક્ષુકો ! મેં જે ધર્મ પ્રકાશિત કર્યો છે તે સંપૂર્ણ રીતે શીખો, તેને અનુભવમાં મૂકો, તેને ચારે બાજુએ ફેલાવો કે જેથી આ પવિત્ર ધર્મ ચિરકાળ ટકી શકે અને કરોડો મનુષ્યના કલ્યાણનું કારણ થાય. લોકોના લાભને ખાતર, દેવોના ભલાને ખાતર, આ સત્યોનો બોધ આપો. હે ભિક્ષુકો ! ઘણા થોડા સમયમાં તથાગત ચાલ્યા જશે; ત્રણ માસમાં તથાગત આ શરીર છોડી જશે.

મારું જીવન પૂરું થવા આવ્યું છે. હે ભિક્ષુકો ! અપ્રમાદી, વિચારવંત અને શુદ્ધ થજો; તમારા નિશ્ચયમાં દૃઢ રહેજો, તમારાં હૃદય પર નજર રાખો. જે મનુષ્ય કંટાળ્યા વિના ખંતથી આ ધર્મને વળગી રહેશે, તે સંસારસમુદ્ર તરી દુઃખનો અંત અનુભવશે."

આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી બુદ્ધ ભગવાન કુશીનગર તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં પાવાનગર આવી પહોંચ્યા.

ત્યાં ચુંડ નામના કંસારાને ત્યાં ભિક્ષા માગવા ગયા, ત્યારે એમ કહેવાય છે કે, તેણે "સુકર મદ્દવ" (ડુક્કરનું માંસ) ભોજન તરીકે આપ્યું. પણ આ વાત આપણે કબૂલ કરીએ તે પહેલાં બુદ્ધ ભગવાને તે સંબંધમાં જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા, તે પણ આપણે લક્ષમાં લેવા જોઇએ. બુદ્ધ ભગવાને તે ચુંડ નામના કંસારાને કહ્યું: "હે ચુંડ ! તે 'સુકર મદ્દવ' મનેજ આપ અને આ ચોખા તથા રોટલી મારા શિષ્યોને આપ; કારણ કે હું જોઉં છું કે આ પૃથ્વી ઉપર કે મારના દેવલોકમાં કે બ્રહ્મના દેવલોકમાં કે શ્રમણોમાં કે બ્રાહ્મણોમાં કે દેવોમાં કે મનુષ્યોમાં આ ખોરાક ખાઇને પચાવી શકે એવું મારા સિવાય બીજું કોઈ છેજ નહિ." આ શબ્દોજ ખુલ્લી રીતે જણાવે છે કે અહીં ડુક્કરનું માંસ તે સ્થૂળ ખોરાક નથી; કારણ કે તે તો માંસાહારી લોકો સહેલાઇથી પચાવી શકે; માટે અહીં ગુપ્ત અર્થ રહેલો છે.*

તે પછી બુદ્ધ ભગવાન શરીરે નરમ થયા અને કુશીનગર તરફ

* મૂળ પાલીભાષાના શબ્દો "સુકર મદ્દવ" છે. કેટલાક કહે છે કે, આ શબ્દોનો અર્થ 'ડુક્કરનું માંસ' એવો થાય છે. કેટલાક કહે છે કે, તે નામની એક વનસ્પતિ હતી, જેને સકરકંદ કહે છે; જે મહાત્મા પુરુષે આખી જિંદગી માંસાહારના ત્યાગનો બોધ આપ્યો તે પોતે છેવટના પ્રસંગે માંસ ખાય એ કેવળ અસ્વાભાવિક અને નહિ માનવા જેગ છે.

ગયા. રસ્તામાં કુકુષ્ટા નામની નદી આવી, તેમાંથી આનંદે જળ લાવી આપ્યું તે પી, વિશ્રાંતિ લઈ આગળ ચાલ્યા અને કુશીનગરની બહારના ઉદ્યાનમાં આવી ઊતર્યા.

બુદ્ધ ભગવાનનું મરણ સમીપમાં છે એમ જાણી તેમના પ્રિય શિષ્યથી રહેવાયું નહિ. તે તેમનાથી જરા દૂર જઇ રડયો અને બોલ્યો: "હજુ હું પૂર્ણ નથી. મારા વહાલા ગુરુદેવ ચાલ્યા જાય છે"!

બુદ્ધ ભગવાને તેને પાસે બોલાવી આશ્વાસન આપ્યું અને સઘળા પદાર્થોની અનિત્યતા સમજાવી કહ્યું: "હે આનંદ! દુઃખી થઇશ નહિ તેમ રડીશ નહિ. આપણુને પ્રિય અને વહાલી લાગતી વસ્તુઓથી પણ આપણે છૂટા પડવાનું છે, તે શું તું નથી જાણતો? જેનો જન્મ છે, તેનું મરણ પણ છે. ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો નાશ થવો એ એનો ધર્મ છે. હે આનંદ! લાંબા વખતથી તેં મારી સારી સેવા બજાવી છે. ખંતથી આ માર્ગમાં ચાલ્યા કર અને તું પણ જીવનતૃષ્ણા અને અજ્ઞાનબંધનથી છૂટો થઇશ."

આનંદે આંસુ રોકીને પૂછ્યું:

"હે પ્રભો! જ્યારે આપ અદૃશ્ય થશો ત્યારે અમને કોણ ઉપદેશ આપશે?"

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: "આ પૃથ્વી ઉપર આવનાર હું પહેલો બુદ્ધ નથી, તેમ હું છેલ્લો પણ નથી. હું તમને સત્ય શીખવવાને આવ્યો હતો અને મેં આ પૃથ્વી ઉપર સત્યનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું છે. ગૌતમ સિદ્ધાર્થ મરણ પામશે, પણ બુદ્ધ તો જીવતો રહેશે. કારણ કે બુદ્ધ એ સત્ય છે અને સત્ય કદાપિ મરતું નથી. જે સત્યને માને છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તે મારો શિષ્ય છે. હું તેને શીખવીશ, સત્યનો ફેલાવો થશે અને પાંચસો વર્ષ સુધી ધર્મનું રાજ્ય વધ્યા કરશે. પછી અજ્ઞાનરૂપી વાદળ કેટલોક વખત પ્રકાશને ઢાંકી દેશે અને યોગ્ય અવસરે બીજો બુદ્ધ જાગૃત

થશે તે તમને જે સત્યોનો મેં બોધ કર્યો છે, તેજ શાશ્વત સત્યો જગતના કલ્યાણ માટે ફરીથી શીખવશે."

આનંદે પૂછયું: "અમે તેમને શી રીતે ઓળખી શકીશું?" બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: "મારી પછી આવનાર બુદ્ધ મૈત્રેય બુદ્ધના નામથી ઓળખાશે, મારા શિષ્યો જ્યારે સેંકડોની સંખ્યામાં છે, ત્યારે તેના શિષ્યો હજારોની સંખ્યાથી ગણવામાં આવશે."

તે સમયે બુદ્ધ ભગવાનનું શરીર ચળકવા લાગ્યું. તેમણે આનંદને કહ્યું: "આજે મારું મરણ થવાનું છે તેનું આ ચિહ્ન છે." પછી થોડી વાર આરામ લઈ તે ઊઠયા અને શાલવૃક્ષ નીચે ઉત્તર તરફ શિર રાખી સૂતા, વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પ પડવા લાગ્યાં, આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પ વરસવા લાગ્યાં અને દિવ્ય ગીત સંભળાવા લાગ્યાં. બુદ્ધ ભગવાને આનંદને કહ્યું: "મને સંમાન આપવાનો આ માર્ગ ઠીક છે; પણ જે પુરુષ કે સ્ત્રી મારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તે છે, તે મારી વધારે ભક્તિ કરે છે." ઘણા શિષ્યો ત્યાં એકઠા થયા અને દેવો પણ ટોળાંબંધ બુદ્ધ ભગવાનનો નિર્વાણ સમય જાણી આવ્યા.

રાત્રે સુભદ્ર નામનો એક પંડિત બુદ્ધ ભગવાનને મળવા આવ્યો. આનંદે વિચાર્યું કે વાદવિવાદ લાંબો વખત ચાલશે અને તેથી આવી માંદગીમાં તે અસહ્ય થઇ પડશે, તેથી તેણે સુભદ્રને ના પાડી. પણ બુદ્ધ ભગવાનને કર્ણે આ વાત પડી અને શું વાતચીત થતી હતી તે જાણીને સુભદ્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે પૂછયું: "ષડ્દર્શનવાળા ખરું તત્ત્વ જાણે છે કે કેમ?" બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું: "તે સમજાવવાનો કે તે બાબત વાદવિવાદ કરવાનો આ સમય નથી. સાંભળ હું તને મારો સિદ્ધાંત સમજાવું." એમ કહી જણાવ્યું કે, "જે ધર્મ સદ્‌ગુણી જીવન ઉપર આધાર રાખતો નથી, જેનો આદિ શુદ્ધતામાં અને જેનો અંત પ્રેમમાં નથી, તે ધર્મમાં કદાપિ મુક્તિનો માર્ગ જડે નહિ." વગેરે બોધ સાંભળી સુભદ્ર બૌદ્ધધર્માનુયાયી થયો.

તરતજ આનંદને બોલાવીને બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું: "હે આનંદ! તું કદાચ એમ વિચારે કે હવે ગુરુ ગયા, તેથી ધર્મનો અંત આવ્યો; પણ કદાપિ એમ ધારતો નહિ. મારા નિર્વાણ પછી મેં ઉપદેશેલો ધર્મ અને સંઘના નિયમો એજ ગુરુરૂપ થશે." પછી મોટા નાનાનો વિનય કેવી રીતે સાચવવો તે ભિક્ષુકોને સમજાવ્યું અને કોઇને નિયમ સંબંધી, અષ્ટવિધ માર્ગ સંબંધી, અથવા કોઈ પણ સિદ્ધાંત સંબંધી કાંઇ પૂછવું હોય, તો આ વખતે પૂછી લેવાની પરવાનગી આપી, કે જેથી પાછળથી એવી તક ન મળવા માટે દિલગીરી ન થાય. કોઈએ પ્રશ્ન ન પૂછ્યો. ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને સૌથી છેલ્લા શબ્દો આ પ્રમાણે કહ્યાઃ

"હે ભિક્ષુકો! ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વસ્તુઓ નાશધર્મવાળી છે. માટે ઉદ્યોગથી તમે તમારું નિર્વાણ મેળવી લો." આ શબ્દો બોલી થોડી વાર તે બેભાન જેવી સ્થિતિમાં જણાયા અને તેમના આત્માએ આ સ્થૂલ ઉપાધિ છોડી નિર્વાણનો અનુભવ કર્યો.

કુશીનગરના મલ્લ રાજાઓએ, રાજાઓના પણ રાજા એવા બુદ્ધ ભગવાનના શરીરને ઉચિત ઠાઠમાઠ સાથે તથા સુગંધી દ્રવ્યોની સામગ્રી સાથે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. શિષ્યો બુદ્ધ ભગવાનનાં હાડકાં તથા રાખ સુગંધી પુષ્પ સાથે એક પાત્રમાં મૂકી નગરમાં લઈ ગયા. આ 'મહાન ગુરુ'ના નિર્વાણના સમાચાર સાંભળી રાજગૃહના અજાતશત્રુ, વૈશાલીના લિચ્છીવ લોકો, કપિલવસ્તુના શાકચ લોકો, અલકાપુરીના બુલી લોકો, રામગ્રામના કોલી લોકો અને પાવાના મલ્લ લોકો વગેરે ભક્તો અત્યંત ભક્તિ તથા સંમાન સાથે રાખ લઇ ગયા અને તેને એક ધાતુના પાત્રમાં મૂકી, જમીનમાં દાટી, તેના ઉપર સ્તૂપ ચણાવવામાં આવ્યાં. આ પ્રમાણે પવિત્રમાં પવિત્ર જીવનનો અંત આવ્યો. મહાપરિનિર્વાણસૂત્ર કહે છે કે, "નમસ્કાર કરો, હજારો વર્ષોમાં આવા બુદ્ધ મળવા દુષ્કર છે!"

प्रकरण ११ मुं–बुद्ध महात्मानी उपदेशपद्धति

બુદ્ધ ભગવાનનું પરમપવિત્ર શાંત અને પરોપકારમય જીવનચરિત્ર પૂર્ણ કરીએ, તે અગાઉ તેમની બોધ આપવાની શૈલિના સંબંધમાં થોડું લખવામાં આવે તે ઉચિતજ ગણાશે. તેઓ હમેશાં સાંભળનાર પાત્રની યોગ્યતાનો વિચાર કરીનેજ જવાબ આપતા હતા. સામાન્ય મનુષ્યોને જ્યારે બોધ આપવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે તે સત્ય સમજાવવાને ઉપમાઓ, વાર્તાઓ, દંતકથાઓ, ઐતિહાસિક બનાવો, કહેવતો અથવા પોતાનો તેમજ સાંભળનારના પૂર્વજન્મના બનાવો વગેરેનો આશ્રય લેતા. આ જગતમાં દરેકને વાસ્તે મરણ છે, એ સિદ્ધાંત કિસાગોતમીને સમજાવવાને સરસવના દાણા લાવી આપવા બાબતનું દૃષ્ટાંત પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. એવાં ઘણાં દૃષ્ટાંત આપી શકાય. પણ સ્થળસંકોચને લીધે ફક્ત એકજ દૃષ્ટાંત અત્રે આપવામાં આવે છે. મગધદેશના દક્ષિણ ભાગમાં (દક્ષિણગિરિ ઉપર) જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન રહેતા હતા, ત્યારે એક દિવસ તે એકનાલ નામના ગામમાં હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને ગયા. ભારદ્વાજ નામનો પૈસાદાર બ્રાહ્મણ ખેતરમાં મજૂરી કરતા લોકો ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. બુદ્ધ ભગવાનને જોઈને કેટલાક મજૂરો ઊઠયા અને વંદન કર્યું, પણ ભારદ્વાજ ઠપકો આપતો હોય તેમ બોલ્યોઃ "હે શ્રવણ! હું હળ ખેડું છું અને વાવું છું અને પછી જે ફળ

આવે તે ખાઉં છું. જો તમે પણ ખેડવાની અને વાવવાની મહેનત લેતા હો તો કેવું સારું!"

બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: "હે બ્રાહ્મણ! હું પણ ખેડું છું અને વાવું છું તેમજ ખેડ્યા અને વાવ્યા પછી જે ફળ મળે છે તે ખાઉં છું."

બ્રાહ્મણે પૂછ્યું: "જો તમે ખેડતા અને વાવતા હો તો તેની નિશાની કયાં છે? તમારા બળદ, બીજ અને હળ કયાં છે?"

આ ઉપરથી શાકય પ્રભુએ જવાબ આપ્યો: "હું શ્રદ્ધારૂપી બીજ વાવું છું; ભક્તિરૂપી વરસાદ તે બીજને પલાળે છે; વિનયરૂપી હળનું લાકડું છે; મન તે ધૂંસરીનું બંધન છે; અપ્રમત્તદશા તે હળનો લોઢાનો ભાગ છે; સત્યથી તે હળ બંધાય છે અને દયાથી તે છૂટું કરી શકાય છે. શક્તિ તે મારા બળદો છે; માયારૂપી નકામા છોડવા કાઢી નાખી ખેડવાનું કામ થાય છે. તેનો પાક નિર્વાણનું અમૃતફળ છે અને આ રીતે ખેડવાથી સર્વ દુઃખનો અંત આવે છે." તરતજ તે બ્રાહ્મણે શાકય મુનિના પાત્રમાં ખીર રેડી અને કહ્યું: "હે શ્રમણ! આ ખીરનું ભોજન કરો. ખરેખર તમે ખેડૂત છો; તમે એવી ખેતી કરો છો કે જેનું ફળ અમરતાના રૂપમાં મળે છે."

જ્યારે જ્યારે કાંઈ ઠપકો આપવાનો અથવા કાંઈ સાર બતાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પોતાના અને તે પુરુષોના પૂર્વભવો તે કહેતા હતા; આવી પૂર્વભવોની વાતોને બુદ્ધધર્મમાં જાતક વાર્તાઓ કહેલી છે, પણ આ સર્વ કરતાં પણ તેમનો પોતાનો પ્રભાવ લોકોને બૌદ્ધધર્મી બનાવવામાં અસાધારણ કારણભૂત હતો; જ્યારે તે કોઈ સાથે વાત કરતા, ત્યારે લોકો અંજાઇ જતા. શું કેવળ શબ્દોથીજ અંગુલીમાલ નામનો મોટો લૂંટારો અથવા આલવી ગામનો મનુષ્યોનો આહાર કરનાર ક્રૂર મનુષ્ય બદલાઇ ગયા હશે? તેમની છાયા તળે એકવાર પણ જે આવ્યા તે હમેશને માટે તેમના થઈ રહેતા

હતા. જે તેમને મળતા તે તેમની મૈત્રી (પ્રેમ) ને વશ થતા અને જેઓ તેમને જાણતા તે સદાને માટે તેમના ભક્ત થઇ રહેતા.×

× બુદ્ધ ભગવાન વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે, સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની ભાષામાં તેમનો ઉપદેશ સમજી જતા હતા. તેમના ચૈતન્યનો પ્રભાવ શ્રોતાવર્ગ ઉપર અપૂર્વ હતો. તેમનું 'ઓરા' (તેજ) એટલું વિશાળ હતું કે, આખા વન સુધી તે વિસ્તરતું હતું. આ કારણથી તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવનાર સઘળા લોકો તેમના આ 'ઓરા' ની અસર તળે આવતા. તેમના આ ઓરાનો પ્રકાશ જોઇ ઊંચા દેવો પણ ત્યાં આવતા અને તેઓ પણ આ લોકોને સત્યના બોધની અસર કરવામાં સહાયભૂત થતા હતા. જ્યારે આપણે પવિત્ર ધર્મગ્રંથોમાં સાંભળીએ છીએ કે, એક વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી સેંકડો મનુષ્યો અર્હત્ જેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા, ત્યારે આ વાત જાણવાથી આપણને કાંઇ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. હિંદુસ્તાનના તે ભાગમાં જન્મેલા મનુષ્યોમાંના ઘણાખરા પૂર્વભવોમાં બુદ્ધના સંબંધમાં આવેલા હતા અને બુદ્ધને સર્વજ્ઞાન થાય તે પછી તેમનો બોધ સાંભળવાનો ઉમદા લાભ મળે તે હેતુથી તે સર્વ ત્યાં જન્મ્યા હતા.

આ બાબત અતીંદ્રિય વિષયને લગતી છે, પણ જેઓની દૃષ્ટિ કેવળ આ સ્થૂળ ભુવનને લગતી હતી, તેઓ પણ બુદ્ધ ભગવાનને અસાધારણ પ્રભાવવાળા અને અલૌકિક સૌંદર્યવાળા રાજકુમાર તરીકે ગણતા હતા. તે તેમના કહેવાનો અર્થ ખુલ્લા શબ્દોમાં અને સ્પષ્ટતાથી કહેતા હતા. તે વખતના ચાલતા ધર્મના ગુરુઓ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપવાનું અને દેવોને બલિદાન આપવાનું શીખવવા ઉપરાંત ઘણો થોડો બોધ આપતા હતા. પણ આ નવા ધર્મગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો કે, દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો માર્ગ ઉમદા અને પવિત્ર જીવન છે; પશુઓનું બલિદાન આપવાનું નથી, પણ પાશવવૃત્તિઓનો ભોગ આપવાની જરૂર છે; અને બાહ્ય ક્રિયાઓ કરતાં, જીવનની શુદ્ધતા વધારે ઉપકારક અને વધારે સુખપ્રદ છે.

કોઇને પણ આ ધર્મ તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ માનવાને આગ્રહ કરવામાં આવતો ન હતો. લોકોની બુદ્ધિ અને અંતઃકરણ જો કબૂલ કરે તોજ અમુક સિદ્ધાંત સત્ય તરીકે માનવો, એવો બુદ્ધ ભગવાને ખુલ્લા શબ્દોમાં બોધ કર્યો છે.

" કોઇએ કહ્યું હોય તે ઉપરથી, અથવા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી દંતકથાઓ ઉપરથી, અથવા લોકોમાં ઊડતી વાતો ઉપરથી તેમજ ઋષિઓએ લેખો લખેલા છે માટે તે લેખો ઉપરથી, અથવા કોઈ દેવે પ્રેરણા કરી હોય એવા ભ્રમ ઉપરથી, અથવા કોઇ માની લીધેલી બાબતને લીધે આવેલા અનુમાન ઉપરથી, અથવા ઉપમાને લીધે સારું લાગતું હોય તે ઉપરથી, અથવા તો આપણા ગુરુઓની કે શિક્ષકોની સત્તા ઉપરથી, કોઈ પણ બાબતને માની લેતા નહિ; પણ જ્યારે કોઈ લેખ, સિદ્ધાંત અથવા કહેવત આપણી બુદ્ધિ તથા અંતઃકરણ કબૂલ કરે ત્યારેજ તે સત્ય તરીકે સ્વીકારવાં."

प्रकरण १२ मुं–श्रीबुद्धनो उपदेश

બુદ્ધ મહાત્માએ ઉપદેશેલા ધર્મના સિદ્ધાંતો યથાર્થ રીતે આપણા સમજવામાં આવે, તે માટે કેટલાક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપવી જરૂરી છે; કારણ કે તે શબ્દોના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલા જુદા અર્થોને લીધે ઘણી ગેરસમજૂત ફેલાયલી છે. જે એક શબ્દના સંબંધમાં અતિશય ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે, તે શબ્દ 'નિર્વાણ' છે. 'નિર્વાણ'નો અર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો 'હયાતીનો આત્યંતિક વિનાશ' અથવા 'ચૈતન્યનો વિનાશ' એમ કરે છે, પણ આ અર્થ વાસ્તવિક નથી. કારણકે 'નિર્વાણ' એ ચૈતન્યના અતિશય વિકાસરૂપ છે અને તે વિકાસદ્વારા આપણા સૂર્યમંડળની હદમાં તે આત્મા સર્વજ્ઞતા મેળવે છે. 'સર્વ પ્રકારના સ્થૂળ જીવનનો તેમજ આ સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં મળી આવતી દરેક વસ્તુ તરફની તૃષ્ણાનો નાશ' આવો અર્થ 'નિર્વાણ' શબ્દથી સૂચવાય છે ખરો અને પ્રાયઃ આ કારણને લીધેજ 'નિર્વાણ' એ શબ્દનો 'આત્યંતિક વિનાશ' એમ અર્થ કરવામાં આવ્યો હશે. પણ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિના બનેલા રૂપોવાળા જગતમાંથી અસ્તિત્વનો વિનાશ થવો, તેનો અર્થ એવો નથી કે ઉચ્ચ ચૈતન્યપ્રદેશમાં પણ આત્માનો નાશ થાય છે; કારણ કે આપણા અનુભવમાં જે આકારો આવી શકે છે, તેવા આકારો જ્યાં નથી, તેવા આત્માનાજ પ્રદેશમાં આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે. નિર્વાણ એ એવી આત્માની પરમદશા છે કે, તેનો અનુભવ

કરનારા ઋષિઓ પણ તેને શબ્દદ્વારા વર્ણવી શકે નહિ. આ કારણથીજ જ્યારે બુદ્ધદેવને નિર્વાણ વિષે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે પોતે મૌન રહ્યા હતા.

"જો કોઇ એમ શીખવે કે 'નિર્વાણ' એટલે 'નાશ પામવું' તો તું તેમને જણાવજે કે તેઓ જૂઠું બોલે છે; જો કોઇ એમ શીખવે કે 'નિર્વાણ' એટલે 'જીવવું' તો તેમને જણાવજે કે તેઓ ભૂલ કરે છે." આપણે સામાન્ય રીતે જે અર્થમાં 'નાશ પામવું' અથવા 'જીવવું' સમજીએ છીએ, તેવા 'નાશ' કે 'જીવન' થી નિર્વાણનો ખ્યાલ પામવો દુર્લભ છે. પથ્થરમાં રહેલા ચૈતન્યમાં ને આપણી અંદર પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યમાં જેટલું અંતર છે, તેના કરતાં પણ આપણા ચૈતન્યમાં અને 'નિર્વાણદશા' પ્રાપ્ત કરનારના ચૈતન્યમાં મોટું અંતર છે. જે બાબત બુદ્ધદેવ પણ મૌન રહ્યા હતા એવી ચૈતન્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને 'વિનાશ'ના અર્થમાં સમજવી, તે વેદાંતીઓ બ્રહ્મને 'નેતિ નેતિ' શબ્દથી જણાવે છે, માટે બ્રહ્મ નથી, એમ માનવા બરાબર છે.

હવે 'બુદ્ધ' એ કોણ? એ વિચારીએ. એક મહાન આત્મા જે આ સૃષ્ટિ પર અનેક જિંદગીનો અનુભવ મેળવીને સામાન્ય મનુષ્યજાતિ કરતાં ઘણે ઊંચે દરજ્જે ઉન્નતિક્રમમાં ચડેલો છે અને પરમ તત્ત્વ સાથે જ્ઞાન સહિત ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થયેલો છે, તેને હિંદુ અને બૌદ્ધધર્મ 'બુદ્ધ' એટલે 'બોધ પામેલો' એ તરીકે ગણે છે; પણ 'નિર્વાણ' પ્રાપ્ત કરનાર અને 'બુદ્ધ' એ બે વચ્ચે પણ વળી અંતર છે. જેણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તે આત્મા કરતાં પણ બુદ્ધની દશા વધુ માનવતી છે. નિર્વાણદશા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે દયાસાગર મહાન આત્મા મનુષ્યજાતિરૂપ પોતાના નાના બંધુઓના કલ્યાણ અર્થે નિર્વાણના સુખનો ભોગ આપીને, મનુષ્યજાતિને મદદ આપી શકાય તેવી સ્થિતિમાં રહે છે, તેને 'બુદ્ધ' કહે છે.

બૌદ્ધધર્મના પાયારૂપ બે સિદ્ધાંતો છે; તે સિદ્ધાંતોનાં નામ 'કર્મ' અને 'પુનર્જન્મ' છે. તે બે સિદ્ધાંતો વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ, કારણ કે તે બાબતના જ્ઞાન સિવાય બૌદ્ધધર્મના તત્ત્વની સમજણ પડવી અશકય છે. બૌદ્ધધર્મ પ્રતિપાદન કરે છે કે, જીવાત્મા અથવા વ્યક્તિ નિત્ય છે; તે સાથે એમ પણ સ્થાપન કરે છે કે, પ્રથમની ઉપાધિએ મૂકેલું બીજ, જેને 'સ્કંધ' કહેવામાં આવે છે, તેમાંથી અસંખ્ય ઉપાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉપાધિઓનાં જન્મમરણ પણ થાય છે. ઘણીવાર જીવને અથવા નિત્ય તત્ત્વને મણકાની અંદર પરોવેલા સૂત્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે અને ઉપાધિ તે મણકારૂપ છે. અથવા વધારે સારું દૃષ્ટાંત લઇએ તો જે છોડવાઓ ભોંયની અંદર ચાલે છે, દરેક વસંતઋતુમાં થડ અને પાંદડાં પ્રકટ કરે છે અને જેનાં પાંદડાં વગેરે શિયાળો આવતાં નાશ પામી અદૃશ્ય થાય છે, તે છોડવાઓનાં મૂળ સાથે જીવને સરખાવી શકાય અને ઉપરનાં પાંદડાં તથા થડને ઉપાધિ સાથે સરખાવાય. આ મૂળ અદૃશ્ય પણ સ્થાયી છે અને તે કારણથીજ તે મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થતા છોડવાઓ એકબીજા સાથે જોડાય છે અને તે છોડવાઓરૂપ ઉપાધિ દૃશ્ય તેમજ અનિત્ય છે. આ ઉપાધિની અનિત્યતા ઉપર એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે, જુદી જુદી ઉપાધિઓને જોડનાર સ્થાયી તત્ત્વ (આત્મા) જેવી વસ્તુજ નથી એમ કેટલાક માનવાને દોરાય છે, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જણાય છે કે બૌદ્ધધર્મ અનાત્મવાદી નથી.

આ 'પુનર્જન્મ'ના નિયમની સાથે સ્થાયી સંબંધ ધરાવતો અને પુનર્જન્મના નિયમમાંથીજ ફલિત થતો કર્મનો નિયમ છે. મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો નિયંતા છે અને જેવું મનુષ્ય વાવશે તેવું લણશે, એ આ નિયમનો ટૂંકમાં સાર છે. જેવી રીતે પુરુષની પાછળ તેની છાયા જાય છે, તેવીજ રીતે સારા કામનું ફળ તેની પાછળ

જાય છે અને જેવી રીતે બળદની પાછળ ગાડીનું પૈડું ચાલે છે, તેવીજ રીતે ખરાબ કામનું ફળ તેની પાછળ આવે છે.

સર એડવિન આર્નોલ્ડના શબ્દોમાં "કર્મ"નો નિયમ આ પ્રમાણે છે:—

"દરેક મનુષ્યનું જીવન તેના પૂર્વજન્મોનાં આચરણનું પરિણામ છે; ઘણા કાળ પૂર્વે કરેલાં અશુભ કૃત્યો શોક અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ ભૂતકાળનાં શુભ કાર્યો આનંદ આપનાર બને છે. મનુષ્ય પોતે વાવેલું લણવા પાછો આવે છે."

જન્મમરણના ચક્રની ધરી આંસુની બનેલી છે અને તેની નાભિ શૂન્યની બનેલી છે. તે ચક્રમાંથી મનુષ્ય કેવી રીતે મુક્ત થઇ શકે તે શીખવવું. મનુષ્ય પોતાનાજ ભવિષ્યનો રચનાર છે, અથવા તેનું ભવિષ્ય તેના પોતાનાજ હાથમાં છે એમ જણાવવું. આનો ખ્યાલ આવ્યા પછી મનુષ્યે કેવાં પ્રકારનાં કાર્યો તથા વિચારો કરવા કે જે પુનર્જન્મના કારણને સહાયભૂત થાય નહિ અને ભૂતકાળનું કર્મ ખપી જતાં મનુષ્ય મુક્તિ-નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે; આ શીખવવું-આમાંજ બૌદ્ધધર્મનો સાર સમાયેલો છે.

સર્વ મનુષ્યોને શુદ્ધ વિચાર કરવાનું અને પોતાના ખુદ શિષ્યોને ધ્યાન કરવાનું બુદ્ધદેવ ભાર દઇને જણાવતા હતા, તેનું કારણ પણ આજ હોવું જોઇએ, એમ આપણને જણાય છે. કાર્ય કરતાં પહેલાં વિચાર ઉદ્ભવે છે; વિચાર તે કાર્યનો નિયંતા છે. મનુષ્યની ઉન્નતિમાં, તેનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવવામાં અને તેનું ભવિષ્ય નિર્માણ કરવામાં ઉત્તમ વિચાર એ ઘણુંજ પ્રબળ સાધન છે. પાશ્ચાત્ય લોકોમાં તથા તેમના સંસર્ગને લીધે આપણા લોકોમાં સ્થૂળ શરીરની બાહ્ય પ્રવૃત્તિને અગત્યની ગણવાની અને સ્પષ્ટ તેમજ નિયમિત વિચારને, તેમજ લાંબા કાળ સુધી કરેલા ધ્યાનને ગૌણ માનવાની જે ટેવ પડી ગઈ છે, તેમને સારુ બૌદ્ધ-

ધર્મનું આ શિક્ષણ ઘણુંજ લાભકારક અને ઉપયોગી છે.

બૌદ્ધધર્મનો મૂળ-મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખો અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મનુષ્યની ઉન્નતિનું અને સુખનું રહસ્ય અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં અને જ્ઞાન મેળવવામાં સમાયેલું છે. "નિયમ રાજ્યની સ્થાપના" (અથવા ડૉ. હીસ ડેવિડ્ઝના શબ્દોમાં કહીએ તો "ધાર્મિક જીવનના રાજ્યની સ્થાપના" "ધર્મચક્રપ્રવર્તન") એ નામના બુદ્ધદેવના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે "અષ્ટ વિધ ઉત્તમ માર્ગ" એ નામના મધ્યમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વ પાપ અને દુઃખ જેનું મૂળ અજ્ઞાન છે, તેમાંથી મનુષ્યો મુક્ત થઇ શકે એમ દર્શાવ્યું છે.

આ પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાન-સંવાદ ડૉ. હીસ ડેવિડ્ઝના માનવા પ્રમાણે તે વખતે જેવું કહેવામાં આવ્યું હતું, તેવુંજ શબ્દશઃ આપણને મળી આવેલું છે.

બુદ્ધ કહે છેઃ "હે ભિક્ષુકો! જેઓ સંસાર બહાર નીકળી પડયા છે, તેઓએ બે એકદેશીય-ઐકાંતિક બાબતો આદરવી નહિ; એક બાજુએ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોની-તેમાં મુખ્યત્વે મૈથુનાભિલાષની-આસક્તિવાળું જીવન આદરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે પ્રમાણે વર્તવું તે નીચ, અધમ અને સંસારપ્રપંચમાં મગ્ન થયેલાને વાસ્તે છે; વળી તે અયોગ્ય અને સ્થાયી લાભ વિનાનું છે. તેમજ બીજી બાજુએ દેહકષ્ટ કરી આત્માને ગ્લાનિ પમાડવી તે રીત પણ આદરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે આ રીત પણ દુઃખદાયક, અયોગ્ય અને સ્થાયી લાભ વિનાની છે. હે ભિક્ષુકો! આ બે પ્રકારના એકદેશીય માર્ગનો અનાદર કરનારો તથાગતે (બુદ્ધે) શોધેલો મધ્ય માર્ગ છે. તે માર્ગ ચક્ષુને ઉઘાડે છે, જ્ઞાન આપે છે અને તે મનની શાંતિ, ઉચ્ચ જ્ઞાન, સંપૂર્ણ બુદ્ધતા આપી નિર્વાણ ભણી લઈ જાય છે

અને તે મધ્ય માર્ગ કયો છે? ખરેખર તે 'અષ્ટવિધ ઉત્તમ માર્ગ' નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(૧) શુદ્ધ વિચારો (વહેમ અને અજ્ઞાનરહિત).

(૨) શુદ્ધ અભિલાષા (ઉચ્ચ અને બુદ્ધિશાળી તેમજ અર્હંત પુરુષોને યોગ્ય).

(૩) શુદ્ધ વાણી (દયાળુ, નિષ્કપટી અને સત્યમય).

(૪) શુદ્ધ આચાર (શાંતિયુક્ત, પ્રમાણિક અને પવિત્ર).

(૫) શુદ્ધ વૃત્તિ–ઉદરનિર્વાહ (કોઈ પણ જીવતા પ્રાણીને ઇજા અથવા ભય ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય).

(૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન (આત્મકેળવણી તેમજ આત્મસંયમમાં).

(૭) શુદ્ધ અપ્રમત્તતા. (મન સાવધ તેમજ નિરીક્ષક હોવું જોઇએ).

(૮) શુદ્ધ અત્યાનંદ (જીવનની સત્યતાને લગતી ઊંડી સમાધિમાં મળે છે તે).

"હે ભિક્ષુકો! દુઃખને લગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ– જન્મ દુઃખમય છે, તેમ જરા પણ છે; રોગ દુઃખકર છે, તેમ મરણ પણ છે; અરુચિકર વસ્તુનો સંયોગ દુઃખકર છે, તેમજ રુચિકર વસ્તુનો વિયોગ પણ છે; અને કોઈ પણ અસંતુષ્ટ ઇચ્છા પણ દુઃખકર છે. ટૂંકામાં મમત્વભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા 'પંચ સ્કંધો' દુઃખકર છે.

"હે ભિક્ષુકો! દુઃખની ઉત્પત્તિને લગતું ઉત્તમ સત્ય આ પ્રમાણે છેઃ જે તૃષ્ણા પુનર્જન્મનું કારણ છે, જે તૃષ્ણા ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોની સહચારિણી છે અને જે તૃષ્ણા એક વખત આ સ્થળે અને અન્ય સમયે બીજે સ્થળે સંતોષ શોધે છે, તે તૃષ્ણામાંથી દુઃખ

ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિકારતૃપ્તિની તૃષ્ણા અને ભવિષ્યજીવનની તૃષ્ણા આ દુઃખનાં કારણો છે. (વિષયેચ્છા, જીવનેચ્છા અને જીવનઅભિમાન આ ત્રણ પણ કારણો છે.)

"હે ભિક્ષુકો! દુઃખના વિનાશને લગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા રહે નહિ એવી રીતે તૃષ્ણાનો નાશ કરવામાં દુઃખનો અંત આવે છે. તે વાસ્તે તે તૃષ્ણાને દૂર કરવી, તેનો ત્યાગ કરવો, તેમાંથી મુક્ત થવું અને ફરીથી તેને હૃદયમાં દાખલ થવા દેવી નહિ. હે ભિક્ષુકો! દુઃખના નાશના માર્ગ ભણી લઇ જનાર ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છે; ખરેખર તે 'ઉત્તમ અષ્ટવિધ માર્ગ છે.'"

આ ઠેકાણે ઉપર જણાવેલા તે માર્ગના આઠ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વાર તેમનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.:—

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધા
(૨) શુદ્ધ વિચાર
(૩) શુદ્ધ વાણી
(૪) શુદ્ધ સિદ્ધાંત
(૫) ઉદરનિર્વાહનાં શુદ્ધ સાધનો
(૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન
(૭) શુદ્ધ સ્મરણશક્તિ
(૮) શુદ્ધ ધ્યાન

વળી બીજી રીતે તેનું આ પ્રમાણે ભાષાંતર થઇ શકે છેઃ—

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધા
(૨) શુદ્ધ આશયો
(૩) શુદ્ધ વાણી
(૪) શુદ્ધ આચાર
(૫) ઉદરનિર્વાહનાં શુદ્ધ સાધનો
(૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન
(૭) શુદ્ધ અપ્રમત્તતા
(૮) શુદ્ધ ધ્યાન

ઉપર જણાવેલાં ભાષાંતરોમાંથી ગમે તે શબ્દો આપણે ગ્રહણ કરીએ તોપણ વિચારશ્રેણિ તો એકજ પ્રકારની છે.

પ્રથમ શુદ્ધ સત્યનું જ્ઞાન; તે પછી શુદ્ધ વિચારો; અને તે વિચારોને લીધે પોતે તેમજ પોતાના સંબંધમાં આવતા સર્વ જીવ પ્રત્યે શુદ્ધ વાણી અને શુદ્ધ કર્મ; અને તે પછી ત્રણ પ્રકારની આત્મકેળવણીઃ—(૧) શારીરિક કેળવણી (શુદ્ધ ઉદ્યોગ) (૨) માનસિક કેળવણી (અપ્રમત્તતા) અને (૩) આધ્યાત્મિક કેળવણી (ધ્યાન).

બૌદ્ધધર્મનાં સર્વ પવિત્ર પુસ્તકોનો સાર એકજ સૂત્ર અથવા શ્લોકમાં આવી જાય છે અને તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"સર્વ પ્રકારનાં પાપ કરતાં અટકવું, સદ્ગુણ મેળવવા; પોતાના હૃદયને શુદ્ધ બનાવવું-આ બૌદ્ધનો ધર્મ છે."

પંચમહાવ્રતો ('પંચશીલ') જે બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓને પાળવાનાં છે, તે સર એડવિન આર્નોલ્ડે કવિતારૂપે નીચે પ્રમાણે પ્રદર્શિત કર્યાં છેઃ—

અહિંસા—દયા ધર; કોઇને મારતો નહિ, ઉન્નતિક્રમના માર્ગપર ચાલતા શૂદ્રમાં શૂદ્ર પ્રાણીનો પણ તું વધ કરતો ના.

અસ્તેય—ઉદારતાથી આપવું અને લેવું, પણ પારકી વસ્તુ બીજા પાસેથી લોભથી, જોરથી કે કપટથી લેવી નહિ.

સત્ય—જૂઠી સાક્ષી પૂરવી નહિ, કોઇને માથે આળ ચડાવવું નહિ; જૂઠું બોલવું નહિ; સત્ય તે આંતરશુદ્ધિની વાણી છે.

મદ્યમાંસનિષેધ—જે વસ્તુઓ અને પ્રવાહી પદાર્થો મનુષ્યોને મદોન્મત્ત બનાવે છે તેનો ત્યાગ કર, શુદ્ધ મન અને શુદ્ધ શરીરને સોમપાનની જરૂર નથી.

બ્રહ્મચર્ય—તારા પાડોશી (અન્ય કોઇ પણ) ની સ્રીને અડવું નહિ. તેમજ અયોગ્ય અને અન્યાયયુક્ત શારીરિક પાપ આચરવાં નહિ.

આ "પંચશીલ"—એટલે પાંચ મહાવ્રતો નીચે પ્રમાણે તેમના દેવાલયમાં બૌદ્ધો ઉચ્ચારે છેઃ—

(૧) હું પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

(૨) હું ચોરી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

(૩) હું અસત્ય નહિ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

(૪) હું પરસ્રી સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

(૫) હું માદક પદાર્થો અને આળસ ઉત્પન્ન કરે તેવી વસ્તુઓ નહિ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

આ ઉપરથી દરેક મનુષ્યને જણાશે કે, 'સર્વ પ્રકારની જિંદગી પવિત્ર છે' તે વાત આ અતિશય વિખ્યાતિ પામેલા ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે અને બૌદ્ધધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકોમાં સર્વ પ્રાણીઓને જીવવાનો હક છે, એમ માનવાની અનિવાર્ય ફરજ દર્શાવવામાં આવી છે; અને સર્વ જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાની લાગણીથી વર્તવાની ફરજ પણ અગત્યની ગણવામાં આવી છે. બુદ્ધના શિક્ષણ પ્રમાણે જે દુર્ગુણોને લીધે મનુષ્ય 'સંઘ' બહાર થાય, તે દુર્ગુણોના વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે અને આ દુર્ગુણોમાં જીવતાં પ્રાણી પ્રત્યે દયા નહિ બતાવવાના દુર્ગુણને મુખ્ય પદ આપવામાં આવ્યું છે; અને જે મનુષ્ય સાધુના ગુણ સિવાય સાધુપણાનો ડોળ ઘાલે છે તે અધમમાં અધમ, સંઘ બહાર કાઢવા યોગ્ય છે અને સર્વ ભુવનોમાં તેને 'ચોર' ગણવામાં આવે છે; સાધુના દશ પ્રકારના ધર્મ અથવા "દશશીલ" નામના પુસ્તકમાં ભિક્ષુકો–ધર્મ સંઘના સભાસદોનાં કર્તવ્યનું વર્ણન આપેલું છે અને તેઓને

જિંદગી ઉપર નિગ્રહ મેળવવાને અને તેને કેળવવાને ઘણાં વ્રત અને નિયમો પાળવા પડે છે.

બુદ્ધે પોતાના જીવન–સમયમાંજ ભિક્ષુકો અને શિષ્યોનો એક 'સંઘ' સ્થાપ્યો; અને તે 'સંઘ' ને તેમણે સમગ્ર મનુષ્યજાતિને સ્પષ્ટ રીતે ઉપયોગમાં ન આવે તેવું વધારે ઉચ્ચ અને અધ્યાત્મ-વિદ્યાને લગતું ગુપ્ત શિક્ષણ આપ્યું, એમ માનવાને સબળ કારણો છે. કારણ કે તે તો ખુલ્લું છે કે ઉપર જણાવેલું નૈતિક શિક્ષણ ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું હોય, તોપણ ફક્ત તે શિક્ષણ 'નિર્વાણ' શબ્દથી સૂચવેલી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના ઉચ્ચ પગથિયા પર મનુષ્યને લઇ જવાને શક્તિમાન થશે નહિ. વધારે જ્ઞાન તેણે મેળવવું જોઇએ; અથવા જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ જે ગુપ્તજ્ઞાની (દીક્ષિત) ગુરુ અથવા અર્હતનો ખાસ ગુણ છે, તે જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ તેણે મેળવવી જોઇએ. જગતના સર્વ ધર્મસંસ્થાપકોની સર્વત્ર આવીજ રીત હતી.

હવે આ ગુપ્ત જ્ઞાન અથવા મુમુક્ષુના 'માર્ગ'' નાં નાનાં તેમજ મોટાં પગથિયાંનું જ્ઞાન તેમજ તે 'માર્ગ'' પર ચાલવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખનારામાં જોઇતા વિવિધ ગુણોનું જ્ઞાન 'ગુપ્ત મદદગારો' એ નામના ગ્રંથને આધારે નીચે પ્રમાણે છે. મુમુક્ષુની પ્રથમની અદીક્ષિત અવસ્થાનાં પાંચ પગથિયાં છે, પણ પૂર્વ તરફના ઘણા ધર્મ-પુસ્તકોમાં તે શુદ્ધ માર્ગને લગતાં હોય એમ ગણવામાં આવ્યું નથી અને તેને લીધે આ વિષય સંબંધીના પૂર્વ તરફના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતાં મુખ્ય અને ગૌણ વિભાગના દરજ્જાનો ફેરફાર શોધતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

પ્રથમ પગથિયું "મનોદ્વારાવજ્જન" અથવા મનનાં દ્વાર ઉઘાડવાં તે છે; જ્યારે મનનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે ત્યારે તેને લીધે કેવળ ઐહિક ઇચ્છાઓની અનિત્યતા અને નિરર્થકતાની તે જિજ્ઞા-

સુને દૃઢ ખાતરી થવા માંડે છે અને તે જિજ્ઞાસુ અનન્ય નિષ્ઠાથી અધ્યાત્મ–માર્ગ ભણી વળે, તે પહેલાં આવી ખાતરી જરૂરની છે, તે તો સ્પષ્ટ છે. આ ગુણને હિંદુઓ 'વિવેક' નામથી ઓળખે છે.

બીજું પગથિયું "પરિક્કમ" અથવા કાર્ય વાસ્તે તૈયારીનું છે. અહીંયાં મનુષ્ય પૂર્વ દેશના ધર્મગ્રંથો જણાવે છે, તેમ કાર્યના ફળના ઉપભોગની આશા વિના તેમજ બદલા કે શિક્ષાની અપેક્ષા વિના શુભ ખાતરજ શુભ કર્મ આચરે છે; આ ગુણને વેદાંતમાં વૈરાગ્યનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજું પગથિયું "ઉપચાર" છે. તેનો અર્થ ધ્યાન અથવા ચારિત્ર્ય છે. હિંદુધર્મમાં જેને "ષટ્ સંપત્તિ" કહે છે, તે ગુણો મેળવવાનું આ સ્થાન છે. તે ગુણો નીચે પ્રમાણે છેઃ–(૧) શમઃ– મનની શાંતતા અથવા મનોનિગ્રહ; જો કે તે ગુણ પ્રાપ્ત કરવો દુષ્કર છે, તોપણ માનસિક કાર્યની ફતેહને વાસ્તે અતિ અગત્યનો છે. (૨) દમ–મનોનિગ્રહને લીધે વચન તેમજ કાર્ય પર તેવા પ્રકારનો નિગ્રહ. (૩) ઉપરતિ–ધર્માંધતાનો ત્યાગ કરવો તે. કોઈપણ ધર્મે જણાવેલા કાર્ય અથવા ક્રિયાની અવશ્યકતામાં તેમજ ઉપયોગીપણામાં શ્રદ્ધા અને તેને લીધે વિચારની સ્વતંત્રતા અને વિશાળ ઉદાર સહનશીલતાનો ઉદ્ભવ. (૪) તિતિક્ષા–કર્મના પરિણામરૂપે મળેલા સુખદુઃખને શાંત મનથી સહન કરવું તે. કોઇ પણ મનુષ્ય દુઃખ પમાડવામાં સાધનભૂત થાય તેના તરફ દ્વેષનો અભાવ. (૫) સમાધાન અથવા મનની એકાગ્રતા; કોઈ પણ પ્રકારની લાલચથી મનની સ્થિરતાનો ભંગ ન થાય તે. (૬) શ્રદ્ધા. ગુરુમાં તેમજ પોતાના આન્તર દૈવી સ્વભાવમાં વિશ્વાસ.

ચોથું પગથિયું "અનુલોમ" ક્રમવાર ચડવું તે. ઉપર જણાવેલા ગુણોમાંથી સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે તે ગુણ આવે છે. ઉચ્ચમાં

ઉચ્ચ તત્ત્વ જોડે સંયોગની તેમજ મુક્તિ-નિર્વાણની અનિવાર્ય ઇચ્છા (મુમુક્ષા) નું આ સ્થાન છે.

પાંચમું પગથિયું "ગોત્રભૂ" નું છે. આ શબ્દનો અર્થ ગુપ્ત જ્ઞાન (રહસ્ય) ની દીક્ષાને વાસ્તે અધિકારીપણું એમ થાય છે. અહીંયાં તે પોતાના સર્વ ગુણોને એકત્ર કરે છે અને હવે અદીક્ષિત અવસ્થામાંથી દીક્ષિત અવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાને તૈયાર થાય છે.

અહીંયાં જણાવવું જોઇએ કે, ઉપર જણાવેલા સર્વ ગુણો નવા ઉપાસકમાં સંપૂર્ણ ખીલેલા હોવા જોઇએ, એવી તેની પાસેથી આશા રાખવામાં આવતી નથી. અથવા તે ગુણો એક પછી એક અનુક્રમે મેળવવા જોઇએ તેમ પણ નથી. તે ઉપાસકે એકજ સમયે ચારિત્ર્ય યોજનાના કાર્યમાં, ધ્યાનની દિશામાં અને ઉપર જણાવેલા માર્ગાનુસાર ઉન્નતિ મેળવવાના કાર્યમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. પોતાની આગળ ઉન્નતિને વાસ્તે કેવું વિશાળ ક્ષેત્ર છે, તેના સાભિજ્ઞ જ્ઞાન સિવાય પણ (ગોત્રભૂ) શબ્દે સૂચવેલે પગથિયે બાહ્ય ધર્મમાં ગૂંથાયેલા અથવા કોઇ પણ ખાસ ધર્મ વિનાના ઘણા પુરુષો આવી શકે છે અને આવવા જોઇએ અને 'ગોત્રભૂ' તે કોણ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બુદ્ધદેવે જણાવ્યું છે કે, જે સામગ્રીદ્વારા આત્માને પવિત્ર બનાવવાના કાર્યનો આરંભ થાય છે, તે સામગ્રીસંયુક્ત મનુષ્ય તે 'ગોત્રભૂ' છે.

આ અદીક્ષિત અવસ્થાના વિભાગની પેલી પાર કેવળ શુદ્ધ માર્ગના ચાર વિભાગ છે અને આ પગથિયા પર થઇને પસાર થતાં, જે સંયોજન-બંધન તેને જન્મમરણના ચક્ર સાથે બાંધે છે અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરતાં અટકાવે છે, તે દશ સંયોજનથી ઉપાસકે મુક્ત થવું જોઇએ. હવે થોડી ફતેહથી ચાલી શકે તેમ નથી. હવે તો જે તૃષ્ણાઓ શિષ્યને બંધનકર્તા છે તેમાંથી તેણે મુક્ત

થવું જ જોઇએ અને આ પગથિયા પર એવા વિશાળ ગુણો મેળવવાની આવશ્યકતા છે કે, માર્ગના આ વિભાગમાંથી પસાર થતાં સાત જન્મની જરૂર પડે છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રો જણાવે છે. દરેક વિભાગ બીજા વિભાગથી ખાસ દીક્ષા–ક્રિયાથી જુદો પડે છે. પ્રથમ વિભાગને "સોતાપતિ" અથવા "સોહન" કહેવામાં આવે છે અને સેવાની અથવા સોતાપન્ન (જેણે 'પ્રવાહ' માં પ્રવેશ કર્યો છે, એવો આત્મા) કદાચ 'માર્ગ'થી વિમુખ થાય, કોઇક સમયે તે નિષ્ફળ નીવડે અને કોઇક સમયે પોતાની ઉન્નતિમાં વિલંબ કરે, તે છતાં પણ તે પગથિયું તેણે કદાપિ પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય તેવો તો કદી તે બને નહિ. આ ઠેકાણે ત્રણ બંધનો તોડવા યોગ્ય છે. (૧) આત્મભ્રાંતિ–ઉપાધિને જીવરૂપ માનવામાં અને પોતાના આત્માને સમસ્ત આત્મા (પરમાત્મા) કરતાં ભિન્ન માનવામાં અને તેથી તેનો પોતાનો સ્વાર્થ તેના જાતભાઇઓના સ્વાર્થનો વિરોધી છે તેમ જાણવામાં આત્મભ્રાંતિનો સમાવેશ થાય છે. (૨) શંકા અથવા અનિશ્ચય–મનુષ્યના સ્વભાવ અને ભવિષ્ય વિષેના મૂળ સત્યનું પોતે અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અથવા સુપ્રસિદ્ધ બુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાનની શ્રદ્ધાવડે શંકાને દૂર કરવાની છે; પણ અંધશ્રદ્ધાથી તે શંકાનું સમાધાન કરવાનું નથી. (૩) વહેમ–હૃદયશુદ્ધિ અર્થે બાહ્ય ધર્મની કોઇ પણ ક્રિયા અથવા કાર્ય ઉપર આધાર રાખવો તેનો સમાવેશ 'વહેમ' માં થાય છે.

બીજું મોટું ઉચ્ચ પગથિયું "સકૃદાગામી"નું છે. આ સ્થાનમાં કોઇ પણ ખાસ બંધનને તોડવાનાં નથી. પણ તે સમય માનસિક અને અતીંદ્રિય શક્તિની ખાસ ઉન્નતિનો છે.

ત્રીજું ઉચ્ચ પગથિયું "અનાગામી"નું છે. અનાગામી એટલે જેને ફરી જન્મ લેવાનો નથી તેવો પુરુષ; આ સ્થાનમાં વિષયોપભોગ પ્રતિની આસક્તિનો સર્વાંશે ત્યાગ કરવો જોઇએ, ક્રોધ અથવા

દ્વેષ અને તેના સંબંધી પુરુષોની ઉપાધિના રાગને વાસ્તે તેના હૃદયમાં કાંઇ પણ સ્થાન મળવું જોઇએ નહિ; રાગનો ત્યાગ કરવો તે ઉપરથી શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રેમ જે જીવાત્માઓ વચ્ચે સાંકળરૂપ છે, અથવા જે પ્રેમ વિશાળ સર્વગત અને સર્વ પ્રાણીપ્રતિનો છે, તેનો ત્યાગ કરવાનો નથી.

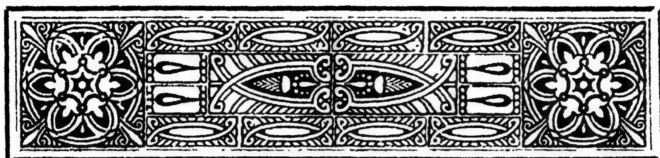
ચોથું પગથિયું "અર્હત"નું છે. અર્હત તે યોગ્ય વંદનીય પુરુષ છે. આ સ્થાનમાં બાકીનાં પાંચ બંધનના શેષ ભાગને પણ દૂર કરવો જોઇએ. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ-(૧) શરીરમાં જીવનેચ્છા, ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું શરીર હોય તોપણ તેમાં જીવવાની ઇચ્છા. (૨) શરીરરહિત જીવનેચ્છા. (૩) માન; માનનો ત્યાગ એટલે પોતાની મહત્તાનો તેમજ કાર્યસિદ્ધિના ભાનનો અભાવ; ઉચ્ચનીચ વિષે ભેદાભાવ; સર્વને એકરૂપ માનવું તે. (૪) આત્મસ્થિરતાનો અભાવ; પોતાની ઉપર આવી પડતાં સંકટથી આત્મસ્થિરતાના ભંગનો અથવા ચંચળતાનો સંભવ. (૫) અજ્ઞાન—અજ્ઞાન દૂર કરવું એટલે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું તે; આપણા હાલના સૂર્યમંડળને લગતી અનુભવસિદ્ધ સર્વજ્ઞતા.

આ પગથિયું મૂકયું કે મનુષ્ય "અશેષ" બને છે. તેને હવે કાંઈ વધારે જાણવાનું રહેતું નથી. તે 'નિર્વાણી' કહેવાય છે. "જો કોઇ એમ શીખવે કે નિર્વાણ એટલે નાશ થવો, તો તેમને કહેવું કે તેઓ જૂઠું બોલે છે. જો કોઇ એમ શીખવે કે નિર્વાણ એટલે જીવવું, તો તેમને કહેવું કે તેઓ ભૂલ કરે છે. તેઓના પરિમિત જ્ઞાનની પેલી પાર શું છે, તેમજ કાળરહિત, આકારથી પરિમિત જીવનરહિત આનંદ શું છે, તે તેઓ સમજતા નથી."

આવી ઉચ્ચ અને ભવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષ સંબંધી "મેત્તાસૂત્ર"માં નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે. જે માતા પોતાની જિં-

દગીના ભોગે પણ પોતાના એકના એક બાળકનું રક્ષણ કરે છે, તે માતા જેવી રીતે પ્રેમ રાખે છે, તેવો પ્રેમ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે રાખો. અમર્યાદિત શુભેચ્છા–પ્રેમ સકળ જગતમાં ઊંચેનીચે સર્વ બાજુએ સંપૂર્ણ રીતે ભેદભાવ કે વિરોધ વિના પ્રસરો. જ્યારે મનુષ્ય જાગતાં-ઊંઘતાં–બેસતાં–સૂતાં સર્વ સમયે આવી મનની સ્થિતિમાં રહે છે, ત્યારે ‘આ જિંદગીમાં પણ ઉચ્ચ પ્રકારની પવિત્રતા મળી શકે’ એવું ઉત્તમ કથન ખરું પડે છે. બુદ્ધનું શિક્ષણ મનુષ્યના આત્માને વાસ્તે જગદુદ્ધારક અને મનુષ્યજાતિના પાળક થવાનું આવું ભવ્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ પદ દર્શાવે છે. પણ તેનો આરંભ જગતમાં તેમજ ગૃહમાં સદ્‌ગુણી જીવન ગાળવામાં થવો જોઈએ.

श्रीबुद्धचरित्र समाप्त

श्रीबुद्धनो उपदेश

धम्मपद

प्रकरण १ लुं–यमकवर्ग*

આપણી હાલની સ્થિતિ આપણા વિચારોનું પરિણામ છે, આપણા વિચારો પર આધાર રાખે છે અને આપણા વિચારોથી બનેલી છે. જો કોઈ મનુષ્ય ખરાબ વિચારથી બોલે અથવા વર્તે, તો ગાડીને ખેંચનાર બળદની પછવાડે જેમ પૈડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ દુઃખ તેની પછવાડે આવે છે. (૧)

આપણી હાલની સ્થિતિ આપણા વિચારોનું પરિણામ છે, આપણા વિચારો પર આધાર રાખે છે અને આપણા વિચારોથી બનેલી છે. જો કોઈ મનુષ્ય સારા વિચારથી બોલે અથવા વર્તે, તો છાયા જેમ મનુષ્યની પછવાડે જાય છે, તેમ સુખ તેની પછવાડે ચાલ્યું આવે છે. (૨)

---

* યમક એટલે જોડ. આ પ્રકરણમાં બબ્બે શ્લોકની જોડ હોવાથી આ પ્રકરણને યમકવર્ગ કહે છે.

તેણે મને ગાળ દીધી, તેણે મને માર્યો, તેણે મને હરાવ્યો, તેણે મને લૂંટ્યો–આવા વિચારોને જે મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં જગ્યા આપે છે, તે મનુષ્ય કદાપિ દ્વેષથી છૂટો થઈ શકે નહિ.(૩)

તેણે મને ગાળ દીધી તેણે મને માર્યો, તેણે મને હરાવ્યો, તેણે મને લૂંટ્યો–આવા વિચારોને જે મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં જગ્યા આપતો નથી, તેનો દ્વેષ બંધ પડે છે. (૪)

કારણ કે દ્વેષ કદાપિ દ્વેષથી નાશ પામતો નથી, પણ દ્વેષ સદા પ્રેમથીજ નાશ પામે છે. આ સનાતનધર્મ છે. (૫)

જગત જાણતું નથી કે આપણા સઘળાનો અહીં અંત આવવાનો છે; પણ જેઓ આ બાબત જાણે છે, તેમના કજિયાનો અંત આવે છે. (૬)

જે કેવળ સુખનેજ શોધતો ફરે છે; જેની ઇન્દ્રિયો કાબૂમાં નથી, જે ખાવામાં મિતાહારી નથી, જે આળસુ અને નિર્બળ છે, તેને મારદેવ(મોહરાજા), જેમ પવન નબળા ઝાડને પાડે તેમ પાડી દે છે–અર્થાત્ ફસાવે છે. (૭)

જે સુખનાં સાધનો શોધ્યા વિના જીવે છે, જેની ઇન્દ્રિયો બરાબર કાબૂમાં આવેલી છે, જે ખાવામાં મિતાહારી છે, જે અપ્રમત્ત અને મજબૂત છે, તેને મારદેવ જેમ પવન મજબૂત ખડકને અસર નથી કરતો, તેમ અસર કરી શકતો નથી. (૮)

(કષાયથી) પાપથી છૂટા થયા સિવાય જે (કાષાય) પીળાં વસ્ત્ર પહેરે છે, જે સત્યને તેમજ ઇન્દ્રિયદમનને ગણકારતો નથી, તે કાષાય વસ્ત્ર પહેરવાને લાયક નથી. (૯)

પણ જે પાપથી છૂટેલો છે, જેણે સદ્‌ગુણમાં સ્થિરતા મેળવી છે અને ઇન્દ્રિયદમન અને સત્યના ગુણ જેણે પ્રાપ્ત કર્યા છે, તેજ ખરેખર પીળાં વસ્ત્ર પહેરવાને લાયક છે. (૧૦)

જેઓ અસત્યને સત્ય તરીકે માને છે અને સત્યને અસત્ય

તરીકે માને છે, તેઓ કદાપિ સત્ય મેળવી શકતા નથી, પણ ખોટી ઇચ્છાઓમાં ખેંચાય છે. (૧૧)

જેઓ સત્યને સત્ય તરીકે પિછાણે છે અને અસત્યને અસત્ય તરીકે માને છે, તેઓ સત્ય મેળવે છે અને સારી ઇચ્છાઓ પ્રમાણે ચાલે છે. (૧૨)

સારી રીતે નહિ સંચારેલા છાપરામાંથી જેમ વરસાદ માર્ગ કરે છે, તેવી રીતે વિચાર નહિ કરનારના (અવિચારશીલના) મનમાં વિકારો ઘૂસી જાય છે. (૧૩)

સારી રીતે સંચારેલા છાપરામાંથી વરસાદને માર્ગ જડતો નથી, તેમ સારી રીતે વિચાર કરનારના (વિચારશીલના) મનમાં વિકારો દાખલ થઈ શકતા નથી. (૧૪).

ખરાબ કામ કરનાર આ લોકમાં રડે છે, પરલોકમાં રડે છે, બન્નેમાં રડે છે. પોતાના અશુભ કામનું અશુભ પરિણામ આવે છે, ત્યારે તે રડે છે અને દુઃખી થાય છે. (૧૫)

સદ્‌ગુણી મનુષ્ય આ લોકમાં ખુશી થાય છે, પરલોકમાં ખુશી થાય છે, બન્ને લોકમાં ખુશી થાય છે. પોતાના કાર્યની શુદ્ધતા જ્યારે તે જુએ છે, ત્યારે તે ખુશી થાય છે અને આનંદ પામે છે. (૧૬)

ખરાબ કામ કરનાર આ લોકમાં દુઃખ ભોગવે છે, પરલોકમાં દુઃખ ભોગવે છે; બન્ને લોકમાં દુઃખ ભોગવે છે. જે ખોટું કામ પોતે કર્યું હોય તેનો વિચાર કરે છે, ત્યારે તે દુઃખી થાય છે અને ખરાબ સ્થિતિમાં જતાં વધારે દુઃખી થાય છે. (૧૭)

સદ્‌ગુણી મનુષ્ય આ લોકમાં સુખી હોય છે, પરલોકમાં સુખી હોય છે. જે સારું કાર્ય પોતે કર્યું હોય છે, તેનો વિચાર કરે છે, ત્યારે તે સુખી થાય છે અને સારી સ્થિતિમાં જતાં વધારે સુખી થાય છે. (૧૮)

અવિચારી મનુષ્ય જો કે ધર્મના નિયમોનો મોટો ભાગ મુખે બોલી જાય, પણ જો તે પ્રમાણે વર્તે નહિ તો તે યતિપણાને લાયક નથી, પણ તે બીજાની ગાયો ગણનાર ગોવાળ જેવો છે. (૧૯)

જે ધર્મના થોડા નિયમો મુખે જાણતો હોય, પણ જો તે પ્રમાણે વર્તી શકતો હોય અને જો તેણે વિકારો (રાગ), દ્વેષ અને મૂર્ખાઇનો ત્યાગ કર્યો હોય અને ખરું જ્ઞાન અને હૃદયની ગંભીરતા તેનામાં હોય, તો આ લોકમાં કે પરલોકમાં કોઇ પણ વસ્તુની ઇચ્છા નહિ કરનાર તે ખરેખર આ યતિપણાને લાયક છે. (૨૦)

प्रकरण २ जुं—अप्रमत्तता*

અપ્રમાદ તે નિર્વાણનો માર્ગ છે અને પ્રમાદ તે મરણનો માર્ગ છે. જેઓ અપ્રમાદી હોય છે, તેઓ કદાપિ મરતા નથી, પણ જેઓ પ્રમાદી છે, તેઓ તો ક્યારનાએ મરી ચૂકેલ છે. (૧)

આ બરાબર સમજીને, જે અપ્રમત્તદશામાં આગળ વધેલો છે, તે પંડિત પુરુષ તેમાં આનંદ પામે છે અને બુદ્ધોના જ્ઞાનમાં ખુશી માને છે. (૨)

આવા સુજ્ઞ, ધ્યાની, સ્થિર ચિત્તવાળા, મજબૂત શક્તિઓવાળા પુરુષો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સુખરૂપ નિર્વાણ મેળવે છે. (૩)

જો અપ્રમાદી પુરુષ જાગૃત થાય, જો તે જરા પણ ભૂલ ન કરે, જો તેનાં કાર્યો શુદ્ધ હોય, જો તે વિચારપૂર્વક વર્તતો હોય, જો તે આત્મસંયમ કરે અને ધર્મના નિયમો પ્રમાણે જીવન ગાળે, તો તેની કીર્તિમાં વધારો થશે. (૪)

જાગૃત થવાથી, અપ્રમત્તદશાથી, ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી અને

---

* પ્રમાદ એટલે આળસ, ધર્મકામમાં શિથિલતા, અપ્રમાદ–અપ્રમત્તતા એટલે આળસનો અભાવ–જાગૃતિ.

મનના સંયમથી મનુષ્ય એવો દ્વીપ પ્રાપ્ત કરે છે કે, ગમે તેવા પાણીના પૂરથી તેને અસર થઇ શકે નહિ. (૫)

મૂર્ખ લોકો ખોટી મહત્તા પાછળ દોડે છે. પણ સુજ્ઞ મનુષ્યો અપ્રમાદને ઉત્તમ રત્નરૂપ ગણે છે. (૬)

ખોટી મહત્તા પાછળ દોડતા નહિ; તેમજ રાગ કે કામના ઉપભોગની પાછળ પડતા નહિ; જે અપ્રમાદી અને વિચારવંત છે, તેજ અપૂર્વ આનંદ અનુભવે છે. (૭)

જ્યારે ડાહ્યો મનુષ્ય અપ્રમાદથી ખોટી મહત્તાને દૂર કરે છે, ત્યારે તે જ્ઞાનના ઉચ્ચ શિખર પર ચડી શકે છે અને મૂર્ખ લોકો તળેટી આગળ ગોથાં ખાતા માલૂમ પડે છે. જેમ પર્વત ઉપર ઊભેલો મનુષ્ય મેદાન ઉપર ઊભેલા મનુષ્યોને પોતાથી નીચા જુએ છે, તેમ દુઃખથી મુક્ત થયેલો પુરુષ દુઃખમાં મગ્ન થયેલાં મનુષ્યોનાં ટોળાં તરફ જુએ છે. (૮)

પ્રમાદી મનુષ્યોમાં જે અપ્રમત્ત છે અને ઊંઘતા મનુષ્યોમાં જે જાગતો છે, તે મનુષ્ય શરતમાં સારો ઘોડો નિર્બળ ટટ્ટુને પાછળ મૂકીને આગળ વધી શકે છે, તેમ આગળ વધે છે. (૯)

અપ્રમત્તદશાથીજ ઇન્દ્ર દેવોનો અધિપતિ થયો. લોકો પણ અપ્રમત્તદશાની સ્તુતિ કરે છે. પ્રમાદની સર્વદા નિંદા થાય છે. (૧૦)

જે ભિક્ષુ અપ્રમત્તદશામાં આનંદ માને છે અને પ્રમાદદશા તરફ ભયની નજરથી જુએ છે, તે અગ્નિ જેવો ફરે છે અને નાનાં કે મોટાં સર્વ બંધનોને વિખેરી નાખે છે. (૧૧)

જે ભિક્ષુ અપ્રમાદદશામાં આનંદ માને છે, જે અવિચારીપણાને ભયરૂપ ગણે છે, તે પૂર્ણતાથી કદાપિ પાછો પડે નહિ. તે નિર્વાણની સમીપમાં છે. (૧૨)

प्रकरण ३ जुं–चित्तवर्ग (विचार)

જેવી રીતે ધનુષ્યધારી પોતાના તીરને સીધું બનાવે છે, તેવીજ રીતે સુજ્ઞ મનુષ્ય પોતાના અનિશ્ચિત અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા વિચારો, જેમને વશ કરવા અથવા રોકવા બહુ મુશ્કેલ છે, તેમને સીધા બનાવે છે. (૧)

કોઈ માછલીને તેના જળના નિવાસમાંથી બહાર સૂકી જમીન પર મૂકવામાં આવે, તો જેવી રીતે તે તરફડે છે, તેવી રીતે માર (મોહ-રાજા)ના રાજ્યમાંથી છૂટા થવાને આપણો વિચાર તરફડે છે. (૨)

મનને વશ કરવું એ ઉત્તમ કામ છે, કારણ કે મન બહુ મુશ્કેલીથી વશ થાય તેવું અને ચપળ છે. તેની મરજી માફક તે જ્યાં-ત્યાં દોડે છે. વશ કરેલું મન સુખ લાવી આપે છે. (૩)

ડાહ્યા પુરુષોએ પોતાના વિચારો તરફ લક્ષ આપવું જોઇએ; કારણ કે તે જણાતા નથી, બહુ દગાખોર હોય છે અને તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે તે દોડે છે; સારી રીતે રક્ષણ કરાયેલા વિચારો સુખ લાવી આપે છે. (૪)

મન ઘણે દૂર ભટકે છે, એ એકલું ફરે છે, શરીર વગરનું છે અને હૃદયના ઓરડામાં પુરાઈ જાય છે. આવા મનને જેઓ વશ કરે છે, તેઓ મારરાજાના પાશમાંથી મુક્ત થાય છે. (૫)

જો મનુષ્યની શ્રદ્ધા અનિશ્ચિત હોય, જો તે સદ્ધર્મ સમજતો ન હોય અને જો તેની મનની શાંતિમાં વિક્ષેપ થતો હોય તો તેનું જ્ઞાન કદાપિ સંપૂર્ણ હોઈ શકે નહિ. (૬)

જો મનુષ્યના વિચારો અસ્થિર ન હોય, જો તેનું મન ગભરાયેલું ન હોય, જો તેણે પુણ્ય તેમજ પાપનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો જ્યાંસુધી તે જાગૃત (અપ્રમત્ત) છે ત્યાંસુધી તેને ભય નથી. (૭)

આ શરીર કુંભના જેવું ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવનું છે, એમ જાણીને મનુષ્યે મજબૂત વિચારોનો કિલ્લો બાંધવો જોઇએ અને જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રો વડે મારરાજાને જીતવો જોઇએ; તે જિતાય ત્યાર પછી પણ તેનાથી ચેતતા રહેવું જોઇએ અને કદાપિ પ્રમાદી થવું નહિ. (૮)

લાંબો વખત જશે નહિ તે પહેલાં તો આ શરીર નિરુપયોગી લાકડાના ઢીમચાની માફક જમીન પર અચેતન થઈ પડશે. (૯)

એક દ્વેષી બીજા દ્વેષીનું નુકસાન કરે, અથવા તો શત્રુ શત્રુનું જે નુકસાન કરે, તેના કરતાં ખોટે રસ્તે દોરાયેલું મન વધારે નુકસાન કરે છે. (૧૦)

જેટલો લાભ સારે રસ્તે દોરાયેલું મન કરી શકે છે, તેટલો લાભ માતા, પિતા કે બીજાં કોઈ સ્વજન કરી શકશે નહિ. (૧૧)

प्रकरण ४ थुं–पुष्पवर्ग

આ પૃથ્વી, યમલોક અને દેવલોક ઉપર કોણ વિજય મેળવશે ? જેવી રીતે ચતુર મનુષ્ય શુદ્ધ પુષ્પને શોધી કાઢે છે, તેવી રીતે સદ્ગુણનો સીધો માર્ગ કોણ શોધી કાઢશે ? (૧)

મુમુક્ષુજ આ પૃથ્વી, યમલોક અને દેવલોક ઉપર જય મેળવશે. જેવી રીતે ચતુર મનુષ્ય પુષ્પને શોધી કાઢે છે, તેવી રીતે મુમુક્ષુ સદ્ગુણનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. (૨)

જે મનુષ્ય આ શરીરને પાણીના પરપોટા સમાન, અથવા તો ઝાંઝવાના નીર સમાન ગણે છે, તે મારદેવનું પુષ્પની અણીવાળું તીર ભાગી નાખશે અને યમરાજને કદાપિ જોશે નહિ. (૩)

જેવી રીતે નદીનું પૂર ઊંઘતા ગામને ઘસડી જાય છે, તેવી

રીતે જે પુષ્પ એકઠાં કરે છે× અને જેનું મન અસ્થિર હોય છે, તેને મરણ ખેંચી જાય છે. (૪)

જે મનુષ્ય પુષ્પો એકઠાં કરે છે અને જેનું મન અસ્થિર છે, તે પોતાની સુખની ઇચ્છા તૃપ્ત કરે તે પહેલાં તો મૃત્યુ તેને વશ કરી લે છે. (૫)

જેવી રીતે એક મધમાખી પુષ્પમાંથી રસ પીએ છે, પણ પુષ્પને કે તેના રંગને કે તેની સુગંધને ઇજા કરતી નથી, તેવી રીતે ભિક્ષુકે નગરમાં રહેવું જોઇએ. (૬)

ભિક્ષુકે બીજાની માઠી આદતો, અથવા નહિ કરવાનાં કામ કરીને કરેલાં પાપો, અથવા કરવા યોગ્ય કામ નહિ કરીને કરેલાં પાપોને લક્ષમાં લેવાં નહિ, પણ પોતાનાં દુરાચરણો અને પોતાની ભૂલોને લક્ષમાં લેવી જોઇએ. (૭)

જે મનુષ્ય કહ્યા પ્રમાણે વર્તતો નથી, તેના સુંદર પણ અનુપયોગી શબ્દો, રંગવાળા પણ ગંધ વગરના સુંદર પુષ્પ જેવા છે. (૮)

પણ જે મનુષ્ય કહ્યા પ્રમાણે વર્તે છે, તેના સુંદર અને ઉપયોગી શબ્દો રંગવાળા તેમજ સુગંધવાળા સુંદર પુષ્પ જેવા છે. (૯)

પુષ્પના ઢગલામાંથી અનેક જાતની માળાઓ બનાવી શકાય, તેવી રીતે એક જન્મેલો મનુષ્ય અનેક સારાં કામો કરી શકે. (૧૦)

પુષ્પોની ગંધ પવનની સામે ફેલાતી નથી, તેમજ ચંદનની, તગરની કે મલ્લિકા પુષ્પોની ગંધ પવનની સામે ફેલાતી નથી. પણ સુજનોની સુગંધ પવનની સામે પણ ફેલાય છે; અર્થાત્ સુજનનો પ્રભાવ સર્વત્ર પડે છે. (૧૧)

ચંદન કે તગર, કમળ કે વસીકી, આ બધાં પુષ્પોની ગંધ કરતાં સદ્‌ગુણની સુગંધ શ્રેષ્ઠ છે. (૧૨)

× પુષ્પ એકઠાં કરવાં એ બાળકની રમત છે; માટે પુષ્પો એકઠાં કરનાર એ વિશેષણથી વિષયસુખમાં ગરક થયેલો બાળજીવ સમજવો.

ચંદન કે તગરની ગંધ કાંઇ હિસાબમાં નથી, સદ્ગુણી મનુષ્યોની ગંધ છેક ઊંચે દેવો સુધી પહોંચે છે. (૧૩)

જેઓમાં આ સદ્ગુણો છે, જેઓ કદાપિ અપ્રમત્ત નથી અને જેઓ સદ્જ્ઞાનને લીધે મુક્ત છે, તેમને ત્યાં મારદેવને સ્થાન મળતું નથી. (૧૪)

રસ્તામાં નાખેલા ઉકરડામાં પણ મધુર સુગંધ આપનારું અને આનંદજનક પુષ્પ ઊગી નીકળે છે, તેવી રીતે કચરાપટ્ટી જેવા મનુષ્યોની વચમાં પણ ખરેખરું જ્ઞાન પામેલો બુદ્ધનો શિષ્ય પોતાના જ્ઞાનથી સંસારાસક્ત અંધ મનુષ્યો કરતાં વિશેષ ઝળકી ઊઠે છે. (૧૫,૧૬)

प्रकरण ५ मुं–बाळवर्ग (मूर्ख)

જાગતા પુરુષને રાત્રિ લાંબી જણાય છે, થાકેલાને ગાઉ લાંબા જણાય છે, તેજ પ્રમાણે સદ્નિયમને નહિ જાણનાર મૂર્ખને જીવન લાંબું (કંટાળાભરેલું) લાગે છે. (૧)

જો કોઇ મુસાફરને તેના માર્ગમાં તેનાથી ઉત્તમ અથવા તેના સરખો મનુષ્ય ન મળે, તો તેણે દૃઢ રીતે નિર્જન માર્ગમાં મુસાફરી કરવી, પણ મૂર્ખની સાથે મિત્રતા કરવી નહિ. (૨)

આ પુત્રો મારા છે, આ ધન મારું છે, એવા વિચારથી મૂર્ખ દુઃખી થાય છે. તે પોતાની જાતનો માલિક નથી, તો પછી પુત્ર અને ધનની તો વાતજ શી? (૩)

જે મૂર્ખ પોતાની મૂર્ખતા સમજે છે, એટલે અંશે તે ડાહ્યો છે; પણ જે મૂર્ખ પોતાને ડાહ્યો ગણે છે, તે ખરેખર મૂર્ખ કહેવાય છે. (૪)

મૂર્ખ મનુષ્ય આખી જિંદગી સુધી જ્ઞાની પુરુષના સંગમાં

રહે, તોપણ જેમ કડછી દૂધપાકનો સ્વાદ જાણતી નથી તેમ, તે મૂર્ખ સત્યનો અનુભવ કરી શકશે નહિ. (૫)

જો બુદ્ધિમાન પુરુષ એક ક્ષણવાર જ્ઞાની પુરુષના સંસર્ગમાં આવે, તો જેવી રીતે જીભ દૂધપાકનો સ્વાદ જાણી શકે છે, તે રીતે તે બુદ્ધિમાન પુરુષ સત્યનો અનુભવ કરી શકે છે. (૬)

થોડી બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ મનુષ્યો જાતેજ પોતાના મોટા શત્રુઓ હોય છે. કારણ કે તેઓ ખરાબ કામ કરે છે, જેનાં તેમને કડવાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. (૭)

જે કામને વાસ્તે મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ થાય અને જેનું ફળ રડતાં રડતાં અને આંખમાં આંસુ સાથે ભોગવવું પડે તે કામ ખચિત બરાબર થયેલું નથી. (૮)

જે કામને વાસ્તે મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે અને જેનું ફળ આનંદથી અને ખુશમિજાજથી તે અનુભવે, તે કામ ખરેખર સારી રીતે થયેલું છે. (૯)

જ્યાંસુધી ખરાબ કામનું ફળ આવ્યું નથી, ત્યાંસુધી મૂર્ખ મનુષ્ય ધારે છે કે તે મધ જેવું છે, પણ જ્યારે તે ફળ પકવ થાય છે, ત્યારે તે મૂર્ખ દુઃખ અનુભવે છે. (૧૦)

મૂર્ખ માણસ હરહમેશ યતિની માફક કુશ નામના ઘાસની અણીવતી ભલે ખાય, છતાં જેણે ધર્મનું બરાબર સેવન કર્યું છે, તેને સોળમે ભાગે પણ તે નથી. (૧૧)

જેમ તાજું દોહેલું દૂધ એકદમ બગડી જતું નથી, તેમ ખરાબ કામનું ફળ એકદમ આવતું નથી; રખ્યાથી ઢંકાયેલા પણ અંદર ભભૂકતા અગ્નિની માફક તે ખરાબ કામ મૂર્ખ મનુષ્યની પાછળ જાય છે. (૧૨)

જ્યારે ખરાબ કામ જાહેર થાય છે, ત્યારે તે મૂર્ખને દિલગીરી ઉપજાવે છે; તે તેના ચળકતા ભાગ્યનો નાશ કરે છે અને મૂર્ખનું

માથું ઉડાવી દે છે. (૧૩)

કેવળ મૂર્ખ મનુષ્યજ ખોટી કીર્તિની, ભિક્ષુકોમાં આગળ આવવાની, આશ્રમમાં પ્રભુત્વ પામવાની અને લોકોમાં પૂજાવાની અભિલાષા રાખે! (૧૪)

ઉપાસક તેમજ ભિક્ષુક (સંસારી તેમજ ત્યાગી) આ કામ મેં કર્યું એમ વિચારે અને તેઓ કરવા યોગ્ય તેમજ નહિ કરવા યોગ્ય દરેક કામમાં મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે–આવી મૂર્ખની ઇચ્છા હોય છે; આથી તેનો અહંકાર અને તૃષ્ણા વૃદ્ધિ પામે છે. (૧૫)

એક માર્ગ ધન તરફ દોરી જાય છે. બીજો માર્ગ નિર્વાણ ભણી લઈ જાય છે; બુદ્ધનો શિષ્ય–ભિક્ષુક જો આ બાબત સમજતો હોય તો તે કીર્તિને વાસ્તે પ્રયત્ન કરશે નહિ, પણ સંસારમાંથી મુક્ત થવાને ઉદ્યમી થશે. (૧૬)

प्रकरण ६ ठुं–पंडितवर्ग (खरो ज्ञानी)

જે મનુષ્ય ત્યાગ કરવા લાયક શું છે તે બતાવે, જે ઠપકો આપે અને બુદ્ધિશાળી હોય, તેવો જ્ઞાની મનુષ્ય જો તમને મળે તો, કોઇ ખાનગી ભંડાર બતાવનારની પાછળ પાછળ તમે જાઓ છો, તેમ તેને અનુસરજો. જે તેવા જ્ઞાનીને અનુસરશે તેની દશા બગડશે નહિ પણ વધારે સારી થશે. (૧)

તે જ્ઞાની પુરુષને સલાહ આપવા દો, ઉપદેશ આપવા દો અને જે અયોગ્ય હોય તેમાંથી પાછા હઠવાનું કહેવા દો. તે દેવોને પણ વલ્લભ (પ્રિય) થશે, કેવળ ખરાબ મનુષ્યોજ તેને ધિક્કારશે. (૨)

ખરાબ કામ કરનારાને તમારા મિત્ર બનાવતા ના; હલકા મનુષ્યો સાથે મૈત્રી રાખતા ના; સદ્ગુણી મનુષ્યો સાથે મૈત્રીનો સંબંધ રાખો. ઉત્તમ મનુષ્યો સાથેજ મૈત્રી રાખો. (૩)

જે ધર્મ-અમૃત પીએ છે, તે શાંત ચિત્તથી અને સુખમાં વસે છે. બુદ્ધોએ ઉપદેશેલા ધર્મના નિયમોમાં વિદ્વાન સર્વદા આનંદ માને છે. (૪)

કૂવા ખોદનારાજ પાણીને મરજી માફક દોરી જાય છે. તીરકામઠાવાળા તીરને મરજી મુજબ વાળે છે. સુતાર લાકડાના ઢીમચાને જેવું રૂપ આપવું હોય તેવું આપે છે; તેજ રીતે વિદ્વાન પુરુષો પોતાની જાતના રચનારા છે. (૫)

જેવી રીતે મજબૂત ખડક પવનથી હાલતો નથી, તેવી રીતે સુજ્ઞ પુરુષ પ્રશંસા કે નિંદાથી ડગતો નથી. (૬)

ધર્મનું શ્રવણ કરવાથી સુજ્ઞ પુરુષ ઊંડા, સુંવાળા અને શાંત સરોવર જેવો શુદ્ધ અને ગંભીર થાય છે. (૭)

સઘળા સંજોગોમાં સુજ્ઞ મનુષ્યો સાવધાનીથી વર્તે છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોની તૃપ્તિની ઇચ્છાથી સુજ્ઞ મનુષ્યો બોલતા નથી. સુખમાં કે દુઃખમાં જ્ઞાની પુરુષો બહુ ફુલાઇ જતા નથી કે દીન (ગરીબ મુખવાળા) બની જતા નથી. (૮)

પોતાને વાસ્તે કે બીજાને વાસ્તે જે પુત્રની, ધનની કે સત્તાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમજ અયોગ્ય રસ્તે પોતાના વિજયની ઇચ્છા કરતો નથી, તેજ મનુષ્ય સારો, જ્ઞાની અને સદ્‌ગુણી છે. (૯)

જેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને સામે કિનારે પહોંચે તેવા (અર્હત જેવા) પુરુષો આ દુનિયામાં બહુ થોડા છે. બીજા મનુષ્યો કિનારા પર આમતેમ દોડનારા છે. (૧૦)

જેઓ એકવાર ધર્મનું રહસ્ય બરાબર સમજીને ધર્મના નિયમો પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ દુઃખે કરી ઉલ્લંઘી શકાય એવા મૃત્યુના રાજ્યમાંથી પસાર થઇ જાય છે. (૧૧)

સુજ્ઞ મનુષ્યે સામાન્ય જીવનનો અંધકાર દૂર કરવો જોઇએ અને ભિક્ષુ તરીકેનું પ્રકાશિત જીવન ગાળવું જોઇએ. ઘર તજી અન-

ગાર (ઘરબાર વગરનો) થઇ એકાંતવાસમાં અલભ્ય આનંદ મેળવવા તેણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. (૧૨)

સર્વ સુખનાં સાધનોનો ત્યાગ કરીને તેમજ સર્વ વસ્તુઓ ઉપરથી મારાપણાનો હક દૂર કરીને સુજ્ઞ મનુષ્યે મનની સઘળી પીડાઓથી છૂટવું જોઇએ. (૧૩)

જેઓનું મન જ્ઞાનનાં સાત તત્ત્વો* સારી રીતે સમજે છે, જેઓ દરેક વસ્તુ ઉપરથી મમત્વ દૂર કરીને વિરાગદશામાં આનંદ માને છે, જેઓની વૃત્તિઓ કાબૂમાં છે અને જેઓનું જ્ઞાન પ્રકાશમય છે, તેઓ આ દુનિયામાં રહેવા છતાં પણ મુક્તજ છે.(૧૪)

प्रकरण ७ मुं-अर्हतवर्ग

જેણે મુસાફરી પૂરી કરી છે, શોકનો ત્યાગ કર્યો છે, સર્વ બાજુએથી જે મુક્ત છે અને જેણે સઘળાં બંધનોને ફેંકી દીધાં છે, તેને વાસ્તે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી. (૧)

તેઓ પોતાના ચિત્તને બરાબર એકાગ્ર કરીને વિચારબળથી ઉદ્યમ કરે છે, તેઓ એક સ્થાનમાં રહેતા નથી. જેવી રીતે હંસ કાદવવાળા સ્થાનને તજીને જાય છે, તેવી રીતે તેઓ પણ ઘરબાર તજીને જાય છે (અનગાર બને છે). (૨)

જેઓ કાંઈ ધન રાખતા નથી, જેઓ અમુકજ પ્રકારનો ખોરાક ખાય છે, જેઓએ અપરિમિત સ્વતંત્રતા-નિર્વાણ મેળવ્યું છે, તેઓનો માર્ગ આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓના માર્ગની માફક

* બોધિજ્ઞાન મેળવવાનાં સાત અંગ બૌદ્ધધર્મમાં કહેલાં છે; તેમનાં નામ ૧ સ્મૃતિ, ૨ પ્રજ્ઞા, ૩ ઉત્સાહ, ૪ પ્રીતિ, ૫ પશ્યધિ, ૬ સમાધિ અને ૭ ઉપેક્ષા.

સમજવો બહુ મુશ્કેલ છે. (૩)

જેની વૃત્તિઓ શાંત છે, જે રાગમાં મગ્ન નથી, જેણે અપરિમિત સ્વતંત્રતા–નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેઓનો માર્ગ આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓના માર્ગની માફક સમજવો બહુ કઠણ છે. (૪)

સારથિએ બરાબર કેળવીને વશ કરેલા ઘોડાઓની માફક જેની ઇન્દ્રિઓ વશ થયેલી છે, જે અભિમાન અને તૃષ્ણાઓથી મુક્ત છે, તેની દેવો પણ ઇર્ષ્યા કરે છે. (૫)

જે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે અને જે પૃથ્વી અથવા ઊમરાની માફક સહનશીલ છે, તે કાદવ વગરના સરોવર જેવો–નિર્મળ છે; તેને ભવિષ્યમાં જન્મ લેવા પડશે નહિ. (૬)

જ્યારે સદ્જ્ઞાન વડે તે મુક્ત થાય છે અને જ્યારે તે તદ્દન શાંત બને છે, ત્યારે તેના વિચાર શાંત હોય છે, તેનું વચન તેમજ કાર્ય પણ શાંત હોય છે. (૭)

જે ખોટી માન્યતાઓથી મુક્ત છે, જે અસૃષ્ટ વસ્તુને ઓળખે છે, જેણે સઘળાં બંધનો તોડી નાખ્યાં છે, સઘળી લાલચો દૂર કરી છે અને સઘળી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે, તે સૌથી ઉત્તમ મનુષ્ય છે. (૮)

ઝૂંપડામાં કે જંગલમાં, દરિયામાં કે સૂકી જમીન પર, જ્યાં જ્યાં અર્હંત વસે છે, તે સ્થાન આનંદદાયક બને છે. (૯)

જ્યાં જગતને આનંદ મળતો નથી, ત્યાં નિર્વિકારીને આનંદ મળે છે, તેને જંગલો પણ આનંદ આપનારાં નીવડે છે; કારણ કે તે બાહ્ય સુખને શોધતો નથી. (૧૦)

प्रकरण ८ मुं–सहस्र (हजार) वर्ग

એક મનુષ્ય હજાર શબ્દોનું ભાષણ આપે, પણ જો તેના શબ્દો અર્થ વગરના હોય તો તે ભાષણ નિરર્થક છે. પણ તેને બદલે અર્થવાળો એક શબ્દ જે સાંભળવાથી મનુષ્ય શાંત બને, તે વધારે સારો ગણી શકાય. (૧)

કોઇ કાવ્ય હજાર શબ્દોનું બનેલું હોય પણ જો તે અર્થ વગરનું હોય, તો તેના કરતાં તે ગાથાનો એક શબ્દ જે સાંભળવાથી મનુષ્ય શાંત થાય, તે શબ્દ વધારે ઉપયોગી ગણી શકાય. (૨)

નકામા શબ્દોની સો ગાથા એક મનુષ્ય બોલે તેના કરતાં ધર્મનો એક શબ્દ જે સાંભળવાથી મનુષ્ય શાંત બને તે વધારે ઉપયોગી ગણાય. (૩)

એક મનુષ્ય હજાર વાર હજાર મનુષ્યો સાથે લડાઇમાં જીતે અને બીજો મનુષ્ય ફક્ત પોતાના ઉપર જય મેળવે, તો બીજો મનુષ્ય વધારે ઉત્તમ જીત મેળવનાર છે. (૪)

બીજા મનુષ્યોને જીતવા કરતાં આત્મજય કરવો એજ ઉત્તમ છે. જેણે આત્મજય કર્યો છે અને જે સંયમમાં રહે છે, તેના વિજયને પરાભવના રૂપમાં ફેરવવા દેવ કે ગંધર્વ કે (બ્રહ્મા સાથે) મારદેવ કોઈ સમર્થ નથી. (૫,૬)

એક મનુષ્ય દર મહિને હજાર પશુઓનો યજ્ઞ કરે અને જેના આત્માએ અનુભવ જ્ઞાન મેળવ્યું છે, એવા કોઇ મહાન પુરુષને એક ક્ષણવાર નમસ્કાર કરે, તો હજાર વર્ષના યજ્ઞ કરતાં એક ક્ષણનો તે નમસ્કાર વધારે કીમતી છે. (૭)

એક મનુષ્ય સો વર્ષ સુધી જંગલમાં રહી અગ્નિની ઉપાસના કરે અને જેના આત્માએ અનુભવજ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેવા કોઈ

મહાન પુરુષને એક ક્ષણવાર નમસ્કાર કરે, તો સો વર્ષની અગ્નિની ઉપાસના કરતાં એક ક્ષણનો નમસ્કાર વધારે કીમતી છે. (૮)

પુણ્ય મેળવવાને મનુષ્ય આખા વર્ષ સુધી ગમે તેવો ભોગ કે બલિદાન આપે, છતાં તેની કિંમત એક ફૂટેલી બદામ જેટલી પણ નથી, પણ અર્હંત તરફ બતાવેલો પૂજ્યભાવ વધારે ઉત્તમ છે. (૯)

જે મનુષ્ય વૃદ્ધોનો આદરસત્કાર કરે છે અને તેમને માન આપે છે, તેનું જીવન, સૌંદર્ય, સુખ અને બળ—આ ચાર બાબતો વૃદ્ધિ પામે છે. (૧૦)

એકસો વર્ષ સુધી મનુષ્ય વિષયી કે અજિતેંદ્રિય રહે, તેના કરતાં સદ્ગુણી અને વિચારશીલ મનુષ્યની એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૧)

અજ્ઞાની અને અજિતેંદ્રિય મનુષ્યની સો વર્ષની જિંદગી કરતાં જ્ઞાની અને વિચારશીલની એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૨)

આળસુ અને નિર્બળ તરીકે ગાળેલી એક સો વર્ષની જિંદગી કરતાં મજબૂત મનવાળા તરીકે ગાળેલી એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૩)

આદિઅંત (જન્મમરણ)નો વિચાર કર્યા વગરની સો વર્ષની જિંદગી કરતાં આદિ અને અંત (જન્મમરણ) ના જ્ઞાનવાળી એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૪)

અમરસ્થાન (નિર્વાણ)ના જ્ઞાન વગરની સો વર્ષની જિંદગી કરતાં નિર્વાણના જ્ઞાનવાળી એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૫)

ઉત્તમ ધર્મ સમજ્યા વગરની સો વર્ષની જિંદગી કરતાં ઉત્તમ ધર્મ સમજીને ગાળેલી એક દિવસની જિંદગી વધારે ઉત્તમ છે. (૧૬)

प्रकरण ९ मुं–पापवर्ग

મનુષ્યે શુભ કામ કરવા તરફ ઉતાવળ કરવી જોઇએ અને ખરાબ વિચારથી મનને દૂર રાખવું જોઇએ. જે મનુષ્ય સારું કામ કરવામાં આળસ કરે છે, તેનું મન પાપ કામમાં રમે છે. (૧)

કદાચ કોઈ મનુષ્ય કોઇ પાપ કરે તો તેણે ફરીથી તે કરવું નહિ. તેણે તે પાપમાં આનંદ માનવો નહિ. પાપ એકઠું થાય છે ત્યારે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. (૨)

જો કોઇ મનુષ્ય સારું કામ કરે તો તેણે ફરીથી તે કરવું. સારા કામમાં તેણે આનંદ માનવો, કારણ કે સારું કામ એકઠું થાય છે ત્યારે સુખજનક છે. (૩)

જ્યાંસુધી ખરાબ કામનું ફળ આવ્યું નથી, ત્યાંસુધી ખરાબ કામ કરનાર સુખજ જુએ છે; પણ જ્યારે ખરાબ કામનું ફળ આવે છે, ત્યારે તે ખરાબ કામનું ખરાબ ફળ તેના જાણવામાં આવે છે. (૪)

જ્યાંસુધી સારા કામનું ફળ આવ્યું નથી, ત્યાંસુધી સજ્જનને પણ ખરાબ દિવસ ભોગવવા પડે છે. પણ જ્યારે સારા કામનું ફળ આવે છે, ત્યારે સારા માણસને સારી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. (૫)

પાપની મને અસર થશે નહિ, એવો વિચાર કરી કોઇએ પાપની તરફ બેદરકાર થવું નહિ. ટીપું ટીપું પાણી પડવાથી પણ ઘડો ભરાય છે, તે પ્રમાણે થોડું થોડું પાપ કરીને પણ મૂર્ખ મનુષ્ય પાપથી ભરાય છે. (૬)

થોડા પુણ્યની અસર થશે નહિ, એવું ધારીને કોઇએ પુણ્ય તરફ બેદરકાર રહેવું નહિ. ટીપું ટીપું પાણી પડવાથી પણ જેમ

ઘડો ભરાય છે, તે પ્રમાણે થોડું થોડું પુણ્ય કરીને પણ જ્ઞાની પુણ્યથી ભરાય છે. (૭)

જે વેપારી પાસે પુષ્કળ ધન હોય છે અને ઓછા સોબતીઓ હોય છે, તે જેમ જોખમકારક રસ્તાનો ત્યાગ કરે છે અને જેમ જિંદગીની દરકાર કરનાર ઝેરનો ત્યાગ કરે છે, તેમ મનુષ્યે પાપનો ત્યાગ કરવો. (૮)

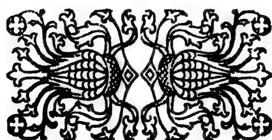
જેના હાથ પર જખમ નથી, તે ઝેરનો ભલે સ્પર્શ કરે. ઝેર તેવા જખમ વગરનાને અસર કરતું નથી. જે પાપ કરતો નથી, તેને વાસ્તે કાંઇ દુઃખ નથી. (૯)

પવનની સામે નાખેલી ધૂળ મનુષ્યના ઉપર આવી પડે છે, તેવી રીતે જે મનુષ્ય નિરપરાધી, પવિત્ર અને નિર્દોષ મનુષ્યને ઇજા કરે છે, તે મૂર્ખ ઉપર દુઃખ આવી પડે છે. (૧૦)

કેટલાક મનુષ્યોને ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે. ખરાબ કામ કરનારા નરકમાં જાય છે. પુણ્યકામ કરનારા સ્વર્ગમાં જાય છે. જેઓ સાંસારિક તૃષ્ણાઓથી મુક્ત છે તે નિર્વાણ પામે છે. (૧૧)

આકાશમાં, દરિયાના મધ્ય ભાગમાં, પર્વતના ચીરામાં, અથવા આખા વિશ્વમાં એવી એક પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં વસવાથી મનુષ્ય પાપકર્મના ફળથી મુક્ત થઇ શકે. (૧૨)

આકાશમાં, દરિયાના મધ્ય ભાગમાં, પર્વતની ગુફામાં અથવા આખી દુનિયામાં એવી એક પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં રહેવાથી મનુષ્ય મરણના ભયથી મુક્ત થઇ શકે. (૧૩)

प्रकरण १० मुं–दंडवर्ग

સઘળા મનુષ્યો સજાથી ડરે છે. સઘળા મનુષ્યો પાપથી ડરે છે. યાદ રાખો કે તમે પણ તેમના જેવા છો. હિંસા કરતા નહિ, અથવા કરાવતા નહિ. (૧)

સઘળા મનુષ્યો સજાથી કંપે છે. સઘળા મનુષ્યો જીવવાને ઇચ્છે છે. તમે પણ તેમના જેવા છો, એ યાદ રાખો. હિંસા કરતા નહિ, અથવા કરાવતા નહિ. (૨)

પોતાના સુખની ઇચ્છા કરતો જે પુરુષ સુખનીજ ઇચ્છા કરતા બીજા પ્રાણીઓને સજા કરે છે, અથવા તેની હિંસા કરે છે, તેને મરણ પછી સુખ મળતું નથી. (૩)

પોતાના સુખની ઇચ્છા કરતો જે પુરુષ સુખની ઇચ્છા કરતાં બીજાં પ્રાણીઓને સજા કરતો નથી, અથવા મારતો નથી, તે મરણ પછી સુખ મેળવે છે. (૪)

કોઇને પણ કઠોર શબ્દો કહેતા ના. જેઓ કઠોર શબ્દો બોલે છે, તેમને જવાબ પણ કઠોર શબ્દોમાં મળે છે. ક્રોધભરેલું વચન દુઃખકારક છે. ઘાના બદલામાં ઘા સહન કરવા પડશે. (૫)

જેવી રીતે ભાંગી ગયેલા ઘંટનો અવાજ નીકળતો નથી, તેમ જો તું કાંઇ પણ બોલીશ નહિ તો જરૂર તું નિર્વાણ મેળવીશ. ક્રોધ તો તારાથી દૂર ભાગશે. (૬)

જેવી રીતે ગોવાળ ગાયોને હાંકીને પોતાની લાકડીવતી તબેલામાં લઈ જાય છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ મનુષ્યના જીવનને હાંકી કાઢે છે. (૭)

મૂર્ખ મનુષ્ય જ્યારે ખરાબ કામ કરે છે, ત્યારે તે જાણતો નથી. પણ અગ્નિથી જેમ તૃણ બળે, તેમ પોતાનાં ખરાબ કામોરૂપી અગ્નિથી તે બળે છે. (૮)

જે નિર્દોષ અને નિરપરાધી મનુષ્યોને દુઃખ દે છે, તેને નીચે

જણાવેલી દશ સ્થિતિમાંથી એકાદ સ્થિતિ તરત મળે છે. (૧) તેને ત્રાસદાયક દુઃખ થશે, (૨) ભારે નુકસાન થશે, (૩) શરીરને નુકસાન થશે, (૪) અસહ્ય વેદના થશે, (૫) માનસિક ચિંતા થશે, (૬) રાજદંડ થશે, (૭) ભયંકર આરોપ તેના પર આવશે, (૮) તેના સ્વજનનો વિયોગ થશે, (૯) તેનો ખજાનો નાશ પામશે, અથવા તો (૧૦) વીજળી પડવાથી તેનું ઘર બળી જશે અને જ્યારે તેનું શરીર નાશ પામશે, ત્યારે તે મૂર્ખ નરકમાં પડશે. (૯—૧૨)

જ્યાંસુધી તૃષ્ણાઓ વશ કરી નથી, ત્યાંસુધી નાગા રહેવાથી, જટા ધારણ કરવાથી, મલિન રહેવાથી, ઉપવાસ કરવાથી, જમીન પર પડ્યા રહેવાથી, શરીર પર ભસ્મ ચોળવાથી અને સ્થિર બેસી રહેવાથી મનુષ્ય પવિત્ર બનતો નથી. (૧૩)

સારાં વસ્ત્ર પહેરવા છતાં પણ જે શાંત છે, સ્થિર છે, જિતેંદ્રિય છે, સંયમી છે, પવિત્ર છે અને બીજાના દોષો તરફ દૃષ્ટિ કરતો નથી, તેજ ખરેખર બ્રાહ્મણ, શ્રમણ અથવા ભિક્ષુ છે. (૧૪)

સારી રીતે કેળવાયેલા ઘોડાને ચાબુકની જરૂર પડતી નથી; તેમ જેને ઠપકાની જરૂરજ નથી એવો કોઈ ખરો જિતેંદ્રિય પુરુષ જગતમાં છે ? (૧૫)

સારી રીતે કેળવાયેલા ઘોડાને ચાબુકનો સ્પર્શ થતાં જેવી રીતે તે ચંચળ અને ઉત્સાહી બને છે, તેમ તમે પણ શ્રદ્ધાથી, સદાચરણથી, ઉત્સાહથી, ધ્યાનથી અને ધર્મના જ્ઞાનથી, ચંચળ અને ઉત્સાહી બની દુઃખનો નાશ કરો અને જ્ઞાનમાં તથા ચારિત્ર્યમાં પરિપૂર્ણ બનો અને કદાપિ પણ સન્નિયમને ભૂલતા નહિ. (૧૬)

જેવી રીતે નહેરો બનાવનારાઓ પાણીને મરજી મુજબ લઈ જાય છે. બાણ તૈયાર કરનારા ગમે તેવા બાણને વાંકું વાળે છે. સુતારો લાકડાના ઢીમચાને વાંકું વાળે છે; તેજ રીતે સારા મનુષ્યો પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની મેળે ઘડે છે. (૧૭)

प्रकरण ११ मुं–वृद्धावस्था

જ્યારે આ જગત બળી રહ્યું છે ત્યારે હાસ્ય કેવું? ત્યારે આનંદ કેવો? તમે અંધારામાં ફસાયલા છો, છતાં તમે પ્રકાશને કેમ શોધતા નથી? (૧)

જેના ઉપર ઘા પડયા છે, જે મહામહેનતે જોડાયલું છે, જે માંદું છે, જે ઘણીક યોજનાઓ રચે છે, પણ જે બળ કે ટેકા વગરનું છે, તે આ કપડાં પહેરેલા માટીના ઢફા (શરીર) તરફ નજર કરો! (૨)

આ શરીર પાતળું પડેલું છે, અનેક રોગોથી ઘેરાયલું છે અને ક્ષણભંગુર છે. આ કચરાના ઢગલાના (શરીરના) કકડે કકડા થાય છે અને જિંદગીનો મૃત્યુમાં અંત આવે છે. (૩)

શરદ્‌ઋતુમાં નાખી દીધેલા કમંડલુના જેવા સફેદ રંગનાં હાડકાં ભણી જે નજર કરે છે, તે જિંદગીમાં આનંદ શી રીતે માને? (૪)

હાડકાંનો કિલ્લો બનાવી, તેને માંસ અને લોહીથી ઢાંકવામાં આવે છે અને તેમાં વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ, અભિમાન અને કપટ આવી વસે છે. (૫)

રાજાઓના મોટા રથો ભાંગે છે, શરીર પણ નાશ પામે છે; પણ સદાચારીના સદ્‌ગુણનો નાશ થતો નથી આમ સજ્જનો સારા પુરુષોને કહે છે. (૬)

જે મનુષ્યે થોડો અભ્યાસ કર્યો હોય છે, તે બળદની માફક વધે છે, તેનું માંસ વધે છે, પણ તેનું જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું નથી. (૭)

આ શરીરને બનાવનારની શોધમાં મેં ઘણા જન્મ ગુમાવ્યા છે; કારણ કે તે મને જડયો નહિ. જન્મ અને મરણ દુઃખ-

દાયક છે. (૮)

પણ હે શરીરના રચનાર! હવે તું જોવામાં આવ્યો છે; તું ફરીથી આ શરીર રચી શકીશ નહિ. આ શરીરરૂપી મકાનના સઘળા વાંસ ભાંગી ગયા છે. તારો મુખ્ય વાંસ પણ ભાંગી ગયો છે અને મન પણ શાશ્વત નિર્વાણ પાસે પહોંચવાથી તૃષ્ણારહિત થયું છે. (૯)

જે મનુષ્યોએ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું નથી અને જુવાનીમાં ધનનો સંચય કર્યો નથી, તેઓ માછલાં વિનાના સરોવરમાં રહેનાર વૃદ્ધ બગલાની માફક નાશ પામે છે. (૧૦)

જે મનુષ્યોએ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું નથી અને જુવાનીમાં ધનનો સંચય કર્યો નથી, તેઓ ભૂતકાળને સારુ પશ્ચાત્તાપ કરતા ભાંગેલા ધનુષ્યની માફક પડ્યા રહે છે. (૧૧)

प्रकरण १२ मुं—आत्मवर्ग

જો કોઇ મનુષ્ય પોતાની જાતને વહાલી ગણતો હોય, તો તેણે પોતાની જાતની બરાબર તપાસ રાખવી જોઇએ. ત્રણ પ્રહરમાંથી× એક પ્રહર તો પંડિતજને અવશ્ય જાગૃત રહેવું જોઇએ. (૧)

જે કાંઇ યોગ્ય હોય તે મનુષ્યે જાતે કરવું; અને પછી બીજાને ઉપદેશ આપવો; આ રીતે સુજ્ઞ મનુષ્ય દુઃખ પામશે નહિ. (૨)

જે બાબતનો બીજાને બોધ આપે, તે પ્રમાણે જો મનુષ્ય વર્તે તો પોતે આત્મસંયમી હોઈ બીજાને વશ રાખી શકે; કારણ કે આત્મસંયમ બહુ દુષ્કર (અઘરો) છે. (૩)

આત્માજ આત્માનો નિયંતા છે. આત્માનો નિયંતા બીજો કોણ હોઇ શકે? આત્મસંયમી મનુષ્ય બીજાઓને દુર્લભ એવા

× આ ત્રણ પ્રહર બાલ્યાવસ્થા, જુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા સંબંધી છે.

સ્વામીને મેળવે છે. (૪)

જેવી રીતે હીરો કીમતી પથરાને પણ ભાંગી નાખે છે, તેમ પોતે આચરેલાં, પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં અને પોતે વધારેલાં પાપો મૂઢ મનુષ્યને કચરી નાખે છે. (૫)

જેવી રીતે લતા જે ઝાડને વળગે છે, તે ઝાડને નીચે નમાવે છે, તેવીજ રીતે જેનું પાપીપણું વધારે છે તેવો મનુષ્ય, તેના શત્રુઓ તેની જે દશા ઇચ્છે તે સ્થિતિએ આવી પહોંચે છે. (૬)

ખરાબ અને પોતાને હાનિ કરનારાં કામો કરવાં સહેલાં છે, પણ સારાં અને લાભકારક કામો કરવાં મુશ્કેલ છે. (૭)

જે મૂર્ખ મનુષ્ય અર્હંત, આર્ય અને સદાચરણી પુરુષોની આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરે છે અને અસત્ય મતને અનુસરે છે, તે કત્થક નામના બરુની માફક પોતાનોજ નાશ કરનારાં ફળ મેળવે છે.(૮)

પાપ કરનાર પોતેજ છે, તેમ ભોગવનાર પણ પોતેજ છે. પાપનો ત્યાગ કરનાર પણ પોતે છે અને પોતાની શુદ્ધિ કરનાર પણ પોતે છે. પવિત્ર મનુષ્યો આપબળથી ટકે છે અને પાપીઓ પડે છે. કોઇ બીજાને પવિત્ર બનાવી શકતું નથી. (૯)

બીજાનું કર્તવ્ય ગમે તેટલું મોટું હોય તોપણ કોઇએ સ્વકર્તવ્યનો ત્યાગ કરવો નહિ. એક વાર પોતાનું કર્તવ્ય સમજ્યા પછી મનુષ્યે તે ધ્યાનપૂર્વક કરવું. (૧૦)

प्रकरण १३ मुं–लोकवर्ग

ખરાબ નિયમને અનુસરતા નહિ, પ્રમાદથી ચાલતા નહિ, અસત્ય નિયમને અનુસરતા નહિ, સંસારની વૃદ્ધિ કરતા નહિ. (૧)

ઊઠો, પ્રમાદ ન કરો. સદ્ગુણના નિયમને અનુસરો; સદ્ગુણી

મનુષ્યો આ લોક તેમજ પરલોકમાં સુખમાં રહે છે. (૨)

સદ્‌ગુણના નિયમને અનુસરો, પાપના નિયમને અનુસરતા નહિ; સદ્‌ગુણી મનુષ્યો આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં સુખમાં રહે છે. (૩)

જગત પાણીના પરપોટા સમાન છે એમ જાણો; જગત મૃગજળ જેવું છે એમ જાણો; જગતને જેઓ આ રીતે તુચ્છ માને છે, તેના સામું યમદેવ પણ જોતો નથી. (૪)

આવો અને આ બાદશાહી રથની માફક ચળકતા જગત તરફ જુઓ. મૂર્ખ મનુષ્યો તેમાં આસક્ત બને છે, ડાહ્યા મનુષ્યો તેને અડકતા પણ નથી. (૫)

જે પ્રથમ અવિચારી હતો, પણ પાછળથી અપ્રમત્ત થાય છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રની માફક જગતને પ્રકાશિત કરે છે. (૬)

જેનાં પૂર્વનાં ખરાબ કામો સારાં કામોથી ઢંકાયેલાં છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રની માફક જગતને પ્રકાશિત કરે છે. (૭)

જગત અંધકારમય છે. થોડાજ મનુષ્યો અહીં જોઈ શકે છે. જાળમાંથી છૂટેલાં પક્ષીઓની માફક ફક્ત થોડાજ સ્વર્ગે જાય છે. (૮)

હંસ સૂર્યના માર્ગે જાય છે, તેઓ અજાયબ રીતે આકાશમાં ઊડે છે. જે સુજ્ઞ મનુષ્યો છે તે મારદેવ અને તેના દૂતોને જીતીને આ દુનિયાની પેલી પાર જાય છે. (૯)

જેણે ધર્મના એક પણ નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, જે અસત્ય બોલે છે અને પરલોકની બાબતને હસી કાઢે છે, તેવો મનુષ્ય ગમે તેવું પાપાચરણ કરતાં ડરશે નહિ. (૧૦)

અનુદાર (કંજૂસ) મનુષ્યો કદાપિ સ્વર્ગલોકમાં જતા નથી. કેવળ મૂર્ખ મનુષ્યોજ ઉદારતાની સ્તુતિ કરતા નથી. સુજ્ઞ મનુષ્યો ઉદારતાની પ્રશંસા કરે છે અને પરલોકમાં સુખી થાય છે. (૧૧)

પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય મેળવવા કરતાં, સ્વર્ગે જવા કરતાં અને સઘળાં ભુવનો ઉપર ઉપરીપણું પ્રાપ્ત કરવા કરતાં પવિત્રતાનું પહેલું પગથિયું–જે [1]સોતાપન્નની સ્થિતિ–તે મેળવવું વધારે સારું છે. (૧૨)

प्रकरण १४ मुं–बुद्धवर्ग

જેના જયને કોઇ જીતી શકે નહિ, જેના જયમાં કોઇ દાખલ થઇ શકે નહિ, તેવા અગમ્ય–ત્રિકાળજ્ઞાની–બુદ્ધને તમે કયે માર્ગે દોરી શકશો ? (૧)

જેને વાસના તેના ઝેર અને પાશથી અવળે માર્ગે દોરી શકે નહિ, તેવા અગમ્ય–ત્રિકાળજ્ઞાની–બુદ્ધને તમે કયે માર્ગે દોરી શકશો ? (૨)

જે બુદ્ધ (ખરેખરો જ્ઞાની) છે, જે અપ્રમત્ત છે, જે ધ્યાનમાં મગ્ન છે, જે જ્ઞાની છે અને સર્વ પ્રકારનો સંગત્યાગ કરવાથી મળતી શાંતિમાં જે આનંદ માને છે, તેવાની દેવો પણ ઇર્ષ્યા કરે છે. (૩)

મનુષ્યપણે જન્મવું એ દુર્લભ છે, મનુષ્યનું જીવન દુર્લભ છે, સદ્ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે અને બુદ્ધનો જન્મ (બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ) દુર્લભ છે. (૪)

કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ ન કરવું, સારું કામ કરવું અને મનને શુદ્ધ કરવું એજ સઘળા બુદ્ધોનાં શિક્ષણો છે. (૫)

બુદ્ધ કહે છે કે, ધૈર્ય એ મોટું તપ છે અને સહનશીલતા એજ નિર્વાણ છે; કારણ કે જે બીજાને મારે છે તે ‘પ્રવ્રજિત’ (યતિ) નથી, જે બીજાનું અપમાન કરે છે તે ‘શ્રમણ’ નથી. (૬)

નિંદા ન કરવી, મારવું નહિ, ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે જિતેં-

૧ ખરો શબ્દ સ્રોતાપન્ન છે. એટલે ઝરામાં પગ મૂકનાર છે. નિર્વાણ સુધી વહેતા ઝરામાં પગ મૂકવો એ પ્રથમ પગથિયું છે. આ પગથિયાને ‘વિવેક’ તરીકે હિંદુઓ કહે છે.

દ્રિય રહેવું, ખાવામાં મિતાહારી થવું, એકાંતમાં બેસવું અને સૂવું અને ઊંચા વિચારોનું ચિંતન કરવું એજ બુદ્ધોનાં શિક્ષણો છે. (૭)

સુવર્ણના સિક્કાની વૃષ્ટિથી પણ તૃષ્ણા કદાપિ શાંત થાય નહિ. જે જાણે છે કે તૃષ્ણાની મીઠાશ ક્ષણિક છે અને દુઃખગર્ભિત છે તે સુજ્ઞ છે. (૮)

તૃષ્ણાવાળો મનુષ્ય સ્વર્ગનાં સુખથી પણ સંતુષ્ટ થતો નથી. જે શિષ્યના મનનાં દ્વાર ખૂલી ગયાં છે, તે સઘળી તૃષ્ણાઓનો નાશ કરવામાંજ આનંદ માને છે. (૯)

ભયથી નાઠેલા મનુષ્યો પર્વતોનો, જંગલોનો, વનનો કે પવિત્ર વૃક્ષોનો આશ્રય લે છે. (૧૦)

પરંતુ તે સહીસલામત આશ્રય નથી. તે ઉત્તમોત્તમ શરણ નથી. તે જગ્યાનો આશ્રય લેવાથી મનુષ્ય સઘળાં દુઃખોથી મુક્ત થતો નથી. (૧૧)

જે મનુષ્ય બુદ્ધનું, ધર્મનું અને સંઘનું એ ત્રણ શરણ ગ્રહણ કરે છે, જે ચાર પવિત્ર સત્યોને (દુઃખ, દુઃખનું કારણ, દુઃખનો નાશ અને દુઃખનો નાશ કરાવનાર* અષ્ટવિધ માર્ગ આ ચાર સત્યોને) ખુલ્લી રીતે જુએ છે, તેણે ઉત્તમ શરણ લીધું છે. તેજ ઉત્તમોત્તમ શરણ છે. તે શરણ લીધા પછી મનુષ્ય સઘળાં દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. (૧૨–૧૪)

અલૌકિક પુરુષ (બુદ્ધ) દુર્લભ છે, તે સર્વત્ર જન્મતો નથી, જે વંશમાં તે જન્મે છે, તે વંશની આબાદી થાય છે. (૧૫)

બુદ્ધનો જન્મ સુખદાયક છે, સદ્ધર્મનો ઉપદેશ સુખદાયક છે, સંઘની શાંતિ સુખદાયક છે, જેઓ શાંત છે તેમની ભક્તિ સુખદાયક છે. (૧૬)

જેમણે મારદેવના સૈન્યને જીત્યું છે, જેમણે દુઃખના સમુદ્રને

* જુઓ શ્રીબુદ્ધનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧૨૯

ઓળંગ્યો છે, જેમણે મુક્તિ મેળવી છે અને જેઓ નિર્ભય થયા છે—તે બુદ્ધ અથવા તેમના શિષ્યો તરફ જે ભક્તિભાવ બતાવે છે, તેમનું પુણ્ય માપી શકાય નહિ. (૧૭,૧૮)

प्रकरण १५ मुं—सुखवर्ग

જે અમને ધિક્કારે છે, તેને નહિ ધિક્કારવાથી અમે સુખમાં રહીએ છીએ. અમને ધિક્કારનાર મનુષ્યોની વચમાં પણ અમે ધિક્કારથી છૂટા રહીએ છીએ. (૧)

પીડા પામતા મનુષ્યોમાં પણ પીડાથી મુક્ત થઇ અમે સુખમાં રહીએ છીએ. જે લોકો પીડા પામે છે, તે લોકોની વચમાં પણ ચાલો આપણે પીડાથી મુક્ત રહીએ. (૨)

લોભી મનુષ્યોની વચમાં પણ નિર્લોભી થઈ અમે સુખથી રહીએ છીએ. લોભી મનુષ્યોની વચમાં પણ ચાલો આપણે નિર્લોભી તરીકે રહીએ. (૩)

અમારું કાંઈ નથી, એમ માનવાથી અમે સુખમાં રહીએ છીએ. સુખનુંજ ભોજન કરનારા અમે ચળકતા દેવો જેવા થઇશું. (૪)

જીતથી વેર પેદા થાય છે, કારણ કે હાર પામનાર દુઃખી થાય છે. જેણે જય કે પરાજય (પરાભવ)નો ત્યાગ કર્યો છે, તે સંતોષી મનુષ્ય સદા સુખી છે. (૫)

રાગ જેવો કોઇ અગ્નિ નથી; દ્વેષ જેવો કોઇ કલિ નથી; શરીરના જેવું કોઇ દુઃખ નથી; શાંતિ કરતાં ઊંચું સુખ નથી. (૬)

બધા રોગોમાં ભૂખ (ક્ષુધા) એ મોટો રોગ છે; શરીરનું 'ઉપાદાન' તે મોટામાં મોટો અનર્થ છે—આ બરાબર જાણવું—તેજ નિર્વાણ—તેજ પરમ શાંતિ છે. (૭)

આરોગ્ય એ મોટી બક્ષિસ છે, સંતોષ એ મોટું ધન છે,

વિશ્વાસ એ સૌથી ઉત્તમ સંબંધ છે અને નિર્વાણ એ ઉત્તમ સુખ છે. (૮)

જેણે એકાંત અને શાંતિની મીઠાશ અનુભવી છે અને જેણે શાસ્ત્રામૃત પીધું છે, તે ભય અને પાપથી મુક્ત છે. (૯)

આર્ય (આર્ય ગુણવાળા) નું દર્શન શુભ છે; તેનો સમાગમ તે સુખજનક છે; જો મનુષ્ય મૂર્ખને જોવા ન પામે તો તે ખરેખર સુખી થાય. (૧૦)

મૂર્ખની જોડે સહવાસ કરવામાં લાંબા કાળ સુધી દુઃખ ભોગવવું પડે છે. શત્રુના સહવાસની માફક મૂર્ખનો સહવાસ દુઃખદાયક છે. (૧૧)

સગાંવહાલાંના સમાગમની માફકજ જ્ઞાનીના સહવાસથી આનંદ થાય છે; તેટલા માટે જેવી રીતે ચંદ્ર નક્ષત્રના માર્ગમાં જાય છે, તેમ દરેક મનુષ્યે ડાહ્યા, બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, સહનશીલ, કર્તવ્યપરાયણ અને પવિત્ર પુરુષને અનુસરવું જોઇએ. (૧૨)

प्रकरण १६ मुं-प्रियवर्ग

જે મનુષ્ય જીવનનું કર્તવ્ય ભૂલીને પ્રિય વસ્તુની પાછળ દોડે છે, અભિમાનને તાબે થાય છે અને ધ્યાન કરતો નથી, તે મનુષ્ય આગળ જતાં ધ્યાન કરનારની ઇર્ષ્યા કરવા માંડશે. (૧)

મનુષ્યે પ્રિય કે અપ્રિય કોઈ પણ વસ્તુને વળગી બેસવું નહિ. પ્રિય વસ્તુ ન મળવી એ પણ દુઃખ છે અને અપ્રિય વસ્તુનો સંબંધ થવો તે પણ દુઃખ છે. (૨)

આ ઉપરથી મનુષ્યે કોઇ વસ્તુ ઉપર રાગ ધરવો નહિ. પ્રિયવસ્તુનો વિયોગ એજ દુઃખ છે. જેઓ કોઇ પણ વસ્તુ ઉપર રાગ

ધરાવતા નથી, તેમજ તેને ધિક્કારતા નથી, તેમને કોઇ પણ પ્રકારનાં બંધન નથી. (૩)

રાગથી શોક પેદા થાય છે, રાગથી ભય પેદા થાય છે; જે રાગથી મુક્ત છે તે શોક કે ભય જાણુતો નથી. (૪)

સ્નેહથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, સ્નેહથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે; જે સ્નેહથી મુક્ત છે તે ભય કે શોક જાણુતો નથી. (૫)

રતિથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, રતિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જે રતિથી મુક્ત છે તે ભય કે શોક જાણુતો નથી. (૬)

કામથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જે કામથી મુક્ત છે તે ભય કે શોક જાણુતો નથી. (૭)

તૃષ્ણાથી શોક પેદા થાય છે, તૃષ્ણાથી ભય પેદા થાય છે; જે તૃષ્ણાથી મુક્ત છે તે શોક કે ભય જાણુતો નથી. (૮)

જેનામાં સદ્ગુણ અને બુદ્ધિ છે, જે ન્યાયી છે, જે સત્યવાદી છે, પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે, તે વિશ્વને પ્રિય થશે. (૯)

જેનામાં નિત્યતત્ત્વ (નિર્વાણ)ની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવા પામી છે, જે મનમાં સંતુષ્ટ છે, જેના વિચારો રાગથી ભ્રમિત થયા નથી, તે ઉર્ધ્વસ્રોતસ્ કહેવાય છે (અર્થાત્ તે નિર્વાણ સુધી વહેતા ઝરામાં આગળ વધેલો છે.) (૧૦)

જે મનુષ્ય લાંબા કાળ સુધી દૂર ગયો હોય અને દૂરથી સહી-સલામત પાછો ફરે છે, તે મનુષ્યને તેનાં સગાંવહાલાં, મિત્રો અને ચાહનારાં નમસ્કાર કરે છે. (૧૧)

તેજ રીતે જેણે સારાં કામ કર્યાં હોય છે અને જે આ લોકમાંથી પરલોકમાં જાય છે, તે મનુષ્યને-સ્વજનો પોતાના મિત્રને પાછો આવતાં ભેટે છે, તેમ તેનાં સત્કાર્યો આવકાર આપે છે. (૧૨)

प्रकरण १७ मुं–क्रोध

માણુસે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, અભિમાન તજવું જોઈએ અને સઘળા પ્રકારનાં બંધનો પર જય મેળવવો જોઇએ. જે નામ અને રૂપને (નામ–રૂપાત્મક વસ્તુઓને) વળગતો નથી અને કોઈ પણ વસ્તુને 'મારી' એમ કહેતો નથી, તે મનુષ્ય ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ આવી પડતું નથી. (૧)

જે ચાલતા રથની માફક ચડતા ક્રોધને અટકાવી શકે છે, તેનેજ હું ખરો સારથિ (હાંકનાર) માનું છું. બીજાઓ તો ફક્ત લગામ પકડનારા છે. (૨)

મનુષ્યે ક્રોધીને પ્રેમથી વશ કરવો જોઇએ, અસાધુ પુરુષને સાધુતાથી વશ કરવો જોઇએ, કંજૂસને ઉદારતાથી વશ કરવો જોઇએ અને અસત્યવાદીને સત્યથી વશ કરવો જોઇએ. (૩)

સત્ય બોલો; ક્રોધને વશ થતા નહિ; માગવામાં આવે તો થોડું પણ આપો; આ ત્રણ પગથિયાંથી–સત્યથી, ક્રોધનિગ્રહથી અને દાનથી તમે દેવોની સમીપ જશો. (૪)

જે ભિક્ષુકો કોઇને હેરાન કરતા નથી, જેઓ પોતાના શરીરને નિરંતર કાબૂમાં રાખે છે, તેઓ નિત્યસ્થાન (નિર્વાણ) માં જશે, જ્યાં પહોંચવાથી તેઓ સર્વકાળને વાસ્તે દુઃખથી મુક્ત થશે. (૫)

જેઓ અપ્રમત્ત છે, જેઓ દિનરાત અભ્યાસ કરે છે, જેઓ નિર્વાણને વાસ્તે પ્રયત્ન કરે છે, તેઓના મનોવિકારો જરૂર દબાઈ જશે. (૬)

હે અતુલ! + આ વાત સર્વકાળને વાસ્તે ખરી છે કેઃ—

+ શ્રીબુદ્ધના એક શિષ્યનું નામ અતુલ હતું.

"જે ચૂપ બેસે છે તેની લોકો નિંદા કરે છે; જે બહુ બોલે છે તેની લોકો નિંદા કરે છે; જે થોડું બોલે છે તેની પણ તેઓ નિંદા કરે છે; આ જગતમાં એવો એક પણ નથી, કે જેની નિંદા ન થઇ હોય." (૭)

એવો એક પણ મનુષ્ય હતો નહિ, છે નહિ અને થશે પણ નહિ, કે જેની સર્વદા નિંદા થઈ હોય અથવા જેની સર્વદા પ્રશંસા થઇ હોય. (૮)

જે નિષ્કલંક છે, સુજ્ઞ છે, જ્ઞાની છે અને સદ્ગુણી છે તેમજ જેની વિવેકી મનુષ્યો નિરંતર દિનપ્રતિદિન પ્રશંસા કરે છે તેની, જંબુ નદીમાંથી નીકળેલા સુવર્ણના સિક્કાની માફક-નિંદા કરવા કોણ હિંમત ધરશે? દેવો પણ તેની પ્રશંસા કરે છે, બ્રહ્મદેવ પણ તેની સ્તુતિ કરે છે. (૯,૧૦)

શારીરિક ક્રોધથી ચેતતા રહો! તમારા શરીરને કાબૂમાં રાખો; શારીરિક પાપોનો ત્યાગ કરો અને તમારા શરીરથી સદ્ગુણી જીવન ગાળો. (૧૧)

જીભના ક્રોધથી ચેતતા રહો! તમારી જીભને વશ રાખો; જીભનાં પાપોનો ત્યાગ કરો અને તમારી જીભ વડે સદ્ગુણને પાળો. (૧૨)

માનસિક ક્રોધથી ચેતતા રહો! તમારા મનને કાબૂમાં રાખો; માનસિક પાપોનો ત્યાગ કરો અને મનથી સદ્ગુણી જીવન ગાળો.(૧૩)

જે સુજ્ઞ મનુષ્યો આ રીતે પોતાના શરીરને, પોતાની જીભને અને પોતાના મનને કાબૂમાં રાખે છે, તેઓજ ખરા નિગ્રહી-સંયમી-યતિ છે. (૧૪)

प्रकरण १८ मुं–मल (अशुद्धि) वर्ग

તું પાકેલા પાન જેવો છે, યમદૂતો તારી પાસે આવેલા છે, તું જવાના (મરવાના) દરવાજાની પાસે ઉભો છે, છતાં તેં તારી મુસાફરીને વાસ્તે કાંઇ તૈયારી કરી નથી. (૧)

તારા વાસ્તે એક દ્વીપ બનાવ, બહુ મહેનત કર અને ડાહ્યો થા. જ્યારે તારી અશુદ્ધતા દૂર થશે અને તું દોષથી મુક્ત થઇશ, ત્યારે તું આર્યના પવિત્ર સ્વર્ગમાં દાખલ થઇ શકીશ. (૨)

તારી જિંદગી પૂરી થવા આવી છે, તું યમની પાસે આવી પહોંચ્યો છે, માર્ગમાં તારે વિસામાની જગ્યા નથી અને મુસાફરીને વાસ્તે કાંઇ ભાથું તારી પાસે નથી. (૩)

તારા વાસ્તે એક દ્વીપ બનાવ, ઉદ્યમ કર અને ડાહ્યો થા. જો તારી અશુદ્ધતા દૂર થશે અને તું દોષથી મુક્ત થઇશ, તો તારે ફરીથી જન્મમરણના ફેરામાં પડવું પડશે નહિ. (૪)

જેમ સોની રૂપાનો મેલ કાઢી નાખે છે, તેમ સુજ્ઞ મનુષ્યે હૃદયની અશુદ્ધતા ધીમે ધીમે, જરા જરા અને પળે પળે કાઢતા રહેવું જોઇએ. (૫)

લોઢામાંથી જે કાટ ઉત્પન્ન થાય છે, તે લોઢા પર જ્યારે ચડે છે, ત્યારે લોઢાને ખાઇ જાય છે, તેવીજ રીતે સત્ય માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનારનાં કામ તેને દુર્મતિમાં દોરી જાય છે. (૬)

અભ્યાસ ન કરવો એ વિદ્યાનું કલંક છે, મરામત ન કરવી એ ઘરનું કલંક છે, આલસ્ય એ શરીરનું કલંક છે અને અસાવધપણું એ ચોકીદારનું કલંક છે. (૭)

વ્યભિચાર એ સ્ત્રીઓનું કલંક છે; કંજૂસાઇ એ દાતારનું

કલંક છે; આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં સઘળા અધર્મના માર્ગ કલંકવાળા છે. (૮)

પણ આ બધા કરતાં એક મોટું કલંક છે અને તે મોટું કલંક અવિદ્યા છે. હે ભિક્ષુકો ! એ મલને દૂર કરો અને નિર્મળ બનો. (૯)

જે નિર્લજ્જ છે, કાગડા જેવો છે, તોફાની છે, બીજાનું અપમાન કરનાર છે, ઉદ્ધત અને હલકો છે, તેને જીવનયાત્રા બહુ સરળ છે. (૧૦)

પણ જે વિનયી છે, જે શુદ્ધતાનો અભિલાષી છે, જે નિઃસ્વાર્થી છે, શાંત છે, નિષ્કલંક છે અને બુદ્ધિમાન છે, તેને વાસ્તે જીવનયાત્રા કઠિન છે. (૧૧)

જે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, લોકમાં કોઇએ નહિ આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે, પરદારાનું સેવન કરે છે, સુરા (દારૂ) આદિ માદક પદાર્થોનું પાન કરે છે, તે મનુષ્ય આ લોકમાં પણ પોતાની પડતીનું મૂળ ખોદે છે, એટલે પોતાનો નાશ કરનાર બને છે. (૧૨,૧૩)

હે માનવી ! જેઓનો પોતાના ઉપર કાબૂ નથી, તેઓ ખરાબ સ્થિતિમાં છે, એમ માન. દુરાચરણ અને લોભને લીધે તું લાંબા વખત સુધી દુઃખમાં ન આવી પડે તેથી તું ચેતતો રહે. (૧૪)

મનુષ્યો પોતાની શ્રદ્ધા અને પોતાની મરજીને અનુકૂળ દાન કરે છે. બીજાને આપવામાં આવેલા અન્ન કે પાણીને લીધે જે મનમાં બળે છે, તેને દિવસે કે રાત્રિએ શાંતિ મળતી નથી. (૧૫)

જેનામાં આ લાગણી નાશ પામી ગઇ છે, અર્થાત્ તદ્દન નિર્મૂળ થઈ છે, તે દિવસે તેમજ રાત્રિએ શાંતિ મેળવે છે. (૧૬)

વિકાર સમાન અગ્નિ નથી, દ્વેષના જેવો મગર નથી, અજ્ઞાન જેવી જાળ નથી અને તૃષ્ણા જેવી નદી નથી. (૧૭)

બીજાઓના દ્વેષ સહેલાઇથી જોઇ શકાય છે, પણ પોતાના દોષ જોવા મુશ્કેલ છે. મનુષ્ય પોતાના પાડોશીના દોષ ફોતરાંની માફક છૂટા પાડે છે, પણ જેવી રીતે એક ઠગ રમનારાઓથી ખોટો સિક્કો સંતાડે છે, તેમ તે પોતાના દોષ સંતાડે છે. (૧૮)

જો મનુષ્ય બીજાના દોષ જોયા કરે અને જો હમેશાં ગુસ્સે થયા કરે, તો તેના વિકારો વૃદ્ધિ પામે છે અને તે વિકારોના નાશના માર્ગથી ઘણે દૂર જાય છે. (૧૯)

હવામાં થઇને જવાનો માર્ગ નથી, મનુષ્ય બહારના દેખાવથી શ્રમણ બનતો નથી; દુનિયાના લોકો બહારની મોટાઇથી ખુશી થાય છે. પણ તથાગત (બુદ્ધ) તે ખોટી મોટાઇથી મુક્ત હોય છે. (૨૦)

હવામાં થઇને જવાનો માર્ગ નથી, મનુષ્ય બહારના દેખાવથી શ્રમણ બનતો નથી. કોઇ પણ પ્રાણી અમર નથી, પણ જે બુદ્ધ છે તે અચળ છે. (૨૧)

प्रकरण १९ मुं—धर्मशीलवर्ग

જે મનુષ્ય વગરવિચારે કોઇ પણ બાબતનો નિકાલ લાવે તે ધર્મશીલ નથી. (૧)

પણ જે ન્યાય–અન્યાયનો વિચાર કરી, બળાત્કારનો ત્યાગ કરી ધર્મપૂર્વક બીજાઓને દોરે છે, તે બુદ્ધિમાન અને ધર્મિષ્ઠ પુરુષ ધર્મશીલ કહેવાય છે. (૨)

જે ઘણું બોલે છે તેથી તે પંડિત કહેવાતો નથી; પણ જે સહનશીલ, વેર વગરનો અને નિર્ભય છે તે પંડિત કહેવાય છે. (૩)

મનુષ્ય ઘણું બોલે છે તેથી તે ધર્મને ધારણ કરનાર કહેવાતો નથી; પરંતુ જે ધર્મનું થોડું જ્ઞાન મેળવે છે, પણ તે પ્રમાણે વર્તે

છે અને ધર્મકાર્યમાં પ્રમાદ કરતો નથી, તે ધર્મશીલ કહેવાય છે. (૪)

મનુષ્યના વાળ સફેદ થયા હોય તે ઉપરથી તે સ્થવિર (વૃદ્ધ) બનતો નથી; તેની વય વધી હોય તેથી તે 'બિચારો ઘરડો' કહેવાય છે. (૫)

જેનામાં સત્ય, સદ્ગુણ, દયા, સંયમ અને દમ છે, જે અશુદ્ધિરહિત છે અને જે જ્ઞાની છે તે સ્થવિર× કહેવાય છે. (૬)

જે મનુષ્ય અદેખો, કંજૂસ અને કપટી છે, તે બહુ વચન બોલવાથી અથવા તેના શરીરસૌંદર્યથી સાધુ કહેવાતો નથી. (૭)

જેનામાં આ દોષ નાશ પામ્યા છે, મૂળ સહિત ઊખડી ગયા છે, તે દ્વેષ વિનાનો ડાહ્યો પુરુષ સાધુ કહેવાય છે. (૮)

વ્રત વિનાનો અને જૂઠું બોલનારો પુરુષ માથું મૂંડાવવાથી શ્રમણ બનતો નથી. જેનામાં લોભ અને તૃષ્ણા વસેલાં છે, તેને કેવી રીતે શ્રમણ કહી શકાય ? (૯)

નાનાં કે મોટાં સર્વ પાપને જે શમાવે છે તે, પાપને શાંત કરવાથી શ્રમણ (શાંત પુરુષ) કહેવાય છે. (૧૦)

જે બીજા પાસે ભિક્ષા માગે છે, તે પરથી તે ભિક્ષુ કહેવાય નહિ. જે અખિલ નિયમને અંગીકાર કરે છે તેજ ભિક્ષુ છે, માત્ર ભિક્ષાશનથી કોઇ ભિક્ષુ બનતો નથી. (૧૧)

જે પુણ્ય અને પાપની પેલી પાર છે, જે બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, જે જગતમાં સંભાળપૂર્વક વિચરે છે, તેજ ખરો ભિક્ષુ છે. (૧૨)

જે મૂઢ તથા અજ્ઞાન છે તે મૌન ધારણ કરે તેથી મુનિ બનતો નથી. જે પંડિત પુરુષ હાથમાં ત્રાજવું રાખનારની માફક સારું ગ્રહણ કરે છે અને ખરાબનો ત્યાગ કરે છે તે, તે કારણથી

× બૌદ્ધધર્મના સંપ્રદાય પ્રમાણે જેણે વીસ વર્ષપર્યંત સંન્યસ્તધર્મ પાલન કર્યો હોય તે સ્થવિર કહેવાય છે અને તેથી વધારે વર્ષ ભિક્ષુધર્મ પાળનારને મહાસ્થવિર વગેરેની પદવી આપવામાં આવે છે.

મુનિ છે. જે આ લોકની બે બાજુનો વિચાર કરે છે તેને મુનિ કહે છે. (૧૩,૧૪)

જે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, તે આર્ય કહેવાતો નથી; જે સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા કરે છે તેજ આર્ય છે. (૧૫)

જેનો કોઇ સંસારીને અનુભવ નથી એવું મુક્તિનું સુખ જે મને મળે છે તે કેવળ વ્રતથી અથવા ભણતરથી, લૌકિક સમાધિથી અથવા એકલા શયન કરવાથી મળી શકતું નથી. હે ભિક્ષુકો! જેણે તૃષ્ણાઓનો નાશ કર્યો છે, તેણે પૂર્ણ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી છે. (૧૬)

प्रकरण २० मुं–धर्ममार्गवर्ग

સર્વ માર્ગોમાં અષ્ટવિધ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે; સર્વ સત્યોમાં ચાર સત્યો ઉમદા છે; સર્વ સદ્ગુણોમાં વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ છે અને સર્વ મનુષ્યોમાં જેની આંખ ઊઘડી છે તે (જ્ઞાની) શ્રેષ્ઠ છે. (૧)

તમારી દૃષ્ટિ શુદ્ધ કરવાને ફક્ત આજ માર્ગ છે, બીજો કોઇ પણ માર્ગ નથી. આ માર્ગ પર તમે ચાલો, કારણ કે તે મારદેવનો પરાજય કરનાર થશે. (૨)

જો તમે આ માર્ગ પર ચાલશો તો તમારા દુઃખનો અંત આવશે. રાગદ્વેષરૂપ શલ્ય શી રીતે દૂર કરી શકાય, એ સમજ્યા પછી મેં ઉપદેશેલો આ માર્ગ છે. (૩)

તમારે જાતેજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, તથાગત (બુદ્ધ) તો ઉપદેશક છે. જે વિચારવાન પુરુષો આ માર્ગનું અવલંબન કરે છે, તે મારરાજાના બંધનથી મુક્ત થાય છે. (૪)

'સર્વ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓનો નાશ છે'. જે આ નિયમ જાણે છે અને જુએ છે, તે દુઃખ ભોગવવામાં સહનશીલ થાય છે. આજ શુદ્ધિનો માર્ગ છે. (૫)

'સર્વ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓ દુઃખમય છે અને શોકમય છે'. આ નિયમ જે જાણે છે અને જુએ છે, તે દુઃખ ભોગવવામાં સહનશીલ થાય છે. આજ શુદ્ધિનો માર્ગ છે. (૬)

'સર્વ આકારો અનિત્ય છે'. આ નિયમ જે જાણે છે અને જુએ છે, તે દુઃખ ભોગવવામાં સહનશીલ થાય છે. આજ શુદ્ધિનો માર્ગ છે. (૭)

જે જુવાન અને બળવાન પુરુષ જાગૃત થવાને સમયે જાગૃત થતો નથી, જે આળસુ છે, જેની ઇચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પબળ દુર્બળ છે, તે સુસ્ત મનુષ્યને કદાપિ જ્ઞાનનો માર્ગ જડશે નહિ.(૮)

વાણી ઉપર દેખરેખ રાખીને, મનને કાબૂમાં રાખીને અને પોતાના શરીરથી કાંઇ પણ ખોટું કામ કરવું નહિ, આ ત્રણ રસ્તે શુદ્ધ રીતે ચાલ્યાથી મનુષ્ય જ્ઞાનીઓએ ઉપદેશેલો માર્ગ ગ્રહણ કરી શકશે. (૯)

ઉત્સાહથી જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે, ઉત્સાહના અભાવથી જ્ઞાનનો ક્ષય થાય છે. આ બે માર્ગ જે જાણે છે તેણે એવી રીતે વર્તવું જોઇએ કે જેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય. (૧૦)

તૃષ્ણાના એક વૃક્ષને કાપતા નહિ, પણ આખા જંગલને કાપી નાખો; તૃષ્ણારૂપી વનથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે; તૃષ્ણા અને તૃષ્ણાનું મૂળ જ્યારે કાપી નાખશો ત્યારે તમે તૃષ્ણારહિત થશો. (૧૧)

જ્યાંસુધી મનુષ્યમાં સ્ત્રીવિષયક ઇચ્છા જરા સરખી પણ રહેલી છે ત્યાંસુધી, જેમ દૂધ પીનારા વાછરડાનું મન પોતાની માતા પર આસક્ત રહે છે, તેમ તેનું મન સ્ત્રી તરફ આસક્ત રહે છે. (૧૨)

શરદૃઋતુના કમળની માફક તું તારા ઉપરની પ્રીતિ (સ્વાર્થી વૃત્તિ) કાઢી નાખ; શાંતિનો માર્ગ ગ્રહણ કર, સુગતે (બુદ્ધે) નિર્વાણનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. (૧૩)

ચોમાસામાં હું અહીં રહીશ, ઉનાળામાં અને શિયાળામાં

હું અહીં વસીશ એવો મૂર્ખ વિચાર કરે છે, પરંતુ વચમાં શી સ્થિતિ થશે તેનો બિલકુલ વિચાર કરતો નથી. (૧૪)

જેમ ઊંઘતા ગામને નદીનું પૂર ખેંચી જાય છે, તેમ છોકરાં-છૈયાં અને પશુ આદિ વાસ્તે પ્રખ્યાત થયેલા અને તેમાં આસક્ત થયેલાને મૃત્યુ આવી ખેંચી જાય છે. (૧૫)

જ્યારે મૃત્યુ આવી પહોંચે છે, ત્યારે પુત્રો, પિતા, સગાં-વહાલાં કે જ્ઞાતિજન કોઈની પણ મદદ કામમાં આવતી નથી.(૧૬)

ડાહ્યા અને સુચારિત્ર્યવાન પુરુષે આ બધું સમજીને નિર્વાણ તરફ લઈ જનારા માર્ગને શુદ્ધ કરવો જોઇએ. (૧૭)

प्रकरण २१ मुं–प्रकीर्णवर्ग

જો થોડા સુખનો ત્યાગ કરવાથી વિશેષ સુખનો લાભ થતો હોય, તો ડાહ્યા પુરુષે તે થોડા સુખનો ત્યાગ કરી વિશેષ સુખ પર ચિત્ત લગાડવું જોઇએ. (૧)

જે બીજાને દુઃખ આપીને પોતાને વાસ્તે સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે, તે દ્વેષની સાંકળમાં બંધાયેલો હોવાથી કદાપિ દ્વેષમુક્ત થશે નહિ. (૨)

. જે મનુષ્ય કરવા યોગ્ય કામનો ત્યાગ કરે છે અને ન કરવા યોગ્ય કામ કરે છે, તેવા આળસુ અને પ્રમાદી મનુષ્યની વાસનાઓ વૃદ્ધિ પામે છે. (૩)

પરંતુ જે લોકો પોતાના સંબંધમાં નિરંતર સર્વ રીતે જાગૃત રહે છે, જે નહિ કરવા યોગ્ય કામ કરતા નથી અને કરવા યોગ્ય કામ દૃઢતાથી કરે છે. આવા અપ્રમત્ત અને ડાહ્યા પુરુષોની વાસનાઓનો અંત આવે છે. (૪)

જો ખરો બ્રાહ્મણ પોતાના પિતા તથા માતાને મારી નાખે,

બે ક્ષત્રિય રાજાને મારી નાખે અને પ્રજા સાથે આખા રાજ્યનો નાશ કરે, છતાં તે શિક્ષાને પાત્ર નથી. (૫)

જો ખરો બ્રાહ્મણ પોતાના પિતા તથા માતાને મારી નાખે તથા બે પવિત્ર રાજાઓને મારી નાખે અને વળી એક પ્રસિદ્ધ પુરુષને મારે, તોપણ તે શિક્ષાને પાત્ર નથી.[1] (૬)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો[2] નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓના વિચાર રાતદિન બુદ્ધ પર લાગેલા હોય છે. (૭)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓના વિચાર રાતદિન ધર્મ પર લાગેલા હોય છે. (૮)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓ-

---

૧. પ્રૉફેસર મેક્ષમુલર અને પ્રૉફેસર ચિલ્ડર્સ જેમણે આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કર્યું છે, તેઓ એમ માને છે કે કોઈ પવિત્ર પુરુષ આવાં નિંદ્ય કામ કરે છતાં પણ તે શિક્ષાને પાત્ર નથી, આવો આ બે શ્લોકનો અર્થ છે; પણ આ અર્થ તદ્દન વિચિત્ર લાગે છે. બર્માના બૌદ્ધ લોકો આ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છેઃ–

તૃષ્ણા એ માતા છે, અહંકાર એ પિતા છે; આત્તવાદ અને પુનર્જન્મ ન માનવો એ ઉચ્છેદવાદ–આ બે ક્ષત્રિય રાજાઓ છે, દૃઢ વિષય રાગરૂપી નોકર છે અને દશ ઇન્દ્રિયો, ધર્મ અને મનરૂપી બાર આયતનવાળું રાજ્ય છે. આ સર્વનો જે નાશ કરે છે તેને કાંઇ પણ પાપ લાગતું નથી.

ચીનના બૌદ્ધ ગ્રંથ લંકાવતાર પ્રમાણે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. તૃષ્ણા એ માતા છે, અવિદ્યા–અજ્ઞાન એ પિતા છે, દશ ક્લેશ એ એક રાજા છે અને પાંચ સ્કન્ધરૂપી સંઘ એ બીજો રાજા છે અને પ્રસિદ્ધ પુરુષને ઘાયલ કરવો એટલે સાત તત્ત્વોના બનેલા શરીરનો નાશ કરવો–આ પાંચ પ્રકારના મનુષ્યોને મારનાર બ્રાહ્મણ પાપી બનતો નથી.

૨. પાલી ભાષામાં **ગોતમ સાવકા** એ શબ્દ છે.

ના વિચાર રાતદિન સંઘ પર લાગેલા હોય છે. (૯)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓ-ના વિચાર રાતદિન શરીર પર લાગેલા હોય છે. (૧૦)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓ-નું મન રાતદિન દયામાં આનંદ માને છે. (૧૧)

ગૌતમ (બુદ્ધ)ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે અને તેઓનું મન રાતદિન ભાવનામાં રમે છે. (૧૨)

સંસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લેવી તે કઠિન છે, સંસારમાં રહેવું તે પણ કઠિન છે. મઠમાં રહેવું કઠિન છે, ઘરમાં રહેવું કઠિન છે, સમાન પુરુષોની સાથે રહેવું તે કઠિન છે તેમજ ભિ-ક્ષુક થઈને ફરવું તે પણ કઠિન છે. (૧૩)

શ્રદ્ધાવાન, શીલવાન, કીર્તિસંયુક્ત પુરુષ જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં માન પામે છે. (૧૪)

સારા પુરુષો બરફવાળા પર્વતની માફક દૂરથી પ્રકાશે છે, રાત્રિમાં ફેંકેલા તીરની માફક ખરાબ મનુષ્યો કોઈની નજરે પણ પડતા નથી. (૧૫)

જે એકલો બેસે છે, એકલો સૂઈ રહે છે, આલસ્યરહિત એકલો વિચરે છે અને જે પોતાની જાતને વશ કરે છે, તે પુરુષ જંગલને છેડે પણ સુખમાં વસે છે. (૧૬)

પ્રકરણ ૨૨ મું—નિરયવર્ગ (અધોગતિનો માર્ગ)

જે અસત છે, તે નરકમાં જાય છે; પોતે કોઈ કામ કર્યા પછી કહે છે કે મેં કર્યું નથી, તે પણ નરકે જાય છે. મરણ પછી તે બે પાપી મનુષ્યોની પરલોકમાં સરખી સ્થિતિ થાય છે. (૧)

કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરનારામાંના પણ ઘણાખરા પાપિષ્ઠ

અને અસંયત હોય છે; એવા પાપી મનુષ્યો પોતાનાં પાપકર્મથી નરકમાં પડે છે. (૨)

ઇન્દ્રિયદમન કર્યા વગરના ખરાબ ચારિત્ર્યવાળા પુરુષે, લોકોએ આપેલી ભિક્ષા ઉપર પેટ ભરવા કરતાં અગ્નિની શિખા સરખો અગ્નિ-થી તપાવેલો લોઢાનો ગોળો ભક્ષણ કરવો એ વધારે સારું છે. (૩)

જે પ્રમત્ત પુરુષ પરસ્ત્રીનું સેવન કરે છે, તે ચાર પ્રકારના અનર્થ ભોગવે છે. (૧) પાપનો લાભ, (૨) અસ્વસ્થ ઊંઘ, (૩) લોકનિંદા અને (૪) નરકપતન. (૪)

(પરદારાનું સેવન કરવાથી) પાપ થાય છે, હલકી ગતિ મળે છે, બીનેલા પુરુષને બીનેલી સ્ત્રી સાથે થોડું સુખ મળે છે અને રાજા ભારે સજા કરે છે. માટે મનુષ્યે પરદારાનું સેવન ન કરવું. (૫)

સંભાળ વગર ઝાલેલા કુશ નામના ઘાસથી હાથ ચિરાય છે. તેમ જો સંન્યાસ બરાબર પાળવામાં ન આવે તો તે નરકમાં લઇ જાય છે. (૬)

બેફિકરાઇથી કરેલું કામ, ભંગ થયેલું વ્રત અને ભાવ વગર પાળેલું બ્રહ્મચર્ય, આ બધાથી મહાન ફળ મળતું નથી. (૭)

જો કાંઈ પણ કામ કરવાનું હોય તો મનુષ્યે તે કામ ઘણાજ ઉત્સાહથી કરવું; જે યતિ શિથિલ છે, તે વિકારોની ધૂળને વધારે વિસ્તારે છે. (૮)

દુષ્કૃત ન કરવું એજ સારું છે, કારણ કે દુષ્કૃત કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે; સુકૃત કરવું એજ સારું છે, કારણ કે તે કર-વાથી પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. (૯)

સીમા પર આવેલા કિલ્લાનું અંદરથી તેમજ બહારથી રક્ષણ કરવામાં આવે છે; તેજ રીતે મનુષ્યે પોતાના આત્માની રક્ષા કરવી. એક ક્ષણ પણ નકામી ગુમાવવી નહિ; કારણ કે જેઓ

યોગ્ય સમયને ગુમાવે છે, તેઓ નરકમાં પાછળથી પસ્તાય છે. (૧૦)

જે મનુષ્યો લજ્જા ન કરવા યોગ્ય પદાર્થોથી લજ્જા પામે છે અને લજ્જા કરવા યોગ્ય પદાર્થોથી લજ્જા પામતા નથી, તેવી અસત્ય દૃષ્ટિવાળા પુરુષો દુર્ગતિ પામે છે. (૧૧)

જેઓ ભય ન પામવાને સ્થળે ભય પામે છે અને ભય પામવાને સ્થળે ભય પામતા નથી, તેવી અસત્ય દૃષ્ટિવાળા પુરુષો દુર્ગતિ પામે છે. (૧૨)

જેઓ ત્યાગ ન કરવાલાયક વસ્તુને ત્યાગ કરવાલાયક ગણે છે અને ત્યાગ કરવાલાયક વસ્તુને અત્યાજ્ય ગણે છે, તેવી અસત્ય દૃષ્ટિવાળા પુરુષો દુર્ગતિ પામે છે. (૧૩)

જેઓ ત્યાગ કરવાલાયક વસ્તુને ત્યાજ્ય ગણે છે અને ત્યાગ ન કરવાલાયક વસ્તુને અત્યાજ્ય ગણે છે, તેવી સત્ય દૃષ્ટિવાળા પુરુષો સુગતિને પામે છે. (૧૪)

प्रकरण २३ मुं–नाग(हाथी)वर्ग

જેવી રીતે હાથી ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું બાણ યુદ્ધમાં સહન કરે છે, તેવી રીતે હું અપમાન સહન કરીશ; કારણ કે જગતજ દુષ્ટ સ્વભાવવાળું છે. (૧)

પાળેલા હાથીને તેઓ લડાઈમાં લઈ જાય છે; પાળેલા હાથી ઉપર રાજા બેસે છે. જે નિંદા સહન કરે છે અને જેણે ઇન્દ્રિયોનું દમન કર્યું છે, તેજ પુરુષ મનુષ્યોમાં ઉત્તમ છે. (૨)

પાળેલાં ખચ્ચર ઉત્તમ છે, પાળેલા સિંધુ જાતના ઘોડા અને મહાદન્તૂશળવાળા હાથીઓ પણ ઉત્તમ છે; પણ આત્માને વશ કરનાર સૌથી ઉત્તમ છે. (૩)

આ પ્રાણીઓની મદદથી કોઈ અગમ્ય પ્રદેશ (નિર્વાણ) ભણી

જઈ શકતું નથી; પણ ત્યાં આત્મસંયમી મનુષ્ય સંયમના બળથી જઇ શકે છે. (૪)

જેના લમણામાંથી મદ ઝરે છે અને જેને વશ કરવો દુષ્કર છે, તેવો 'ધનપાળક' નામનો હાથી, જ્યારે તેને બાંધવામાં આવે છે, ત્યારે એક કોળિયો પણ ખાતો નથી. તે પોતાના નિવાસસ્થાનનુંજ સ્મરણ કરે છે.× (૫)

જે મનુષ્ય કેવળ જાડો બને છે અને બહુજ ખાધા કરે છે; વળી જો તે ઊંઘણશી તથા સુસ્ત બને છે, તો ઘાસ ખવરાવી પોષેલા ડુક્કરની માફક તે મૂર્ખ ફરી ફરીને જન્મ લે છે. (૬)

આ મારું મન, પ્રથમ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે, તેને ગમે ત્યાં સુખપૂર્વક ભમતું હતું; પણ જેમ અંકુશ પાસે હોવાથી મહાવત મદોન્મત્ત હાથીને વશ કરે છે, તેમ હું તેને આજે સંપૂર્ણ વશ કરીશ. (૭)

અપ્રમત્તદશામાં આનંદ માનો; તમારા મનનું રક્ષણ કરો; કીચડમાં પડેલા હાથીની માફક કુમાર્ગથી તમારી જાતનો ઉદ્ધાર કરો. (૮)

જો કોઇ જોડે ચાલનારો ડાહ્યો તથા સારાં આચરણવાળો સોબતી મળી જાય તો સઘળાં સંકટ સહન કરીને પણ સુખથી અને વિચારપૂર્વક તેની સાથે ચાલવું. (૯)

જો કોઇ જોડે ચાલનારો ડાહ્યો તથા સારાં આચરણવાળો સોબતી ન મળે, તો જેમ રાજા જીતેલા દેશને તજીને એકલો જાય છે, અથવા હાથી જેમ જંગલમાં એકલો જાય છે, તેમ તેણે એકલા વિચરવું જોઇએ. (૧૦)

× શ્રીબુદ્ધદેવના સમયમાં ધનપાળક નામે એક હાથી હતો, લોકોએ તેને કોઇ પણ રસ્તે પકડી લીધો; પણ તેનું મન તેની માતાની સેવામાં લાગેલું હોવાથી તેણે અન્નજળ લીધાં નહિ; આ ઉપરથી માતાપિતાની સેવા કરવી એવો બોધ સૂચવાય છે.

મૂર્ખોની સોબતમાં રહેવા કરતાં એકલા રહેવું એ વધારે સારું છે. મનુષ્યે હાથીની માફક એકલા ફરવું જોઇએ, તેણે પાપ કરવું ન જોઇએ અને થોડી ઇચ્છાઓ રાખવી જોઇએ. (૧૧)

પ્રસંગ પડયે મદદ કરનારા મિત્ર આનંદદાયક છે; મળેલી વસ્તુથી સંતોષ માનવો સુખકારક છે; મરણસમયે પુણ્ય સુખદાયક છે; સર્વ પ્રકારના દુઃખની હાનિ એજ સુખ છે. (૧૨)

માતૃત્વ સુખકર છે, પિતૃત્વ સુખકર છે, શ્રમણપણું સુખદાયક છે, બ્રાહ્મણત્વ સુખદાયક છે. (૧૩)

વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પાળેલા સદ્‌ગુણો સુખદાયક છે, દૃઢ શ્રદ્ધા સુખદાયક છે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સુખદાયક છે; પાપકર્મનો ત્યાગ કરવો સુખદાયક છે. (૧૪)

प्रकरण २४ मुं–तृष्णावर्ग

પ્રમત્ત (અવિચારી) મનુષ્યની તૃષ્ણા લતાની માફક વધે છે. ફળની ઇચ્છાથી જેમ કોઈ વાંદરો એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર કૂદે છે, તેમ તે તૃષ્ણાને લીધે અનેક ભવમાં ભ્રમણ કરે છે. (૧)

આ વિકરાળ અને ઝેરી તૃષ્ણા જેને આ લોકમાં વશ કરે છે, તેનો શોક વીરણ નામના ઘાસની માફક વૃદ્ધિ પામે છે. (૨)

આ જગતમાં દુર્જય એવી વિકરાળ તૃષ્ણાને જે વશ કરે છે, તેનો શોક કમળપત્ર પરના જળબિંદુની માફક સરી પડે છે. (૩)

આ ઉપદેશવચન તમારા કલ્યાણ અર્થે કહું છું. "જેને સુગંધવાળું ઉશીરનું મૂળ જોઇએ છે, તે જેવી રીતે વીરણ ખોદી કાઢે છે, તેવી રીતે અત્ર એકત્ર થયેલા તમે બધા તૃષ્ણાનું મૂળ ખોદી નાખો કે જેથી જેવી રીતે નદીનો પ્રવાહ બરુના છોડવાને

વારંવાર કચરે છે, તેમ માર (મોહરાજા) તમને વારંવાર કચરી નાખે નહિ." (૪)

જો કે વૃક્ષને કાપી નાખવામાં આવે, પણ જ્યાંસુધી મૂળ ઉખેડવામાં નથી આવ્યું, ત્યાંસુધી તેનું મૂળ દૃઢ રહે છે અને તે ફરીથી વધે છે, તેજ રીતે તૃષ્ણાનું મૂળ જ્યાંસુધી ઉખેડવામાં આવ્યું નથી, ત્યાંસુધી દુઃખ ફરી ફરીને પાછું આવશેજ. (૫)

સુખની પ્રણાલિકામાં જેનાં છત્રીસ પ્રકારનાં આશારૂપી ઝરણાંઓ મજબૂત રીતે વહે છે, તે તુચ્છ મતિવાળાને વિષયાસક્ત વિચારોરૂપી ઝરણાંઓ ખેંચી જાય છે.[૧] (૬)

એ (તૃષ્ણારૂપી નદીની) પ્રણાલિકાઓ બધી દિશામાં વહે છે, વિકારોરૂપી લતા ફેલાતીજ રહે છે; એ લતાને ઊગતી જોતાંજ તેનું મૂળ વિદ્યા વડે કાપી નાખો. (૭)

પ્રાણીમાત્ર સુખોમાં આસક્ત અને સુખોપભોગમાં લીન હોય છે; વિષયમાં આસક્ત થયેલા અને તેમાંજ સુખ શોધનારા જીવો જન્મમરણની પરંપરામાં રખડે છે. (૮)

તૃષ્ણાથી ઘેરાયેલા મનુષ્યો જાળમાં ફસાયેલા સસલાની માફક આમતેમ દોડે છે. દશ પ્રકારના સંયોજન (બંધન)થી બંધાયેલા જીવો વારંવાર અનેક પ્રકારનું દુઃખ ભોગવે છે. (૯)

તૃષ્ણાથી ઘેરાયેલા મનુષ્યો જાળમાં ફસાયેલા સસલાની માફક આમતેમ દોડે છે; જાતે નિર્વિકારી થવાનો પ્રયત્ન કરીને ભિક્ષુકે તૃષ્ણાને દૂર કરવી જોઇએ. (૧૦)

જે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી તૃષ્ણામાં આરૂઢ થાય છે અને જે તૃષ્ણારૂપી વનનો ત્યાગ કરી તૃષ્ણારૂપી વનમાં ફરીથી દોડે છે, તે મનુ-

---

૧. ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, જિહ્વા, ત્વક્, મન, રૂપ, શબ્દ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને ધર્મ. એ બારને કામતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા અને વિભવતૃષ્ણા એ ત્રણ પ્રકારની તૃષ્ણાએ ગુણવાથી છત્રીસ પ્રકારની તૃષ્ણા થાય છે.

બ્યને તો જુઓ! તે મુક્ત હોઇ ફરીથી બંધનમાં પડવા જાય છે.[1] (૧૧)

લોઢાની, લાકડાની અને દોરડાની બેડીને સુજ્ઞ પુરુષો મજબૂત બેડી કહેતા નથી, પણ મણિકુંડલ, પુત્ર અને સ્ત્રીમાં આસક્તિરૂપ જે બંધન છે, તેનેજ મજબૂત બંધન તેઓ કહે છે. (૧૨)

જે દેખીતું સહેલું, પણ છોડવામાં કઠિન, એવું હલકી દશા તરફ લઇ જનારું બંધન તેનેજ સુજ્ઞ લોકો સખ્ત બંધન કહે છે. તેને છેદીને, કામસુખનો ત્યાગ કરીને, કોઇ પણ બાબતની અપેક્ષા વિનાના મનુષ્યો પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે. (૧૩)

જેમ પોતે બનાવેલી જાળમાં કરોળિયો દોડે છે, તેમ વિષયાસક્ત પુરુષ તૃષ્ણાના પ્રવાહમાં તણાય છે. પણ આ તૃષ્ણાપ્રવાહને રોકીને, વિષયસુખનો ત્યાગ કરીને, કોઇ પણ બાબતની અપેક્ષા વિનાના મનુષ્યો પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે. (૧૪)

સંસારસમુદ્રને તરવાની ઇચ્છાવાળા હે પુરુષ! આગળની તૃષ્ણાનો નાશ કર, પછવાડેની તૃષ્ણાનો નાશ કર, વચલી તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર; જો તારું મન સર્વત્ર વિષયથી મુક્ત હશે, તો ફરીથી તને જન્મમરણ પ્રાપ્ત થશે નહિ.[2] (૧૫)

જે પ્રાણી તર્કમાં ગૂંથાયેલો છે, તીવ્ર રાગવાળો છે, સુખનેજ શોધવાવાળો છે, તેની તૃષ્ણા વધારે ને વધારે વધે છે અને તેનું બંધન મજબૂત થતું જાય છે. (૧૬)

જે (જ્ઞાનથી) શંકાનું સમાધાન કરે છે, અપ્રમત્ત છે અને અશુભ ભાવનાવાળો[3] છે, તે મારનું બંધન દૂર કરે છે-કાપી નાખે છે. (૧૭)

---

૧ જે સંન્યાસી થઇ ફરીથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવા ઇચ્છા રાખે છે, તેને ઉદ્દેશી આ શ્લોક લખેલો છે.

૨. આગળની, પાછળની અને વચલી એટલે ભવિષ્યકાળની, ભૂતકાળની અને વર્તમાનકાળની તૃષ્ણાનો નાશ કરવાનો છે.

૩. રક્ત, માંસ, મળમૂત્રાદિથી ભરેલું આ શરીર તુચ્છ છે,

જે અર્હંતદશાએ પહોંચ્યો છે, જે નિર્ભય બન્યો છે, જેની તૃષ્ણા નાશ પામી છે અને જે પાપરહિત છે, તેણે જીવનના કાંટા તોડી નાખ્યા છે; તેને વાસ્તે આ છેવટનું શરીર છે. (ફરીથી તેને જન્મ લેવો પડતો નથી.) (૧૮)

જે તૃષ્ણારહિત છે, જે રાગરહિત છે, જે શબ્દો અને તેનું રહસ્ય (નિરુક્તિ) સમજે છે, જે શબ્દોનો પૂર્વાપર સંબંધ સમજે છે, તે અંતિમ શરીરી મહાબુદ્ધિમાન અને મહાપુરુષ કહેવાય છે.

"મેં સર્વ પર જય મેળવ્યો છે, હું સર્વ જાણું છું, સર્વ પ્રકારની સ્થિતિમાં હું અલિપ્ત છું, મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે, તૃષ્ણાના ક્ષયથી હું મુક્ત છું, સર્વ મારી મેળે શીખીને, હું કોને મારા ગુરુ તરીકે ઓળખાવું ?"× (૨૦)

ધર્મનું દાન સર્વ દાન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, ધર્મનો રસ સર્વ રસ કરતાં વધારે સ્વાદિષ્ટ છે, ધર્મનું સુખ સર્વ સુખ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તૃષ્ણાનો ક્ષય સર્વ દુઃખનો જય કરે છે. (૨૧)

સંસારસમુદ્રથી પાર જવાની ઇચ્છા નહિ કરનાર તુચ્છ બુદ્ધિવાળાનો નાશ ભોગવૈભવ કરે છે; ભોગવૈભવની તૃષ્ણાથી તુચ્છ બુદ્ધિવાળો પુરુષ, બીજાનો નાશ કરતો હોય તેમ પોતાનોજ નાશ કરે છે. (૨૨)

ક્ષેત્ર નકામા છોડવાથી પાયમાલ થાય છે; મનુષ્યો મનોવિકા-

એવો વારંવાર વિચાર કરી શરીર ઉપરથી આસક્તિ ઘટાડવી તેને અશુભ ભાવના કહે છે.

× જ્યારે શ્રીબુદ્ધદેવ બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કાશી તરફ ઉપદેશ આપવાને જતા હતા, ત્યારે રસ્તામાં ઉપક નામના દિગંબર જૈનસાધુ તેમને મળ્યા; ત્યારે તે સાધુએ શ્રીબુદ્ધદેવને પ્રશ્ન પૂછ્યો: "આપ જીન છો? આપના ગુરુ કોણ છે?" તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે આ શ્લોક છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ८८.)

રથી પાયમાલ થાય છે. તેટલા માટે જેના વિકારો નાશ પામ્યા છે, તેવા પુરુષને આપેલું દાન મોટા ફળવાળું છે. (૨૩)

ક્ષેત્ર નકામા છોડવાથી પાયમાલ થાય છે, મનુષ્યો દ્વેષથી પાયમાલ થાય છે, તેટલા માટે દ્વેષરહિત પુરુષને આપેલું દાન મોટા ફળવાળું છે. (૨૪)

ક્ષેત્ર નકામા છોડવાથી પાયમાલ થાય છે, મનુષ્યો મોહથી પાયમાલ થાય છે; તેટલા માટે મોહરહિત પુરુષને આપેલું દાન મોટા ફળવાળું છે. (૨૫)

प्रकरण २५ मुं–भिक्षुवर्ग

આંખનો સંયમ હિતકારી છે, કાનનો સંયમ હિતકારી છે, ઘ્રાણનો સંયમ હિતકારી છે, જીભનો સંયમ હિતકારી છે. (૧)

શરીરનો સંયમ હિતકારી છે, વાણીનો સંયમ હિતકારી છે, વિચારનો સંયમ હિતકારી છે, સર્વ પ્રકારનો સંયમ હિતકારી છે; સર્વ બાબતોનો સંયમ કરનાર ભિક્ષુ સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય છે.(૨)

જેણે હાથનો સંયમ કર્યો છે, જેણે પગનો સંયમ કર્યો છે, જેણે વાણીનો સંયમ કર્યો છે, જે સારી રીતે સંયત છે, જે આત્મિક બાબતોમાં આનંદ માને છે, જે સમાધિસ્થિત છે, જે એકાકી છે અને જે સંતોષી છે, તેને ભિક્ષુ કહે છે. (૩)

જે ભિક્ષુએ મુખનો સંયમ કર્યો છે, જે મિતભાષી છે, જે ઉદ્ધત નથી, જે ધર્મ અને તેનો અર્થ પ્રકાશે છે તેનું વચન મધુર હોય છે. (૪)

જે ભિક્ષુ ધર્મમાં આરામ માને છે, જે ધર્મમાં રમે છે, જે ધર્મનું સદા ચિંતન કરે છે, જે ધર્મનું સ્મરણ કરે છે, તે ભિક્ષુક સદ્ધર્મથી કદાપિ પતિત થતો નથી. (૫)

પોતાને મળેલી વસ્તુને ભિક્ષુએ ઓછી ગણવી નહિ અને બીજાને મળેલી વસ્તુની ઇર્ષ્યા કરવી નહિ; જે ભિક્ષુ બીજાના લાભની ઇર્ષ્યા કરે છે તેને કદાપિ શાંતિ મળતી નથી. (૬)

પોતાને થયેલા થોડા પણ લાભને જે ભિક્ષુ થોડો માનતો નથી, એવા શુદ્ધ જીવનવાળા અને અપ્રમત્ત ભિક્ષુની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે. (૭)

નામરૂપાત્મક બાહ્ય વસ્તુઓમાં જેને મમત્વભાવ બિલકુલ નથી અને જે નાશ પામેલી વસ્તુનો શોક કરતો નથી, તેને ભિક્ષુ કહે છે. (૮)

જે ભિક્ષુ દયાથી વર્તે છે, જે બુદ્ધના શાસનમાં આનંદ માને છે, તે ભિક્ષુ સર્વ સંસ્કારનો નાશ થવાથી સુખ અને પરમ શાંતિ-રૂપ નિર્વાણ મેળવશે. (૯)

હે ભિક્ષુ ! આ હોડી ખાલી કર; ખાલી કરવાથી તે જલદીથી ચાલશે અને તું રાગદ્વેષનો નાશ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરીશ. (૧૦)

પાંચને કાપી નાખો; પાંચને તજી દો; પાંચને વધારો; પાંચનો સંગ જેને છૂટ્યો છે, એવા ભિક્ષુને ઓઘતીર્ણ (પૂરને ઓળંગીને પેલી પાર ગયેલો) કહે છે[1] (૧૧)

હે ભિક્ષુ ! ધ્યાન કર; પ્રમાદી થતો ના; ઇન્દ્રિય સુખમાં તારા મનને ચોંટાડતો નહિ કે જેથી તારા પ્રમાદને લીધે નરકમાં તપાવેલો લોઢાનો ગોળો તારે ગળવો ન પડે અને બળતી વખતે આ

૧ મિથ્યા કલ્પના, સંશય, મિથ્યાવ્રત, વિષયભોગેચ્છા અને હિંસા—આ પાંચ હલકી ગતિમાં લઇ જનારાં કારણોને કાપી નાખો; રૂપરાગ, અરૂપરાગ, અહંકાર, અસ્થિરતા અને અવિદ્યા—આ પાંચને તજી દો. શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા—આ પાંચને વધારો. લોભ, દ્વેષ, મોહ, માન અને મિથ્યા કલ્પના—આ પાંચનો જેને સંગ છૂટ્યો છે, તે સંસારરૂપી નદીના પૂરને ઓળંગી ગયો છે.

દુઃખ છે એમ કહી રડવું ન પડે. (૧૨)

જ્ઞાન સિવાય ધ્યાન નથી, ધ્યાન સિવાય જ્ઞાન નથી; જેને જ્ઞાન તથા ધ્યાન છે, તે નિર્વાણની સમીપમાં છે. (૧૩)

જે ભિક્ષુ શૂન્ય ઘરમાં રહે છે, જેનું ચિત્ત શાંત છે, તથા જે ધર્મ બરાબર સમજે છે, તેને અલૌકિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૪)

જ્યારે પાંચ [૨]સ્કંધની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું કારણ તે જાણે છે, ત્યારે નિર્વાણ જાણનારને મળતું સુખ અને આનંદ તેને મળે છે (૧૫)

સુજ્ઞ ભિક્ષુએ સૌથી પ્રથમ આ પ્રમાણે વર્તવું:—ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો, સંતોષ રાખવો, ધર્મ પ્રમાણે સંયમ કરવો; કલ્યાણ કરવાવાળા, શુદ્ધ જીવનવાળા અને અપ્રમત્ત એવા મિત્રો કરવા, સર્વની સાથે હળીમળીને ચાલવું, પોતાના આચાર બરાબર પાળવા; આથી બહુજ આનંદ થશે અને સર્વ દુઃખનો અંત આવશે.

જેવી રીતે વસિકા નામનો છોડવો કરમાયેલાં ફૂલોનો ત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે હે ભિક્ષુઓ! રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરો. (૧૮)

જે ભિક્ષુએ પોતાના શરીર, વાણી અને મનનો સંયમ કર્યો છે, જે સમાધિસ્થ છે અને જેણે જગતની લાલચોનો ત્યાગ કર્યો છે તેને શાંત કહે છે. (૧૯)

હે ભિક્ષુ! તારા આત્માને તારી જાતે જાગૃત કર; તારી મેળે તારી પરીક્ષા કર; આવી રીતે તું તારું પોતાનુંજ રક્ષણ કરીને અને અપ્રમત્ત થઇને સુખમાં રહીશ. (૨૦)

આત્માજ આત્માનો નાથ છે; આત્માજ આત્માનું આશ્રયસ્થાન છે. જેવી રીતે વ્યાપારી સારા ઘોડાને કાબૂમાં રાખે છે, તેવી રીતે તમે આત્માને કાબૂમાં રાખો. (૨૧)

---

૨ પાંચ સ્કંધનાં નામ-(૧) રૂપ, (૨) વેદના, (૩) સંજ્ઞા, (૪) સંસ્કાર અને (૫) વિજ્ઞાન.

જે ભિક્ષુ આનંદપૂર્ણ થઇને બુદ્ધના શાસનમાં પ્રસન્ન રહે છે, તે સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોના નાશરૂપ સુખ અને પરમશાંતિ રૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૨)

જે ભિક્ષુ તરીકે નાની વયનો હોવા છતાં બુદ્ધના સિદ્ધાંતોમાં પૂર્ણ મન લગાડે છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રમાની માફક આ વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે. (૨૩)

प्रकरण २६ मुं–ब्राह्मणवर्ग

હે બ્રાહ્મણ! તૃષ્ણારૂપી ઝરાને વહેતો અટકાવવા કામનાઓને દૂર કર; ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓના ક્ષયનું કારણ જ્યારે તું સમજીશ, ત્યારે અનુત્પન્ન વસ્તુ (નિર્વાણ) ને તું જાણીશ. (૧)

ધ્યાન અને સંયમ–આ બે માર્ગમાં જ્યારે બ્રાહ્મણ પારગામી થાય છે, ત્યારે તે જ્ઞાનીના સર્વ પ્રકારનાં બંધનો તૂટી જાય છે. (૨)

જેને વાસ્તે આ કિનારો* નથી, તેમજ સામો કિનારો નથી, તેમજ બન્ને કિનારા નથી, તે નિર્ભય અને બંધનરહિત પુરુષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩)

જે વિચારવાન છે, જેમાંથી રજોગુણ જતો રહ્યો છે, જે સ્થિર છે, જે કૃતકાર્ય છે, જે વિકારરહિત છે અને જેણે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વસ્તુ મેળવી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૪)

સૂર્ય દિવસે પ્રકાશે છે, ચંદ્ર રાત્રિએ પ્રકાશે છે; હથિયારવાળો ક્ષત્રિય શોભે છે, ધ્યાન કરતો બ્રાહ્મણ દીપે છે; પણ શ્રીબુદ્ધ દિવસે તેમજ રાત્રિએ–સર્વ કાળમાં પ્રકાશે છે. (૫)

* આ બે કિનારાનો અર્થ ટીકા લખનાર જણાવે છે કે, બાહ્ય તથા આંતર ઇન્દ્રિયો; અર્થાત્ જેને કર્મ તથા જ્ઞાન–ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખદુઃખ તરફ રાગ કે દ્વેષ નથી તે બ્રાહ્મણ છે.

જેણે પાપનો ત્યાગ કર્યો છે, તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ છે; જે સમભાવથી ચાલે છે તે શ્રમણ છે; જે પોતાના મળને પ્રવ્રાજિત કરે છે, (અર્થાત્ નસાડી મૂકે છે) તેને પ્રવ્રજિત (સંન્યાસી) કહે છે. (૬)

કોઇએ બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રહાર કરવો નહિ; તેમજ બ્રાહ્મણે પ્રહાર કરનાર પર તૂટી પડવું નહિ. બ્રાહ્મણને મારનારને ધિક્કાર હો, પણ પ્રહાર કરનાર પર તૂટી પડનાર બ્રાહ્મણને વિશેષ ધિક્કાર હો. (૭)

પોતાને પ્રિય લાગતી વસ્તુમાંથી મનને પાછું હઠાવવું એમાં કાંઇ બ્રાહ્મણનું ઓછું કલ્યાણ નથી. બીજાનું નુકસાન કરનારી બુદ્ધિ જેમ જેમ જતી રહે છે, તેમ તેમ દુઃખ પણ જતું રહે છે.(૮)

જેણે કાયાથી, વાણીથી કે મનથી દુષ્કૃત કર્યું નથી અને આ ત્રણ બાબતમાં જે સંયમી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૯)

જેવી રીતે અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ અગ્નિને નમસ્કાર કરે છે, તેવી રીતે શ્રીબુદ્ધે ઉપદેશેલો ધર્મ જે શીખવે તે ગુરુ તરફ આદર સહિત પૂજ્યભાવ બતાવવો જોઇએ. (૧૦)

જટા ધારણ કરવાથી, અથવા ગોત્રથી, અથવા જન્મથી કોઇ બ્રાહ્મણ થતો નથી; જેનામાં સત્ય અને ધર્મ છે, તેજ પવિત્ર છે અને તેજ બ્રાહ્મણ છે. (૧૧)

હે મૂઢમતિ! જટા ધારણ કરવાથી અથવા મૃગચર્મ પહેરવાથી લાભ શો? અંદર તો તૃષ્ણાનું ગહન વન છે અને બાહ્યને તું શુદ્ધ કરે છે. (૧૨)

મલિન વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હોય, નસો દેખાય એવો અતિ દુર્બળ થઇ ગયો હોય, છતાં વનમાં એકલો જે ધ્યાન કરે છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૩)

જન્મ ઉપરથી અથવા અમુક માતાથી ઉત્પન્ન થયો છે તે

ઉપરથી હું કોઇને બ્રાહ્મણ કહેતો નથી. તે ઉદ્ધત પણ હોય અથવા શ્રીમંત પણ હોય; પણ જે ગરીબ છે, તેમજ સંગરહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૪)

જેણે સર્વ પ્રકારની બેડીઓ કાપી નાખી છે, જે ભયરહિત છે, જે સંગરહિત છે અને જે બંધનરહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૫)

દ્વેષરૂપી દોરી, રાગરૂપી દોરડું, અશ્રદ્ધારૂપી સાંકળ અને તેને લગતી બીજી વસ્તુઓને અનુક્રમે કાપીને, અજ્ઞાનરૂપી અડચણને દૂર કરી જ્ઞાન મેળવનારને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૬)

જેણે કોઇ પણ પ્રકારનો ગુનો કર્યો નથી, છતાં જે ઠપકો, ચાપકા અને બંધન સહન કરે છે અને ક્ષમારૂપી બળ એજ જેનું લશ્કર છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૭)

જે ક્રોધરહિત છે, સુશીલ છે, સદ્‌ગુણી છે, તૃષ્ણારહિત છે, જિતેંદ્રિય છે અને ચરમશરીરી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૮)

જેવી રીતે કમળના પાંદડા પર જળનું ટીપું અથવા સોયની અણી પર સરસવનો દાણો ચોટતો નથી, તેમ જે વિષયસુખમાં લીન થતો નથી, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૧૯)

જે અહીંયાંજ પોતાના દુઃખનો અંત જાણે છે, તેવા ભારરહિત થયેલા વિરક્ત મનુષ્યને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૦)

જેનું જ્ઞાન ગંભીર છે, જે બુદ્ધિમાન છે, જે સારાસાર સમજે છે અને જેણે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૧)

જે સંસારી તેમજ ત્યાગી બન્નેથી તદ્દન અલગ રહે છે, જે ઘેરઘેર ભટકતો નથી અને જે ઇચ્છારહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૨)

જે ત્રસ (જંગમ) તથા સ્થાવર પ્રાણીઓ તરફ દયા રાખીને

કોઇ પણ જીવની ઘાત કરતો નથી અથવા કરાવતો નથી, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૩)

જે વિરુદ્ધ લોકોની સાથે પણ અવિરુદ્ધતાથી વર્તે છે, જે જુલમી લોકોની સાથે પણ નમ્ર છે, જે લોભી મનુષ્યોની વચમાં પણ નિર્લોભી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૪)

સોયની અણી પરથી સરસવનો દાણો જેમ ખરી પડે તેમ જેનામાંથી રાગ, દ્વેષ, અભિમાન અને કપટ ચાલ્યાં ગયાં છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૫)

કોઇને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવી નમ્ર, સત્ય અને હિતકારક વાણી જે બોલે છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૬)

લાંબું અથવા ટૂંકું, નાનું અથવા મોટું, સારું અથવા નઠારું, કાંઇ પણ બીજાએ નહિ આપેલું જે આ જગતમાં ગ્રહણ કરતો નથી, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૭)

જેને આ લોક કે પરલોક સંબંધી આશા નથી, એવા વાસનારહિત વિરક્ત મનુષ્યને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૮)

જે તૃષ્ણારહિત છે, જે સત્ય સમજીને શંકારહિત થયો છે, અમરત્વરૂપ નિર્વાણનું જેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૨૯)

જેણે પુણ્ય તથા પાપ બન્નેનો સંગ છોડ્યો છે, એવા શોકરહિત, પાપરહિત અને અશુદ્ધિરહિત પુરુષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩૦)

જે ચંદ્ર સમાન નિર્મળ છે, શુદ્ધ છે, સુપ્રસન્ન છે, કલંકરહિત છે તથા સંસારમાં બંધન કરનાર આશારહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩૧)

જે આ કાદવમય દુર્ગમ સંસાર અને અવિદ્યાની પેલી પાર ગયો છે, જે આ સંસારસમુદ્ર ઓળંગીને પેલી પાર ગયો છે, તેવા વિચારશીલ, દૃઢ, સંદેહરહિત, આસક્તિરહિત અને સંતોષી પુરુષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩૨)

બધી કામનાઓનો ત્યાગ કરીને, ઘરબાર તજીને જે સંન્યાસ લે છે, તેવા કામદેવનો ક્ષય કરનાર પુરુષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.(૩૩)

તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને ઘરબાર તજીને જે સંન્યાસ લે છે, તેવા તૃષ્ણાનો નાશ કરનાર પુરુષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩૪)

જેણે મનુષ્યસંબંધી બંધન તોડી નાખ્યાં છે, જેણે દેવોસંબંધી બંધન તોડ્યાં છે અને જેણે સર્વ પ્રકારનાં બંધન તોડયાં છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩૫)

જેણે રતિ (સુખ આપનાર વસ્તુ) અથવા અરતિ (દુઃખ આપનાર વસ્તુ) નો ત્યાગ કર્યો છે, જે શાંત છે, જે (પુનર્જન્મના કારણરૂપ) ઉપાધિરહિત છે, જે સર્વ લોકને જીતનાર વીર છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩૬)

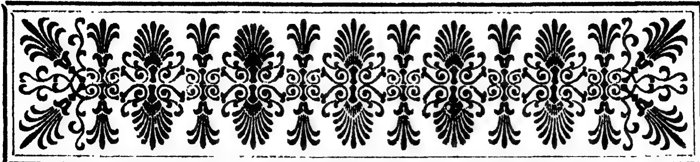
જે સર્વ બાજુએ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ તથા નાશ જુએ છે, જે આસક્તિરહિત છે, જે સુગત (સારે માર્ગે ચાલનાર) છે અને જે બુદ્ધ (ખીલેલી બુદ્ધિવાળો) છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩૭)

દેવો, મનુષ્યો કે ગંધર્વો જેની ગતિ જાણી શકતા નથી, જેની વાસનાઓનો ક્ષય થયો છે, એવા અર્હતને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.(૩૮)

જે આગળ, પાછળ કે વચમાં કોઇ પણ વસ્તુને ' મારી પોતાની ' એમ કહેતો નથી, જે ગરીબ છે અને આસક્તિરહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૩૯)

જે પુરુષાર્થી, ઉમદા, વીર, મહર્ષિ, જીન, નિષ્કામી, સિદ્ધ અને બુદ્ધ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૪૦)

જે પોતાનો પૂર્વજન્મ જાણે છે, જે સ્વર્ગ તથા નરક જોઇ શકે છે, જેનાં જન્મમરણ પૂરાં થઇ ગયાં છે, જે સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાન છે, જે મહર્ષિ છે અને જે સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. (૪૧)

શ્રીબુદ્ધનાં વિવિધ શિક્ષણો

ભૂતદયા ધર્મ

તેં કહ્યું કે તારી જાતિને છાજે તેવી અને કીર્તિવંત ફળ લાવી આપે તેવી આહુતિ ધર્મને સારુ આપવાને તૈયાર થા; પણ હું કહું છું કે, બીજાને દુઃખ આપીને મળતા ફળની મને ઇચ્છા નથી. ભવિષ્યમાં મળનારા ફળની ઇચ્છાથી એક નિરપરાધી પ્રાણીનો ભોગ આપવો, તે જો ફળ શાશ્વત હોય તોપણ દયાર્દ્ર હૃદયના સજ્જનને વાસ્તે અયોગ્ય કાર્યજ કહેવાય અને જો તે ફળ અનિત્ય હોય તો તેવા કાર્ય વિષે તો કહેવુંજ શું?

અને જો કે ખરો ધર્મ આત્મસંયમ, નૈતિક વ્યવહાર અને વિકારોના અભાવરૂપ વર્તનના તદ્દન જુદા નિયમમાં સમાયેલો ન હોત, તોપણ જ્યાં શ્રેષ્ઠ બદલો પ્રાણીવધ કરવાથી મળે તેમ દર્શાવવામાં આવે છે, તેવા યજ્ઞનિયમને અનુસરવું તે યોગ્ય ગણાય નહિ.

બીજાને દુઃખ દેવાથી દુનિયામાં ને દુનિયામાંજ મળતા સુખને, સુજ્ઞ પુરુષ અને સહૃદય પુરુષ ધિક્કારે છે; તો પછી આપણાથી અદૃશ્ય અને બીજી દુનિયામાં જો તે મળવાનું હોય તો કેટલું વધારે ધિક્કારને પાત્ર થાય? જે મનુષ્ય એકસો વર્ષ સુધી મહિને મહિને હજાર યજ્ઞ કરે છે તે, જે મનુષ્ય પ્રાણીમાત્ર તરફ માયાળુ

છે અને દયા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને સોળમે ભાગે પણ નથી.
(અશ્વઘોષનું બુદ્ધચરિત્ર)

જેવી રીતે માતા પોતાની જિંદગીના જોખમે પણ પોતાના બાળકનું—એકના એક બાળકનું રક્ષણ કરે છે, તેવીજ રીતે દરેક મનુષ્યે સર્વ પ્રાણી તરફ 'મૈત્રીભાવના' ખીલવવી જોઇએ.

દરેક મનુષ્યે આખા જગત પ્રતિ—ઊંચે, નીચે, સર્વ બાજુએ નિરંતર, ધિક્કાર વિના તેમ વૈર વિના શુભેચ્છા રાખવી જોઇએ.
(મૈત્તા સૂત્ત)

ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે: "દરેક પ્રાણી તરફ દયાળુ અને પરોપકારી થા; જગતમાં શાંતિ ફેલાવ; જો કોઈ પણ વધ્ય વસ્તુ તારા જોવામાં આવે તો તારું હૃદય કૃપા અને દયાથી પીગળવું જોઇએ."
(શા–મી–લ્યુઇ–યસ–લીસ)

સર્વ જીવતાં પ્રાણી પ્રતિ મારા હૃદયને પ્રેમાળ બનાવવા ઇચ્છું છું. (ફો–પેન–હીંગ–ટીશ–કીંગ)

દરેક જીવતાં પ્રાણીનું મારે દુઃખથી રક્ષણ કરવું જોઇએ.

ધમ્મિક સૂત્તમાં ગૃહસ્થધર્મ

આ દુનિયામાં મજબૂત અને નબળાં સઘળાં પ્રાણીને ઈજા કરવાનું બંધ કરીને જીવતાં પ્રાણીનો તેણે વધ કરવો નહિ અને બીજા વધ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ. (ટા–ચાંગ–ઓ–કિંગ)

બીજાં ત્યાગ કરવાલાયક પાપ આ છે:—ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, અસત્ય, નશો ચડે તેવા પ્રવાહી પદાર્થનું સેવન અને મોજમજાની જિંદગી.

મનુષ્યે માતાપિતાનું આજ્ઞાંકિત રીતે પોષણ કરવું જોઇએ અને ઉચ્ચ પ્રકારનો વેપાર કરવો જોઇએ.

મનુષ્ય પોતાને હાથે વધ કરે અથવા બીજા પાસે વધ કરાવે અથવા વધનું કાર્ય ખુશીથી જુએ તો તે સઘળાં 'પાપ' છે; કારણ

કે તે સઘળાંનો 'મહાન નિયમ' માં પ્રતિષેધ છે અને બીજી ઘણી ચીજો જેનું એક પછી એક લઇ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે, તેનો 'મહાન નિયમ' માં પ્રતિષેધ છે. (શા–મી–લ્યુ–ઇ–યેઓ–લાઇઝ)

ભિક્ષુઓના ધર્મ

તેણે વિચારવંત થઇને મનની અંદર ઉત્પન્ન થતી સઘળી વાસનાઓનો નિરોધ કરતાં શીખવું. તેણે અભિમાન કરવું નહિ; કારણ કે સજ્જનો તેમાં આનંદ પામતા નથી. તેણે બીજા કરતાં પોતાની જાતને ઉત્તમ ગણવી નહિ.

જેમ સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં (ગંભીરતા–ઊંડાણને લીધે) કલ્લોલ ઉત્પન્ન થતા નથી, પણ તે ભાગ તો શાંતજ હોય છે, તેમ 'ભિક્ષુ'એ ઇચ્છારહિત અને શાંત થવું. તેણે ચક્ષુથી વિવિધરૂપ આકૃતિઓ જોવાને લોભી ન થવું; તેણે દેશવિદેશની વાતોથી કાન દૂર રાખવા; તેણે મિષ્ટાન્નની લાલસા ન રાખવી; તેણે જગતમાં કોઈ ચીજની ઇચ્છા ન રાખવી; જ્યારે તે રોગગ્રસ્ત થાય ત્યારે તે ભિક્ષુએ દિલગીર ન થવું; ભયથી તેણે કંપવું નહિ; તેણે 'ધ્યાની' થવું પણ પરછિદ્ર જોવાં નહિ; તેણે સ્વપ્નો અને શુકનનો ભાવ સમજાવવો નહિ; તેમજ જ્યોતિષ જોવું નહિ; વળી તેણે પક્ષીઓના નાદનો અર્થ કરવો નહિ; બહુબોલા શ્રમણ પાસેથી ઘણી વાતો સાંભળીને તેણે ક્રોધી ન થવું તેમજ અપ્રિય શબ્દ બોલવા નહિ. કારણ કે 'સજ્જનો' તિરસ્કાર કરતા નથી. (તુરતક સૂત્ત)

(ગૌતમ બુદ્ધના છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં નીચલો ફકરો માલૂમ પડે છે. તે ફકરો 'તમારો મોક્ષ જાતેજ સાધી લો' આ વાકયનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ છે.)

હે આનંદ! જે મનુષ્ય હમણાં અથવા મારા મરણ પછી પોતાની જાતનાજ દીપ અને આશ્રયરૂપ થશે, બીજાના આશ્રય વાસ્તે આધાર રાખશે નહિ, પણ સત્યને દીપ તથા આશ્રયરૂપ

દઢ રીતે ગણીને પોતાના પંડ સિવાય બીજા કોઇ ઉપર આધાર રાખશે નહિ, તે 'ભિક્ષુ' જ સર્વોચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે; પણ તેને વાસ્તે તેઓએ શીખવાની અભિલાષા બતાવવી જોઇએ.

કર્મ

મનુષ્યે કરેલાં શુભ અને અશુભ કાર્યમાંનું કોઇ પણ અનુપયોગી નથી; કારણ કે તે સઘળાંને કોઈક પ્રકારનાં ફળ આવે છે. આપણાં શુભ અને અશુભ કાર્યો છાયાની પેઠે આપણને અનુસરે છે.

(ફો-શો-હીંગ-ટાસ-કીંગ)

આપણા કાર્યનો નાશ નથી; તેનો નિઃસંશય બદલો મળે છે.

(કોકાલીય સૂત્ત)

પુરુષ યા સ્ત્રીએ દાનથી, ધાર્મિક વૃત્તિથી અને આત્મસંયમથી પવિત્ર દેવાલયમાં, બૌદ્ધધર્મી સંઘમાં, અમુક વ્યક્તિમાં, મુસાફરમાં, તેના પિતામાં, તેની માતામાં, અથવા જયેષ્ઠ બંધુમાં જે ભંડાર એકઠો કર્યો હોય છે તેજ ખરો છે.

આ ગુપ્ત ભંડાર ચોક્કસ છે; તે જતો રહેતો નથી. જો કે મનુષ્ય આ સંસારના ક્ષણવિનશ્વર ધનનો ત્યાગ કરે છે, તોપણ તે મનુષ્ય આ ભંડારને સાથે લેતો જાય છે.

જે ભંડાર બીજાનું ભૂંડું કરતો નથી અને જેની ચોર ચોરી કરી શકતો નથી, તેવો ભંડાર મેળવવો હોય તો સુજ્ઞ પુરુષે શુભ કાર્ય કરવાં, એટલે ભંડાર એની મેળેજ આવી જશે. (નિધિકંદ સૂત્ત)

જેમ જીવતા વૃક્ષને મૂળ સહિત ઉખેડી નહિ નાખતાં ફક્ત ઉપરથી કાપવામાં આવે છે તો ફરીથી તે વૃક્ષ ઊગી નીકળે છે, તેજ રીતે જો વિષયાભિરુચિનો જરા પણ ભાગ ઉન્મૂલ કર્યા સિવાયનો રહ્યો હોય, તો તે મનુષ્યને ફરી ફરીને જન્મ લઇ દુઃખ ભોગવવાં પડશે. (ઉદાનવર્ગ)

જે મનુષ્ય અધર્મ પર પ્રીતિ રાખે છે, તે દુર્ભાગ્યને આમંત્રણ

આપે છે. દુર્ભાગ્ય તો તેના શબ્દના પ્રતિધ્વનિરૂપ છે.

જે મનુષ્ય શુભાચરણ કરે છે તે સુખ પામે છે. સુખ તેવા મનુષ્યની પાછળ છાયાની માફક અનુસરે છે.

સત્ય વાણી

બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે વાણીના ચાર ગુણો નીચે પ્રમાણે હોવા જોઇએ:—

(૧) તે વાણી સારી રીતે બોલવી જોઇએ.

(૨) તે અન્યાયયુક્ત નહિ પણ ન્યાયયુક્ત હોવી જોઇએ.

(૩) તે અપ્રિય નહિ પણ પ્રિય હોવી જોઇએ.

(૪) તે અસત્ય નહિ પણ સત્ય હોવી જોઇએ.

હૃદયને અનુપયોગી એકસો શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરવા કરતાં મનુષ્યે શાંતિ આપે તેવા જ્ઞાનનો એક શબ્દ બોલવો વધારે ઉત્તમ છે.

મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે મુખમાં કુહાડી સહિત જન્મે છે અને તે કુહાડી વતી ખરાબ શબ્દ બોલીને, મનુષ્ય પોતાનોજ નાશ કરે છે.

(કોકાલીય સૂત્ત)

જે વાણી પોતાને પશ્ચાત્તાપ ઉપજાવતી નથી, તેમજ બીજાને કાંઇ પણ ઇજા કરતી નથી, તેવી વાણી બોલનારજ 'સારું' બોલે છે.

મનુષ્યે એવાં પ્રિય વચન બોલવાં જોઇએ કે, જેનો ઉચ્ચાર થતાં બીજાં મનુષ્યો આનંદ પામે, ખુશીથી તેનો સ્વીકાર કરે અને તે વચનનો અનાદર ન કરે.

સત્ય બોલવું તે અમૃત તુલ્ય છે. સત્ય અનુપમ છે. સત્ય ન્યાયયુક્ત ને શુભ વસ્તુને વળગી રહે છે. એમ સુજ્ઞો જણાવે છે.

મતાંતરો અને ધર્માનુયાયીઓ

જે મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની એક વિચારશ્રેણિને વળગી રહીને જણાવે છે કે, આ ઉત્તમોત્તમ છે અને તેને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણી તે-

નાથી ભિન્ન એવી દરેક વિચારપદ્ધતિને હલકી ગણે છે, તે મનુષ્યે હજુ વાદવિવાદની વૃત્તિ ઉપર જય મેળવ્યો નથી.

તેવો મનુષ્ય જોયેલી અથવા સાંભળેલી કોઇ એકાદ વસ્તુથી પોતાને લાભ થયેલો હોવાથી, તેને વળગી રહીને બીજી સર્વ વસ્તુઓને અયોગ્ય ગણે છે.

જે વસ્તુને કોઇ માણસ વળગી રહી બીજી સર્વ વસ્તુઓને અશુભ ગણે છે, તે વસ્તુને સુજ્ઞ પુરુષો 'બંધન'રૂપ ગણે છે. તેટલા માટે 'ભિક્ષુ'એ જોયેલા, સાંભળેલા, વિચારેલા વિષય અથવા સદ્‌ગુણ અને સત્કાર્યને પણ આધીન થવું નહિ. પોતે જે જોયું છે, સાંભળ્યું છે, વિચાર્યું છે, તેને વિષે જેના મનમાં જરા પણ પક્ષપાતયુક્ત વિચાર નથી, તેવા 'બ્રાહ્મણ'ના વિચારને કેવી રીતે કોઇ પણ મનુષ્ય બદલી શકનાર છે? (પરમથ્થક સૂત્ત)

× બીજા પંથો ઉપર આક્ષેપ કરવો નહિ, તેમજ નિષ્કારણ તે પંથોની અપ્રતિષ્ઠા કરવી નહિ, પણ તેથી ઊલટું જે જે કારણોને લીધે માન આપવું ઘટતું હોય તે તે કારણો સારુ બીજા પંથને માન આપવું. આ રીતે વર્તવાથી બન્ને ધર્મને લાભ થાય છે, પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ થાય છે અને બીજા ધર્મને ફાયદો થાય છે. આથી જુદી રીતે વર્તવાથી—બીજાને હેરાન કરવાથી પોતાનોજ પંથ નાશ પામે છે. (અશોકનો શિલાલેખ ૧૨)

દુરાગ્રહી વિચારો પ્રમાણે ચાલનાર અને તેને મળેલા ઉપદેશમાંજ સત્ય રહેલું છે, પવિત્રતા તેમાંજ છે, એમ કથન કરનાર મનુષ્ય પવિત્રતાનો માર્ગ બતાવી શકે નહિ.

× ર્‌હાઇસ ડેવિડ્‌ઝ અશોકના લેખના ભાષાંતર સાથે નીચેનો ફકરો લખે છેઃ—"બૌદ્ધધર્મના આટલા લાંબા વખતના ઇતિહાસમાં, જે જે દેશોમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી બૌદ્ધો સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા ભોગવતા હતા, ત્યાં બૌદ્ધોએ પરધર્માનુયાયીઓને હેરાન કર્યા હોય એવો એક પણ લેખ મળી આવતો નથી."

પણ સંસારબંધનથી છૂટો થયેલો મુનિ વારંવાર ઊઠતા પ્રશ્નોના વાદવિવાદમાં કોઇનો પક્ષ લેતો નથી; તેના પ્રથમના વિકારોને ગ્રહણ નહિ કરવાથી, સ્વેચ્છાનુસાર નહિ ભટકવાથી, સ્વમતાભિમાની નહિ હોવાથી, તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જુદા જુદા મતોની જાળમાંથી તે મુક્ત થાય છે અને સુજ્ઞ હોવાથી તે જગતને વળગી રહેતો નથી, તેમજ આત્માને નિંદતો નથી. (મહાવિયહ સૂત્ત)

હે ભાઇઓ ! જેઓ આપણા મતના નથી તેઓ કદાપિ મારી, મારા ધર્મની, અથવા મારા સંઘની નિંદા કરે તોપણ તમારે ક્રોધ કરવાને કાંઇ પણ કારણ નથી. (બ્રહ્મજાળ સૂત્ત)

જો બીજા મનુષ્યો સન્માર્ગે ન ચાલતા હોય તો આપણે તેમને સદ્વર્તનથી સંતુષ્ટ કરવા. આ રીતે સન્માર્ગનો લાભ બતાવીને, ધર્મની દરેક ઠેકાણે ઊંડી છાપ પાડી શકીએ અને તેને ચિરકાલ સ્થાયી બનાવી શકીએ.

સુહૃદ અને મિત્ર

ખરાબ મનુષ્યો સાથેની મિત્રતા ટકતી નથી અને નબળા હૃદયના મનુષ્યની મિત્રતા સંપત્તિ માફક નાશ પામતી જાય છે. કેવળ સજ્જનોજ મિત્રતાનાં નવાં કાર્ય કરીને તેઓના વડીલોની મિત્રતામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

જે મિત્રો વિપત્તિકાળમાં પણ પોતાના મિત્રો તરફ વફાદાર રહે છે, તેમનેજ હું ખરા સુહૃદ તરીકે મારા હૃદયમાં ગણું છું. કારણ કે વૈભવવાળા મનુષ્યનો સંપત્તિસમયે કોણ મિત્ર નથી ?

માટે જે મનુષ્યો આ જગતમાં ધન પ્રાપ્ત કરીને પોતાના મિત્રો તથા ધર્મ ખાતર તેનો વ્યય કરે છે, તેઓનુંજ ધન ખરેખર સ્થાયી છે અને જ્યારે તે ધન નાશ પામે છે, ત્યારે અંતે કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન કરતું નથી. (અશ્વઘોષનું બુદ્ધચરિત)

ટૂંકમાં હું તમને મિત્રનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે જણાવીશ:–

જ્યારે તમે ખોટું કરતા હો ત્યારે તે તમને ચેતવણી આપે.

જ્યારે શુભ કાર્ય કરતા હો ત્યારે ખંતથી મંડયા રહેવાને ઉપદેશ આપે.

જ્યારે તમે સંકટમાં અથવા ભયમાં હો ત્યારે તમને મદદ કરે, આશ્વાસન આપે અને દુઃખથી મુક્ત કરે. આવો મનુષ્ય ખરેખર ખરો અને અનુકરણ કરવાલાયક મિત્ર છે.

જો મનુષ્યને નિશ્ચલ અને પવિત્ર સુજ્ઞ મિત્ર મળી આવે, તો તેણે પોતાના સ્વભાવને શુદ્ધ બનાવીને વિચારપૂર્વક અને હર્ષ-સહિત તેની મિત્રતા કરવી.

પોતાના જીવનમાર્ગ પ્રમાણે વર્તતો જો કોઇ પણ સુજ્ઞ મિત્ર ન મળી આવે, તો તેણે દૃઢ રીતે એકાંત માર્ગ ગ્રહણ કરવો—પણ મૂર્ખની મિત્રતા કરવી નહિ.

જે અપવિત્ર મનુષ્યની સોબત કરે છે તેને દુષ્ટતાનો પાશ બેસે છે. જે દુષ્ટની સોબત કરે છે તેને ભૂમિ પર નીચે જોવું પડે છે, (અર્થાત્ શરમાવું પડે છે); સારા મનુષ્યોની મિત્રતા તેને ધાર્મિક (ન્યાયી) બનાવે છે. તેટલા માટે જેના સાંનિધ્યથી તમે ઉન્નતિ પામો તેનેજ વળગી રહો.

જે અપવિત્ર મનુષ્યની મિત્રતા કરે છે તે, કોહેલી માછલી જેમાં મૂકેલી છે, તેવા મધુર કુશ (ઘાસ) તુલ્ય છે. કુશ (ઘાસ) અપવિત્ર બને છે.

જેવા મનુષ્યના મિત્ર હશો અને જેવી તેની ઉચ્ચ ભાવના હશે, તેવા તમે થોડા સમયમાં થશો. માટે મિત્રની પસંદગીમાં ડહાપણ વાપરો. શ્રદ્ધારહિત મનુષ્ય સાથે મિત્રતા બાંધવી નહિ; કારણ કે એક સુકાયેલો કૂવો, કે જે ખોદવામાં આવે ત્યારે ફક્ત કાદવવાળું પાણીજ આપે છે, તે કૂવા જેવો તે મનુષ્ય છે.

પણ સુજ્ઞ પુરુષે શ્રદ્ધાવંત પુરુષો સાથે મિત્રતા બાંધવી, કારણ

કે તેઓ વિશાળ અને નિર્મળ ઝરા અથવા ઠંડા અને શાંત સરોવર સરખા છે.

મુનિને પણ બીજા મનુષ્યના રાગદ્વેષથી અસર થાય છે.

તેટલા માટે અશ્રદ્ધાળુ સાથે વ્યવહાર રાખવો નહિ; પણ ફક્ત શ્રદ્ધાવંત સાથે મિત્રતા બાંધવી.

વિવિધ વચનો

સર્વ સંયોગોમાં સર્વ મનુષ્યો ભણી ઉદારતા, સભ્યતા, પરોપકાર અને નિઃસ્વાર્થતા દાખવવી; આ ગુણો ચાલતા રથને પૈડાની ખીલી માફક જગતને ઉપયોગી છે. (સીગૂલોવાદ)

જિંદગી છે ત્યાંસુધી ધન ને મિલકત છે; પણ શરીર નાશ પામે છે ત્યારે તેની સાથે સર્વ મિલકત નકામી થાય છે. જ્ઞાન તે દશ હજાર જમાના સુધી ચાલે તેટલી મિલકત છે. સુજ્ઞ પુરુષની જિંદગી પછી પણ તેના જ્ઞાનની કીર્તિ અમર રહે છે.

જો રત્નને ઓપ ચડાવવામાં ન આવે તો તેનામાં તેજ આવશે નહિ અને તેજ વગરનું રત્ન નિરુપયોગી પથ્થર સરખું છે.

જો મનુષ્ય અભ્યાસ ન કરે તો તેને જ્ઞાન મળશે નહિ અને જે મનુષ્યમાં જ્ઞાન નથી તે મૂર્ખ છે.

કોઠારમાં ભરી મૂકેલા ખજાનાનો નાશ થાય છે; પણ મનમાં સંગ્રહેલો ખજાનો નાશ પામતો નથી. કોઇ પણ વસ્તુના ખજાના લાંબા વખત સુધી ચાલતા નથી; માટે જ્ઞાનનેજ તારા ઉત્તમ અને અમૂલ્ય ખજાનારૂપ જાણ.

બુદ્ધ લોકની ઉચ્ચ ભાવનાઓ

મૂર્ખની સેવા કરવી નહિ પણ સુજ્ઞની સેવા કરવી. પૂજ્ય પુરુષોને માન આપવું. આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

રમણીય ભૂમિમાં વાસ, પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં સુકૃત્ય અને

શુભ ઇચ્છાઓથી પૂર્ણ આત્મા–આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

અતિશય જ્ઞાન અને કેળવણી, આત્મસંયમ, સારી રીતે કેળવાયેલું મન, સારી રીતે બોલેલાં પ્રિય વાક્યો–આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

દાન આપવું તે, ન્યાયયુક્ત વર્તન, અનિંદ્ય આચાર–આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

પાપ પ્રતિ તિરસ્કાર, પાપવિરમણ, માદ્ય વસ્તુનો નિષેધ, સત્કાર્યમાં ઉત્સાહ–આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

પૂજ્યભાવ, નમ્રતા, સંતોષ, આભાર અને યોગ્ય ઋતુમાં ધર્મ (નિયમ) નું શ્રવણ–આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

સહનશીલતા, સૌમ્યતા, શાંત પુરુષોની મિત્રતા અને યોગ્ય ઋતુમાં ધર્મકથા–આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

આત્મનિગ્રહ, પવિત્રતા, મહાન સત્યોનું જ્ઞાન અને નિર્વાણનો અનુભવ–આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

જેનો આત્મા જીવનના ફેરફારના સપાટામાં નિશ્ચલ, નિર્વિકારી, દિલગીરીરહિત અને સ્વસ્થ રહે છે, તે સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો પામ્યો છે.

આ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્ય દરેક બાજુએ અજિત થઈ, નિર્ભયતાથી વિચરે છે. આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

(૨)

બૌદ્ધધર્મગ્રંથોમાં દરેક બૌદ્ધની ઉચ્ચભાવના કેવી હોવી જોઇએ, તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું છે.

જે કોઈ બીજાનું ભલું કરવાની અને અત્યંત શાંતિના સ્થાનરૂપ નિર્વાણની ઇચ્છા ધરાવતો હોય તે નિષ્કપટી, પ્રમાણિક અને અંતઃકરણના આદેશ પ્રમાણે કામ કરનારો હોવો જોઇએ. તેણે શબ્દોમાં નમ્ર, મિલનસાર, વિનયી, સંતોષી અને થોડી વસ્તુઓથી ચલાવી લેનારા થવું જોઇએ. તેણે નિશ્ચિંત અને સ્વસ્થ મન-

વાળા થવું જોઇએ અને તે સાથે નિરભિમાની અને નિર્લોભી બનવું જોઇએ. તેણે કાંઇ પણ હલકું કામ કરવું નહિ; પણ વિચારમાં, વચનમાં અને કાર્યમાં ધર્મના નિયમો પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ. ચાર ઉમદા સત્યોનું જ્ઞાન મેળવીને તેણે અષ્ટવિધ માર્ગ પ્રમાણે નિર્દોષ જીવન ગાળવું જોઇએ. તેણે સંપત્તિમાં મહાલવું નહિ, વિપત્તિમાં તદ્દન દીન બનવું નહિ; વિજયથી અભિમાની ન બનવું, તેમ પરાજયથી ગભરાઈ ન જવું. જેને કોઇ પ્રકારની તૃષ્ણા-જ ન હોય તેના જેવી મનની સમતોલવૃત્તિ રાખવી જોઇએ.

કેવળ કાષાયવસ્ત્ર પહેરવાથી, બાહ્યક્રિયાઓ અને આચારો કરવાથી, જંગલમાં જિંદગી ગાળવાથી, ગરીબાઇથી, પરાધીન-પણાથી કે કેવળ પુસ્તકોના ભણતરથી મનુષ્ય શ્રમણ બનતો નથી; પણ જે ઇન્દ્રિયોના વિકારોથી મુક્ત છે, જે શુદ્ધ હૃદયનો છે, જેણે સ્વાર્થવૃત્તિ પર જય મેળવ્યો છે, તેજ ખરો બુદ્ધનો શિષ્ય છે. તેટલા માટે તેણે આંતરબુદ્ધિ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, સમભાવ અને પરોપકારવૃત્તિ ખીલવવાં જોઇએ.

પૃથ્વી પર કે પૃથ્વીની પેલી પારનાં ભુવનોમાં, નિર્બળ તેમજ સબળ તરફ, ઉચ્ચ તેમજ નીચ તરફ, સારા તેમજ ખોટા તરફ, પાસેનાં તથા દૂરનાં–સઘળાં પ્રાણીઓ તરફ તેણે દયાળુવૃત્તિ રાખવી જોઇએ.

તેણે કોઇને ધમકાવવું નહિ, ધિક્કારવું નહિ તેમજ હેરાન કરવું નહિ. જેવી રીતે માતા પોતાના એકના એક બાળક તરફ પ્રેમભાવથી જુએ છે, તેમ તેણે દયા અને પરોપકારની વૃત્તિથી દરેક દિવસે અને દરેક કલાકે સઘળા જીવો તરફ જોવું જોઇએ.

જે ઉમદા અષ્ટવિધ માર્ગ પ્રમાણે ચાલે છે, તેનો સ્વભાવ પર્વતમાં આવેલા ઝરાની માફક શુદ્ધ અને કલ્લોલરહિત હોવો જોઇએ.

જે વેર અને અભિમાન, આશા અને ભય, વિકાર અને લોભ,

રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત છે તે પવિત્રતામાં રહે છે. જેણે જીવન-તૃષ્ણાનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે દુઃખ અને પુનર્જન્મનો અંત લાવે છે ને પરિનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

સદ્ધર્મનાં સાત રત્નો

(૧) સંપૂર્ણ જીવનનું રત્ન–'ભિક્ષુકો' સર્વગુણસંપન્ન જીવન ગાળવાનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે છે અને પવિત્રતાનું રત્ન ધારણ કરે છે.

(૨) સંપૂર્ણ શાંતતાનું રત્ન–હે ભિક્ષુકો! પવિત્ર વિચારની ભૂમિકા પર તમારું મન એકાગ્ર કરો અને સંપૂર્ણ શાંતતાનું રત્ન ધારણ કરીને જન્મમરણના ચક્ર સાથે મનને બાંધનાર શૃંખલાનો નાશ કરો.

(૩) પવિત્ર જ્ઞાનનું રત્ન–હે ભિક્ષુકો! તમારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો અને જીવાત્માનું આ સૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વ હોવાનું કારણ શોધી કાઢો. પવિત્ર જ્ઞાનનું રત્ન ધારણ કરીને તમારી જાતને જન્મ અને પુનર્જન્મના કેદખાનામાંથી છૂટી કરો.

(૪) શાશ્વત આનંદનું રત્ન–હે ભિક્ષુકો! જે રત્નથી શ્રમિતને ઉત્કૃષ્ટ સુખની સ્થિતિ ભોગવવાની શક્તિ મળે છે, તે રત્ન મેળવવાને તમે ઉદ્યમ કરો, મુક્ત થયેલા અર્હંતો આ રત્ન ધારણ કરીને જીવતાં પણ શાશ્વત આનંદ ભોગવે છે.

(૫) ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનરત્ન–હે ભિક્ષુકો! જેથી કુદરતના નિયમોના કાર્યમાં પ્રવેશ મળે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્યમ કરો.

(૬) સંપૂર્ણ નિર્ભયતાનું રત્ન–હે ભિક્ષુકો! જે ભિક્ષુક ચાર યતિ સંભિદમાં× નિપુણ છે તે સંપૂર્ણ રીતે ભયથી મુક્ત છે. તે ભિક્ષુક કવચ ધારણ કરેલા યોદ્ધાની માફક નિર્ભયતાથી બુદ્ધિના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે.

× અર્હંતોએ પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન અને નિરીક્ષણની શક્તિઓ સંબંધીનો બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતનો ભાગ.

(૭) સાત સર્વોત્કૃષ્ટ સદ્‌ગુણોના સંપૂર્ણ પ્રબોધનું રત્ન—હે ભિક્ષુકો! આ સાત રત્નના હારને ધારણ કરનાર પુરુષ મનુષ્યને તેમજ દેવતાઓને પૂજ્ય છે.

પાંચ નૈતિક શક્તિઓ

શિષ્યોએ મેળવવા લાયક પાંચ નૈતિક શક્તિઓઃ—

(૧) આત્મનિષ્ઠા અને આત્મ શ્રદ્ધા, (૨) ઉત્સાહ, (૩) મનની બારીક તપાસ (આત્મનિરીક્ષણ) (૪) વિચારોની એકાગ્રતા (સમાધિ) અને (૫) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ.

ચાર સંપાદન અથવા પ્રયત્નો

(૧) ઊગતા પાપને અટકાવવાનો પ્રયત્ન.

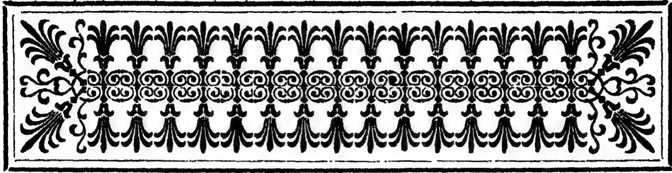
(૨) ઉત્પન્ન થયેલા પાપને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન.

(૩) પ્રકટ નહિ થયેલા શુભ કાર્યને પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન.

(૪) અસ્તિત્વ ધરાવતા શુભ કાર્યમાં વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન.

ધર્મ વિષે

જેમ ખરાબ રીતે સંચારેલા છાપરામાં વરસાદ જોરથી રસ્તો કરે છે, તેવીજ રીતે પવિત્ર વિચારોને ધિક્કારનારાના મનમાં મનોવિકારો માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે અને જેમ સારી રીતે સંચારેલા છાપરાથી વરસાદ સરી જાય છે, તેમ સુજ્ઞ પુરુષોથી વિકારો દૂર નાસે છે. જે નિયમરહિત મનુષ્ય ધર્મને માનતો નથી પણ ફક્ત પાનાં પછી પાનાં ઊકેલે છે અને એક પછી એક શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરે છે, તે બૌદ્ધધર્મ પાળનાર નથી પણ બીજાની ગાયો ગણનાર મૂર્ખ ગોવાળ છે. નિયમાનુયાયી અને પ્રેમાળ મનુષ્ય જે ફક્ત ધર્મનો એક શ્લોક જાણે છે, પણ ઇર્ષ્યા, દ્વેષ–દ્રોહ અને અજ્ઞાનથી મુક્ત છે તેજ બૌદ્ધધર્મનો યતિ છે.

प्रतापी बौद्धराजा महान अशोकना शिलालेखो

શાસન નં ૧

ભૂતદયા

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી* મહારાજની આજ્ઞાથી આ શાસન લખવામાં આવે છે. અહીં યજ્ઞને માટે કોઇ પણ પ્રાણીનો વધ કરવો નહિ, તેમજ તહેવારને દિવસે સમાજો ભરવા નહિ; કારણ કે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી (અશોક) રાજા આવા મેળાવડાને દોષરૂપ ગણે છે, છતાં કેટલાક પવિત્ર દિવસોના સમાજોને યોગ્ય માને છે.×

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના રસોડામાં કઢી બનાવવાને દરરોજ હજારો પ્રાણીઓનો પહેલાં વધ કરવામાં આવતો હતો. આ શિલાલેખ જે વખતે લખાય છે તે વખતે બે મોર અને એક હરણ મળી ત્રણ

---

* આ બધા શિલાલેખોમાં અશોકને પ્રિયદર્શી એવું નામ આપવામાં આવેલું છે.

× આવા મેળાવડામાં ઉજાણીઓ થતી અને તે નિમિત્તે પ્રાણીઓનો વધ કરાવવામાં આવતો હતો, માટે આ ઉલ્લેખ છે. જો આ પ્રાણીવધ ન થતો હોય તો આવા મેળાવડા પણ અતિ ઉત્તમ છે.

(ગિરનારનો લેખ.)

પ્રાણીઓને દરરોજ કાપવામાં આવે છે. (તેમાં પણ હરણ દરરોજ નહિ.)×

આ પ્રાણીઓની પણ ભવિષ્યમાં કતલ કરવામાં આવશે નહિ.

શાસન નં ૨

મનુષ્ય અને પશુઓને સુખનાં સાધનો પૂરાં પાડવા વિષે

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના સઘળા મુલકોમાં તથા પાસેના દેશમાં જેવા કે ચોલ, પાંડયદેશ, સત્યપુત્ર, કેરલપુત્ર, તામ્રપર્ણી (લંકા) માં તથા ગ્રીકરાજા એન્ટીઓકસ તથા તેના સામંત રાજાઓના મુલકમાં–દરેક સ્થળે મનુષ્યના સુખના તેમજ પ્રાણીઓના સુખના ઉપાયો દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા તરફથી યોજવામાં આવ્યા છે. મનુષ્યો તથા પશુઓને ઉપયોગી જે જે ઔષધિઓ જે જે સ્થાને નથી તે તે ઔષધિઓ મંગાવીને તે તે સ્થાને રોપેલી છે; તેમજ ફળમૂળ જે સ્થળે નથી તે સ્થળે મંગાવીને રોપેલાં છે. મનુષ્યો તથા પશુઓના ઉપયોગ સારુ માર્ગમાં વૃક્ષો વવરાવ્યાં છે અને કૂવા ખોદાવરાવ્યા છે.

શાસન નં. ૩

પંચવાર્ષિક સભા

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા કહે છે કે, મારા રાજ્યાભિષેકના તેરમા વર્ષમાં મેં આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે કે, મારા રાજ્યમાં દરેક સ્થળે જિલ્લાના ઉપરીઓએ તેમજ મારા અમલદારોએ દરેક પાંચ વર્ષે એક મોટી સામાન્ય સભામાં એકઠા મળવું. ત્યાં પો-

× ગિરનારનો શિલાલેખ જણાવે છે કેઃ—આગળ ધર્મશાસન બહાર પાડવામાં આવ્યું છે કે, સત્કર્મમાં પ્રાણીઓ મારી શકાય અને આજ સુધી આવી રીતિ ચાલતી આવી છે; પણ તે રીતિ હવે કબૂલ નથી. તેથી આ ધર્મશાસન બહાર પાડવામાં આવે છે કે હવેથી કોઇએ પ્રાણીને મારવાં નહિ.

તાનું કામકાજ પતાવવા ઉપરાંત નીચેના ધર્મ નિયમોની ઉદ્ઘોષણા કરવી. માતપિતાની આજ્ઞા માનવી એ ઉત્તમ છે; મિત્રો, ઓળખીતાઓ, સ્વજનો, બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો (ભિક્ષુઓ) તરફ ઉદારતા બતાવવી એ ઉત્તમ છે. દરેક જીવતા પ્રાણીની જિંદગી પવિત્ર છે, એવી બુદ્ધિ રાખવી એ ઉત્તમ છે ને ઉડાઉપણાથી અને નિંદાથી દૂર રહેવું એ ઉત્તમ છે; સંઘે શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યોને વિસ્તાર સહિત શબ્દશઃ અને ભાવ સાથે આ નિયમો સમજાવવા જોઇએ.

શાસન નં. ૪

ધાર્મિક જીવન

ઘણા લાંબા સમયથી–સેંકડો વર્ષથી પ્રાણીઓની હિંસા ચાલી આવે છે; જીવતાં પ્રાણીઓ તરફ ઘાતકી વર્તણુક ચલાવવામાં આવે છે. સ્વજનોનો વિનય સચવાતો નથી અને બ્રાહ્મણ–શ્રમણોનું માન જળવાતું નથી.

પણ હવે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શીના ધાર્મિક જીવનથી લડાઇના ઢોલને બદલે ધર્મનું ઢોલ વગાડવામાં આવે છે. રથની હાર તથા ગજાદિની સવારી કાઢવામાં આવે છે, રોશની કરવામાં આવે છે અને આ વગેરે કરીને દિવ્ય દેખાવ લોકોને બતાવવામાં આવે છે. જે સેંકડો વર્ષથી બન્યું નથી તે હાલ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા તરફથી થયેલી ધાર્મિક નિયમની ઉદ્ઘોષણાથી બને છે–જીવતાં પ્રાણીઓની કતલ બંધ થતી જાય છે, જીવતાં પ્રાણી પ્રતિ ઘાતકીપણું બંધ થતું જાય છે, સ્વજનો તેમજ બ્રાહ્મણ–શ્રમણો તરફ માનબુદ્ધિ તથા વડીલો અને માતાપિતા તરફ ભક્તિભાવ વૃદ્ધિ પામતા જાય છે. આ અને બીજી ઘણીક રીતે ધાર્મિક જીવન વૃદ્ધિ પામ્યું છે ને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા હજુ પણ તેને વધારશે.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાના પુત્રો તથા પૌત્રો પણ કાળ-

ચક્રના અંત સુધી આ ધર્માચરણની વૃદ્ધિ કરશે અને જાતે ધર્મ તથા શીલ પાળી ધાર્મિક નિયમની ઉદ્‌ઘોષણા કરશે; કારણ કે ધાર્મિક નિયમને જાહેર કરવો એ સૌથી ઉત્તમ કામ છે. જે દુઃશીલ મનુષ્ય છે તે કદાપિ ધર્મ પાળી શકે નહિ.

ધર્માચરણની વૃદ્ધિજ લાભકારી છે અને હાનિ (ઘટાડો) ન થાય તેમાંજ લાભ છે. આ કારણથીજ આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે કે, મનુષ્યોએ ધર્માચરણની વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, પણ તેમાં ઘટાડો થવા દેવો નહિ.

રાજ્યાભિષેકના તેરમા વર્ષમાં દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ આ લેખ લખાવેલો છે.

શાસન નં. ૫

ધર્મમહામાત્રા (ધર્માચરણની તપાસ રાખનારા)

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજ જણાવે છે કેઃ—સારું કામ કરવું એ મુશ્કેલ છે. સારું કામ કરનારો ખરેખર કઠિન કામ કરે છે. ઘણાં સારાં કામો મારે હાથે થવા પામ્યાં છે. જો મારા પુત્રો, પૌત્રો અને મારા વંશજો કાળચક્રના અંત સુધી આ પ્રમાણે વર્ત્યા કરે, તો તેઓ ઘણું સારું કામ કરી શકશે. પણ જો કોઇ આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરશે તો તે દુઃખ ભોગવશે; કારણ કે પાપ કરવું એ ઘણું સહેલું છે. ભૂતકાળમાં કોઇ પણ વખત ધર્મનીતિની તપાસ રાખનારા (ધર્મમહામાત્રા)ઓ નીમવામાં આવ્યા નથી, પણ મારા રાજ્યના ચૌદમા વર્ષમાં આ ધર્મમહામાત્રાઓ નીમવામાં આવ્યા છે. મારા રાજ્યમાં તેમજ યોન (યવન), કાંબોજ, ગાન્ધાર, રાષ્ટ્રિક અને પિટેનિક, તથા સીમાપર આવેલાં બીજાં રાજ્યોમાં સર્વ ધર્મના લોકોમાં ધાર્મિક જીવનની સ્થાપના કરવા સારુ, ધર્મનીતિ વધારવા સારુ અને સુધર્મી મનુષ્યોના સુખ અને કલ્યાણ સારુ આ પુરુષો કામે લાગેલા હોય છે. મારા પગારદાર નોકરો, બ્રાહ્મણો,

ધનવાનો અને ગરીબો તેમજ વૃદ્ધ મનુષ્યોના કલ્યાણ તથા સુખની વૃદ્ધિ કરવા સારુ અને ધર્મિષ્ઠ* મનુષ્યોના માર્ગમાંથી વિઘ્નો દૂર કરવા સારુ તેમને નીમવામાં આવ્યા છે.

ખોટી કેદખાનાની સજા અથવા દંડ દૂર કરવાને, અડચણો દૂર કરવાને તથા કોઇને મોટું કુટુંબ હોય, એકાએક આફત આવી પડી હોય અથવા વૃદ્ધ થયો હોય તેવા મનુષ્યોની હકીકતો તપાસી, તેમને દુઃખથી છોડાવવાને આ ધર્મમહામાત્રાને નીમવામાં આવ્યા છે.

અહીં પાટલિપુત્રમાં તેમજ બીજાં શહેરોમાં મારા ભાઇઓ, બહેનો તથા સ્વજનોના સ્ત્રીવર્ગની દેખરેખ રાખવામાં તેઓને નીમવામાં આવ્યા છે. મારા રાજ્યમાં દરેક સ્થળે જે રાજભક્ત પુરુષો ધર્મિષ્ઠ છે, સદ્દગુણી છે અને દાતાર છે, તેમની સાથે કામ કરવાને આ ધર્મમહામાત્રાઓને નીમવામાં આવ્યા છે. આ કારણથીજ આ પવિત્ર શાસન લખવામાં આવ્યું છે, કે જેથી તે લાંબો કાળ ટકી શકે અને મારી પ્રજા પણ તે પ્રમાણે ચાલી શકે.

શાસન નં. ૬

કામકાજ ઘણીજ ત્વરાથી પતાવવા વિષે

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા આ પ્રમાણે જણાવે છે કેઃ– ઘણા લાંબા કાળથી કામકાજ બરાબર ચાલતું નથી, તેમજ દરેક કલાકે લોકોની હકીકતો મને પહોંચાડવામાં આવતી નથી. આથી મેં એવી ગોઠવણ કરી છે કે, ગમે તે કલાકે તેમજ ગમે તે સ્થળે– હું જમતો હોઉં અથવા જનાનખાનામાં હોઉં અથવા મારા શયનગૃહમાં હોઉં કે મારા ખાનગી દીવાનખાનામાં હોઉં; મારી ગાડીમાં હોઉં અથવા તો મહેલના બગીચામાં હોઉં–ગમે ત્યાં હોઉં ત્યાં પ્રજાની હકીકત પૂરી પાડનારાઓએ મને લોકોનાં કામકાજ

* બુલ્હર સાહેબના મત પ્રમાણે 'રાજ્યભક્ત પ્રજાના'

સંબંધી નિરંતર ખબર આપવી. કારણ કે લોકોનાં કામનો ગમે તે જગ્યાએ નિકાલ આણવાને હું તૈયાર છું.

અને જો કદાચ હું જાતે મુખથી એવા શબ્દો ઉચ્ચારી આજ્ઞા કરું કે અમુક દાન આપવું, અથવા અમુક હુકમનો અમલ કરવો અથવા કાંઇક ઘણુંજ ઉપયોગી કામ અમલદારોને સોંપવામાં આવ્યું હોય અને હવે જો તે કામ કરવામાં કાંઇ તકરાર થાય, અથવા તો સમાજમાં કાંઇ કપટ થાય તો મારી આજ્ઞા છે કે, ગમે તે કલાકે તથા ગમે તે સ્થાને મને તે હકીકત જણાવવી; કારણ કે હું મારા ઉદ્યોગથી તેમજ જલદીથી કામ કરવાની રીતથી કદાપિ પૂરેપૂરો સંતોષ પામ્યો નથી.

જનસમુદાયના કલ્યાણ અર્થે મારે કામ તો કરવુંજ જોઇએ. ઉદ્યોગમાં તેમજ જલદીથી કામકાજ પતાવવામાં ઉદયનું મૂળ છે અને સામાન્ય પ્રજાના હિત અર્થે આ બે બાબત કરતાં કોઇ પણ બાબત વધારે અગત્યની નથી અને હું શા માટે મહેનત કરું છું ? આ મહેનત કરવાનું મારું પ્રયોજન એટલુંજ છે કે, જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રતિનું મારું ઋણ હું અદા કરું કે જેથી હું કેટલાકને આ જગતમાં સુખી કરી શકું અને તેથી તેઓ બીજા ભવમાં સ્વર્ગ મેળવે.

આ કારણથી મેં આ પવિત્ર શિલાલેખ લખાવરાવ્યો છે કે તે લાંબા વખત સુધી ટકે અને મારા પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો જનસમુદાયના હિત અર્થે પ્રયત્ન કરે. આ કામ અત્યંત શ્રમ વિના બને તેમ નથી.

શાસન નં. ૭

ધર્મનું અનુષ્ઠાન

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાની એવી ઇચ્છા છે કે, સઘળાં સ્થાનોમાં સઘળા ધર્મના મનુષ્યો શાંતિથી રહે; કારણ કે તે

સર્વે ઇન્દ્રિયસંયમ અને મનઃશુદ્ધિની ઇચ્છા રાખે છે.

મનુષ્યોની ઇચ્છાઓ તથા મતો અસ્થિર હોય છે.* કેટલાક પૂરેપૂરો ધર્મ પાળશે, ત્યારે બીજા કેટલાકો અપૂર્ણ રીતે તે પાળશે. જે મનુષ્ય ઉદારતાથી પુષ્કળ ધન આપવાને અસમર્થ હોય તેવા ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યમાં પણ ઇન્દ્રિયસંયમ, ભાવશુદ્ધિ, કૃતજ્ઞતા અને દૃઢભક્તિ (શ્રદ્ધા) પ્રશંસા કરવા લાયક છે.

શાસન નં. ૮

ધર્મયાત્રા

ભૂતકાળમાં રાજાઓ મૃગયા (શિકાર) વગેરે મોજશોખને વાસ્તે સવારી કાઢતા હતા; પણ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાને તેમના રાજ્યના દશમા વર્ષમાં જ્ઞાન થયું કે ધર્મયાત્રા સૌથી ઉત્તમ છે, કારણ કે ધર્મયાત્રામાં બ્રાહ્મણ–શ્રમણનું દર્શન થાય તથા તેમને દાન અપાય; વૃદ્ધજનોનું દર્શન થાય તથા તેમને સુવર્ણની બક્ષિસ અપાય; દેશની તથા લોકોની મુલાકાત લઇ શકાય અને દેશજનો આગળ ધર્મની ઉદ્ઘોષણા કરી શકાય તથા ધર્મ સંબંધી સંવાદ ચલાવી શકાય.

આ કારણથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા તે વખતથી ભૂતકાળનો પોતાનો વિચાર ફેરવીને ધર્મયાત્રામાં આનંદ માને છે.

શાસન નં. ૯

ક્રિયામાર્ગ

દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા આમ જણાવે છે કેઃ– મંદવાડને પ્રસંગે, પુત્રલગ્ન પ્રસંગે, પુત્રીલગ્ન પ્રસંગે, પુત્રપ્રસવ પ્રસંગે તેમજ પ્રવાસ કરવાને પ્રસંગે; આ તેમજ બીજા એવા અનેક પ્રસંગે લોકો અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે.

---

* મનુષ્યોની ઇચ્છાઓ તથા મતો જુદા જુદા હોય છે.

વળી આવા પ્રસંગે ઘણી સ્ત્રીઓ તો ઘણા પ્રકારની હલકી અને નિરુપયોગી ક્રિયાઓ કરે છે. જો કે ક્રિયાઓ કરવી તો જોઇએ, પણ ઉપર જણાવેલી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે; પણ ધર્મ-ક્રિયા–એજ ક્રિયા ઘણા ફળવાળી છે. આ ધર્મક્રિયામાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. નોકર–ચાકરોની તરફ દયાળુ રીતે વર્તવું; ગુરુઓનો યોગ્ય વિનય સાચવવો; જીવો તરફ દયા બતાવવી; બ્રાહ્મણ–શ્રમણને સારું દાન આપવું. આ અને આવા પ્રકારનાં બીજાં સત્કાર્યોજ ધર્મક્રિયા કહેવાય છે. તેટલા માટે પિતાએ, પુત્રે, ભાઇએ, બહેને, શેઠે, મિત્રે અથવા સોબતીએ તથા પાડોશીએ પણ કહેવું જોઇએ કે, “ આ ધર્મક્રિયા ઉત્તમ છે; અને જ્યાંસુધી ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી આ ધર્મ-ક્રિયાઓ કરવી.”

કેવી ક્રિયાઓ કરવાથી ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ શકે ? આ જગતમાં ચાલતી ક્રિયાઓનું ફળ અચોક્કસ છે; કદાચ તેથી ઇષ્ટ વસ્તુ મળી પણ શકે, કદાચ તેનું ફળ આ જગતને લગતુંજ આવે, તેથી ઊલટું ધર્મની ક્રિયા અશાશ્વત નથી. આ જગતમાં તેથી ઇષ્ટ વસ્તુ કદાચ ન મળે તોપણ પરભવમાં તેને લીધે અનંત ફળ ચોક્કસ આવે છે અને જો આ ધાર્મિક ક્રિયાનું ફળ મળે તો બે પ્રકારનું ફળ ચોક્કસ મળ્યું ગણી શકાય. એટલે કે આ ભવમાં ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ધર્મક્રિયા કરવાથી પરભવમાં ઉપર જણાવેલી અનંત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શાસન નં. ૧૦
ખરી કીર્તિ

જો પ્રજાજન વર્તમાનકાળમાં તેમજ ભવિષ્યમાં–બન્ને કાળમાં ધર્મના નિયમને બરાબર સાંભળે નહિ અને તે પ્રમાણે વર્તે નહિ, તો કીર્તિ અને પ્રખ્યાતિ લાભકારી ગણાય નહિ, એમ દેવપ્રિય

પ્રિયદર્શી રાજા માને છે. પ્રજાજન ધર્મનો નિયમ સાંભળે અને તે પ્રમાણે વર્તે, તેથીજ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા કીર્તિ અને પ્રખ્યાતિ ઇચ્છે છે.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા જે જે ઉદ્યમ કરે છે, તે કેવળ પરલોકને માટે છે, કે જેથી દરેક જણ દુઃખથી મુક્ત થઇ શકે; કારણ કે દુઃખ એજ પાપ છે. મનુષ્ય ભલે ઊંચી કે નીચી પંક્તિનો હોય, છતાં અત્યંત પરિશ્રમ અને સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ કર્યા સિવાય તેને આવી સ્વતંત્રતા મળવી દુષ્કર છે. પણ જેઓ ઊંચી પંક્તિના છે, તેમને માટે તો આ કામ વધારે મુશ્કેલ છે.÷

શાસન નં. ૧૧

ખરી ઉદારતા

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા જણાવે છે કેઃ—

ધર્મના દાન સમાન કોઇ દાન નથી; ધર્મની મિત્રતા સમાન કોઈ મિત્રતા નથી; ધર્મની લહાણી સમાન બીજી કોઇ લહાણી નથી અને ધર્મના સંબંધ જેવો બીજો કોઈ સંબંધ નથી.

ધર્મ નીચેની બાબતોમાં સમાયેલો છે—નોકર—ચાકરની સારી બરદાસ કરવી; માતાપિતાની ભક્તિ કરવી; બ્રાહ્મણ—શ્રમણને દાન આપવું તથા જિંદગીને પવિત્ર ગણવી. (અર્થાત્ જીવોની રક્ષા કરવી.) આ શુભ કામ છે અને તે કરવા યોગ્ય છે, એમ પિતાએ, પુત્રે, ભાઇએ, શેઠે, મિત્રે અથવા સોબતીએ અને પાડોશીએ પણ કહેવું જોઇએ.

જે આ પ્રમાણે વર્તે છે, તે આ પ્રમાણે ધર્મના દાનથી આ

÷ જેઓ પદવીવાળા છે અને ધનાઢ્ય છે, તેઓ તેમના ખિતાબોમાં તથા ધનમાં એટલા બધા મગ્ન થઇ રહે છે કે, ધર્મને વાસ્તે તેઓને ભાગ્યેજ અવકાશ મળે છે.

જગતમાં સર્વની પ્રીતિને પાત્ર થાય છે અને પરભવમાં પણ અનંત પુણ્યનું ફળ મેળવે છે.

શાસન નં. ૧૨

પરમસહિષ્ણુતા

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા સર્વ સંપ્રદાયના ભિક્ષુમંડળ તથા ગૃહસ્થોનો દાનમાનાદિથી સત્કાર કરે છે. દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સર્વસંપ્રદાયની યશોવૃદ્ધિ થાય એને જેટલું મહત્ત્વનું માને છે, તેટલું દાન અને સન્માનને માનતા નથી. દરેક ધર્મનું મહત્ત્વ અનેક રીતે વધે છે; પણ તેનું મૂળ તો એજ છે કે વાણીને કાબૂમાં રાખવી અને નજીવાં કારણો સારુ બીજા ધર્મની નિંદા કરીને પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ કોઇએ વધારવું નહિ, તેમજ યોગ્ય કારણો સિવાય બીજા ધર્મની હલકાઇ કરવી નહિ; કારણ કે એક અથવા બીજા કારણસર દરેક બીજો ધર્મ માનને પાત્ર છે. આ પ્રમાણે વર્તવાથી મનુષ્ય પોતાના પંથનું મહત્ત્વ વધારી શકે છે, તેમજ બીજા પંથ પર ઉપકાર કરે છે. આથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી મનુષ્ય પોતાના પંથને નુકસાન કરે છે અને બીજા પંથને અપકાર કરે છે. હું મારા ધર્મની કીર્તિ વધારું છું એવું સમજીને, પોતાના ધર્મ ઉપરના અતિશય રાગને લીધે બીજા ધર્મની નિંદા કરીને જે પોતાના ધર્મને માન આપે છે, તે પોતાના આવા વર્તનથી પોતાનાજ ધર્મને ભારે હાનિ પહોંચાડે છે.

માટે આત્મસંયમ× એજ ઉત્તમ છે. એકબીજાના ધર્મની વાતો સાંભળવી અને તે પણ ખુશીથી સાંભળવી.

આ વાસ્તે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાની ઇચ્છા છે કે, દરેક ધર્મવાળાએ ધર્મનો બરાબર અભ્યાસ કરવો જોઇએ અને ધર્મમાં નિપુણતા મેળવવી જોઇએ.

× ગિરનારના લેખ પ્રમાણે 'સંપ' શબ્દ જોઇએ.

જુદા જુદા ધર્મ પાળનારાઓને જણાવવું જોઇએ કે, સર્વ સંપ્રદાયનો યશ વધે તથા તેને માન મળે તે સિવાયના દાન કે માનને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા મહત્ત્વનાં માનતો નથી.

આ કારણથીજ ધર્મમહામાત્રા, સ્ત્રીઓની તપાસ રાખનારા, (સંન્યાસીની) તપાસ રાખનારાઓ અને એવા બીજા અમલદારો કામે લગાડવામાં આવ્યા છે. આમ કરવાનું ફળ એજ છે કે પોતાના ધર્મની વૃદ્ધિ થાય અને ધર્મમાર્ગની કીર્તિ થાય.

શાસન નં. ૧૩×

ખરો વિજય

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યના નવમા વર્ષમાં કલિંગદેશ જીતી લીધો. એક લાખ અને પચાસ હજાર મનુષ્યોને બંદીવાન તરીકે પકડી લઇ જવામાં આવ્યા હતા. એક લાખ અને પચાસ હજાર મનુષ્યોની કતલ કરવામાં આવી હતી અને આટલી આટલી ઘણી સંખ્યામાં મનુષ્યો મરી ગયા.

કલિંગદેશ જ્યારથી જોડી દેવામાં આવ્યો, ત્યારથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ ઉત્સાહથી ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે, ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાન રહ્યો છે અને ધર્મના નિયમોની ઉદ્ઘોષણા કરી છે.

કલિંગદેશ ઉપર મેળવેલી જીતથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને પશ્ચાત્તાપ થાય છે; કારણ કે પ્રથમ નહિ જિતાયેલા દેશ જીતવામાં મનુષ્યોની કતલ, મરણ, કેદ વગેરે કામો અવશ્ય બને છે, જેને વાસ્તે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને અત્યંત શોક તથા ખેદ થાય છે.

આના કરતાં પણ વધારે ખેદ ધરવાનું દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાને કારણ છે. આ દેશોમાં બ્રાહ્મણો, શ્રમણો, જુદા જુદા ધર્મના મનુષ્યો અને ગૃહસ્થો વસે છે, કે જેઓ પોતાના વડીલોની ભક્તિ કરે છે, માતપિતાની આજ્ઞા પાળે છે અને ગુરુઓનો વિનય

× આ શિલાલેખ 'ગિરનાર' પર મળતો નથી.

કરે છે; તથા જેઓ મિત્રો, ઓળખીતાઓ, સોબતીઓ, સ્વજનો, દાસજન અને નોકરો તરફ માયાળુ વર્તણૂક ચલાવે છે તથા જેઓ ધર્મ પાળે છે. તે દેશમાં વસનારા આવા લોકોને (લડાઇથી) જુલમ સહન કરવો પડે છે, તેઓની કતલ થાય છે અને જેમને તેઓ ચહાતા હોય તેમનાથી વિયોગ થાય છે.

જે લોકોનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હોય છે, તેઓને પણ સ્વ-જન આદિ વર્ગ તરફ પુષ્કળ પ્રીતિ હોય છે. તેઓના મિત્રો, ઓળ-ખીતાઓ, સોબતીઓ અને સ્વજનોનો નાશ થાય છે અને આ પ્રમાણે જાતે હેરાન નહિ થનારા પુરુષો પર પણ જુલમ થાય છે. (અર્થાત્ તેમની લાગણી દુખાય છે.)

આ સઘળા ચારે તરફ વ્યાપતા દુઃખથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાને અતિશય ખેદ થાય છે. એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં બ્રાહ્મણ–શ્રમણ વગેરે હોય તેવો સમાજ ન માલૂમ પડે અને દેશમાં એવું એક પણ સ્થાન નથી કે જ્યાં લોકો એક યા બીજો ધર્મ પાળતા ન હોય.

જે લોકો કલિંગ દેશમાં કપાયા હતા, બંદીવાન તરીકે લઇ જવામાં આવ્યા હતા અથવા ગરદન મારવામાં આવ્યા હતા, તેવા લોકોના સોમા અથવા હજારમા ભાગનો નાશ પણ હવે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાને અતિશય ખેદનું કારણ થશે. કોઇ પણ મનુષ્ય નુકસાન કરી જાય; તોપણ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાની એવી માન્યતા છે કે, જ્યાંસુધી તે સહન થઇ શકે ત્યાંસુધી ધીર-જથી તે સહન કરવું જોઇએ.

પોતાની જંગલમાં રહેનારી પ્રજા ઉપર પણ દેવપ્રિય પ્રિય-દર્શી મહારાજા દયાની લાગણીથી જુએ છે અને તેઓને ધર્મ-માર્ગ તરફ વાળવા ઇચ્છે છે. કારણ કે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારા-જાનું બળ પશ્ચાત્તાપ છે. તેઓને આ પ્રમાણે ચેતવણી આપવામાં

આવે છે કે, "ખોટું કામ કરવાનું છોડી દો કે જેથી તમારો નાશ ન થાય." કારણ કે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સર્વ જીવોને વાસ્તે સહી-સલામતી, ઇન્દ્રિયોપર કાબૂ, મનની શાંતિ અને મૃદુતા ઇચ્છે છે.

અને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મથી જય મેળવવો એ મોટામાં મોટો જય છે. દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાએ આ જય પોતાના અને પાડોશના રાજ્યમાં છેક ૬૦ યોજન સુધી મેળવ્યો છે. (ઉત્તરમાં) જ્યાં ગ્રીકરાજા એન્ટીઓકસ વસે છે અને તે રાજાની પણ પેલી પાર જ્યાં ચાર જુદા જુદા રાજાઓ ટોલેમી, એન્ટીગોનસ, મેગસ અને અલેકઝાન્ડર વસે છે ત્યાં અને દક્ષિણમાં ચોલદેશ, પાંડ્યદેશ અને છેક લંકા સુધી અને અહીં રાજાના રાજ્યમાં, તેમજ યવનોમાં, કાંબોજમાં, નાભિતીના નાભકમાં, ભોજ લોકોમાં અને પિતિનીકમાં, આન્ધ્ર લોકોમાં, પુલીંદ લોકોમાં—દરેક સ્થળે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાએ જાહેર કરેલો ધર્મનો નિયમ લોકો પાળે છે.

જે દેશોમાં દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજના દૂતો જઇ શકતા નથી, તેવા દેશોમાં પણ મનુષ્યો હાલમાં ધર્મ પાળે છે અને ધર્મ પ્રમાણે પ્રકટ કરેલો મહારાજા પ્રિયદર્શીનો પવિત્ર ઢંઢેરો સાંભળશે કે તરતજ તે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાનું ચાલુ રાખશે.

આ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે વિજય મેળવવામાં આવેલો છે અને આ રીતે સર્વત્ર મેળવેલો વિજય આનંદની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. ધર્મથી મેળવેલી જીતમાં આનંદ મળે છે; તોપણ આ આનંદ પણ તુચ્છ છે, જે પરભવને લગતું હોય તેના જેવું બીજું એક પણ પ્રિયદર્શી મહારાજા મહત્ત્વનું ગણતા નથી.

અને તેટલાજ કારણથી આ પવિત્ર લેખ લખવામાં આવ્યો છે કે, જેથી મારા પુત્રો અને મારા પૌત્રો—તે ગમે તેટલા હોય—નવો જય મેળવવો એ કર્તવ્ય છે એમ ન માને, હથિયારથી જીત

મેળવવામાં ગૂંથાયેલા હોય ત્યારે પણ ધૈર્ય અને નમ્રતામાં આનંદ માને અને જે ધર્મથી જીત મેળવવામાં આવી છે તેજ ખરી જીત છે એમ ગણે. કારણ કે આ જીત આ ભવ તથા પરભવ બન્નેમાં લાભકારી છે. જે આ ભવ તથા પરભવમાં લાભકારી થાય તેવો ઉદ્યોગ કરવામાંજ તેમને આનંદ માનવા દો.

શાસન નં. ૧૪

ઉપસંહાર

ધર્મને લગતા આ શિલાલેખો દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાની આજ્ઞાથી લખવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વાર ટુંકાણમાં, કેટલીક વાર મધ્યમ કદમાં તથા કેટલીક વાર વિસ્તારમાં તે લખવામાં આવ્યા છે; કારણ કે દરેક સ્થળમાં દરેક બાબત યોગ્ય હોતી નથી અને મારાં રાજ્યો વિશાળ છે.

અગાઉ ઘણું લખાઇ ગયું છે અને ભવિષ્યમાં હું હજી ઘણું લખાવીશ. આ શિલાલેખોમાંનાં કેટલાંક વાક્યો વિષયની મધુરતાને લઇને તેમજ લોકો તે પ્રમાણે ચાલી શકે તેવી આશાથી ફરી ફરીને લખવામાં આવ્યાં છે. કોઇક બાબત અપૂર્ણ રીતે પણ લખાઇ હોય, તો તે જગ્યાના અભાવે, અથવા અમુક કારણને લીધે અથવા કોતરનારની ભૂલને લીધે તેમ થવા પામ્યું હશે.

શ્રીદત્તાત્રેયજી

સત્યયુગમાં અત્રિ નામના એક મોટા તપસ્વી રાજર્ષિ થઇ ગયા છે. એમની સ્ત્રીનું નામ અનસૂયા હતું. અનસૂયાને સંતાન નહોતું. સંતાનની ઇચ્છાથી અનસૂયાએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું ધ્યાન ધર્યું તથા બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રત ધારણ કરીને કઠણ તપસ્યા કરી. અનસૂયાને ઘોર તપ કરતાં કરતાં ઘણો સમય થઇ ગયો, ત્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ ત્રણે દેવતાઓએ તેને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં અને કહ્યું: "અમે તારા તપથી પ્રસન્ન થયા છીએ. તું અમારી પાસેથી મનપસંદ વરદાન માગ." અનસૂયાએ કહ્યું: "દેવતાઓ! આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છો તો આપ ત્રણે મારા ઉદરમાંથી પુત્રરૂપે જન્મ ધારણ કરો." અનસૂયાની એ વિનતિ સાંભળીને ત્રણે દેવતાઓએ 'તથાસ્તુ' કહ્યું અને ત્યાંથી અંતર્ધાન થઇ જઇને પોતપોતાને ધામ ગયા. ત્યાર પછી થોડો સમય વીત્યા પછી ત્રણે દેવતાઓએ એક પછી એક અનસૂયાના ગર્ભમાં જન્મ લીધો. પ્રથમ વિષ્ણુએ અવતાર લીધો તેમનું નામ દત્તાત્રેય પાડવામાં આવ્યું. વિષ્ણુએ અનસૂયાની કૂખમાંથી જન્મ ધારણ કરેલો હોવાથી, લોકો દત્તાત્રેયને વિષ્ણુ ભગવાનનો અવતાર કહેવા લાગ્યા. વળી વિષ્ણુમાં જેવી રીતે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિ ગુણો સ્વભાવથીજ હોય છે, તેવી રીતે દત્તાત્રેયમાં પણ જન્મથીજ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિ

ગુણ સ્વભાવથીજ આવ્યા હતા. પછી મહાદેવજીએ અનસૂયાને પેટે દુર્વાસા નામથી અવતાર ધારણ કર્યો. એમનો સ્વભાવ તમોગુણ-પ્રધાન હતો. પછી થોડા સમય પછી બ્રહ્માએ ચંદ્રમારૂપે તેના ગર્ભમાંથી જન્મ ધારણ કર્યો. એમનો સ્વભાવ બ્રહ્માની પેઠે રજો-ગુણપ્રધાન હતો. એ ત્રણ બાળકોમાંથી દત્તાત્રેયજી બાલ્યાવસ્થા-થીજ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને લીધે સાંસારિક બાબતોથી વિરક્ત રહેતા હતા; પરંતુ એ સહેજ મોટા થયા એટલે તેમના પિતા અત્રિ ઋ-ષિનો દેહાંત થયો અને બધાએ એમને વડીલ પુત્ર ગણીને રાજ-સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યા. રાજગાદી ઉપર બેઠા પછી તેમણે થોડા સમય સુધી પ્રજાનું સારી પેઠે પાલન કર્યું અને દુષ્ટોને દંડ આપીને સજ્જનોનું રક્ષણ કર્યું. ત્યાર પછી એક દિવસ તેમના ચિત્તમાં રાજ્યના ઉપર ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ અને રાજપાટનો ત્યાગ કરીને એકલા વિચરવા લાગ્યા. એમની સૌમ્ય અને દયાળુ મૂર્તિ જોઇને ઘણા મુનિકુમારો પણ તેમની સાથે ગયા. જ્યાં જ્યાં દત્તાત્રેયજી જાય ત્યાં ત્યાં એ છોકરાઓ પણ જતા. દત્તાત્રેયજીએ એ મુનિકુ-મારોને પાછા વાળવાનો ઘણોએ યત્ન કર્યો પણ તેઓ પાછા હઠ્યા નહિ; ત્યારે દત્તાત્રેયજીએ એવો વિચાર કર્યો કે, એવું કાંઇ કામ કરવું જોઇએ કે જેથી આ કુમારોને મારા ઉપર તિરસ્કાર ઊપજે. કારણ કે ગ્લાનિ ઊપજ્યા વગર એ લોકો મારો પીછો નહિ છોડે. એવો વિચાર કરીને એક દિવસ દત્તાત્રેયજી વનમાં વિચરતા વિચ-રતા એક તળાવના કિનારા ઉપર જઇને ઊભા રહ્યા અને થોડી વાર પછી એકદમ એ તળાવમાં ડૂબકી મારીને ઘણી વાર સુધી એમાંજ સમાધિ લગાવીને બેસી રહ્યા; પરંતુ એ મુનિકુમારોને દત્તાત્રેયજી ઉપર એટલો બધો સ્નેહ હતો કે, તેઓ એમની રાહ જોતા તળાવ કિનારેજ ઊભા રહ્યા. દત્તાત્રેયજીએ જોયું કે આ છોકરાંઓ તો આમ કર્યાથી પણ ખસતા નથી, ત્યારે તેમણે બીજી યુક્તિ વાપરી.

તેમણે પોતાના યોગબળથી એક યુવાન સ્ત્રી અને મદિરાની રચના કરી. એક હાથથી એ સ્ત્રીનો હાથ પકડયો અને બીજા હાથમાં મદિરાનું પાત્ર પકડયું. આ સ્થિતિમાં તળાવની બહાર આવીને એ માયાવી રમણી સાથે અનેક કુચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યા. તેમનું આવું અધમ આચરણ જોઇને એ સદાચારપ્રિય મુનિકુમારોને દત્તાત્રેય ઉપર ઘણોજ તિરસ્કાર ઊપજ્યો અને તેમણે એકદમ તેમનો સંગાથ છોડી દીધો. બધા મુનિકુમારો ચાલ્યા ગયા એટલે દત્તાત્રેયજીએ પોતાની માયા સમેટી લીધી. માયારચિત રમણી તથા મદિરાપાત્ર અદૃશ્ય થઈ ગયાં. હવે દત્તાત્રેયજી અવધૂત થઇને વિચરવા લાગ્યા. કદી કોઈ નગરોમાં જઇને લોકોને દર્શન આપતા, તો કદી વન–ઉપવનમાં પરમાત્માની અગાધ લીલા નિહાળતા અને કદી પર્વતોની ગુફાઓમાં જઇને ધ્યાનમગ્ન થતા. વાસનાઓથી મુક્ત થઇને, જીવન્મુક્ત થઇને એ સર્વત્ર વિચરવા લાગ્યા. એક દિવસ દત્તાત્રેયજી પોતાની ધૂનમાં મગ્ન થઇને મસ્ત હસ્તીની માફક ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં યદુ રાજાની દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડી. રાજાએ દત્તાત્રેયજીને પૂછયું: "હે મહારાજ! તમે વ્યાવહારિક કાર્યમાં જોડાયા નથી, છતાં આપની આ રીતે સર્વ લોકોથી વિલક્ષણ અને નિપુણ બુદ્ધિ શાથી થઇ છે? આપ વિદ્વાન છતાં પણ તે બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને બાળકની પેઠે જગતમાં ફરો છો. મનુષ્યો ઘણું કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને આત્માના વિચારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તે પણ આયુષ્ય, યશ કે લક્ષ્મીની ઇચ્છાથીજ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

"તમે તો સમર્થ છો, વિવેકી છો, કાર્યકુશળ છો, રૂપાળા છો, મધુર વાણી બોલનારા છો; છતાં જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચની પેઠે કંઈ કરતા નથી, તેમ કંઈ ઇચ્છતા નથી, સર્વ લોકો કામ અને લોભરૂપી દાવાનળ અગ્નિથી બળ્યા કરે છે, છતાં તમે ગંગાજળમાં

ઊભેલા હાથીની પેઠે તે અગ્નિથી મુક્ત છો અને તેનાથી સંતાપ પામતા નથી; આવો મહા આનંદ તમને ક્યાંથી મળ્યો? હે બ્રાહ્મણ! તમે વિષયના ભોગથી તથા સ્ત્રી પુત્રાદિકથી રહિત, કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં રહેલા છો. આપને મનમાં આવો આનંદ શાથી રહે છે? તેનું કારણ અમે પૂછીએ છીએ માટે તે અમને કહો."

બ્રાહ્મણોને માનનારા, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા, યદુરાજાએ ઉપર પ્રમાણે સન્માનપૂર્વક પૂછ્યું. એટલે ગુરુ દત્તાત્રેયે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

"હે રાજા! બુદ્ધિથી સ્વીકારેલા મારા ઘણા ગુરુઓ છે. જે ગુરુઓ પાસેથી બુદ્ધિ મેળવીને હું આ સંસારમાં મુક્ત થઇને ફરું છું. તે ગુરુઓનાં નામ સાંભળો.

"પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, હોલો, અજગર, સમુદ્ર, પતંગ, મધમાખી, હાથી, મધ ઉતારનારો પારધી, હરણ, માછલું, પિંગલા નામની વેશ્યા, ટીટોડી, બાળક, છોકરી, બાણ ઘડનાર, સર્પ, કરોળિયો તથા ભમરો; આ ચોવીસને મેં ગુરુ માનેલા છે અને તેમનાં આચરણો ઉપરથી મેં મારે પોતાને માટે ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે.

"હે પુરુષમાં સિંહ સમાન યદુરાજા! મેં જેની પાસેથી જે શિખામણ લીધી છે તથા જે પ્રમાણે લીધી છે તે સાંભળો.

"પ્રાણીઓ પૃથ્વીને પગ વતી દબાવે છે, તોપણ પૃથ્વી ચલાયમાન થતી નથી, તેમ દૈવને વશ રહેલાં પ્રાણીઓ દુઃખ દેતાં છતાં પણ ધીર પુરુષે તે પ્રાણીઓ દૈવને આધીન છે, એમ જાણવું અને પોતાના નિયમથી ચલાયમાન થવું નહિ. આ આચરણ હું પૃથ્વી પાસેથી શીખ્યો છું.

"ઝાડ, ખડ, ઝરણાં વગેરેને ઉત્પન્ન કરવાની પર્વતની સઘળી ક્રિયાઓ સદા પરોપકાર માટેજ હોય છે; તેમ સાધુ પુરુષે પણ પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ તથા જન્મ પરોપકારને માટે રાખવાં જો-

ઇએ. વળી ઝાડ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. ઝાડ નિરંતર જેમ પરાધીન રહે છે, અર્થાત્ બીજા લોકો તેને કાપી અથવા ઉખેડીને લઇ જાય છે, તોપણ તે સ્વીકારે છે, તેમ મહાત્મા પુરુષે પણ પરાધીન રહેવું, અર્થાત્ બીજા મારી નાખે અથવા તો ઘસડી જાય તો તે પણ સહન કરવું.

"પ્રાણ, વાયુરૂપ છે અને તે બે પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રાણરૂપ અને બહાર ફરનારા પ્રાણવાયુ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. પ્રાણ જેમ કેવળ આહાર મળવાથીજ સંતોષ પામે છે પરંતુ રૂપ, રસાદિક ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અપેક્ષા રાખતો નથી, તેમ યોગીએ પણ આહારના લાભથીજ સંતોષ રાખવો, પરંતુ તેમાં સારાનરસા આહારની અથવા તો બીજા વિષયોની ઇચ્છા રાખવી નહિ. આહાર ન કરવાથી મન વિકળ થાય અને તેથી જ્ઞાનનો નાશ થાય, માટે દેહનો નિર્વાહ કરવા માટે આહારને ગ્રહણ કરવો પરંતુ સારા આહારની કે વિષયોની ઇચ્છા રાખવાથી વાણી અને મન વિક્ષેપ પામે છે, માટે જ્ઞાનનો નાશ ન થાય, તેમ વાણી અને મન વિક્ષેપ ન પામે તેવી રીતનો આહાર કરવો.

"વાયુ જેમ વનમાં હોય ત્યારે પ્રસન્ન થતો નથી અને અગ્નિમાં હોય ત્યારે ખિન્ન થતો નથી, તેમ ગુણદોષરહિત બુદ્ધિશાળી યોગીએ ટાઢ, તડકો વગેરે અનેક ધર્મવાળા વિષયોમાં અનુકૂળ વિષયો મળે ત્યારે પ્રસન્ન થવું નહિ અને પ્રતિકૂળ મળે ત્યારે ખિન્ન થવું નહિ.

"તેમ હું બહારના વાયુ પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. વાયુ જેમ દુર્ગંધી, સુગંધી જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો એ સુગંધી તેમ દુર્ગંધી કાંઈ પણ નથી; તેમ આત્મા પણ પૃથ્વીના વિકારરૂપ આ દેહમાં રહેલો હોવાથી જન્મમરણવાળો લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એ જન્મમરણવાળો નથી.

"આકાશ નામના ગુરુ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો

છું. આકાશ જેમ સર્વત્ર વ્યાપક છે, છતાં તેને કોઇ વસ્તુનો સંગ નથી ને કોઈ પણ પદાર્થ તેનું માપ લઇ શકતો નથી, તેમ યોગીએ પણ દેહમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપની ભાવના કરીને, પોતાનો આત્મા સ્થાવર–જંગમોમાં અનુગત હોવાથી વ્યાપ્ત છે અને તે પણ મણિઓમાં સૂત્રની પેઠે નહિ, પરંતુ સર્વ અંશમાં વ્યાપ્ત છે, એમ જાણીને તે આત્મા દેહાદિકના સંગથી રહિત છે અને કોઇ પણ પદાર્થથી તેનો પરિચ્છેદ થઈ શકતો નથી; આમ વિચાર કરવો તથા વાયુએ પ્રેરેલા અને ક્ષણમાં નાશ થનારા તથા ક્ષણમાં આવનારા મેઘપટલ અથવા તો રજ વગેરે પદાર્થોનો જેમ આકાશને સ્પર્શ થતો નથી; તેમજ કાળે સર્જેલા પૃથ્વી, જળ તથા તેજમય દેહાદિક પદાર્થો જેઓ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્ષણમાં નાશ પામે છે, તેઓ પણ આત્માનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી, એમ યોગીઓએ જાણવું જોઇએ.

“ જળ નામના ગુરુ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. પાણી જેમ સ્વચ્છ, સ્વાભાવિક, તથા સ્નિગ્ધ, મધુર, મનુષ્યને પવિત્ર થવાનું એક તીર્થરૂપ તથા જોવાથી, સ્પર્શ કરવાથી અને કીર્તન કરવાથી પવિત્ર કરે છે, તેમ યોગીઓએ પણ સ્વચ્છ, સ્વભાવથી સ્નિગ્ધ, મધુરભાષી, મનુષ્યોને પવિત્ર થવાના એક તીર્થરૂપ તથા દર્શન, સ્પર્શ અને કીર્તન કરવાથી બીજાઓને પવિત્ર કરવા જોઇએ.

“ અગ્નિ નામના ગુરુ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું: અગ્નિ જેમ તેજસ્વી, પ્રતાપથી પ્રકાશમાન, કોઇથી પણ તિરસ્કારી શકાય નહિ તેવો, ઉદરરૂપીજ એક પાત્ર રાખનારો અને સર્વ વસ્તુનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ નિર્દોષ રહે છે; તેમ યોગીએ પણ જ્ઞાનથી અતિ તેજસ્વી, તપથી પ્રકાશમાન, તિરસ્કાર કરી શકાય નહિ તેવા તથા પેટ વિના બીજું પાત્ર ન રાખનારા હોવું જોઇએ અને તે પ્રમાણે રહેવાથી સર્વ વસ્તુનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ યોગી

દોષભાગી થતો નથી.

"વળી અગ્નિ જેમ કોઈ ઠેકાણે ગુપ્ત રહે છે, કોઈ ઠેકાણે સ્પષ્ટ રહે છે તથા કલ્યાણની ઈચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે અને યજ્ઞમાં બળિ આપનારાઓનાં ભૂત–ભવિષ્યકાળનાં પાપોને બાળીને ભસ્મ કરે છે અને સર્વ ઠેકાણે બીજાની ઈચ્છાથી ભોજન કરે છે; તેમ યોગીએ પણ કોઈ ઠેકાણે પ્રગટ તથા કોઈ ઠેકાણે કલ્યાણની ઈચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય થવું તથા અન્ન જમાડનારાઓનાં ભૂત–ભવિષ્યકાળનાં પાપોને બાળી નાખવાં અને બીજાઓની ઈચ્છાથી સર્વ ઠેકાણે ભોજન કરી લેવું.

"વળી અગ્નિ જેમ કાષ્ઠમાં રહેવાથી તે તે કાષ્ઠના સરખો વાંકો તથા ટૂંકો જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એ વાંકો પણ નથી અને ટૂંકો પણ નથી; તેમ આત્મા પણ અવિદ્યાથી સર્જાયલા આ ઊંચનીચ દેહમાં રહેવાથી ઊંચનીચતાવાળો જણાય છે, પરંતુ ખરી રીતે તે ઊંચનીચ નથી, એમ યોગીએ જાણવું.

"ચંદ્રમા નામના ગુરુ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું; શુકલ પક્ષમાં વધવું, કૃષ્ણપક્ષમાં ઘટવું, વગેરે જેમ ચંદ્રમાની કળાઓને થાય છે, પણ ચંદ્રમાને થતું નથી, તેમ જન્મથી મરણ સુધીના છ વિકારો પણ દેહને થાય છે, પણ આત્માને થતા નથી એમ યોગીએ જાણવું.

"વળી અગ્નિની જ્વાળાઓ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે તથા ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે જેમ આપણે જાણતા નથી, તેમ પ્રવાહની પેઠે અવિચ્છિન્ન વેગવાળા કાળથી આત્માની પાછળ લાગેલાં શરીરો ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે અને ક્ષણે ક્ષણે નવાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આપણે તે જાણતા નથી; માટે યોગીએ આ દેહને ક્ષણભંગુર જાણીને વૈરાગ્ય રાખવો જોઈએ.

"હું સૂર્ય નામના ગુરુ પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું:

સૂર્ય જેમ આઠ મહિના સુધી પોતાનાં કિરણો વડે પૃથ્વીમાંથી જળ ચૂસી લે છે અને વર્ષાઋતુમાં પાછું તે પાણી કિરણો વડે વરસાવે છે, પરંતુ તેમાં તે ગ્રહણ કરવાનું અથવા તો ત્યાગ કરવાનું અભિમાન કરતો નથી, તેમ યોગીએ પણ ઇન્દ્રિયોને ઉપયોગી વસ્તુ સ્વીકારવી અને કોઇ યાચના કરવા માટે આવે ત્યારે તે પદાર્થો આપી દેવા, પરંતુ તે પદાર્થો ઉપર આ મળ્યો અને આ આપી દીધો, એવું અભિમાન કરવું નહિ. વળી સૂર્ય જેમ આકાશમાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, ત્યાં એકરૂપ છે, પરંતુ તે પાણીના કુંડ વગેરેની ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહે છે, ત્યારે સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓને જુદો જુદો દેખાય છે. તેમજ આત્મા સ્વરૂપ છે, છતાં પણ તે દેહાદિકની ઉપાધિઓમાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓને જુદો જુદો દેખાય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ એકરૂપ છે એમ યોગીઓએ જાણવું.

"હું હોલા પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. કોઇ પણ પુરુષે કોઇ પણ ઠેકાણે અતિ પ્રીતિ કે લાલનપાલન વગેરેની અત્યંત આસક્તિ રાખવી નહિ. પુરુષ જો આત્માસક્તિ કરે છે, તો દીન બુદ્ધિવાળા હોલાની પેઠે સંતાપ પામે છે.

"કોઈ એક હોલો વનમાં ઝાડ ઉપર માળો બાંધીને, તેમાં પોતાની સ્ત્રી હોલીની સાથે કેટલાંએક વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. સ્નેહથી એક હૃદયવાળાં બન્ને ગૃહસ્થાશ્રમી જોડાએ અન્યોન્ય દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ, અંગ સાથે અંગ અને બુદ્ધિ સાથે બુદ્ધિ જોડી દીધી હતી.

"તે બન્ને જણાં વિશ્વાસથી સૂવું, બેસવું, ફરવું, ઊભાં રહેવું; વાતો કરવી, રમત રમવી તથા ખાવું વગેરે ક્રિયાઓ ભેળાં થઇને વનમાં એક સાથેજ કરતાં હતાં.

"હે યદુરાજા! પેલી હોલી, હોલાને સંતોષ આપતી અને તેનું પ્રેમપાત્ર બની ગઈ હતી. તે જે જે વસ્તુ માગતી હતી તે તે વસ્તુ ઇન્દ્રિયાધીન હોલો દુઃખ સહન કરીને પણ લાવી આપતો હતો.

" તે પતિવ્રતા હોલીને પ્રથમ ગર્ભ રહ્યો અને વિયાવાનો સમય થયો એટલે તે હોલીએ માળામાં પોતાના પતિની સંમુખ ઇંડાં મૂક્યાં.

" તે ઇંડાં જે પાણીથી ભરેલાં હતાં, તેઓમાં ભગવાનની અચિંત્ય શક્તિવાળી માયા વડે સમય થયો એટલે અવયવો થયા અને તે ઇંડાં કુમળાં શરીરવાળાં અને રૂંવાડાંવાળાં થયાં. બચ્ચાં ઉપર વહાલ ધરાવનારું એ જોડું પ્રસન્ન થઇને તે બચ્ચાંનું પોષણ કરવા લાગ્યું. તેઓનું મધુર ભાષણ સાંભળવા લાગ્યું અને તે બચ્ચાંઓના મધુર શબ્દોથી આનંદ પામવા લાગ્યું.

" સદા આનંદમાં રહેતાં તે બચ્ચાંનાં કોમળ પીંછાંથી, કલ શબ્દોથી, નિર્દોષ રમતગમતથી તથા પોતાની સામાં આવવાથી તે હોલોહોલી પ્રસન્ન થતાં.

" તે બન્ને સ્ત્રીપુરુષનું હૃદય સ્નેહથી અન્યોન્ય બંધાઈ ગયું હતું, તેઓ વિષ્ણુની માયા વડે મોહ પામેલાં હતાં, તેથી દીનબુદ્ધિવાળાં તે બન્ને પક્ષીઓ પોતાનાં બચ્ચાંનું પોષણ કરતાં હતાં. એક દિવસ તે બન્ને કુટુંબી પક્ષીઓ બચ્ચાંને માટે ચારો લેવા સારુ વનમાં ગયાં; ત્યાં ચારાની ઇચ્છાથી તે બન્ને ઘણી વાર સુધી ભટક્યાં. એટલામાં કોઇએક પારધી વનમાં ફરતો ફરતો પેલાં બચ્ચાંના માળાની પાસે આવ્યો અને તે બચ્ચાંને પોતાના માળાની પાસે ઊડતાં દીઠાં. એટલે જાળ ફેલાવીને તે બચ્ચાંને પકડી લીધાં. એટલામાં બચ્ચાંનું પોષણ કરવામાં નિત્ય ઉત્કંઠા ધરાવનારાં હોલોહોલી ખાવાનું લેવા માટે વનમાં ગયાં હતાં, તે ચારો લઇને પોતાના માળા તરફ આવ્યાં.

" પેલી કપોતી પોતાનાં બચ્ચાંને જાળમાં સપડાઇ ગયેલાં અને તેને લીધે ચીસો પાડતાં જોઇને અત્યંત ખિન્ન થઇ ગઇ અને રડતી રડતી તે બચ્ચાંઓની તરફ દોડી. નિત્યના સ્નેહપાશથી બંધાયલી તથા ભગવાનની માયા વડે દીન મનની થઇ પડેલી હોલી, બચ્ચાંઓને બંધાયલાં જોયાં હતાં, છતાં પણ પોતે ભાન ભૂલી

જઈને તે જાળમાં બંધાઈ ગઇ.

"પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ વહાલાં બચ્ચાંને તથા પોતાને યોગ્ય એવી સ્ત્રીને જાળમાં બંધાયલી જોઇને રાંક બુદ્ધિવાળો હોલો બહુજ દુઃખી થઇને વિલાપ કરવા લાગ્યોઃ 'અરે રે! મારો સંહાર થઇ ગયો તેના તરફ દૃષ્ટિ કરો! હું અલ્પ પુણ્યવાળો તથા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છું. હજી મારી તૃષ્ણાઓ પણ તૃપ્ત થઇ નથી. તેમ મારા મનોરથો પણ પૂર્ણ થયા નથી, એટલામાં તો ધર્મ, અર્થ અને કામને સંપાદન કરવાના સ્થાનરૂપ મારું ઘર ભાંગી ગયું.

"'મારે યોગ્ય, મારે અનુકૂલ રહેનારી તથા પતિવ્રતા એવી આ સ્ત્રી મને આ ઉજ્જડ ઘરમાં રઝળાવીને પોતાનાં ભલાં બચ્ચાંની સાથે સ્વર્ગમાં જાય છે. હું રાંક થઇ ગયો, રંડાયો, મારું જીવન ખારું થઇ ગયું, મારાં બચ્ચાં મરી ગયાં; માટે હવે આ સૂના ઘરમાં મારે શા માટે જીવવાની ઇચ્છા કરવી જોઇએ?'

"આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો તે મૂર્ખ તથા રાંક થઇ પડેલો હોલો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પેલાં બચ્ચાંને અને હોલીને જાળમાં ફસાયલાં, કાળના મુખમાં કોળિયારૂપ થઇ પડેલાં અને તરફડતાં જોયાં, છતાં પણ પોતે જાળમાં ફસાઇ પડ્યો. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ હોલોહોલી તથા તેમનાં બચ્ચાંને મેળવીને તે ક્રૂર પારધીનું કામ પૂર્ણ થઇ ગયું અને તે પોતાને ઘેર ગયો.

"જે ચંચળ ચિત્તવાળો કુટુંબી મનુષ્ય સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વ પદાર્થોમાં આસક્ત થઇ, રાંક બુદ્ધિથી કુટુંબનું પોષણ કરે છે, તે મનુષ્ય આ હોલાની પેઠે પોતાના પરિવાર સાથે દુઃખી થાય છે.

"ઘરમાં થયેલી આસક્તિ જ્યારે પશુપક્ષીઓને પણ અનર્થકારી થઇ પડે છે, ત્યારે મનુષ્યને અનર્થકારક થઇ પડે તેમાં તો શું કહેવું? માટે જે મુક્તિનાં ઉઘાડાં બારણાં જેવા મનુષ્યના અવતારને પામીને હોલાની પેઠે ઘરની જંજાળમાં બંધાઇ રહે છે, તે

મનુષ્ય ઉપર ચડી નીચે પડ્યો, એમ વિવેકી પુરુષો જાણે છે.”

આ પ્રમાણે પોતાના આઠ ગુરુઓનું વર્ણન કર્યા પછી ગુરુ દત્તાત્રેય રાજાને ઉપદેશે છે કે, “હે રાજા! ઉદ્યમ કર્યા વિના પણ પ્રારબ્ધના બળથી જેમ દુઃખ પોતાની મેળેજ મળે છે, તેને માટે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, તેમ સ્વર્ગમાં અને નરકમાં જ્યાં હોઇએ ત્યાં ઇન્દ્રિય સંબંધી સુખ પણ પોતાની મેળેજ મળે છે, માટે જ્ઞાની પુરુષે સુખ માટે પ્રયત્ન કરવો નહિ.

“હું અજગર પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. અજગરને જેમ ઉદ્યમ વિના પણ પ્રારબ્ધના વશથી પોતાની મેળે સારુંનરસું અને ઝાઝુંથોડું જે કાંઇ મળે છે, તેના ઉપર તે આજીવિકા કરે છે; તેમ યોગીએ પણ ઉદ્યમરહિત થઇને સારુંનરસું તથા ઝાઝુંથોડું જે કાંઈ ખાવાનું મળે, તેના ઉપર આજીવિકા કરવી.

“પરંતુ ખાવાનું મળે નહિ ત્યારે પણ ઉદ્યોગ કરવો નહિ; પણ પ્રારબ્ધ ઉપરજ આસ્થા રાખીને અજગરની પેઠે ઘણા દિવસ સુધી સૂઇ રહેવું. ઇન્દ્રિયોનું, મનનું તથા શરીરનું બળ હોય તોપણ દેહથી કાંઈ પણ કર્મ કરવું નહિ પરંતુ સૂઈ રહેવું. આત્મપ્રાપ્તિ-રૂપી સ્વાર્થમાં લક્ષ રાખવું અને ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ હોય તોપણ તે-ઓનાથી કાંઈ વ્યાપાર કરવો નહિ.

“ગંભીર સમુદ્રની પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. સ્થિર જળથી ભરેલો મહાસાગર જેમ ઉપરથી પ્રસન્ન દેખાય છે, અંદર ગંભીર હોય છે, જેના તળિયાને કોઈ અડી શકતું નથી, જેમ તેના પારને કોઈ પહોંચી શકતું નથી, કારણ કે તે અનંત અને અપાર છે. વળી તે ક્ષોભ પમાડી શકાય નહિ એવો છે, તેમ યોગીએ પણ ઉપરથી પ્રસન્ન રહેવું, અંદર ગંભીરતા રાખવી, કોઈ પણ તલ-સ્પર્શ કરી શકે નહિ તેવા થવું તથા કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકે નહિ તેવા થવું. સ્વસ્વરૂપના આવિર્ભાવને લીધે કાળથી, દેશથી તથા

અવધિથી થતા અમુક માપરહિત થવું અને રાગદ્વેષાદિનો ત્યાગ કરીને નિર્વિકાર થવું જોઇએ. વળી સમુદ્ર જેમ વર્ષાઋતુમાં ઘણી નદીઓ મળવાથી વધી જતો નથી ને ગ્રીષ્મઋતુમાં નદીઓ ન મળવાથી સુકાઇ જતો નથી; તેમ યોગીએ પણ નારાયણ ઉપર એકાંત ભાવ રાખવો. સંપૂર્ણ વૈભવો મળે તોપણ રાજી થવું નહિ, તેમ વૈભવો ન મળે તો તેથી ખિન્ન થવું નહિ.

"રૂપ ઉપર મોહિત થવાથી કેવું દુઃખ પડે છે તે હું પતંગિયા પાસેથી શીખ્યો છું. પતંગિયું જેમ અગ્નિનું રૂપ જોઈ તેના રૂપ ઉપર લોભાઇને તેમાં પડે છે; તેમ ઇન્દ્રિયાધીન પુરુષ પણ પરમાત્માની માયારૂપી સ્ત્રીનું રૂપ જોઇ તેના વિલાસોથી લોભાઇને મહા મોહમાં પડે છે."

"મૂઢ મનુષ્ય ઈશ્વરની રચેલી સ્ત્રી, સુવર્ણ, આભૂષણ તથા વસ્ત્રાદિક પદાર્થો ઉપર ઉપભોગની બુદ્ધિથી અંતઃકરણપૂર્વક આશાવાળો થાય છે અને પછી પતંગિયાની પેઠે મોહથી આંધળો થઇને નાશ પામે છે, માટે યોગીએ માયાવિરચિત પદાર્થોની લગીરે ઇચ્છા રાખવી નહિ.

"મધુકર પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. મધુકર જેમ ઘણા સુગંધના લોભથી એકજ કમળમાં વાસ કરે છે, તે જ્યારે સાયંકાળે કમળ બિડાઇ જાય છે, ત્યારે તેમાં કેદ થઇ જાય છે; તેમ યોગી પણ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થોના લોભથી એકજ ગૃહસ્થના ઘરનો આશ્રય કરે છે, તો તેના ઉપર મોહિત થવાથી બંધાઇ જાય છે. માટે યોગીએ ગૃહસ્થોને દુઃખ ન આપતાં જેટલા અન્નથી પોતાનો દેહ ટકી રહે, તેટલાજ થોડા અન્નના કોળિયા ખાવા. પરંતુ મધુકરની પેઠે અતિ લોભમાં પડવું નહિ.

"વળી ભ્રમર જેમ નાનાંમોટાં સર્વ પુષ્પોમાંથી સાર સાર ગ્રહણ કરે છે, તેમ વિદ્વાન યોગીએ પણ નાનાંમોટાં શાસ્ત્રોમાંથી

સાર સાર ગ્રહણુ કરવો જોઇએ.

“ હું મધમાખી પાસેથી નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. મધમાખી મધનો સંગ્રહ કરે છે તેથી તેને જેમ મરવું પડે છે; તેમ યોગી પણુ જો આજને માટે અથવા તો આવતી કાલને માટે અન્નાદિક-નો સંગ્રહ કરી રાખે તો તેને પણુ મરવું પડે છે. માટે યોગીએ જેટલું હાથમાં રહી શકે તેટલુંજ લેવું, વધારે લેવું નહિ; તેમ અન્ન ભરી રાખવા માટે માત્ર પેટરૂપીજ એક વાસણુ રાખવું, મધ-માખીની પેઠે સંગ્રહકર્તા થવું નહિ.

“ સંન્યાસીએ સાયંકાળ માટે તથા આવતી કાલ માટે અન્ના-દિકનો સંગ્રહ કરવો નહિ. જો મધમાખીની પેઠે સંગ્રહ કરે છે, તો તે સંગ્રહની સાથેજ પોતાનો નાશ થાય છે.

“ સ્રીનો સંગ કરવાથી કેવું અનિષ્ટ થાય છે, તે વિષે હું હાથીની પાસેથી શીખ્યો છું. હાથી પોતાને પકડનારાઓએ જેમ લાકડાની હાથણી કરીને સામી ઊભી રાખી હોય તેને મેળવવાના લોભથી તેની પાસે જાય છે કે, વચ્ચે ખડ વગેરેથી ઢાંકી રાખેલા કૂવા વગેરેમાં પડીને બંધાઇ જાય છે; તેમ પુરુષ પણુ સ્રીના અંગ-નો સ્પર્શ કરવાના લોભથી બંધાઇ જાય છે. માટે યોગીએ લાકડા-ની પૂતળીનો પણુ સ્પર્શ કરવો નહિ અને તે પણુ હાથથી તો શું પરંતુ પગથી પણુ સ્પર્શ કરવો નહિ.

“ બુદ્ધિશાળી યોગીએ પોતાનો નાશ કરનાર સ્રીઓનો કોઇ દિવસ સંગ કરવો નહિ. યોગી જો સ્રીનો સંગ કરે છે, તો હાથ-ણીનો સંગ કરનાર હાથીનો જેમ બીજા બળવાન હાથીઓ નાશ કરે છે, તેમ સ્રીનો સંગ કરનારા પુરુષનો પણુ બીજા બળવાન પુરુષો નાશ કરે છે.

“ ધનનો ત્યાગ તથા ઉપભોગ ન કરવાથી કેવું અનિષ્ટ થાય છે, તે વિષે હું પારધી પાસેથી શીખ્યો છું. મધમાખીઓએ ઘણા

દુઃખથી એકઠું કરી રાખેલું મધ જેમ પારધી ભોગવે છે, તેમ લોભીઓએ ઘણાં સંકટ વેઠીને સંગ્રહ કરી રાખેલું ધન દાનમાં અથવા તો ઉપભોગમાં ઉપયોગી થતું નથી, પરંતુ તેને કોઇ બીજો બળવાન પુરુષ ભોગવે છે, તેની પાસેથી કોઇ ત્રીજો ધણી ભોગવે છે અને તેની પાસેથી વળી ચોથો બળવાન ધણી ભોગવે છે. ઝાડના કોતરમાં તથા બીજા ગુપ્ત સ્થાનમાં મધપૂડા હોય છે, તેને પારધી જેમ જાણે છે અને તેને લાવે છે; તેમ લોભી મનુષ્યે પણ ગુપ્ત સ્થાનમાં સંગ્રહી રાખેલા ધનને પણ બીજા લોકો જાણી જાય છે અને ત્યાંથી હરી લાવે છે; માટે યોગીએ સંગ્રહ કરવો નહિ, તેમ મધમાખીઓ ઘણા કષ્ટથી મધને એકઠું કરીને તેને ભોગવતી નથી, તેટલામાં તો તેની પહેલાં પારધીઓ તેનો ઉપભોગ કરે છે, તેમ ગૃહસ્થો બહુ સંકટો વેઠીને મેળવેલા ધન વડે ઘરનાં સુખોની ઇચ્છા કરે છે અને ઘરમાં ભોજનાદિક રાંધીને તૈયાર કરે છે, તે અન્ન તેઓના ખાધા પહેલાંજ સંન્યાસીઓ ખાઈ જાય છે, માટે યોગીઓને ઉદ્યમ વિના પણ સર્વ વૈભવ મળે છે.

"ગાયનમાં મોહિત થવાથી કેવું અનિષ્ટ થાય છે, તે હું હરિણ પાસેથી શીખ્યો છું: વનમાં ફરનારું હરિણ જેમ પારધીના ગાયનથી મોહિત થઇને બંધાઈ જાય છે, તેમ વનમાં ફરનારો સંન્યાસી પણ ગાયન સાંભળે, તો તેના ઉપર મોહિત થઇને બંધાઈ જાય છે, માટે સંન્યાસીએ કોઈ પણ દિવસ વિષય સંબંધી ગાયન સાંભળવું નહિ. હરિણીના પુત્ર ઋષ્યશૃંગ ઋષિ વેશ્યાઓના સંગમાં વિષયોથી ભરેલાં નૃત્યો, વાદિત્રો અને ગાયનો સેવવાથી એક રમકડાની પેઠે વેશ્યાઓને અધીન થઇ ગયા હતા; માટે યોગીએ વિષયી ગાયન સાંભળવું નહિ.

"હું માછલા પાસેથી જે શીખ્યો છું તે સાંભળો. માછલું જિહ્‌વારસના લોભથી આંકડો ગળીને તેનાથી જેમ વીંધાઇને મરણ

પામે છે, તેમ રસમાં મોહિત થયેલો દેહાભિમાની મનુષ્ય પણ બહુજ દુઃખ દેનારી જિહ્‌વા વડે મરણ પામે છે.

" વિદ્વાન મનુષ્યો આહારનો ત્યાગ કરવાથી અન્ય ઇન્દ્રિયોને ઝટ વશ કરી શકે છે, પરંતુ જિહ્‌વાને વશ કરી શકતા નથી; કારણ કે અન્નનો ત્યાગ કરવાથી જીભનો લોભ વધે છે.

" બીજી ઇન્દ્રિયોને જીત્યા છતાં પણ જ્યાંસુધી જિહ્‌વા-ઇન્દ્રિયને જીતી ન હોય ત્યાંસુધી પુરુષ જિતેંદ્રિય કહેવાતો નથી. જો જીભ જિતાઇ તો સર્વ ઇન્દ્રિયો જિતાઇ સમજવી. માટે યોગીએ રસની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને ઔષધની પેઠે અન્ન ખાવું.

" હે રાજા ! પૂર્વે વિદેહનગરમાં પિંગળા નામની એક વેશ્યા રહેતી હતી. તેની પાસેથી હું નિરાશા શીખ્યો છું.

" એક પિંગળા નામની વેશ્યા એક દિવસે પુરુષને પોતાના રતિમંદિરમાં લઇ જવા માટે સારી રીતે શણગાર ધારણ કરીને સાંજને વખતે પોતાના ઘરના બારણાના બહારના ભાગમાં બેઠી. તે ધનની ઇચ્છાવાળી વેશ્યા માર્ગમાં આવતા ધનાઢ્ય પુરુષોને જોતી; તે જાણતી હતી કે, આ પુરુષો મને ધન આપશે તથા મારી સાથે સૂરત કરશે, આવેલા પુરુષો પાછા ગયા; પછી પેલી સંકેતબુદ્ધિથી આજીવિકા કરનારી વેશ્યા વિચાર કરવા લાગી કે, વળી બીજો કોઈ પણ ધનાઢ્ય પુરુષ વિશેષ ધન આપનારો મારી પાસે આવશે. આવી દુષ્ટ આશાથી તે વેશ્યાની નિદ્રા ઊડી ગઈ અને બારણાના બહારના ભાગમાં બેઠેલી તે વેશ્યા ઘડીકમાં અંદર આવતી અને ઘડીકમાં પાછી બહાર નીકળતી હતી. આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં મધ્ય રાત્રિ વીતી ગઈ. આ રીતે ધનની આશાથી તેનું મન દીન થઇ પડ્યું, મુખમાં શોષ પડવા લાગ્યો, મહાખેદ થવા લાગ્યો અને તે ખેદથી હવે આ ધંધો ત્યાગ કરવો એજ સારું છે, એવી ચિંતાને લીધે સુખકારક મોટો ખેદ થયો. જેના મનમાં ખેદ થયો

હતો એવી શંક મનની તે વેશ્યાએ તે સમયે ગીત ગાયું હતું, તે હું તમને કહું છું તે સાંભળોઃ–પુરુષોને જે નિર્વેદ એટલે હવે ઘણું થયું, આવી બુદ્ધિ થાય છે તે આશારૂપી પાશોને કાપી નાખવામાં તલવાર સમાન છે. હે રાજા ! જ્યાંસુધી નિર્વેદ ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યાંસુધી પુરુષ દેહનાં બંધનનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી. દૃષ્ટાંતમાં જેમ વિજ્ઞાનરહિત અવિવેકી મનુષ્ય મમતાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, પરંતુ વિવેક થયા પછી તેજ તેનો ત્યાગ કરે છે.

"પિંગળા ખિન્ન થઇને ગાય છેઃ 'અરેરે ! હું અવિવેકી હોવાથી મનને અધીન છું. મારા મોહનો વિસ્તાર તો જુઓ ! જે મોહને લીધે હું મૂર્ખ, એક હલકા પુરુષની પાસેથી કામનાની ઇચ્છા રાખું છું. આ અપરોક્ષ અંતર્યામી, નિત્ય પાસે રહેનારા, ધન આપનારા તથા આનંદ આપનારા ઈશ્વરનો ત્યાગ કરીને કામના ન પૂરનારા પરંતુ દુઃખ, શોક, મોહ, વગેરે આપનારા હલકા પુરુષને હું મૂર્ખી સેવું છું !

"'અરેરે ! હું સ્રીલંપટ, લોભી તથા શોક કરવા યોગ્ય પુરુષને મારું શરીર વેચી, તેની પાસેથી રતિની તથા ધનની ઇચ્છા રાખું છું અને સંકેતની વૃત્તિરૂપી અતિ નીચ ધંધા વડે હું મારા અંતઃકરણને સંતાપમાં નાખું છું. પુરુષનું શરીર એ એક ઘર છે. જેમાં વળાઓ, વળીઓ અને આડસરો હાડકાંનાં બનેલાં છે અને તેની અંદર વિષ્ટા તથા મૂત્ર ભરેલું છે, જેનો ઉપરનો ભાગ ચામડાથી, રૂંવાડાંથી તથા નખોથી મઢેલો છે. આવા પુરુષને મારા વિના બીજી કઇ સ્રી સેવે ? આ મહાજ્ઞાની વિદેહ રાજાની નગરીમાં હુંજ એક મંદબુદ્ધિવાળી અને દુષ્ટ છું, કારણ કે હુંજ સ્વસ્વરૂપને આપનારા તથા અંતર્યામી એવા અવિનાશી પરમાત્માનો ત્યાગ કરીને ભોગની ઇચ્છા કરું છું. વિચાર કરતાં તો આ ઈશ્વરજ પ્રાણીઓના મિત્ર તથા પરમપ્રિય આત્મારૂપ છે. માટે હું મારા મન વડે

તેમનેજ વેચાતા લઇને હવે લક્ષ્મીની પેઠે તેમની સાથે વિહાર કરું. વિષયો, વિષયો આપનારા પુરુષો તથા દેવતાઓ આદિ તથા અંતવાળા છે અને કાળના મુખમાં પડેલા છે. તેઓએ મારું અબળાનું શું હિત કર્યું છે? કંઇ પણ કર્યું નથી. માટે આ લોક તથા પરલોકમાં ઈશ્વર વિના બીજો કોઈ પણ સેવા કરવા યોગ્ય નથી. પૂર્વજન્મનાં કોઈ પણ શુભ કર્મને લીધે ભગવાન વિષ્ણુ મારા ઉપર ખરેખર પ્રસન્ન થયા છે. આ દુઃખકારક આશા ઉપર મને સુખાકારી વૈરાગ્ય ઊપજ્યો. મારું ભાગ્ય મંદ હોત તો મને આ રીતે વૈરાગ્ય આપનારા કલેશો થાત નહિ, વૈરાગ્યને લીધે પુરુષ ઘર વગેરે સર્વ પરિવારનો ત્યાગ કરીને શાંતિ પામે છે. માટે પ્રભુએ આ વૈરાગ્ય આપવારૂપી જે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, તેને હું મારા માથા ઉપર ચડાવું છું અને પામર મનુષ્યોની સાથે રહેલી દુષ્ટ વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને તે ઈશ્વરને શરણે જાઉં છું, તેમ હવે હું સંતોષ રાખીશ અને આ વિષય ઉપર શ્રદ્ધા રાખીશ, જે કંઈ મળશે તેનાથી આજીવિકા ચલાવીશ અને આત્મારૂપી પતિની સાથેજ વિહાર કરીશ. કારણ કે સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલા, વિષયોથી આંધળા થયેલા અને કાળરૂપી સર્પથી ગળાયલા જીવનું રક્ષણ કરવા ભગવાન વિના બીજો કોણ સમર્થ છે? હું કંઇ રક્ષા કરવાની આશાથી શ્રીહરિને ભજીશ નહિ. કારણ કે જીવ જ્યારે આ જગતને કાળરૂપી સર્પથી ગળાયલું જુએ છે અને તેનાથી સાવધાન થઇને આ લોકના અને પરલોકના ભોગથી વૈરાગ્ય પામે છે, ત્યારે પોતેજ પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થાય છે. માટે હું તો કેવળ પ્રેમથીજ ભગવાનને ભજીશ.' (શ્રીગુરુ દત્તાત્રેય કહે છેઃ) તે પિંગળા વેશ્યા ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને જારની આશાથી ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ આશા કાપી નાખી, શાંત થઇને શય્યામાં સૂતી. આ વાતમાંથી મેં એ સાર ગ્રહણ કર્યો કે, આશા રાખવી

એજ મોટું દુઃખ છે અને નિરાશા રાખવી એજ મોટું સુખ છે; કારણ કે પિંગળા જારની આશા છોડી દીધા પછીજ સુખે સૂતી હતી."

ગુરુ દત્તાત્રેય કહે છે: "એક ટિટોડો ચાંચમાં માંસનો પિંડ લઇને ઊડતો હતો, એટલામાં બીજા બળવાન ટિટોડાઓ–જેઓની પાસે માંસ ન હતું, તેઓ તેને મારવા લાગ્યા; એટલે તે ટિટોડો માંસનો ત્યાગ કરીને સુખ પામ્યો હતો. આ રીતે હું તે ટિટોડા પાસેથી શીખ્યો કે, જે જે ઘણીજ પ્રિય વસ્તુઓ હોય તેનો સ્વીકાર કરવો એજ દુઃખદાયી છે, એમ જાણીને જે પુરુષ પોતાના કુટું-બાદિનો તથા સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ અનંત સુખ પામે છે.

"હું બાળક પાસેથી જે શીખ્યો છું, તે સાંભળો. બાળક છો-કરાને જેમ માન અને અપમાન હોતું નથી, તેમ ઘરબારવાળા અને છોકરાંવાળાને જે ચિંતા થાય છે તે ચિંતા પણ તેને હોતી નથી; તેમ મને પણ માન, અપમાન નથી તથા ચિંતા પણ નથી. હું મારી પોતાની સાથેજ રમું છું અને મારી પોતાની ઉપર પ્રીતિ રાખીને બાળકની પેઠે જગતમાં ફર્યાં કરું છું. જે મૂર્ખ તથા ઉદ્યમ-રહિત બાળક હોય તે અને જે ગુણથી પર એવા ઈશ્વરને પામેલો હોય તે, એ બેજ પુરુષોને ચિંતાથી મુક્ત થયેલા અને પરમા-નંદમાં નિમગ્ન થયેલા જાણવા.

"કુંવારી કન્યા પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું. કોઈ એક ગામમાં એક ગૃહસ્થને કુંવારી પુત્રી હતી. તે પુત્રીને ઘરમાં આવ્યાગયાની સંભાળ માટે રાખી, ગૃહસ્થ તથા બીજાં મનુષ્યો કોઇ કામને લીધે બહાર ગયાં હતાં; એટલામાં તે કન્યાનું વેવિશાળ કરવા માટે વર તરફના લોકો તે ગૃહસ્થને ઘેર પરોણા તરીકે આવ્યા. પેલી કુંવારી કન્યાએ તે પરોણાની સારી પરોણાચાકરી કરી. હે રાજા ! તે કન્યા, આવેલા પરોણાને જમાડવા માટે એકાં-

તમાં શાળ ખાંડવા બેઠી, તે વખતે તેના હાથમાં પહેરેલી ચૂડીઓ બહુજ રણકાર કરવા માંડી. એટલે તે કન્યાએ વિચાર્યું કે, 'હું પોતે શાળ ખાંડવા બેઠી છું, એ ઠીક ગણાય નહિ. આ વાત આ પરોણા જાણશે તો મારાં માતપિતાને દરિદ્રી ગણશે.' આવો વિચાર કરીને તે બુદ્ધિશાળી કન્યાએ લજ્જાથી બન્ને હાથમાંથી સર્વ ચૂડીઓ કાઢી નાખી, માત્ર બબ્બે ચૂડીઓજ રાખી. આમ કરીને ખાંડવા માંડતાં પેલી બબ્બે ચૂડીઓ પણ ખખડવા માંડી એટલે તે કન્યાએ બન્ને હાથમાંથી પાછી એક એક ચૂડી પણ કાઢી નાખી એટલે એક એક ચૂડી રહી, તે ચૂડીનો શબ્દ થયો નહિ. હે યદુરાજા! હું લોકોનું તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાથી આ લોકમાં ફરું છું, તેથી મેં કન્યાની પાસેથી આ ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે કે, 'ઘણાંઓ એક સાથે રહેવાથી કલેશ થાય છે અને બે જણાંઓ સાથે રહેવાથી વાતચીત થાય છે, માટે યોગીએ તો કુંવારી કન્યાનાં કંકણની પેઠે એકલાજ રહેવું યોગ્ય છે, જેથી કોઇ પણ જાતની ખટપટ થાય નહિ.'

"બાણ ઘડનારા પાસેથી હું આ પ્રમાણે શીખ્યો છું. કોઈ-એક બાણ ઘડનારો મનુષ્ય બાણ ઘડતો હતો. બાણ ઘડવામાં તેનું ચિત્ત એવું તો લાગી ગયું કે, તે સમયે તેની પાસેથી રાજાની સવારી ગાજતે વાજતે નીકળી, પરંતુ પેલા બાણ ઘડનારાએ રાજાને દીઠો નહિ; તેમ જેનું ચિત્ત બ્રહ્માકાર થઇ ગયું હોય, તે યોગી બહારના પદાર્થોને તેમજ મનમાં સુખદુઃખાદિને પણ જાણતો નથી. આસન જીતવાથી શ્વાસનો વિજય કરી શકાય છે: અને શ્વાસને જીતવાથી મન સ્થિર થાય છે. ક્ષણ માત્ર નિશ્ચલ રહ્યા પછી વિષયોની વાસનાથી મનમાં વિક્ષેપ પડવાનો ભય રહે છે, અથવા તો સુષુપ્તિમાં જે મનનો સર્વથા લય થાય છે, તેમ મનનો લય થવાનો ભય રહે છે. માટે દૃઢ વૈરાગ્ય વડે મનમાં વિક્ષેપ થવા દેવો નહિ. પરંતુ આળસ મૂકીને અભ્યાસના યોગથી મનને પર-

માનંદ સ્વરૂપમાં જોડી દેવું. તે મન પરમાત્મામાં સ્થિર થાય છે, એટલે પોતેજ ધીરે ધીરે વિષયોની વાસનાનો ત્યાગ કરે છે તથા મનને વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરનારા રજોગુણ તથા તમોગુણનો પણ સત્ત્વ-ગુણની વૃદ્ધિથી નાશ કરીને તથા ગુણના કાર્યરહિત કેવળ નિર્વાણ સ્થિતિને પામે છે, અર્થાત્ વૃત્તિરહિત થયેલું મન બ્રહ્મસ્વરૂપે રહે, તેને અસંપ્રજ્ઞાત નામની સમાધિ કહે છે.

"સર્પની પાસેથી હું જે શીખ્યો છું, તે તમને કહું છું. સર્પ જેમ એકલો ફરે છે, પોતાનો એક ઠેકાણે નિવાસ રાખતો નથી, સાવધ રહે છે, એકાંતમાં વાસ કરે છે, તેની ગતિ ઉપરથી તે ઝેરી છે કે ઝેર વિનાનો છે એ જણાતું નથી, કોઇને પોતાની સાથે રાખતો નથી અને થોડું બોલે છે તેમ યોગીએ પણ એકલા ફરવું, પોતાનું નિવાસસ્થાન એકે ઠેકાણે રાખવું નહિ, સાવધ રહેવું, એકાંતમાં રહેવું, પોતાની વર્તણૂક બીજાઓને જાણવા દેવી નહિ, તેમ કોઇને પોતાની સાથે રાખવો નહિ અને થોડું બોલવું. વળી જેમ સર્પ પોતાને માટે દર કરતો નથી, પરંતુ કોઈ બીજાના દરમાં પેસીને સુખેથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ યોગીએ પણ પોતાને માટે ઘર ન કરતાં બીજાઓએ કરેલા ઘરમાં રહીને પોતાનું આયુષ્ય ગાળવું. કારણકે ઘર બાંધવું, એ મહા દુઃખદાયી છે અને દેહ નાશવંત હોવાથી નિષ્ફળ છે.

"હું કરોળિયાની પાસેથી જે શીખ્યો છું, તે તમે સાંભળો. કરોળિયો જેમ મુખદ્વારા પોતાના હૃદયમાંથી લાળને બહાર કાઢીને તેને ફેલાવે છે અને તેની સાથે રમીને પાછો પોતે તેને ગળી જાય છે, તેમાં તેને બીજા કોઇ સાધનની જરૂર નથી; તેમ પરમાત્મા પણ આ જગતને પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન કરે છે અને તેની સાથે વિહાર કરીને તેને પાછા ગળી જાય છે; અર્થાત્ પોતાને વિષે લય કરે છે, તેમાં તેને બીજા કોઇ પણ સાધનની જરૂર પડતી નથી.

પરમાત્મા એવા નારાયણ ભગવાન, પોતાની માયા વડે પૂર્વે સર્જેલા આ જગતનો, પ્રલય કરતી વેળા કાળની શક્તિરૂપ પોતાની માયા વડે પાછો સંહાર કરીને સજાતીય વિજાતીય તથા સ્વગત ભેદરહિત સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ ભગવાન નારાયણ એકજ રહે છે. તે સમયે પોતાના પ્રભાવરૂપ કાળ અને જગતમાં કારણસર સત્ત્વાદિક સર્વ શક્તિઓને પ્રધાનમાં લઇ જાય છે; ત્યારે પ્રધાન તથા પુરુષના ઇશ્વર આદિ પુરુષ બ્રહ્મા અને બીજા મુક્ત જીવોના પ્રાપ્ય, નિર્વિ-ષય અનુભવ સ્વરૂપ, આનંદના સમૂહરૂપ રહે છે—મોક્ષના નામથી કહેવાતા એક નિરુપાધિક સ્વરૂપ રહે છે. તે પરમાત્મા પોતાના પ્રભાવરૂપી એક કાળવડે પોતાની ત્રિગુણાત્મક માયાને વિકાર-વાળી કરીને તેમાંથી પ્રથમ મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરે છે. હે રાગદ્વેષા-દિકને દમન કરનારા રાજા! તે મહત્તત્ત્વજ ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ છે; તથા પોતાનાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અહંકાર વડે અનેક પ્રકારના જગતને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવાય છે. જેમાંથી જીવોની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે એવા તે સમષ્ટિ રૂપ મહત્તત્ત્વમાં આ જગત ઓતપ્રોત રહેલું છે. તે ઉપરથી મહત્તત્ત્વને શાસ્ત્રમાં સૂત્ર નામ આપ્યું છે.

"હું કીડાની પાસેથી જે શીખ્યો છું તે હે યદુરાજા! તમે સાંભળો. ભમરી કીડાને પકડીને પોતાના દરમાં પૂરી રાખે છે. તે કીડો ભમરીના ભયથી તેનુંજ ધ્યાન કરતો કરતો ભમરીરૂપ થઇ જાય છે. તેમ પ્રાણી પણ બુદ્ધિપૂર્વક સ્નેહથી, દ્વેષભાવથી અથવા તો ભયથી જે જે વસ્તુમાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરે છે તે તે વસ્તુરૂપ પોતે થઇ જાય છે. કીડો જ્યારે ભમરીનું ધ્યાન કરવાથી પોતાના દેહનો ત્યાગ કરીને ભમરી બની જાય છે, ત્યારે પ્રાણી પણ ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી બીજા દેહથી ભગવાનના સ્વરૂપને પામે તેમાં આશ્ચર્ય શું? આ રીતે મેં ઉપર કહેલા ચોવીસ ગુરુઓની પાસેથી શિખામણો લીધી છે, હવે મેં મારા દેહ પાસેથી જે ઉપદેશો

ગ્રહણ કર્યા છે તે હું તમને કહું છું. તે હે પ્રભો! તમે સાંભળો.

"આ દેહ પણ મારો એક ગુરુ છે. કારણ કે તેણે મને વૈરાગ્ય અને વિવેક શીખવ્યાં છે. આ દેહ જન્મ તથા મરણવાળો છે, તથા પરિણામે પીડાકારક થઇ પડે છે, તેથી મને તેના ઉપર વૈરાગ્ય થયો છે અને તત્ત્વનો વિચાર કરવાથી વિવેક પણ તેના વડેજ મને મળ્યો છે. આ પ્રમાણે આ દેહથી હું તત્ત્વોનો વિચાર કરતાં શીખ્યો છું, તોપણ હું તેના ઉપર આસક્તિ રાખતો નથી; પરંતુ તેનાથી દૂર રહીને આ દેહ તો પારકો છે એટલે મરી ગયા પછી કાગડા, કૂતરાં અથવા તો અગ્નિને આધીન થનારો છે; એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને જગતમાં ફરું છું. મનુષ્ય મોટા પરિશ્રમથી જેમાં માત્ર પ્રથમજ સુખ જોવામાં આવે છે, એવું ધન એકઠું કરીને જે દેહને રાજી રાખવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ, ચાકર, નોકર, ઘર અને સગાંસંબંધીઓના વર્ગો વધારે છે તથા તેઓનું પોષણ કરે છે, તે દેહ તો આયુષ્ય પૂરું થાય છે એટલે નાશ પામે છે. માટે દેહમાં માત્ર દુઃખ ભોગવવારૂપીજ ફળ રહ્યું છે. તે દેહ પડ્યા પછી પણ દુઃખનો છેડો આવતો નથી; કારણ કે તે દેહ ઝાડના જેવોજ છે. ઝાડ જેમ બીજને ઉત્પન્ન કરી નાશ પામે છે, તેમજ આ દેહ પણ પુરુષને માટે બીજા દેહના બીજરૂપી કર્મો સર્જીને પછી પોતે નાશ પામે છે. ઘણી શોક્યો જેમ ઘરના ધણીને ચારે તરફથી ખેંચે છે અને દુઃખ આપે છે, તેમ દેહાભિમાની પુરુષને એક તરફથી જીભ સ્વાદ માટે ખેંચી જાય છે; બીજી તરફથી તૃષા પાણી માટે ખેંચે છે; ત્રીજી તરફથી શિશ્ન મૈથુન માટે ખેંચી જાય છે; ચોથી તરફથી ચામડી સુંવાળા પદાર્થોને સ્પર્શ કરવા તરફ ખેંચી જાય છે; પાંચમી તરફથી પેટ અન્ન માટે ખેંચી જાય છે; છઠ્ઠી તરફથી નાસિકા ઇન્દ્રિય સુગંધ માટે ખેંચી જાય છે; સાતમી તરફથી ચંચળ નેત્રો

રૂપ તરફ ખેંચી જાય છે; તે ઉપરાંત બીજી કર્મેન્દ્રિયો દેહને ખેંચી જાય છે. આ રીતે દેહમાં અનંત કષ્ટો છે, તેથી મને તેના ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો છે. છતાં પણ આ મનુષ્યનો દેહ ઘણોજ દુર્લભ છે. પરમાત્માએ પોતાની શક્તિરૂપી માયા વડે વૃક્ષો, પેટથી ચાલનારા સર્પાદિકો, પશુ, પક્ષી, ડાંસ, માછલાં વગેરે નાના નાના પ્રકારનાં શરીરો ઉત્પન્ન કર્યાં, પરંતુ તેમાં કોઇની પણ બુદ્ધિ પરમાત્માને અપરોક્ષ કરવામાં સમર્થ નથી, આમ ધારીને પરમાત્મા મનમાં સંતોષ પામ્યા નહિ અને ફરીને તેમણે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માંડી, ત્યારે છેવટે પોતાને સાક્ષાત્કાર કરવામાં સમર્થ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યદેહને સૃજીને પરમાત્મા પ્રસન્ન થયા. માટે આ મનુષ્યદેહ અતિ દુર્લભ છે. તેને પામીને ઈશ્વર ઉપર નિષ્ઠા રાખવી જોઇએ. ઘણા જન્મોને અંતે આ મનુષ્યદેહ મળે છે, જે મનુષ્યદેહ નાશવંત છતાં પણ પુરુષાર્થ આપે છે, તેને દૈવેચ્છાથી સંપાદન કરીને પુરુષે તે દેહ જ્યાંસુધી પડે નહિ તેટલામાં શીઘ્ર કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરવો; પરંતુ વિષયનું સુખ તો પશુઓના અવતારમાં પણ મળે છે, માટે તેને અર્થે પ્રયત્ન કરવો નહિ. આ રીતે મેં ઘણા ગુરુઓ પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો તે ઉપરથી મારા મનમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનરૂપી દીવો થયો છે, તેથી હું સર્વ પ્રકારે કામ કરવાને સમર્થ છું; તોપણ સર્વનો સંગ છોડી દઇને તથા અહંકારરહિત થઇને આ પૃથ્વી ઉપર ફરું છું.

જ્ઞાન આપનારો એકજ ગુરુ કરવો જોઇએ. તોપણ તે ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી પોતાની બુદ્ધિ વડે ઉપદેશને અનુકૂળ બીજાં દૃષ્ટાંતો લઇએ નહિ તો ગુરુ પાસેથી લીધેલું જ્ઞાન સ્થિર થાય નહિ અને તેમાં વધારો પણ થાય નહિ. તે માટે મેં ઘણા ગુરુઓ કર્યા છે. આ બ્રહ્મ એક સ્વરૂપજ છે. તેનું ઋષિઓ ઘણા પ્રકારે વર્ણન કરે છે. કેટલાક કહે છે કે તે પ્રપંચરહિત છે,

કેટલાક કહે છે કે તે પ્રપંચવાળો છે ને બીજા કેટલાક વળી તેનું જુદાજ પ્રકારથી વર્ણન કરે છે. માટે તે પરમાત્મા વિષે પોતાને અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના દૂર કરવા માટે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ઘણાં દૃષ્ટાંતો લેવાં જોઇએ."

યદુરાજાના વંદન ઉપરથી ગંભીર બુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણ ગુરુ દત્તાત્રેય, ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યા પછી યદુરાજાની સંમતિ લઇને પ્રસન્ન થતા થતા જેમ આવ્યા હતા તેમ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ×

દત્તાત્રેયજીના ઉપદેશથી રાજાને પણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને એ પણ મોહથી રહિત થઇને પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. દત્તાત્રેયજી પાછા પૃથ્વીમાં પર્યટન કરવા લાગ્યા. જે જે સ્થળોએ ગુરુ દત્તાત્રેયજીએ ચાતુર્માસ નિવાસ કર્યો છે, તે સ્થાનો આજ સુધી તીર્થરૂપે પૂજાય છે. ગુરુ દત્તાત્રેયના ચરિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેમની અવલોકનશક્તિ ઘણી તીવ્ર હોવી જોઇએ, જે જે વસ્તુઓમાંથી દત્તાત્રેયજીએ સાર ગ્રહણ કર્યો તે તે વસ્તુઓ આપણે પણ પ્રતિદિન જોઇએ છીએ, પરંતુ આપણે તે ઉપર ઊંડો વિચાર કરતા નથી તથા તેમાંથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરતા નથી. ગુરુ દત્તાત્રેયજી તુચ્છ દેખાતી જડ અને ચેતન અનેક વસ્તુમાંથી ગંભીર ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત દેખાડી ગયા છે. સંસારત્યાગી–વૈરાગી બનવાની સર્વને જરૂર નથી, પરંતુ દત્તાત્રેયજીની માફક સારગ્રાહી થઇ, ઈશ્વરરચિત સૃષ્ટિમાંથી તેનો ઉપદેશ શોધી કાઢી, સદાચારી અને ઈશ્વરપરાયણ જીવન ગાળવું એ પ્રત્યેકથી બની શકે તેમ છે. એમ કર્યાથીજ ગુરુ દત્તાત્રેયની ખરી પૂજા કરી ગણાશે.

× ગુરુ દત્તાત્રેયનો આ બધો ઉપદેશ આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયેલા શ્રીમદ્‌ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના અધ્યાય ૭ થી ૯ માંથી અક્ષરશઃ ઉતારવામાં આવ્યો છે.

સ્વામી શ્રીશંકરાચાર્ય

કપિલવસ્તુના સંસ્કારી રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ–બુદ્ધદેવના નિર્વાણ પછી ભારતભૂમિને કોઈ વિભૂતિરૂપ મહાત્માનું દર્શન થયું હોય તો તે સ્વામી શ્રીશંકરાચાર્યનું છે. બુદ્ધદેવનું ચરિત્ર આ અગાઉનાં પાનાંમાં છપાઈ ગયું છે, એટલે સ્વામી શ્રીશંકરાચાર્યના અપૂર્વ અને અનુકરણીય ચરિત્રનો થોડોઘણો ભાસ આપવાનો પ્રયત્ન અત્રે કરવામાં આવશે. સ્વામી શ્રીશંકરાચાર્યના સમય અને જન્મભૂમિ વિષે અનેક ભિન્ન ભિન્ન મત પ્રચલિત છે. તેની સત્યાસત્યતામાં વિશેષ ઊંડા ન ઊતરતાં અમે વિદ્વાનોમાં પ્રચલિત સામાન્ય ઘટનાઓનોજ ઉલ્લેખ કરીશું. કોચીન–શોરાનપુર રેલવેમાં અલવોઇ નામનું એક સ્ટેશન છે. એ સ્ટેશનથી છ માઈલ દૂર કલાદી નામનું એક નાનું સરખું ગામડું છે. એ ગામમાં શંકરસ્વામીનો જન્મ થયો હતો એમ માનવામાં આવે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે તેમની જન્મભૂમિ ચિદંબરમ્ ગણાય છે. એ ગામમાં શિવજીનું એક મંદિર હતું અને તેની પૂજા કરવા સારુ, વિદ્યાધિરાજ નામનો એક વિદ્વાન અને ધર્મશાસ્ત્રમાં પારદર્શી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એ બ્રાહ્મણને શિવગુરુ નામનો એક પુત્ર હતો.

માતપિતાએ બાલ્યાવસ્થામાં ઘણા લાડથી શિવગુરુનું લાલનપાલન કર્યું હતું, પરંતુ તેમનાં લાડ સંતાનના હિતને આડે

આવે એવાં નહોતાં. એ ધાર્મિક દંપતી વિદ્યાનો મહિમા સારી રીતે જાણતાં હોવાથી, તેમણે યોગ્ય સમયે શિવગુરુને જનોઇ દઇને ગુરુકુલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલી દીધો હતો. ગુરુને ઘેર રહીને શિવગુરુએ ધર્મશાસ્ત્રનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો. વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત થયા પછી ગુરુએ તેની પરીક્ષા લીધી અને તેના જ્ઞાનથી સંતુષ્ટ થઇને કહ્યું કે, "તેં છએ અંગ સાથે વેદનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ સદાચાર અને સેવાદ્વારા તેં મને પણ પ્રસન્ન કર્યો છે. તારા ઉપર મારી ઘણી પ્રીતિ છે. તારા જેવા શિષ્યને છોડવાની ઇચ્છા મને થતી નથી. પરંતુ તારાં માતપિતા તને મળવા કેટલાં અધીરાં થઇ ગયાં હશે તેની હું કલ્પના કરી શકું છું. એ લોકોને હવે તારા લગ્નનો લહાવો લેવાની ઇચ્છા થતી હશે, માટે તું ઘેર જા અને તારે યોગ્ય કોઈ કન્યા સાથે લગ્ન કરીને સુખપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમધર્મનું પાલન કર."

ગુરુનો આ ઉપદેશ સાંભળીને બુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થી શિવગુરુએ વિનયપૂર્વક કહ્યું "ગુરુમહારાજ ! આપની આજ્ઞા સાચી છે, પણ પુરુષે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂરો કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ પ્રવેશ કરવો જોઇએ એવો કાંઇ નિયમ નથી. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી પુરુષ બીજા કોઈ પણ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. જે પુરુષ આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કરી શકે છે અને જેનામાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે, તે બ્રહ્મચર્ય પછી સંન્યાસાશ્રમમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે; પણ હું તો હજુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ પ્રવેશ કરવા નથી માગતો, તેમજ સંન્યાસાશ્રમના દુસ્તર માર્ગમાં પગ મૂકવાનું પણ સાહસ નથી કરવાનો. મારી અંતઃકરણની ઇચ્છા એવી છે કે, આખી જિંદગી સુધી બ્રહ્મચારી રહીને આપની સેવા કર્યા કરું, એથી કરીને જગતનાં બંધનોથી છૂટો રહીને હું મારા આત્માની શાંતિ સ્થિર રાખી શકીશ. આપ કદાચ એમ પૂછશો કે, લગ્ન કર્યા

પછી મનુષ્યને અનેક પ્રકારના સુખવૈભવ ભોગવવાના મળે છે, તે છોડી દઈને તું આ દુઃખી અને સાદા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના જીવનને શા સારુ પસંદ કરે છે; પણ મારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે, લગ્નનો આનંદ જયાંસુધી અનુભવવામાં નથી આવ્યો ત્યાંસુધીજ એ સુખ અને આનંદ આપનારો છે. પરણ્યા પછી બધો રસ ચાલ્યો જાય છે અને મનુષ્યને અનેક બંધનોમાં ફસાવું પડે છે. વળી લગ્ન કર્યાથી કેવળ સુખ નથી મળતું; એટલુંજ નહિ પણ એથી અત્યંત દુઃખ ભોગવવું પડે છે. કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યા પછી માણુસ પાસે સંસારનાં સુખ ભોગવવાને માટે તથા ગરીબોને દાન કરવા માટે પૂરતું ધન હોતું નથી, તો તે નિશ્ચય નરકવેદના ભોગવે છે. વળી ધન પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ મનુષ્યને તૃપ્તિ થતી નથી. વિષયભોગમાં તેનો મોહ વધતોજ જાય છે અને એ ધનદ્વારા અનેક પ્રકારના અનર્થોનાં બીજ રોપાય છે. માટે મારો વિચાર ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવાનો નથી.”

આ પ્રમાણે શિવગુરુ અને તેના ગુરુની વાતચીત ચાલી રહી હતી, એટલામાં તેનો પિતા વિદ્યાધિરાજ પુત્રને ઘેર તેડી જવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે શિવગુરુને ઘણું સમજાવ્યો તથા તેને હાથે ગુરુદક્ષિણા અપાવીને ગુરુજીની રજા લઈને પુત્રને પોતાની સાથે ઘેર લઈ ગયો.

ઘેર ગયા પછી વિદ્યાધિરાજે શિવગુરુને વેદના પદ, ક્રમ, જટા, શિખા, ધન વગેરે સંબંધી ઘણા પ્રશ્ન પૂછ્યા તથા ભટ્ટપાદ, પ્રભાકર, કણાદ, ગૌતમ આદિ ઋષિઓ અને આચાર્યોના મત વિષે પુત્રનું કેટલું જ્ઞાન છે તે તપાસ્યું. વેદશાસ્ત્રમાં શિવગુરુની વ્યુત્પત્તિ જોઈને તથા તર્ક કરવામાં તેની નિપુણતા જોઈને વિદ્યાધિરાજને ઘણો આનંદ થયો.

થોડાકજ દિવસમાં શિવગુરુની કીર્તિ ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ

અને તેનું લગ્ન કરવા સારુ અનેક સારાં સારાં ઘરની કન્યાઓનાં માગાં આવવા માંડ્યાં. ઘણા ધનવાન મનુષ્યોએ પોતાની કન્યા શિવગુરુને પરણાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, પણ વિદ્યાધિરાજે ધનના સામું જોયું નહિ. એમણે બધાના ગુણ તથા કુળની પરીક્ષા કરી મઘપંડિત નામના એક સુશીલ બ્રાહ્મણની કન્યા સાથે પોતાના પુત્રનો વિવાહ કર્યો. પ્રથમ તો લગ્ન કોને ઘેર જઇને કરવું એ સંબંધમાં બન્ને વેવાઇઓમાં ઝઘડો થયો. કન્યાના બાપે કહ્યું કે, "જો વરને મારે ઘેર લાવીને પરણાવશો તો જેટલું દ્રવ્ય આપવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે તેનાથી બમણું આપીશ." વરના બાપે કહ્યું: "તમે મારે ઘેર કન્યા લાવીને પરણાવશો, તો હું કાંઈ પણ દ્રવ્ય લીધા વગર શિવગુરુનું લગ્ન કરીશ." બન્ને જણા વચ્ચે એ સંબંધમાં ઘણી રકઝક થઇ, પણ આખરે મઘપંડિતે વિચાર્યું કે, બહુ હઠ કર્યાથી આવો સારો વર હાથમાંથી ચાલ્યો જશે; માટે આ વખતે નમતું મૂકવું ઠીક છે. એમ વિચારી તેણે વિદ્યાધિરાજનું કહેવું માન્ય રાખ્યું અને બન્ને વેવાઇઓએ શુભ લગ્ન જોવરાવીને શિવગુરુનું મઘપંડિતની કન્યા સાથે લગ્ન કરી દીધું. શિવગુરુની આ પત્નીનું નામ સતી હતું. એ ઘણી સુશીલ અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને બન્ને જણાંએ વૈદિક કર્મોમાં ચિત્તને પરોવી દીધું. વિવાહ સમયે જે જગ્યાએ હવન થયો હતો તેજ જગ્યાએ શિવગુરુ રોજ અગ્નિહોમ કરતો હતો. એમના યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિ કદી શાંત થવા પામતો નહિ. એ યજ્ઞકુંડ આગળ પતિપત્ની સવાર સાંજ ઈશ્વરોપાસના કરતાં અને વેદ ભણતાં. બાકીનો સમય અતિથિસત્કારમાં, વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવામાં તથા શાસ્ત્રોની ચર્ચા કરવામાં વ્યતીત થતો. એ પ્રમાણે ઘણો સમય વીતી ગયો પણ શિવગુરુની પત્નીને કાંઇ સંતાન થયું નહિ. એથી બન્નેના મનને ઘણો સંતાપ થતો હતો. પુત્રની વાંછનાથી પતિ–

પત્નીએ શિવજીની એકાગ્ર ચિત્તે આરાધના કરવા માંડી. એમ કહેવાય છે કે, આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષ સુધી પૂજાર્ચના કર્યા પછી એક દિવસ શિવગુરુએ સ્વપ્નમાં જોયું કે, એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ તેના ઓસીકા આગળ ઊભો રહીને કહી રહ્યો છેઃ "બેટા ! હું પૂજાથી પ્રસન્ન થયો છું. માગ, કાંઈ વરદાન માગ! શિવગુરુએ સ્વપ્નાવસ્થામાંજ વરદાન માગ્યું કે, "મહારાજ ! આપના જેવો સદ્ગુણસંપન્ન એક પુત્ર મારે ઘેર જન્મે એવી હું પ્રાર્થના કરું છું." "તથાસ્તુ" કહીને બ્રાહ્મણ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી થોડા દિવસોમાં શિવગુરુની પત્ની સતીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો અને યથા સમયે શુભ લગ્નમાં, 'સૂર્ય, ભોમ અને શનિ પોતપોતાના ઉચ્ચ સ્થાનમાં રહ્યા હતા અને ગુરુ કેંદ્રસ્થાનમાં હતો, ત્યારે સતીએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. એ પુત્રના જન્મથી શિવગુરુ અને સતીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. નામકરણ સંસ્કાર કરીને તેમણે બાળકનું નામ શંકર પાડ્યું. શંકર સ્વામીનો જન્મ કયા વર્ષમાં થયો તે વિષે પણ વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે, તેમનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૮૪૫ માં અર્થાત્ ઈ. સ. ૭૮૮ માં થયો હતો.

શંકરાચાર્યનું બાલ્ય જીવન ઘણું અદ્ભુત અને ચમત્કારિક છે. એમ કહેવાય છે કે, એક વર્ષની વયમાં તેમણે માતૃભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. બીજા વર્ષમાં માતાના ખોળામાં બેસીને અદ્ભુત-સ્મરણશક્તિને લીધે, માતાના મુખમાંથી નીકળેલાં પુરાણો વગેરેનાં આખ્યાનો કંઠસ્થ કર્યાં હતાં; ત્રીજા વર્ષમાં શંકરના પિતા શિવગુરુનું મૃત્યુ થયું. ચોથા વર્ષમાં તો એમનું જ્ઞાન મહાપંડિત જેવું થયું. પાંચમા વર્ષમાં એમને જનોઇ દઇને ગુરુગૃહે વિદાય કરવામાં આવ્યા. છ વર્ષની ઉંમરે શંકરાચાર્ય સર્વ શાસ્ત્ર અને સર્વ વિદ્યામાં સારા પંડિત થઇ ગયા. એ વખતે વેદમાં એ

બ્રહ્મા સમાન, તાત્પર્ય સમજવામાં બૃહસ્પતિ સમાન અને સિદ્ધાંતમાં વ્યાસ સમાન હતા.

હાલના જમાનામાં ઘણાઓને શંકરાચાર્યની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિની આ વાત ઠંડા પહોરના ગપાટા જેવી લાગશે. તેમને વિશેષ કાંઇ ન કહેતાં બંગાળી સંવત ૧૩૧૫ ના વૈશાખ માસમાં અગિયારમી તારીખના ‘હિતવાદી’ પત્રમાં “અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ” મથાળા નીચે જે પ્રબંધ પ્રગટ થયો છે, તે અક્ષરશઃ નીચે ઉતારી લેવાની રજા માગીએ છીએ. એ ઉપરથી વાચકો અનુમાન કરી શકશે કે, આપણા અધઃપતનના સમયમાં પણ મનુષ્યસમાજમાં અદ્ભુત સ્મરણશક્તિવાળાં બાળકો દીઠામાં આવે છે. તો પછી વિદ્યાધિરાજના પૌત્ર અને શિવગુરુ તથા સતી જેવાં સંસ્કારી માતપિતાના પુત્રમાં અસાધારણ બુદ્ધિબળ અને સ્મરણશક્તિ હોય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. ‘હિતવાદી’ પત્રમાં જે લખાણ પ્રગટ થયું હતું તેનું ભાષાંતર નીચે મુજબ છે.

“ભારતમાં વર્ણાશ્રમધર્મની અવનતિની સાથે સાથે આર્યજાતિના શીર્ષસ્થાનીય બ્રાહ્મણોનું ઘોર અધઃપતન થયું છે. બ્રાહ્મણોની અસાધારણ બુદ્ધિ, અલોકસામાન્ય પ્રતિભા, નિઃસ્પૃહતા અને તેજસ્વિતા હાલમાં લુપ્તપ્રાય થઈ ગયાં છે એ વાત ખરી, પણ આ ઘોર દુર્દિનમાં પણ બ્રાહ્મણોમાં જે મેધા, બુદ્ધિમત્તા અને સ્મરણશક્તિનો પરિચય મળી આવે છે, તેવી બુદ્ધિમત્તા અને સ્મરણશક્તિ પૃથ્વીના બીજા કોઈ પણ દેશમાં, બીજી કોઇ પણ જાતિમાં મળી આવે નહિ. એક વર્ષ થયાં પુણ્યતીર્થ કાશી નગરીમાં બે બ્રાહ્મણ આવ્યા છે. એ બન્ને બાળક અત્યંત મેધાવી અને બુદ્ધિમાન છે. વાચકોનું કુતૂહલ નિવારણ કરવા સારુ તેમની બન્નેની છબીઓ અત્રે આપીએ છીએ. જે બાળક દંડ, કમંડલુ, અજિન, મેખલા, કૌપીન અને બહિર્વાસ ધારણ કરીને ઊભો છે, તેણે પાંચ

વર્ષની વયમાં હિંદી, બંગાળી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાના અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા હતા અને પાણિનિનું અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ આખું કંઠસ્થ કર્યું હતું. ૭ વર્ષની વયે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરીને વેદમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે કઠોર બ્રહ્મચર્ય પાળીને સામવેદનો અભ્યાસ કરવા માંડયો છે. હમણાં એ બાળકે આઠમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. બીજો બાળક એનો નાનો ભાઇ છે. એ પણ ચારપાંચ ભાષાથી જાણીતો થયો છે, તે હાલમાં પાણિનિ ભણે છે. એનું વય પાંચ વર્ષનું છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં તેનો અધિકાર અસામાન્ય છે. એમના પિતા અને ગુરુ શ્રીમદ્ વંશધર સરસ્વતી અગ્નિહોત્રી એક યાજ્ઞિક બંગાળી બ્રાહ્મણ છે. વેદના વિધાન પ્રમાણે અરણી કાષ્ઠનો શુદ્ધ અગ્નિ સળગાવીને શ્રૌત અને સ્માર્ત પંચાગ્નિ વડે અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓને વેદ ભણાવે છે. કાશીધામમાં જનાર યાત્રાળુઓ હાલમાં મદનપુરા નામક મહોલ્લામાં બસોસાત નંબરના ઘરમાં તેમને મળી શકશે. ત્યાં આગળ ઉપર જણાવેલા બે બાળકોને તથા યજ્ઞશાળામાં હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા, અગ્નિધ્રઃ અને આચાર્ય તથા ચિર પ્રજ્વલિત અગ્નિ દેવતાનાં દર્શન કરીને અને વેદધ્વનિ શ્રવણ કરીને યાત્રાળુઓ આનંદિત થશે. ”

શંકર જે સમયમાં ગુરુને ઘેર નિવાસ કરતા હતા, તે સમયમાં એક જાણવાજોગ બનાવ બન્યો હતો. એક દિવસ આશ્રમના બીજા બ્રહ્મચારીઓની સાથે શંકર પણ ભિક્ષા માગવા નીકળી પડ્યા. ભિક્ષા માગતા માગતા તેઓ એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘેર જઇ પહોંચ્યા. એ સમયે બ્રાહ્મણ ઘેર નહોતો. એ પોતે દારિદ્રય–પીડિત હોવાથી ગામમાં ભિક્ષા માગવા સારુ ગયો હતો. તેની સુશીલ પત્ની એ સમયે ઘરમાં હતી. પોતાને ઘેર વિદ્યાર્થીઓ ભિક્ષા માગવા આવતા જોઇને તેના હૃદયમાં ઘણી ઊંડી લાગણી થઈ અને તેણે ઘણાજ ખેદપૂર્વક શંકરને નીચે પ્રમાણે કહ્યું: “ બેટા ! અમે ઘણાં ભાગ્ય-

હીન છીએ. અમારા જેવાં કંગાળ માણુસો ઘણાં થોડાં હશે. તમને લોકોને ભિક્ષા આપવા જેટલી શક્તિ પણ અમારામાં નથી. અતિથિને ખાલી હાથે જવા દેવો એ ધર્મવિરુદ્ધ હોવાથી આ એક આમળાનું ફળ આપું છું તે લઈ જાઓ." બ્રાહ્મણપત્નીની એ ખરા અંતઃકરણની ભિક્ષા લઇને શંકર ગુરુના આશ્રમમાં પાછા આવ્યા, પણ એ બ્રાહ્મણીની કરુણામયી વાણીએ અને ધર્મ ઉપરની તેની શ્રદ્ધાએ તેમના મન ઉપર મજબૂત અસર કરી. સંસારમાં કેવા પ્રકારનાં દુઃખ છે તેનો તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો અને વૈરાગ્યનાં બીજ એ સમયથી તેમના હૃદયમાં ઊંડાં રોપાયાં.

શંકરવિજયના લેખક માધવાચાર્ય એવું જણાવે છે કે, શંકર સાત વર્ષની વયેજ સમાવર્તન સંસ્કાર કરીને ગુરુને ઘેરથી પાછા આવ્યા હતા અને ત્યાર પછી સોળ વર્ષની ઉંમર સુધી માતાની પાસે રહીને માતાની સેવા કરી, પણ હાલના વિદ્વાનો એ લખાણને અતિશયોક્તિભરેલું માને છે. તેમનો સિદ્ધાંત એવો છે કે, શંકર લગભગ યુવાવસ્થાનો આરંભ થતાં સુધી ગુરુના આશ્રમમાં રહ્યા હતા અને તેમની બુદ્ધિ ત્યાંજ પરિપકવ થઈ હતી. ખરું જોતાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથીજ શંકરને ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેટલા સારુ વિદ્યાભ્યાસ કરીને ઘેર પાછા આવ્યા પછી તેમણે લગ્ન કરવાની સાફ ના કહી હતી અને સ્નાતક બ્રહ્મચારીનું જીવન ગાળ્યું હતું. એ સમયમાં એ પોતાના ગામના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા તથા કાળા હરિણનું ચામડું પહેરતા હતા. વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી રહ્યા પછી જે અવકાશ મળતો તેમાં સત્‌શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા અને બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોની સત્યાસત્યતાનો તુલનાત્મક વિચાર કરતા.

ઘેર આવ્યા પછી થોડાકજ દિવસોમાં શંકરની વિદ્યાની ખ્યાતિ મલબાર દેશમાં ફેલાઇ ગઈ. શંકરની કીર્તિ ત્યાંના રાજાના સાંભ-

ળવામાં પણ આવી. એ રાજાને વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો અને તેની રાજસભામાં અનેક વિદ્વાનો બિરાજતા હતા. શંકરની વિદ્વત્તાની વાત સાંભળીને રાજાને તેમનાં દર્શન કરવાની પ્રબલ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે વિચાર્યું હતું કે, શંકરને મારી રાજસભામાં સભાસદ નીમીને મારા રાજ્યની શોભામાં વૃદ્ધિ કરીશ. એ હેતુથી તેણે પોતાના પ્રધાનને શંકરની સેવામાં મોકલ્યો. મંત્રીએ શંકરની સેવામાં હાજર થઇને રાજાની તરફથી એક હાથી અને કેટલીક મહોરો ભેટ મૂકી વિનતિ કરી કે, "મલબારના રાજા કે જેમની સભામાં મોટા મોટા વિદ્વાનો વિદ્યમાન છે, તે આપના દર્શનની અભિલાષા રાખે છે, માટે આપ મારી સાથે પધારીને રાજાની રાજસભાને વિભૂષિત કરો." શંકરે મંત્રીની વિનતિ સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો: "વેદોમાં આજ્ઞા છે કે, બ્રહ્મચારીએ મૃગછાલા પહેરવી અને ભિક્ષા માગીને ખાવું. એમ કર્યાથી તેનું આ લોક અને પરલોકમાં કલ્યાણ થાય છે. હું એ ધર્મને છોડીને બાહ્યાડંબરમાં ફસાઇ જાઉં તો મને કદી સુખ થાય નહિ. શાસ્ત્રોમાં જે જે કામનો નિષેધ છે તે કર્યાથી મને કદી લાભ થઇ શકે નહિ. આપ મારા તરફથી મહારાજા સાહેબને નિવેદન કરજો કે, આપ પોતાની પ્રજાના પિતા છો. આપનો ધર્મ એ છે કે, આપના તાબાની પ્રજાને ધર્મના માર્ગ ઉપર ચલાવવી. મને મારા બ્રહ્મચર્યધર્મનો ત્યાગ કરવાની લાલચ બતાવવી એ આપને યોગ્ય નથી. આપે મોકલેલી બધી વસ્તુઓ ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે ઉપયોગી છે, મારા જેવા બ્રહ્મચારીને માટે નહિ." એમ કહીને શંકરે એ બધી કીમતી ભેટો સ્વીકારવાની સાફ ના કહી.

રાજાનો મંત્રી શંકરની આવી ગંભીરતા તથા ધર્મમાં દૃઢતા જોઇને આશ્ચર્ય પામી ગયો અને નમ્રતાપૂર્વક શંકરને પ્રણામ કરી રાજા પાસે ગયો. મંત્રીને મોંએ શંકરની પ્રશંસા સાંભળીને રાજા-

ના મનમાં શંકરનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા અધિક પ્રબલ થઇ પડી. આ વખતે રાજા જાતે શંકરને ઘેર ગયો. તે વખતે શંકર કાળા હરિણનું ચામડું પહેરીને આસન ઉપર બેસીને વિદ્યાર્થીઓને શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજાવી રહ્યા હતા.

શંકરની ઉંમર આ સમયે સોળ વર્ષ કરતાં વધારે નહોતી. તેમની નાની વય સાથે તેમની અગાધ વિદ્યાને સરખાવી જોતાં રાજા ઘણો આશ્ચર્ય પામી ગયો અને ઘણા વિનયપૂર્વક શંકરની પાસે ગયો. શંકરે ઘણા આદરપૂર્વક રાજાની આગતાસ્વાગતા કરી તથા કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. બન્ને જણા એકજ આસન ઉપર બેસી ગયા. રાજાએ દસહજાર સોના મહોરો તથા પોતાનાં રચેલાં ત્રણ નાટકો શંકરાચાર્યને ભેટ આપ્યાં. શંકરે એ ત્રણ નાટકો તો રાખી લીધાં પણ સોના મહોરો પાછી આપી દીધી અને કહ્યું કે, "નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને માટે પોતાની પાસે ધન રાખવામાં હાનિ છે. એમ કર્યાથી એ દોષમાં પડે છે. ધન ગૃહસ્થોને ઉપયોગી છે. આપ એ ધનને બીજા અધિકારી મનુષ્યને આપી દેજો કે જેથી તે પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરીને આપને આશીર્વાદ આપશે." ત્યાર પછી શંકરે રાજાનાં રચેલાં એ ત્રણે નાટકો વાંચ્યાં અને તેમની ઘણી પ્રશંસા કરી. દિલગીરીની વાત છે કે, એ નાટકો હજુ સુધી આપણને મળી આવ્યાં નથી.

રાજા અને શંકરની વચ્ચે ઘણા લાંબા સમય સુધી પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ થતો રહ્યો. આખરે રાજાએ જવાની રજા માગી. શંકરે આશીર્વાદ આપ્યો કે, "હે રાજન્! પરમેશ્વર તમારી સર્વ મનોકામના પૂર્ણ કરશે." એ ઉપરથી રાજાએ વિનતિ કરી કે, "મારે ઘેર સંતાન નથી માટે આપ એવો કોઈ ઉપાય બતાવો, જેથી સંતાન થાય." શંકરે રાજાને પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરવાની સલાહ આપીને ઘણા આદરપૂર્વક વિદાય કર્યો.

શંકરને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને માગધી ભાષાઓનું સારું જ્ઞાન હતું, તેથી તેમની પાસે એ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. શંકરે પોતાના શિક્ષણ અને ઉપદેશથી અનેક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓનું જીવન સુધારી દીધું હતું અને એ ગુણને લીધે આસ-પાસના લોકોનાં હૃદયમાં તેમના પ્રત્યે સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન તથા માતાની સેવા કરવામાં શંકરે કેટલોક સમય ઘર આગળ વ્યતીત કર્યો. માતા અને પુત્ર-માં દિનપ્રતિદિન એટલો બધો સ્નેહ વધતો જતો હતો કે, એ બન્નેનો વિયોગ અસંભવ જણાતો હતો. એમનો એ સ્નેહ જોઇને બહારના લોકોને એવું લાગતું હતું કે, શંકર બધી લૌકિક કામ-નાઓથી મુક્ત છે, પણ માતાનો સ્નેહ એમને સંસારની બહાર નહિ જવા દે. એ સમયમાં શંકરનાં સગાંસંબંધીઓએ તેમનું લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. શંકરના મનમાં એ વખતે કાંઇ જુદાજ પ્રકા-રના વિચાર ઘોળાયા કરતા હતા અને તેમના બંધુઓ તેમને ગૃહસ્થાશ્રમની બેડીમાં બાંધવા માગતા હતા; પરંતુ શંકર એક ઉચ્ચ હૃદયના પુરુષ હતા. જગતનાં પ્રલોભનો તેમને પોતાને વશ કરે એ સંભવિત નહોતું. શંકર સારી રીતે સમજતા હતા કે, હું બ્રાહ્મણ છું. મારા પિતા મને નાની વયનો મૂકીને દેવલોક પામ્યા છે, તોપણ માતાની કૃપાથી મેં બ્રાહ્મણના પ્રથમ આશ્રમ અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યનું યથાવિધિ પાલન કર્યું છે. મેં એવી માતાનું દૂધ પીધું છે કે, જેનામાં આદર્શ બ્રાહ્મણપત્નીના બધા ગુણ વિદ્યમાન છે. ધર્મ-ની સેવા ખાતરએ માતા જરૂર પોતાના એકના એક પુત્રને પોતાથી વિખૂટો પડવાની રજા આપશે. માતા કરતાં પણ હજાર ગણી અધિક પ્રિય, સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરનારી શ્રુતિ આજકાલ ઘણી ખરાબ અવસ્થામાં છે. બૌદ્ધ અને જૈનધર્મીઓદ્વારા તેનો અનાદર થઇ રહ્યો છે. તેનો ઉદ્ધાર કરવાની આવશ્યકતા છે. હું બ્રાહ્મણ છું અને

મારી આંખ આગળ વેદધર્મ ઉપર મિથ્યા કલંક લગાડવામાં આવે તો મારા જીવતરમાં ધૂળ પડી. જગત સાચા ધર્મથી અજાણ્યું રહીને અંધકારના ઊંડા ખાડામાં પડયું રહે અને હું બ્રાહ્મણનો પુત્ર થઇને તેને પ્રકાશ બતાવવાનો યત્ન ન કરું તો મારા આ બ્રાહ્મણત્વને કલંક લાગશે.

શંકરના મનમાં આવા પ્રકારના ઉચ્ચ અભિલાષ ઉત્પન્ન થતા હતા. તેમણે મનમાં વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે, માતાની આજ્ઞા લઇને મારો ઉદ્દેશ પૂરો પાડવા હું કામ આરંભીશ. બીજી તરફ તેમની માતા અને બીજાં સંબંધીઓ તેમના લગ્નની પેરવી કરી રહ્યાં હતાં. શંકરને એ વાતની ખબર પડી ગઈ એટલે તેમણે એક દિવસ લાગ જોઇને પોતાની વૃદ્ધ માતા આગળ શાસ્ત્રાનુસાર વૈરાગ્ય ધર્મનો ઉપદેશ દેવા માંડ્યો અને એજ પ્રસંગે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે, મારી ઇચ્છા વિવાહ કરવાની નથી. તેમણે માતાને કહ્યું કે, "મા ! આ જગત નાશવંત છે, તેની સાથે પ્રેમ બાંધવો વ્યર્થ છે. જો ધ્યાનપૂર્વક જોશો તો જણાશે કે, જગતમાં કોઇની સાથે કોઇનો સંબંધ નથી. કોણ જાણે છે કે આગલા જન્મમાં આપણે કયાં હતાં અને કોની કોની સાથે આપણે સંબંધ હતો ? માતા! તને ખબર છે કે, આગલા જન્મોમાં તમે કેટલા પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો તથા કેટલાને લાડ લડાવીને પરણાવ્યા હતા ? બતાવો, એ બધા પુત્રો કયાં છે ? સંસારનો મેળો કેવળ થોડા દિવસનો છે. એના પ્રેમમાં બંધાઈ જવું એ બુદ્ધિમાનનું કામ નથી. મને આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ દેખાતું નથી. માતા ! મને આજ્ઞા આપો કે હું ચતુર્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને આ સંસારનાં દુ:ખોથી મુક્તિલાભ મેળવું. મને ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાંઈ પણ સુખ દેખાતું નથી. મારા ઉપર કૃપા કરીને મને લગ્નના બંધનમાં ન નાખો. ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજો મારા ઉદ્દેશમાં અનેક પ્રકારની અડચણો નાખશે

અને મારે એ અડચણોથી દૂર રહેવું છે. ”

એટલું કહીને શંકર માતાના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. શંકરની પ્રાર્થના સાંભળીને તથા તેની ટૂંકી વય ધ્યાનમાં લઇને માતાનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. એ ચોધાર આંસુએ રોવા લાગી. તેણે કહ્યું: “બેટા! મારા ઘડપણ સામું જો. તારા આવા કઠિન સંકલ્પને છોડી દે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર. તું નથી જાણતો કે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થાશ્રમની બરોબર બીજો કોઇ આશ્રમ ગણ્યો નથી? બધા આશ્રમોનો આધાર એ આશ્રમ ઉપર રહ્યો છે. શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે ચાલ અને સંસારમાં પડ. તારે ઘેર છોકરાંછૈયાં થઇ જાય ત્યારે ખુશીથી સંન્યાસ લેજે. તું નથી જાણતો કે, આ દુનિયામાં કેવળ તુંજ મારી આંખની કીકી છે? તારા વિના આખા જગતમાં મારે માટે અંધકાર વ્યાપી રહેલો છે? તારા વગર હું કેવી રીતે જીવી શકું?” આ પ્રમાણે માતાએ ઘણો વિલાપ કર્યો. શંકરે વિચાર્યું કે, પોતાનાથી વિખુટી પડવાનું માતા કદી પસંદ કરે એમ નથી. આ વખતે એ મારી વિનતિ માન્ય કરશે નહિ. એને માટે ફરીથી કોઇ ચોગ્ય અવસર શોધવો પડશે.

દૈવયોગે એવો અવસર પણ થોડા દિવસમાં આવી મળ્યો. શંકર એક દિવસ સ્નાન કરવાની ઇચ્છાથી એક ઘણી ઊંડી નદીમાં ગયા. એ નદીમાં જરા ઊંડે જતાંવારજ એક મગરે તેમનો પગ પકડ્યો. આ લાગ સાધીને શંકરે માતાને બૂમ પાડી કે, “મા! પાણીમાં મગરે મારો પગ પકડ્યો છે અને તે મને ખેંચી જાય છે! હે માતા! હું શું કરું? એક પગલું પણ ખસવાને હું શક્તિમાન નથી; કેમકે તે મગર બળવાન છે તેમજ તેણે પોતાનું મોં પણ ફાડેલું છે.”

પુત્રનો સ્વર સાંભળીને માતા પણ કિનારા ઉપર દોડી આવી અને ઘણો શોક કરવા લાગી. માતાનો વિલાપ સાંભળીને શંકરે

કહ્યું: “ હે માતા ! જો હું તારી રજા લઇને સંન્યાસનો સંકલ્પ કરું, તો આ મગર મારો પગ છોડી દેશે. માટે તું આજ્ઞા આપે તો હું સંન્યાસનો સંકલ્પ કરું. ”

માતાની સ્થિતિ અત્યારે સૂડી વચ્ચે સોપારીના જેવી હતી! એણે વિચાર કર્યો કે સંન્યાસી થઇને પણ પુત્ર જીવતો રહેશે, તો તેનું ફરીથી દર્શન તો થશે, પરંતુ મૃત્યુ પામશે તો દર્શન થવાનો કદી સંભવ નથી. આથી તેણે શંકરને સંન્યાસી થવાની રજા આપી.

માતાની આજ્ઞા મળ્યાથી શંકરે ત્યાં ને ત્યાંજ સંન્યાસવ્રતનો સંકલ્પ કર્યો અને કોઈ યુક્તિથી મગરના મોંમાંથી પોતાનો પગ કાઢી લઈને સહિસલામત બહાર નીકળી આવ્યા. ત્યાર પછી તેમણે માતાને વિનયપૂર્વક કહ્યું: “ મા ! હવે મારે સંન્યાસને સારુ જે વિધિ કરવાની હોય તે બતાવો. મારા સંન્યાસી થવાથી તમારે કોઈ વાતે મૂંઝાવું નહિ. તમને કદાચ શંકા થશે કે શંકર સંન્યાસી થશે તો મને અન્નવસ્ત્ર કોણ આપશે ? તો એને માટે મારા પિતાજીની મિલકત છે. જે લોકો તેના વારસ થશે તે લોકો અવશ્ય તમારું ભરણ–પોષણ કરશે. વળી તમને શંકા થશે કે, હું માંદી થઈશ ત્યારે મારી સેવાચાકરી કોણ કરશે અને મરી જઇશ ત્યારે મારો અગ્નિસંસ્કાર કોણ કરશે ? તો એને માટે મારો એટલોજ ખુલાસો છે કે, તમે માંદાં પડશો ત્યારે આપણા પિતરાઇઓ તમારી ખબર રાખશે. કારણ કે મારા પિતાનું ધન તેઓને મળવાનું હોવાથી લોકલાજે પણ એમને તમારી બરદાશ કરવી પડશે અને તેજ લોકો મૃત્યુ પછી તમારો અગ્નિસંસ્કાર કરશે. ”

શંકરનાં છેવટનાં વચનો તેમની માતાને અસહ્ય થઈ પડ્યાં; તેમણે કહ્યું: “ તેં સંન્યાસ ધારણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને તેથી જળચરના મોંમાંથી તારો ઉદ્ધાર થયો એ તો મને ગમ્યું; પણ હું મરી જાઉં ત્યારે તું ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી આવીને મારો સં-

સ્કાર કરજે. મરણ પછી તારે હાથે મારો અગ્નિસંસ્કાર પણ ન થાય, તો પછી તને જન્મ આપ્યાથી મારું શું સાર્થક થયું તે કહે."

માતાની એવી ચિંતા જોઇને શંકરે કહ્યું: "હે માતા! જે વખતે તમે માંદાં થાઓ તે વખતે મને બોલાવી લેજો. એ વખતે ગમે તેટલું જરૂરનું કામ હશે તે પડતું મૂકીને હું તમારી સેવામાં હાજર થઈશ અને તમારો દેહ પડ્યા પછી તેનો અગ્નિસંસ્કાર પણ કરીશ." આ પ્રમાણે માતાને સાંત્વના આપીને તથા અન્ય સગાંસંબંધીઓને માતાની ચાકરી કરવાની વિનતિ કરીને શંકરે ઘરનો ત્યાગ કર્યો.

આ પ્રમાણે સંસારનો ત્યાગ કરીને હાથમાં એક દંડ તથા શરીરે ગેરુવાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને શંકર કોઈ યોગ્ય ગુરુની શોધમાં પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. એ વખતમાં ભારતવર્ષમાં વેદવેદાંગ અને દર્શનશાસ્ત્રની પ્રત્યેક શાખાને માટે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ વિદ્યાપીઠો હતી. ત્યાં આગળ ભિન્ન ભિન્ન વિષયના ખાસ વિદ્વાનો પોતાના વિષયનું વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતા હતા. શંકરને અદ્વૈત શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવું હતું, તેથી તેમણે નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર એક આશ્રમમાંના શારદાપીઠને પસંદ કર્યું. એ આશ્રમના અધિષ્ઠાતા ગોવિંદનાથ નામના એક સાધુ હતા. એ ગોવિંદનાથે સુપ્રસિદ્ધ ઋષિ ગૌડપાદાચાર્ય પાસે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું.

શંકરે તેમની સંમુખ જઈ પ્રદક્ષિણા કરીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી ગોવિંદનાથ અને શંકરને વાર્તાલાપ થયો. એ વાર્તાલાપ સંબંધી શંકરના બે ચરિત્રલેખકોમાં મતભેદ છે. માધવાચાર્ય, જે શંકરને સદાશિવનો અવતાર માને છે તે વર્ણવે છે કે, ગુરુએ શંકરને પૂછ્યું: "તું કોણ છે?" ત્યારે શંકરે ઉત્તર આપ્યો: "સ્વામિન્! હું પૃથ્વી નથી કે પૃથ્વી હું નથી, હું જળ નથી કે જળ હું નથી, હું તેજ નથી કે તેજ હું નથી, હું વાયુ નથી કે વાયુ હું નથી, હું આકાશ નથી કે આકાશ હું નથી;

તેમજ પૃથ્વી આદિ ભૂતોના ગુણો હું નથી કે હું પૃથ્વી આદિના ગુણો નથી, તેમ હું ઇન્દ્રિયો નથી કે ઇન્દ્રિયો એ હું નથી; પરંતુ સર્વથી અવશિષ્ટ, સર્વ દ્વૈતનો બાધ કરવાથી પણ અબાધિત કેવલ કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિકથી નિર્મુક્ત સર્વોત્તમ ચિદાનંદ હું છું." સારાંશ એ કે શંકર પ્રથમ મુલાકાતેજ ગોવિંદનાથ જેવા આચાર્ય પાસે, અદ્વૈતનું જ્ઞાન મેળવતાં પહેલાંજ અદ્વૈતની વાતો કરે છે! ચિદ્વિલાસનું વર્ણન એથી જુદા પ્રકારનું છે અને તે વધારે વિશ્વાસપાત્ર લાગે છે. એના મત પ્રમાણે ગોવિંદનાથનો આશ્રમ હિમાલયમાં હતો. શંકરને જોતાંવાર એમણે પૂછ્યું, ત્યારે શંકરે વિનયપૂર્વક જણાવ્યું કે, "હું શિવગુરુ નામના કેરલનિવાસી બ્રાહ્મણનો પુત્ર છું. મારા પિતા મારી બાલ્યાવસ્થામાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે અને મારું લાલનપાલન મારી સ્નેહાળ માતાએ કર્યું છે. શાસ્ત્રોનું મેં થોડુંઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું છે." ત્યાર પછી મગરે પોતાનો પગ ગળ્યાનો વૃત્તાંત સંભળાવીને સંન્યાસધર્મની દીક્ષા આપવાની વિનતિ કરી.

શંકરના વૃત્તાંતથી પ્રસન્ન થઇને ગોવિંદનાથે એમને પોતાના આશ્રમમાં દાખલ કર્યા અને શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે તેમની પરીક્ષા કરીને યથાસમયે તેમને સંન્યસ્ત આપ્યું. ત્યાર પછી પોતે ગૌડપાદાચાર્ય પાસે અદ્વૈતના જે ઉત્તમ સિદ્ધાંતો શિખ્યા હતા, તેનું જ્ઞાન શંકરને આપવા માંડ્યું. કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે બદરીમાં જે આશ્રમ બંધાયો છે તે ગોવિંદનાથ અને શંકરની પ્રથમ મુલાકાતના સ્મારકરૂપે છે. શંકરાચાર્ય, ગોવિંદનાથની પાસે કેટલા સમય સુધી રહ્યા તથા તેમની પાસેથી એમણે કેટલું શિક્ષણ મેળવ્યું તે જાણવામાં આવ્યું નથી; પરંતુ શંકરાચાર્યે પોતાનાં પુસ્તકોમાં શ્રીગોવિંદ ભાગવતપદના શિષ્ય તરીકે પોતાનો પરિચય આપવામાં ગૌરવ માન્યું છે. તે ઉપરથી અનુમાન

થઇ શકે છે કે, એ કોઇ વિદ્વાન પુરુષ હશે અને શંકરને તેમણે અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું સારું શિક્ષણ આપ્યું હશે.

ગોવિંદનાથે જ્યારે જોયું કે, શંકરે બ્રહ્મવિદ્યાનું રહસ્ય જાણી લીધું છે અને હવે એ ધર્મપ્રચારનું કામ કરવા યોગ્ય છે, ત્યારે તેમણે એક દિવસ શરદ્‌ઋતુમાં શંકરને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો: "હે સૌમ્ય! તું શું જુએ છે? જેવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યા ચિત્તને નિર્મળ કરે છે, તેવી રીતે શરદ્‌ઋતુએ આકાશને નિર્મળ કરી દીધું છે. મેઘ બધી વનસ્પતિઓને હરિયાળી કરીને કૃતાર્થ થાય છે તથા પોતાની મરજીમાં આવે ત્યાં વિચરે છે. સંન્યાસીઓ પણ દેશનો ઉપકાર કરવા સારુ અને દેશબંધુઓને પોતાનો મનોહર ઉપદેશ સંભળાવવા સારુ પોતપોતાની કુટીર છોડીને બહાર નીકળી પડચા છે. જેવી રીતે સર્વ પ્રકારની લાલચો જતી રહેવાથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ઝળકી ઊઠે છે, તેવી રીતે મેઘના વિખરાઇ જવાથી ચંદ્રમા અધિક સૌંદર્ય સાથે ચમકી રહ્યો છે અને તેનો પ્રકાશ બેવડો મનોહર લાગે છે. વળી તું બીજું શું જુએ છે? જેવી રીતે રાગદ્વેષ મટી જવાથી ચહેરા ઉપર પ્રસન્નતાનાં ચિહ્‌ન દેખાય છે, તેવી રીતે મેઘના ચાલ્યા જવાથી તારાઓ નિર્મળ પ્રભા સાથે બમણા બળથી ચમકી રહ્યા છે. જેમ શરીરે ભસ્મ ચોપડીને, હાથમાં કમંડલુ ધારણ કરીને અને શરીરે ગેરુવાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને કોઇ સંન્યાસી ઊભો હોય, તેમ આ શરદ્‌કાલ પણ ચાંદનીરૂપી ભસ્મનો લેપ કરીને, ચંદ્રના મંડળરૂપ કમંડલુ ધારણ કરીને અને લાલ પુષ્પોરૂપી વસ્ત્રોથી વિંટળાઇને સંન્યાસી જેવો દેખાય છે. જેમ તારું મન અત્યંત ગંભીર, પાપ વિનાનું, અક્ષોભ્ય, રજોગુણરહિત અને પરમહંસોના સમાગમથી શોભાયમાન છે, તેમ સરોવરનું જળ પણ આ મોસમમાં અત્યંત ગંભીર, કાદવ વગરનું, ક્ષોભરહિત અને કિનારે બેઠેલા

હંસની સંગતિથી શોભાયમાન છે. તાત્પર્ય એ કે તારું મન શરદ્ઋતુના સરોવરના જળની પેઠે ગંભીર, નિર્મળ, અક્ષોભ્ય અને શોભાયમાન છે. આજ આ ઋતુમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિથી તથા શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી વર્ષાઋતુના દિવસો ગાળીને પોતાના ચરણની રજ વડે પૃથ્વીને પવિત્ર કરતા મહાપુરુષો જગતમાં વિચરે છે. એટલા માટે હે શંકર! વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા સારુ અને પાખંડમતનું ખંડન કરવા સારુ તમે સત્વર કાશી શહેરમાં જાઓ.” ત્યાર પછી ગોવિંદનાથે શંકરને શારીરિક સૂત્રનું ભાષ્ય કરવાની સૂચના કરીને, પરિવ્રાજકનું જીવન ગાળવાની આજ્ઞા આપી.

શ્રીશંકરાચાર્ય ગુરુના ચરણકમળમાં પ્રણામ કરીને તથા હૃદયમાં તેમના અમૂલ્ય ઉપદેશને ધારણ કરીને ત્યાંથી ધર્મપ્રચારને અર્થે નીકળી પડચા અને પગે ચાલતા ચાલતા કાશી ધામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ રહેવાથી થોડા દિવસમાંજ તેમની વિદ્વત્તા અને વૈરાગ્યની ખ્યાતિ ચારે દિશામાં ફેલાઇ ગઇ. શંકરે પણ કાશીના પંડિતો અને સંન્યાસીઓના સમાગમથી ઘણો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો. શંકરનાં દર્શન કરવા સારુ અને તેમનો મધુર ઉપદેશ સાંભળવા સારુ દૂર દેશાવરથી તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ આવવા લાગ્યા.

એક દિવસ એક બ્રાહ્મણનો છોકરો તેમની પાસે આવ્યો. એ નવયુવકના ચહેરા ઉપર વૈરાગ્યનાં ચિહ્ન જણાઈ આવતાં હતાં. તેની વિનીત મુખાકૃતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે, એનામાં ધર્મના અંકુર વિદ્યમાન છે. એ નવયુવકે આવતાં વારજ શંકરના ચરણમાં દંડવત્ કર્યા. શંકરાચાર્યે તેને પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યુંઃ “ તું કોણ છે અને કયાંનો રહેવાસી છે?” યુવકે ઉત્તર આપ્યોઃ “ હું બ્રાહ્મણ છું. ચૌલ દેશમાં કાવેરી નદીને કિનારે મારું ઘર છે. હજુ સુધી મારું લગ્ન થયું નથી અને ભવિષ્યમાં લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પણ

નથી. સંસારના સુખ ઉપર મને વૈરાગ્ય ઊપજ્યો છે. વારે ઘડીએ બીક લાગે છે કે, રખે આ સંસારસાગરમાં કાંઈ ડૂબી તો નહિ જાઉં. એ સંસારસાગરમાંથી પાર ઊતરવાનો ઉપાય શોધવા સારુ અનેક સાધુસંતોનાં દર્શન કરતો કરતો આપની સેવામાં હાજર થયો છું. આશા છે કે, આપની કૃપાદૃષ્ટિથી હું સંસારસાગરને પાર તરી જઇશ." ત્યાર પછી એની સાથે ઘણી વાતચીત કરીને શંકરાચાર્યે ખાતરી કરી લીધી કે, નવયુવક પૂરો વિરક્ત અને વિદ્વાન છે. એ વખતે શંકરાચાર્યને એવાજ મનુષ્યોની આવશ્યકતા હતી. તેમણે યુવકના મન ઉપર સંન્યાસધર્મનું ગૌરવ સારી પેઠે ઠસાવી દીધું અને પછી યથાવિધિ તેને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. આ યુવક શંકરાચાર્યનો પ્રથમ શિષ્ય હતો. તેનું નામ સનંદન હતું, પણ પાછળથી એ પદ્મપાદ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. ત્યાર પછી શંકરે બીજા પણ અનેક શિષ્યો બનાવ્યા.

એક દિવસ એવું બન્યું કે, શંકર પોતાના શિષ્યો સાથે બપોરને વખતે ગંગાસ્નાન કરવા જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં તેમને એક ચાંડાલ મળ્યો. એ ચાંડાલની સાથે ચાર કૂતરા હતા. શંકરસ્વામીએ તેને દૂર ખસી જવાને કહ્યું, તે ઉપરથી ચાંડાલે ઉત્તર આપ્યો: "મહારાજ! શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશ છે કે આત્મા એક છે. એ નિર્દોષ, અસંગ, અખંડ અને સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, પછી આપ એમાં ભેદભાવ શાને રાખો છો અને મારી પાસે આવતાં કેમ ડરો છો? સમયની વિચિત્રતા જોઇને મને આશ્ચર્ય થાય છે. એક હાથમાં દંડ છે, બીજા હાથમાં કમંડલુ છે. જ્ઞાનની ગંધ પણ નથી છતાં જ્ઞાનીનો ડોળ ઘાલીને તમે લોકો સંસારને છેતરી રહ્યા છો. કહો તો ખરા કે તમે મને દૂર ખસી જવાનું તો કહ્યું, પણ એમ કહીને તમે કોને દૂર ખસેડવા માગતા હતા? મારા દેહને કે આત્માને? જો તમે મારા દેહને દૂર કરવા ઇચ્છતા હો તો તે દેહ તો તમારા દેહની પેઠે અન્ન-

મય છે: માટે શું તમારા દેહ કરતાં મારો દેહ જુદો છે? વળી એ દેહના સાક્ષીરૂપ આત્માને તમે દૂર ખસેડવા માગતા હો તો તે સાક્ષીરૂપ આત્મા, તમારા દેહમાં જે સાક્ષીરૂપ આત્મા રહ્યો છે તેનાથી ભિન્ન છે કે શું?

"આ બ્રાહ્મણ છે અને આ ચાંડાલ છે એવો ભેદભાવ પ્રત્યગ્ આત્માને વિષે તમારા જેવા જ્ઞાનીને ઉત્પન્નજ કેમ થયો? સૂર્યનું પ્રતિબિંબ ગંગાને વિષે પડ્યું હોય કે મદિરામાં પડ્યું હોય તો પણ તે બેમાં કાંઇ અંતર નથી. તમે કદાચ એમ કહેશો કે આત્મા તો ભેદરહિત છે, પણ હું તો અતિ પવિત્ર બ્રાહ્મણના શરીરમાં છું અને તું અતિ પાપિષ્ઠ ચાંડાલના શરીરમાં છે. એ બેમાં ભેદ કેમ ન ગણવો? તો મારે કહેવું જોઇએ કે, તમારા સરખા મુનિએ "હું પવિત્ર બ્રાહ્મણ છું. હે ચાંડાલ દૂર જા" એવો મિથ્યા આગ્રહ ન રાખવો જોઇએ. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઇને ક્ષણભંગુર દેહમાં અહંભાવ રાખવો એ અત્યંત ગેરવાજબી છે. તમારું આત્મસ્વરૂપ અચિંત્ય, અવ્યક્ત, અનંત, આદિ અને ઉપાધિરહિત છે, તેને વીસરી જઇને હાથીના કાનના જેવા ચંચલ આ દેહ ઉપર તમને અહંભાવ કેમ પ્રગટ થાય છે? વળી તમારા મનમાં એવું આવતું હશે કે, લોકોને આચારવ્યવહાર શીખવવા ખાતર મારે એવું કરવું જોઇએ, તો હું તમને પૂછવા માગું છું કે, મુક્તિનો માર્ગ બતાવનારી બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ તુચ્છ લોકવાયકાની તમે પરવા કરો છો? અહો! માયાવીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પરમાત્માની મોટી ઇન્દ્રજાલમાં તમારા જેવા મહાન પુરુષો પણ ડૂબી જાય છે એ આશ્ચર્યની વાત છે!"

ચાંડાલનો આ ધર્મોપદેશ સાંભળીને શંકર ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. એમણે તેને ધમકાવ્યો નહિ કે, તું અધિકારી નહિ હોવા છતાં વેદાંતના આવા ગૂઢ રહસ્યની વાત શા સારુ કરે છે? ઊલટું તેમણે

તો ચાંડાલને શાબાશી આપીને કહ્યું: "હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ! તેં આ સમયે જે કહ્યું છે તે સર્વ સત્યજ છે. તારા જેવા આત્મજ્ઞાનીના ઉપદેશથી 'આ ચાંડાલ છે' એવી ભેદબુદ્ધિનો હું ત્યાગ કરું છું. જે દૃઢ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સઘળું જગત નિરંતર આત્મરૂપ દેખાય છે, તે ગમે તો બ્રાહ્મણ હો કે ચાંડાલ હો, પરંતુ તે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એમ મારું માનવું છે.

"જે ચેતનસત્તા વિષ્ણુ આદિમાં સ્ફુરે છે, તેજ ચેતનસત્તા પતંગ આદિ ક્ષુદ્ર જંતુઓમાં પણ સ્ફુરે છે, તેજ ચેતનસત્તા ત્રણે કાલમાં હું છું, બીજા દૃશ્ય પદાર્થ કાંઇ ત્રણે કાલમાં છેજ નહિ, એવી જેની બુદ્ધિ હોય તે ભલે ચાંડાલ હોય તથાપિ મારો ગુરુ છે.

"આ લોકમાં તે તે વિષયનો અનુભવ કરતી વખતે જે જે વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તે સર્વ મિથ્યાભૂત સર્વ ઉપાધિઓનો બાધ કરવાથી અવશિષ્ટ રહેલું જ્ઞાન માત્ર હું છું; મારાથી વ્યતિરિક્ત કાંઇ પણ નથી, એવી જેની બુદ્ધિ હોય તે ગમે તે હોય તથાપિ મારો ગુરુ છે. એ પરથી 'તું દૂર જા' એમ મેં તારા દેહને દૂર કરવાના હેતુથી કહ્યું નથી, તેમ આત્માને દૂર કરવાના હેતુથી પણ કહ્યું નથી; પરંતુ તે બન્નેના તાદાત્મ્યરૂપ અધ્યાસને દૂર કરવાના હેતુથી કહ્યું છે. એ અધ્યાસ જો તારે વિષે ન હોય તો તું મારો ગુરુજ છે."

આ મેળાપની શંકરાચાર્ય ઉપર ઘણી સારી અસર થઇ અને તેનાથી પ્રેરાઇને તેમણે અદ્વૈતમતની પુષ્ટિમાં કેટલાંક પ્રાચીન પુસ્તકોનાં ભાષ્ય રચવા માંડયાં. એ ભાષ્ય રચવા સારુ તેમણે કાશી કરતાં બદરિકાશ્રમનો એકાંતવાસ વિશેષ પસંદ કર્યો. ત્યાં આગળ તેમણે વેદાંતસૂત્રનું ભાષ્ય લખ્યું. પછી ભગવદ્‌ગીતા ઉપર ભાષ્ય રચ્યું. એ ઉપરાંત તેમણે ગદ્ય અને પદ્યમાં અનેક પુસ્તક લખ્યાં છે. જેવાં કે સનત્સુજાત ભાષ્ય, ઉપદેશ સાહસ્રી અને હરિમીડે ઇત્યાદિ. એ બધાં પુસ્તકો વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી ઊંચા શિક્ષણથી

ભરપૂર છે, પણ તેમાંએ તેમનાં પહેલાં ત્રણ ભાષ્ય ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે અને તે 'પ્રસ્થાનત્રય' કહેવાય છે.

બદરીનારાયણમાં શંકરે એ ભાષ્ય પોતાના શિષ્યોને ભણાવ્યાં. એ ભાષ્યના અભ્યાસમાં પણ સનંદન બીજા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ચડી ગયો. શંકરાચાર્યની એના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હતી. એમણે જાતે સનંદનને પોતાનાં પુસ્તકોનો ત્રણ વાર અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. ગુરુની તેના ઉપર વિશેષ કૃપા હોવાથી બીજા વિદ્યાર્થીઓ તેના ઉપર દાઝે બળતા અને તેનું અપમાન કરાવવાની યુક્તિ શોધતા. એક દિવસ એવું બન્યું કે, ચોમાસાની ઋતુમાં શંકરસ્વામી અને તેમના શિષ્યો નદીકિનારે ફરવા ગયા હતા. શંકરસ્વામી એક કિનારે હતા અને બધા શિષ્યો સામે કિનારે હતા. જોતજોતામાં નદીમાં પૂર આવવા માંડયું. શંકરાચાર્યે વિચાર્યું કે, શિષ્યોની પરીક્ષા લેવાનો આ ઠીક સમય છે. એમણે સનંદન સિવાયના બીજા શિષ્યોને એકે એક બૂમ મારીને કહ્યું કે, "નદી ઓળંગીને મારી પાસે આવી જાઓ." પણ દરેકે ઉત્તર દીધો કે, "નદીમાં પૂર આવ્યું છે. ઊતરી શકાય એમ નથી." આખરે તેમણે સનંદનને બૂમ મારીઃ "વત્સ! જલદી મારી પાસે આવી જાઓ." ગુરુની આજ્ઞા સાંભળતાંવારજ સનંદને નીચે પ્રમાણે કહીને નદીમાં પડતું મૂકયું. "ગુરુભક્તિ, સંસારસાગરથી પાર ઉતારી શકે છે તો શું તે નદીની પાર નહિ ઉતારે?" નદીની પાર જઇને સનંદને ગુરુને પ્રણામ કર્યાં. શંકરસ્વામી પણ એ શિષ્યની અદ્વિતીય ભક્તિ જોઇને આશ્ચર્ય પામી ગયા. તેમણે પ્રસન્ન થઇને તેને આલિંગન આપ્યું તથા પદ્મપાદ નામથી વિભૂષિત કર્યો.

ત્યાર પછી શંકરે ધીમે ધીમે પોતાનાથી ભિન્ન ધર્મવાળાઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનો આરંભ કર્યો. એક દિવસ પોતે વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી રહ્યા હતા, તેવામાં પાશુપતમતના કેટલાક વિદ્વાનો

તેમની પાસે આવી બેઠા. પાશુપતમતવાળાઓ અદ્વૈતમતને યુક્તિવિરુદ્ધ અને પોતાના મતને યૌક્તિક માને છે. પાશુપત ધર્મના લોકો માને છે કે, પશુપતિ અર્થાત ઈશ્વરે મોક્ષને સારુ પાંચ પદાર્થોનો ઉપદેશ કર્યો છે. (૧) કાર્ય, (૨) કારણ, (૩) યોગ, (૪) વિધિ અને (૫) દુઃખાંત. તેની વ્યાખ્યા તેઓ નીચે પ્રમાણે કરે છે. (૧) કાર્ય એટલે ઉત્પત્તિવાળી વસ્તુ, મહત્તત્ત્વ આદિ, (૨) કારણ એટલે પ્રકૃતિ, (૩) યોગ એટલે સમાધિ, (૪) વિધિ એટલે સ્નાન વગેરે, (૫) દુઃખાંત એટલે મોક્ષ. પ્રકૃતિ ઉપાદાનકારણ છે અને ઈશ્વર નિમિત્તકારણ છે તેમજ જીવાત્મા પરમાત્માથી એક જુદાજ પ્રકારની શક્તિ છે તેમજ ધ્યાનનું ફળ છે. મુક્તિમાં જીવાત્માના ગુણ પરમાત્માના જેવા થઈ જાય છે. કારણ કે પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવાથી એના ગુણ જીવાત્મામાં પ્રવિષ્ટ થાય છે અને એ ગુણોમાં પરમાત્માની બરોબર બની જાય છે.

એ મતના વિદ્વાનો સાથે શંકરાચાર્યને લાંબા સમય સુધી શાસ્ત્રાર્થ થતો રહ્યો, જેનું સવિસ્તર વર્ણન શારીરિક ભાષ્યમાં છે. શંકરસ્વામીની પ્રબળ દલીલો આગળ પાશુપતોનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. તેઓ પોતાના મતને સિદ્ધ ન કરી શકયાથી ત્યાંથી આખરે પરાજિત થઇને ચાલ્યા ગયા.

એ સમયે શંકરાચાર્યને પોતાની વિદ્વત્તા અને શક્તિ ઉપર પૂરો ભરુંસો બેસી ગયો હતો. કેટલાક વિદ્વાનો પણ તેમની સાથે ધર્મકાર્યમાં જોડાયા હતા. હવે તેમણે અદ્વૈતમતનો પ્રચાર અને વેદવિરુદ્ધના મતોનું ખંડન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેને માટે આખા દેશમાં વિદ્યા અને તપશ્ચર્યા માટે સુપ્રસિદ્ધ થયેલા વિદ્વાનોને પોતાના મતના અનુયાયી બનાવવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. એ વખતે કુમારિલ ભટ્ટ વિદ્વત્તા અને સદાચારને માટે દેશમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા. એમની પ્રશંસા સાંભળીને શંકરાચાર્ય એમને મળવા

સારુ દક્ષિણુ તરફ ગયા. કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય એ સમયના અસાધારણુ વિદ્વાન હતા. તેમનું ચરિત્ર પણુ અપૂર્વ, રસિક અને બોધજનક છે, પણુ સ્થળસંકોચને લીધે એનો ટૂંકામાં ઉલ્લેખ કરીશું.

કુમારિલ ભટ્ટે બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું યથાર્થ પાલન કરીને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. વેદોના અર્થની મીમાંસા કરીને તેનું ખરું રહસ્ય જાણ્યું હતું. વિદ્યા અને કર્મકાંડમાં પ્રવીણુતાને લીધે લોકો એમને ભટ્ટપાદ અને સુબ્રહ્મણ્ય પણુ કહેતા હતા. એ સમયમાં વૈદિકધર્મ અવનતિને પ્રાપ્ત થયો હતો અને બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ પૂર્ણ વેગમાં હતા. એવે સમયે કુમારિલભટ્ટાચાર્યે વેદના સિદ્ધાંતો જનસમાજને સમજાવવા પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તેમાં એમને પૂરી સફળતા મળી નહોતી; કારણુ કે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મનાં પુસ્તકોનું તેમને જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમના દોષ ઉપર એ બરાબર કટાક્ષ કરી શકતા નહિ. એ ત્રુટિ પૂરી કરવાના ઇરાદાથી એ વિદ્યાર્થી બનીને બૌદ્ધોની પાઠશાળામાં દાખલ થયા અને ત્યાં રહીને તેમના બધા સિદ્ધાંત જાણી લીધા. એક દિવસ એવું બન્યું કે કુમારિલના ગુરુએ વેદો પર કલંક લગાડીને એને ખરાબ ધર્મ સાબિત કર્યો. પોતાની આંખ આગળ સ્વધર્મની નિંદા થતી જોઈ કુમારિલથી સ્વસ્થ બેસી રહેવાયું નહિ. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એ ઉપરથી બીજા વિદ્યાર્થીઓને તેના ઉપર શક ગયો. વધારે તપાસ કરતાં તેમની ખાતરી થઇ કે, આ વિદ્યાર્થી બ્રાહ્મણુ છે અને અમારો ભેદ લેવા સારુ અહીં આવ્યો છે. એ વિદ્યાર્થીઓ કુમારિલનું કાસળ કાઢવા સારુ યુક્તિ શોધવા લાગ્યા. એક દિવસ કુમારિલ ભટ્ટ એક ઊંચા મંદિરની દીવાલ ઉપર બેસીને વિચાર કરી રહ્યા હતા, એટલામાં જગતમાં અહિંસા અહિંસાનો ઉપદેશ કરનાર, એ બૌદ્ધધર્મી વિદ્યાર્થીઓએ તેમને જોરથી ધક્કો માર્યો. કુમારિલ ભટ્ટ જમીન ઉપર પડી ગયા. પડતાં

પડતાં તેમના મુખમાંથી નીચેના શબ્દો નીકળ્યા હતાઃ "શ્રુતિ પોતાના શરણાગતોનાં કયાં દુઃખ નિવારણ નથી કરતી? જો વેદ પ્રમાણરૂપ છે તો હું અવશ્ય જીવતો રહીશ." એ શબ્દો ઉપરથી પ્રગટ થાય છે કે, કુમારિલ ભટ્ટને પોતાના ધર્મ ઉપર કેટલો પ્રબળ વિશ્વાસ હતો. એટલી ઊંચી દીવાલ ઉપરથી પડવાથી કુમારિલ ભટ્ટની એક આંખ ફૂટી ગઇ. વેદોના ભક્ત કુમારિલ એને પણ પોતાના કર્મના ફળરૂપ ગણીને સંતોષ માનવા લાગ્યા. કેટલાક એમ કહે છે કે, કુમારિલ ભટ્ટે એ વખતે સંશયાત્મક 'જો વેદ પ્રમાણરૂપ છે' ઇત્યાદિ શબ્દ વાપર્યા હતા તેને લીધે એમની એક આંખ ફૂટી ગઇ હતી. અસ્તુ. એ દિવસે કુમારિલ ભટ્ટ ત્યાંથી નાસી આવ્યા અને બૌદ્ધધર્મીઓનું ખંડન કરવાનું વ્રત આરંભ્યું. ઘણા વિદ્વ-નોને પરાજિત કરીને તથા અનેક રાજાઓને વેદધર્મના અનુયાયી બનાવીને કુમારિલ ભટ્ટ સુધન્વા રાજાની કચેરીમાં પહોંચ્યા. એ રાજાની સભામાં અનેક વિદ્વાન બિરાજતા હતા અને રાજા પોતે પણ વિદ્વાન ગણાતો હતો. એ રાજા બૌદ્ધધર્મ પાળતો હતો. કુમા-રિલ ભટ્ટની પ્રશંસા એણે સાંભળી હતી, એટલે તેણે તેમનો સારી પેઠે આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને પોતાની સભાના સભાસદ નીમ્યા. એક દિવસ પંડિતોની સભા ભરાઇ હતી, રાજા પણ એમાં બિરાજ્યા હતા, એવામાં એક વૃક્ષ ઉપરથી કોયલે ટહુકો કર્યો. એનો સુમધુર સ્વર સાંભળીને કુમારિલ ભટ્ટે રાજાને ઉપદેશરૂપે એક શ્લોક કહ્યો, જેનો ભાવાર્થ એવો હતો કે, 'હે કોયલ! શ્રુતિને પીડા આપે એવો અવાજ કરનાર, મલિન અને નીચ કાગડા સાથે તારો પ્રસંગ ન થતો હોય તો તું પ્રશંસનીય છે.' આ ઉક્તિ-માં ગૂઢ અર્થ એવો રહેલો છે કે, 'હે રાજા! જો શ્રુતિ અર્થાત્ વેદની નિંદા કરનારાઓના મતમાં તું ભળ્યો ન હોત તો તું પ્રશંસાને પાત્ર હતો.' આ શ્લોક સાંભળીને બૌદ્ધધર્મી વિદ્વાનો ઘણા ગુસ્સે

થઈ ગયા. તેમણે વૈદિકધર્મને અપ્રમાણિક સિદ્ધ કરવાને ઘણા આક્ષેપ કર્યાં, પણ કુમારિલ ભટ્ટે બધાનો યુક્તિપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો. આ વાદવિવાદથી રાજાના મન ઉપર એવી સચોટ અસર થઇ કે, એણે કુમારિલ સાથે બૌદ્ધધર્મના મોટા મોટા ઉપદેશકોનો શાસ્ત્રાર્થ કરાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. દૂર દેશાવરથી વિદ્વાનો તેડાવવામાં આવ્યા અને શાસ્ત્રાર્થનો આરંભ થયો. બૌદ્ધધર્મીઓ પોતાના પક્ષનું મંડન અને વૈદિકધર્મનું ખંડન કરતા હતા. કુમારિલ તેમનાથી વિરુદ્ધ પડીને વેદોનું મંડન અને બૌદ્ધધર્મનું ખંડન કરતા હતા. ઘણા દહાડા સુધી શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો. બન્ને પક્ષોએ પોતપોતાની વિદ્વત્તાનો પરિચય આપ્યો. વેદોની વિરુદ્ધ જે જે આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા તેના કુમારિલ ભટ્ટે સંતોષજનક ઉત્તર આપ્યા. પણ બૌદ્ધધર્મ ઉપર કુમારિલે જે પ્રબલ આક્ષેપ કર્યા, તેનો ઉત્તર સામા પક્ષવાળાઓ સંતોષકારક રીતે આપી શકચા નહિ. એ શાસ્ત્રાર્થમાં કુમારિલ ભટ્ટનો વિજય થયો અને રાજાનો વેદ ઉપર પૂજ્યભાવ વધવા લાગ્યો. પણ રાજાને એટલેથી સંતોષ થયો નહિ, તેણે આખા દેશમાંથી પસંદ કરીને ઉત્તમોત્તમ વિદ્વાનોને બોલાવ્યા અને તેમની સાથે કુમારિલનો ફરીથી શાસ્ત્રાર્થ કરાવ્યો. આ સમયે પણ કુમારિલનો વિજય થયો અને રાજાને વેદધર્મની સત્યતા માટે કાંઇ સંદેહ રહ્યો નહિ. હવે એ ખુલ્લી રીતે કુમારિલનો શિષ્ય અને વૈદિકધર્મનો અનુયાયી થયો. એ રાજાની સહાનુભૂતિથી કુમારિલ ભટ્ટને ધર્મપ્રચારના કાર્યમાં સારી મદદ મળી હતી.

કુમારિલ ભટ્ટે જૈમિનિના મીમાંસાશાસ્ત્ર ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે. આશ્વલાયન ગૃહ્ય સૂત્ર ઉપર પણ વાર્તિક લખ્યું છે. શાસ્ત્રમાં જે અનેક રૂપકો આવે છે તેનો કુમારિલ ભટ્ટે ખુલાસો કર્યો છે. દાખલા તરીકે ઇન્દ્ર અને અહલ્યાની કથા તેમણે નીચે પ્રમાણે સમજાવી છે. ઇન્દ્ર એ સૂર્યનું નામ છે અને અહલ્યા રાત્રીનું

નામ છે. ઇન્દ્ર અહલ્યાનો યાર એટલા સારુ કહેવાયો છે કે, એ તેને જીર્ણ કરે છે અર્થાત્ તેને દૂર કરે છે. એ વ્યભિચાર કરનારો યાર નથી.

કુમારિલનું પવિત્ર જીવન અને સત્શાસ્ત્રો ઉપરનો તેમનો પૂર્ણ વિશ્વાસ, તેમના જીવનના પાછલા ભાગ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જે સમયે શંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યો સાથે કુમારિલને મળવા સારુ જઇ રહ્યા હતા, તે સમયે તેમને શોકજનક ખબર મળ્યા કે, વેદોના ઉદ્ધારને માટે અસાધારણ પુરુષાર્થ કરનાર મહાત્મા સુબ્રહ્મણ્ય કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય પોતાની રાજીખુશીથી એક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સારુ ડાંગરનાં છોતરાંની આગ સળગાવીને તેમાં બળી મરવા બેઠા છે. એ સમાચાર સાંભળીને શંકરના મનને ઘણો ખેદ થયો. વિસામો લીધા વગર એમણે તરતજ ચાલવા માંડયું અને જે જગ્યાએ કુમારિલ ભટ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યા હતા ત્યાં જઇ પહોંચ્યા. તેમના પહોંચતાં પહેલાંજ ડાંગરનાં છાલાંઓમાં આગ મૂકવામાં આવી હતી અને તેની ઉપર વેદોનો ઉદ્ધાર કરનાર મહાત્મા કુમારિલ સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠા હતા. કુમારિલના આચારની આટલી બધી શુદ્ધતા જોઇને શંકરસ્વામીના મન ઉપર ઘણી ઊંડી અસર થઇ. એમણે કુમારિલ ભટ્ટને મળીને પોતાના આવવાનો હેતુ જણાવ્યો તથા પોતાનું રચેલું ભાષ્ય તેમને બતાવ્યું. કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય એ ભાષ્ય જોઇને ઘણા પ્રસન્ન થયા તથા શત્રુઓની ટીકા અને ઉપહાસની જરા પણ પરવા કર્યા વિના પોતાના કાર્યમાં ખંતથી મંડયા રહેવાની શંકરને સલાહ આપી.

શંકરસ્વામીએ કુમારિલ ભટ્ટને આવું કઠિન પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે કુમારિલે જણાવ્યું કે, “ બૌદ્ધધર્મીઓ વૈદિકધર્મ ઉપર ઘણા જૂઠા આક્ષેપ કરતા હતા ;અને મને તેમના ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી હું તેમના ધર્મના દોષ સમજાવી

શકતો નહિ. એ આમી પૂરી કરવા સારુ હું તેમના મઠમાં જઇને તેમનાજ ધર્મના આચાર્યો પાસે બૌદ્ધધર્મનું રહસ્ય શીખ્યો છું." ત્યાર પછી પોતાની આંખ ફુટી જવાના બનાવનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું કે, "એક શબ્દનો ઉપદેશ આપનારો પણ ગુરુ ગણાય છે તો મેં તો એ વિદ્વાનો પાસે આખા બૌદ્ધ અને જૈન મતનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે અને પછીથી તેમણે આપેલા જ્ઞાનદ્વારા તેમનું-જ ખંડન કર્યું છે. એટલે કે મેં ગુરુકુલનો દ્રોહ કર્યો છે એ ગુરુ-દ્રોહનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ છે કે, મારે તુષના અગ્નિમાં બળીને મરી જવું. એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું અત્યારે બેઠો છું અને આપ જેવા વિદ્વાન વેદધર્મની રક્ષા કરવા સારુ તત્પર થયા છે એ જાણીને મૃત્યુ સમયે મને ઘણોજ આનંદ થાય છે." શંકરાચાર્યે તેમને આવા કઠિન પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર છોડી દેવાને ઘણોએ આગ્રહ કર્યો, પણ કુમા-રિલ ભટ્ટે કહ્યું કે, "ધર્મની મર્યાદા સાચવવી એ મને ઘણુંજ પ્રિય છે. હું મારો વિચાર કદાપિ બદલવાનો નથી. જો તમારે વેદધર્મનો પ્રચાર કરવો હોય અને બૌદ્ધધર્મનો પરાજય કરવો હોય, તો આપ મંડનમિશ્રને મળો અને તેને તમારો સાથી બનાવો. એ શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ અને મારો પ્રિય શિષ્ય છે."

એટલું કહીને કુમારિલ ભટ્ટ ચૂપ રહી ગયા. છાલાંની આગ પ્રતિક્ષણે વધારે તીવ્ર થતી જતી હતી અને હવે એની ઝાળ કુમા-રિલના શરીર સુધી પણ પહોંચતી હતી. એ આગે પ્રબળ થઇને જોતજોતામાં આ પવિત્ર બ્રાહ્મણના શરીરને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યું! વાચક! ધર્મને માટે બલિદાન અપાયાની વાત તો તેં અન્ય દેશોના ઇતિહાસમાં ઘણી વાર વાંચી હશે; પણ કુમારિલના જેવા બલિ-દાનનો નમૂનો આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં અન્ય કોઇ સ્થળે નહિ મળે. બીજા સત્યાગ્રહીઓને જે સંકટ ખમવાં પડયાં છે તે વિરોધીઓને હાથે! પરંતુ અહીંયાં તો કુમારિલ ભટ્ટે સદ્ધર્મની

વિરુદ્ધ આચરણ કરવા માટે પોતે પોતાની જાતને એવી શિક્ષા કરી છે, જેનું સ્મરણ કરતાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે! ધન્ય! કુમારિલ ભટ્ટ! ધન્ય તમારા સદાચારને! ધન્ય તમારા આત્મબલને!

કુમારિલ ભટ્ટપાદનું શરીર બળીને ભસ્મ થઇ ગયા પછી શંકરસ્વામી માહિષ્મતી નગરી તરફ ચાલ્યા. એ શહેર નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર વસેલું હતું. ત્યાં પહોંચીને શંકરસ્વામી બપોરને વખતે મંડનમિશ્રના મકાનની શોધમાં જઇ રહ્યા હતા; એવામાં મંડનમિશ્રના ઘરની દાસીઓ નદીએ પાણી ભરવા જતી હતી તે સામી મળી. શંકરસ્વામીએ તેમને મંડનમિશ્રના ઘરનો પત્તો પૂછ્યો; એટલે દાસીઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, "જે ઘરના બારણામાં લટકાવેલાં પાંજરાંઓમાંની મેનાઓ 'વેદસ્વતઃ પ્રમાણ છે કે પરતઃ પ્રમાણ છે?' એવું બોલી રહી હોય તે મંડનમિશ્રનું ઘર છે એમ જાણજો. જે ઘરમાં પાંજરાંઓમાં બેઠેલી મેનાઓ 'કર્મ ફળ આપે છે કે ઈશ્વર ફળ આપે છે?' એવા શાસ્ત્રનાં વચનો બોલી રહી હોય તે મંડનમિશ્રનું ઘર છે એમ જાણજો. જે ઘરમાં મેનાઓ 'જગત નિત્ય છે કે અનિત્ય છે?' એવા પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચા કરતી હોય તે ઘર મંડનમિશ્રનું છે એમ જાણજો."

દાસીનો આવો ઉત્તર સાંભળીને શંકરાચાર્ય ઘણા પ્રસન્ન થયા અને એવા વિદ્વાનની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની ઉત્કંઠા વધી પડી. શંકરસ્વામી મંડનમિશ્રને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે મંડનમિશ્રે તેમનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો અને પૂછ્યું: "મહારાજ! આપને શી ભિક્ષા જોઇએ છે?" શંકરસ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો: "હું શાસ્ત્રાર્થની ભિક્ષા લેવા આવ્યો છું. એ ભિક્ષા આપ મને એવી શરતે આપો કે જો હું હારું તો ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરીને આપનો શિષ્ય બનું અને આપ હારો તો આપ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને મારા શિષ્ય બનો." મંડનમિશ્રે ઘણી પ્રસન્નતાપૂર્વક શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું કબૂલ કર્યું અને

પૂછ્યું કે, આપણા શાસ્ત્રાર્થમાં ફેંસલો આપનાર મધ્યસ્થ કોણ થશે?

શંકરાચાર્ય જાણતા હતા કે મંડનમિશ્રની ધર્મપત્ની ઘણીજ વિદ્વાન છે. તેથી એમણે કહ્યું કે, "આપણા શાસ્ત્રાર્થમાં નિર્ણય આપવાનું કામ આપનાં પરમ વિદુષી ધર્મપત્ની ઉભયભારતી કરશે. એમની વિદ્વત્તાની પ્રશંસા મેં ઘણી સાંભળી છે અને એ જે નિર્ણય આપશે તે નિષ્પક્ષપાત હશે એવી મારી ખાતરી છે."

ત્યાર પછી એ સમયની રીત પ્રમાણે 'ઉભય ભારતીએ' બન્નેને તિલક કર્યું તથા પુષ્પમાળા પહેરાવી. શાસ્ત્રાર્થ પાંચ–છ દિવસ સુધી લાગલાગટ ચાલ્યાજ કર્યો. બન્ને પક્ષ એકબીજાના મતનું ખંડનમંડન ઘણીજ યોગ્યતા અને સહનશીલતાપૂર્વક કરતા હતા. શાસ્ત્રાર્થ થઈ રહેતો ત્યારે ઉભયભારતી બન્નેને ભોજન કરવાનું સંભારતી અને શંકરસ્વામીને કહેતીઃ "મહારાજ ! ચાલો ભિક્ષા કરો તથા મંડનમિશ્રને કહેતી કે, પ્રાણનાથ ! ચાલો ભોજન કરો" એ શબ્દોથીજ એ વિદુષી નિર્ણય આપતી હતી કે, આજના શાસ્ત્રાર્થમાં બન્ને પક્ષ બરોબર ઊતર્યા છે. શાસ્ત્રાર્થને છેવટને દિવસે ઉભયભારતીએ હાથ જોડીને બન્નેને કહ્યુંઃ "મહારાજ ! ચાલો ભિક્ષા કરો." આ વાકયથીજ તેણે ફેંસલો આપી દીધો કે, આજે મંડનમિશ્રનો પરાજય થયો અને પોતાની શરત પ્રમાણે તે સંન્યાસી થઈ ચૂકયો.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્યે મંડનમિશ્રને પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ સંન્યાસી થવાનું કહ્યું, ત્યારે તેની પત્નીએ કહ્યુંઃ "નિઃસંદેહ આપે મારા પતિ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે અને પ્રતિજ્ઞાનુસાર એમણે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને આપના શિષ્ય પણ બનવું જોઇએ. પરંતુ મહારાજ ! આપે હજુ મારા પતિ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત નથી કર્યો. શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને પતિની અર્ધાંગિની કહી છે. આપે મારા પૂજ્ય પતિના અડધા શરીર ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. માટે

એમને આપના શિષ્ય બનાવવા હોય તો આપ મારા ઉપર પણ વિજય મેળવો."

ઉભયભારતીની આવી પતિભક્તિ અને વિદ્વત્તા જોઇને શંકરસ્વામી ઘણા પ્રસન્ન થયા; પણ એની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાને એમના મને આનાકાની કરી. એમણે ઉભયભારતીને કહ્યું: "હે અબળા! તારી ઇચ્છા એવી છે કે તારે મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવો, પરંતુ મને એ વાજબી નથી લાગતું. કારણ કે યશસ્વી પુરુષો અબળાઓની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરતા નથી."

શંકરાચાર્યનો એ ઉત્તર સાંભળીને પરમ વિદુષી અને ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસથી પૂર્ણ પરિચિત ઉભયભારતીએ હાલના સમયના કોઇ વકીલને શોભાવે એવી રીતે દાખલાદલીલો સાથે ઉત્તર આપ્યો: "મહારાજ! પોતાના મતનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય ભલે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય, તોપણ તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને તેને પોતાના મતમાં લેવાનો યત્ન કરવો એ દરેક વિદ્વાનનું કર્તવ્ય છે. જેમકે યાજ્ઞવલ્કય મુનિએ ગાર્ગી નામની અબળા સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો અને જનકરાજાએ સુલભા નામની અબળા સાથે વાદવિવાદ કર્યો હતો. એ યાજ્ઞવલ્કય અને જનક આદિ શું આપના જેવા યશસ્વી નહોતા?"

તેની આ દલીલોથી મહાત થઇને શંકરાચાર્યે તેની સાથે વાદવિવાદ કરવાનું સ્વીકાર્યું. એ બન્નેનો શાસ્ત્રાર્થ અનેક વિષયો ઉપર લાગલાગટ સત્તર દિવસ સુધી ચાલ્યો. ફક્ત સંધ્યાવંદન અને ભોજન જેટલો વખત શાસ્ત્રાર્થ બંધ પડતો. બાકી રાત ને દિવસ એ બન્નેનું વાક્યુદ્ધ ચાલ્યા કરતું. એ શાસ્ત્રાર્થમાં મંડનમિશ્રની પત્નીએ અપૂર્વ વિદ્વત્તાનો પરિચય આપ્યો; પણ શંકરાચાર્યની અગાધ વિદ્વત્તા આગળ તેને પરાજયનો સ્વીકાર કરવોજ પડ્યો.

આ શાસ્ત્રાર્થ સમાપ્ત થયા પછી મંડનમિશ્રે યથાવિધિ પ્રાજ-

પત્ય યજ્ઞ કર્યો અને પોતાની બધી માલમિલકત ગરીબોને દાન કરી દઈને તથા પોતાના આત્માને અગ્નિહોત્રમાં સમારોપણ કરીને સ્વામી શંકરાચાર્યના ચરણોમાં નમસ્કાર કર્યા. શંકર સ્વામીએ તેને વિધિ અનુસાર સંન્યાસ આશ્રમની દીક્ષા આપીને તત્ત્વમસિ વાક્યનો ઉપદેશ આપ્યો અને એ સૂત્રની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાદ્વારા વેદાંતનું ગૂઢ રહસ્ય સમજાવીને તેને સુરેશ્વરાચાર્ય નામથી વિભૂષિત કર્યો. સુરેશ્વરાચાર્ય શંકરના પ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાં ગયા છે.

મંડનમિશ્રની વિદુષી પત્ની ઉભયભારતીએ પણ પતિની સાથે સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને સન્યાસિનીના વેશમાં શંકરના ધર્મપ્રચારના કામમાં ઘણી મદદ કરી. પાછળથી શંકરાચાર્યે–શૃંગેરી મઠની સ્થાપના કરીને મંડનમિશ્ર (સુરેશ્વરાચાર્ય) ને તેનો અધિષ્ઠાતા બનાવ્યો, ત્યારે ઉભયભારતી પણ ત્યાં જઈને વસી. ત્યાં આગળ તેણે ઈશ્વરતત્ત્વનો વિશેષ અભ્યાસ કરવામાં તથા ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવામાં શાંતિપૂર્વક જીવન ગાળ્યું. પોતાના સુશીલ સ્વભાવથી એ જનસમાજમાં તે એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી હતી કે, લોકોએ તેના સ્મારકચિહ્ન તરીકે શૃંગેરીમાં એક મંદિર બંધાવ્યું છે. જે આજ દિન સુધી એની મહત્તાનું સ્મરણ કરાવે છે.

ત્યાર પછી શંકર સ્વામી થોડા સમય સુધી નર્મદાકિનારે રહીને શ્રીપર્વત ઉપર ધર્મોપદેશ કરવા નીકળી પડ્યા. ત્યાં આગળ તેમણે શિષ્યોને પોતાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવ્યો. ત્યાં આગળજ સુરેશ્વરાચાર્ય અને બીજા શિષ્યોએ પાશુપત, શૈવ, માહેશ્વર અને વૈષ્ણવ આદિ મતોનું ખંડન કર્યું; તથા એ સંપ્રદાયના વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને વિજય મેળવ્યો. એ ઉપરથી કેટલાક દુષ્ટ કાપાલિકોએ શંકરાચાર્યને ગુપ્ત રીતે મારી નાખવાનો પ્રપંચ કર્યો. એજ ઉદ્દેશથી એક કાપાલિક વેશ બદલીને તેમની સેવામાં રહ્યો અને છળથી તેમને મારવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો.

પરંતુ શંકરાચાર્યના વિશ્વાસુ શિષ્યો રાતદિવસ તેમની પાસેજ રહેતા હતા, તેથી એ નરપિશાચનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. આખરે તેણે બીજી યુક્તિ વાપરી. એક દિવસ શંકરાચાર્ય એકાંત સ્થળમાં બેઠા હતા, ત્યારે એ દંભી પુરુષ તેમની પાસે જઇને કહેવા લાગ્યોઃ “ હે મુને! આપની સર્વજ્ઞતા, સુશીલતા અને દયા આદિ ગુણોની પ્રશંસા સાંભળીને હું આપનાં દર્શન કરવાને ઘણો આતુર થઇ રહ્યો હતો. આપના અહીં પધારવાના સમાચાર મળ્યા એટલે તરત હું અહીંયાં આવ્યો છું. નિઃસંદેહ આપ એક અદ્વિતીય મહાપુરુષ છો, કારણ કે આપે બધી મમતા છોડી દીધી છે. આપે બધા દ્વૈતવાદીઓનું ખંડન કર્યું છે, આપ આ જડ શરીરમાં કોઇ પણ પ્રકારની મમતા રાખતા નથી. આપ તો એક અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં મગ્ન રહો છો. ખરેખર, આપે પરોપકારને અર્થેજ આ દેહ ધારણ કર્યો છે અને તેને લીધેજ દેવતાઓ પણ આપની સ્તુતિ ગાઇ રહ્યા છે. આપની કૃપાદૃષ્ટિથી ભલભલાનું દુઃખ દૂર થાય છે. આપના આશીર્વાદથી લોકોની કામનાઓ દૂર થાય છે. આપ સર્વગુણસંપન્ન છો. સર્વ જગત આપની આગળ માથું નમાવે તેને યોગ્ય આપ છો. આપનામાં અભિમાનનું નામનિશાન નથી. આપ વિજયશાળી છો. આપ ઘણા ઉદાર છો, કારણ કે આપે તો આત્માનું દાન કરી દીધું છે. આપ જેવા–ગુણોની ખાણ જેવા પુરુષ પાસે આવીને કોઇ મનુષ્ય પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યા વગર જતો નથી. હું પણ મારી મનોવાંછના પૂરી કરવાના હેતુથી આપના ચરણકમળમાં આવ્યો છું અને મને ખાતરી છે કે હું ખાલી હાથે નહિ જાઉં.

“ મહારાજ! કૈલાસમાં રુદ્રની સાથે વાસ કરવાની અભિલાષાથી મેં સો વર્ષ સુધી લાગલાગટ ઉગ્ર તપ કરીને રુદ્રને પ્રસન્ન કરી દીધા છે. તેમણે મને આજ્ઞા આપી છે કે, તું કોઇ રાજાનું કે સર્વજ્ઞનું શિર અગ્નિમાં નાખીને હોમ કરીશ તો તારો મનોરથ સફળ

થશે. મહાદેવજીના એ વરદાનથી હું કોઇ રાજા કે સર્વજ્ઞની શોધમાં ચારે તરફ ફરવા નીકળી પડ્યો છું. મંદ ભાગ્યથી એવો રાજા હજુ સુધી મળ્યો નથી. ફક્ત આપ જેવા સર્વજ્ઞનાં દર્શન કરવાનું સદ્ભાગ્ય હમણાં પ્રાપ્ત થયું છે. આપ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં જગતના રાગદ્વેષથી અલગ છો અને સર્વદા લોકોને ઉપકાર કરવામાં તત્પર રહો છો. મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે મારું કામ સિદ્ધ થઇ જશે. મારી મનોરથસિદ્ધિને સારુ તિલકધારી રાજાનું કે સર્વજ્ઞનું કપાળ જોઇએ. રાજાનું કપાળ મળવું તો અત્યંત કઠિન છે. હવે આપ મારો મનોરથ સિદ્ધ કરો. એ દાનથી આપને ઉત્તમ ફળ મળશે અને મારું કામ થશે. એ તો આપ જાણો છો કે, આ શરીરનો નાશ કોઇ દિવસ જરૂર થવાનો છે. જો એ શરીર કોઇના કામમાં આવે તો એથી વધારે સારું શું? જે લોકો દુનિયાની માયામાં ફસાયા છે, તે લોકો તો પોતાનું શરીર છોડવાની ઇચ્છા નથી રાખતા, પણ આપ તો લૌકિક કામનાઓથી વિરક્ત છો. આપને શરીર ઉપર કાંઇ અભિમાન નથી. આપે તો કેવળ બીજાઓનાં કલ્યાણની ખાતર દેહ ધારણ કર્યો છે. મારા જેવા પુરુષોને ધિક્કાર છે, કે જેઓ જગતની લાલચોમાં ફસાઇ પડીને સારાખોટાની પરવા નથી કરતા; પરંતુ બીજાઓને માટેજ પોતાનું જીવન ગાળનારા આપને ધન્ય છે. આપ જાણો છો કે ઇન્દ્રે પણ પોતાના શત્રુઓને મારવાનું વજ્ર બનાવવા સારુ દધીચિ ઋષિનાં હાડકાં માગ્યાં હતાં અને તેમણે ઘણી ખુશીથી આપ્યાં હતાં. વળી પરોપકારી જીમૂતવાહને પણ એવાજ કામ સારુ પોતાના જીવનનું દાન કર્યું હતું. એ લોકોની કીર્તિ જ્યાંસુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર વિદ્યમાન છે ત્યાંસુધી ચાલ્યા કરશે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, અખંડ બ્રહ્મચર્યવાળા પુરુષના માથાની ખોપરીની મદદથી મનુષ્ય સિદ્ધ થઇ જાય છે. હે ભગવન્! આપ જેવા મનુષ્યને વધારે

શું કહું ? આપ મને આપનું માથું આપી દો.” એટલું કહી દુષ્ટ કાપાલિક શંકરસ્વામીના ચરણોમાં પડી ગયો. શંકરસ્વામીને તેના ઉપર મનમાં ઘણો તિરસ્કાર ઊપજ્યો પણ તેને પ્રગટ નહિ કરતાં કહ્યું: “ તારી મનોવાંછના પૂર્ણ કરવા હું તૈયાર છું. એવો કયો બુદ્ધિમાન છે કે જે, શરીર નાશવંત છે એમ જાણ્યા છતાં પણ બીજાના હિતની ખાતર તેનો ઉત્સર્ગ કરતાં અચકાય ? જે વખતે હું એકાંતમાં સમાધિ લગાવીને બેઠો હોઉં તે સમયે તું આવીને મારું માથું કાપી જજે. બધાના દેખતાં હું તને મારું શિર કાપી લઇ જવાની રજા આપીશ તો મારા બીજા શિષ્યો એમાં વિઘ્ન નાખશે. કારણ કે તું જાણે છે કે ગુરુનું મૃત્યુ એના શિષ્યોથી કદી પણ સહન થઈ શકતુંજ નથી. ”

શંકરનાં આ વચનોથી પ્રસન્ન થઇને કાપાલિક પોતાને ઘેર ગયો અને શંકરસ્વામી પોતાના આશ્રમમાં પાછા ગયા. ત્યાં આવીને તેમણે પોતાના શિષ્યોની સલાહથી એ દુષ્ટને સજા કરવાનો પૂરો પ્રબંધ કર્યો. બીજે દહાડે એ નીચ કાપાલિક દારૂના નશામાં ચકચૂર થઈને, કપાલમાં તિલક લગાવીને તથા ગળામાં ખોપરીઓની માળા અને હાથમાં ત્રિશૂલ ધારણ કરીને પ્રસન્નતાપૂર્વક શંકરાચાર્ય પાસે આવ્યો. એણે જોયું કે શંકરાચાર્યના બધા શિષ્યો સ્નાન કરવાને બહાર ગયા છે માટે આ સરસ લાગ છે. જેવો એ દુષ્ટ ખડ્ગ કાઢીને શંકરાચાર્યના ઉપર ઘા કરવા જતો હતો, તેવામાં શંકરના શિષ્ય પદ્મપાદાચાર્ય વકરેલા સિંહની પેઠે તેના ઉપર ધસી આવ્યા અને શસ્ત્રદ્વારા તેને એવો ઊંડો ઘા માર્યો કે એ દુષ્ટ કાપાલિક મોટી ચીસ પાડીને ભૂમિ ઉપર પડી ગયો. આ પ્રકારે એ દુષ્ટના હાથેથી શંકરાચાર્યની જિંદગી બચી ગઇ.

ત્યાંથી નીકળીને તીર્થયાત્રા કરતા કરતા શંકરાચાર્ય ગોકર્ણ નામના એક સ્થાનમાં પહોંચ્યા અને ત્યાં ત્રણ દિવસ રહીને હરિ-

શંકર નામના એક તીર્થની યાત્રા કરવા ગયા. ત્યાંથી મૂકાઅંબિકા દેવીના સ્થાનમાં પધાર્યા અને શ્રીવલિ નામના બ્રાહ્મણોના ગામમાં પહોંચ્યા. એ ગામમાં ઘણા વિદ્વાન અને ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. ત્યાં એક પ્રભાકર નામનો પ્રસિદ્ધ પંડિત રહેતો હતો, તેને એક છોકરો હતો. તે દુનિયાના કામધંધામાં કે રમતગમતમાં જરા પણ ધ્યાન આપતો નહિ પણ ચૂપચાપ બેસી રહેતો. એના ચહેરા ઉપરથી જણાતું હતું કે, જાણે એ કોઇ ઊંડા વિચારમાં ઊતરી પડ્યો છે. ઘણા વૈદ્યોની દવા કરવા છતાં પણ એને ફાયદો થયો નહોતો. આખરે તે છોકરાને લઇને પ્રભાકર શંકરાચાર્ય પાસે ગયો અને પૂછવા લાગ્યો: "મહારાજ! આ છોકરામાં જડતા કેમ છે? એની ઉંમર લગભગ તેર વર્ષની થઈ છે તોપણ નથી ભણતોગણતો કે નથી રમતોકૂદતો. મહામુશ્કેલીએ તેને જનોઇ દીધું છે. બીજા છોકરાઓ રમવા બોલાવે છે તો જતો નથી. છોકરાઓ એને મારે છે તોપણ ગુસ્સે થતો નથી. ખાવાનું પણ મરજીમાં આવે છે ત્યારે ખાય છે."

શંકરાચાર્યે બાળકને પૂછ્યું: "કેમ બેટા! તું જડ શા સારુ છે?" બાળકે ઉત્તર આપ્યો: "જડ હું નથી પણ આ શરીર છે; જે મારાદ્વારા ચેષ્ટા કરે છે." ઇત્યાદિ. બાળકનો આ ઉત્તર સાંભળીને શંકરાચાર્યે પ્રભાકરને કહ્યું: "આ છોકરો તમારા કામનો નથી. એને મારી પાસે રાખી જાઓ. એનામાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે. તમારી પાસે રહેશે તો તમારા ક્લેશનું કારણ થઇ પડશે." પિતા એ બાળકને શંકરાચાર્યની પાસે રાખીને ચાલ્યો ગયો. શંકરાચાર્યે તેને શિક્ષણ આપવાનો આરંભ કર્યો અને તેનું નામ હસ્તામલક પાડ્યું. એ શિષ્ય પણ સ્વામી શંકરાચાર્યના પ્રિય શિષ્યોમાંનો એક છે. તેણે આત્મવિદ્યા ઉપર બાર હજાર શ્લોક રચ્યા છે. જે ઉપરથી તેની વિદ્વત્તા પ્રગટ થઇ આવે છે. ત્યાર પછી સ્વામી

શંકરાચાર્ય તુંગભદ્રા નદીને કિનારે શૃંગેરીમાં ગયા અને ત્યાં આગળ પોતાના પ્રથમ મઠની સ્થાપના કરી.

ત્યાં આગળ એક બીજો વિદ્વાન શંકરાચાર્યનો શિષ્ય બન્યો. એ શિષ્યની તેમના ઉપર ઘણી ભક્તિ હતી. એણે તોટક છંદમાં ગુરુભક્તિના કેટલાક શ્લોક રચ્યા છે. એમાં ગુરુભક્તિ અને આત્મતત્ત્વનું ઉત્તમ વર્ણન છે. એ કારણથી એ તોટકાચાર્ય નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે અને ગિરિ નામનો એક સંન્યાસી સંપ્રદાય એના નાંમ ઉપરથી આજ સુધી ચાલે છે. અત્યાર સુધીમાં શંકરાચાર્યને ચાર વિદ્વાન શિષ્ય મળી આવ્યા હતા. સુરેશ્વર, હસ્તામલક, પદ્મપાદ અને તોટક. શંકરાચાર્યે એ શિષ્યોને જુદાં જુદાં પુસ્તકો રચવાનું કામ સોંપ્યું. સુરેશ્વરાચાર્યે ગુરુની આજ્ઞાનુસાર નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ નામક એક પુસ્તક લખ્યું જે વાંચીને શંકરાચાર્ય ઘણા પ્રસન્ન થયા. એ પુસ્તક લખ્યાથી સુરેશ્વરાચાર્યને સુરેશ્વરદેશિકનું નામ આપવામાં આવ્યું. એમાં આત્માને નિષ્કર્મ જણાવ્યો છે અને તેની સાબિતીમાં પ્રબળ યુક્તિઓ આપવામાં આવી છે ત્યાર પછી તેમણે ગુરુની આજ્ઞાથી શંકરાચાર્યના તૈતેરિય ઉપનિષદ્‌ભાષ્ય અને કાણ્વશાખાન ઉપનિષદ્‌ના ભાષ્ય ઉપર પણ વાર્તિક લખ્યાં.

સનંદને પણ ગુરુની આજ્ઞાથી એ ભાષ્ય ઉપર વ્યાખ્યા લખી છે, જેના પહેલા ભાગનું નામ પંચપાદિકા અને બીજાનું નામ વૃત્તિ છે.

એજ સમયમાં શંકરાચાર્યના આનંદગિરિ વગેરે શિષ્યોએ પણ અદ્વૈતમત ઉપર પુસ્તકો લખીને ગુરુને અર્પણ કર્યાં.

એજ સમયમાં ગુરુની આજ્ઞા લઇને પદ્મપાદ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. ત્યાર પછી થોડા સમયમાં શંકરાચાર્યને પોતાની માતાના મંદવાડના સમાચાર મળ્યા અને એ તરતજ પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યા. માતા ઘણે વર્ષે પુત્રને જોઇને ઘણી પ્રસન્ન થઈ અને કહ્યું કે, "હવે હું વૃદ્ધ થઈ છું. મારા મૃત્યુ કાળ સુધી તું અહીંજ

રહેજે અને મારો અગ્નિસંસ્કાર કરીને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જજે." શંકરસ્વામીએ માતાની એ વિનતિ કબૂલ રાખી. માતાનું મરણ થયું ત્યારે એમની ન્યાતવાળાઓએ વાંધો લીધો કે, શંકરાચાર્ય સંન્યાસી હોવાથી માતાને અગ્નિદાહ દેવા અધિકારી નથી. પરંતુ શંકરાચાર્યે પોતાને હાથેજ માતાને અગ્નિદાહ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો; એટલે તેમણે ન્યાતવાળાઓની ટીકાની જરા પણ પરવા ન કરી. જ્ઞાતિનો કોઈ માણસ શંકરાચાર્યની માતાના દાહકર્મમાં સામેલ થયો નહિ. આખરે શંકરાચાર્યે પોતાના ઘરની પાસેજ માતાને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. એમ કહેવાય છે કે, આવો વ્યર્થ વિરોધ જગાવવા સારુ તેમણે પોતાના જ્ઞાતિબંધુઓને શાપ દીધો કે, 'તમારામાંથી કોઇ વેદપાઠી થશે નહિ અને તમારા ઘર આગળ હમેશાં સ્મશાન રહેશે; તેમજ કોઇ સંન્યાસી તમારે ઘેર ભિક્ષા નહિ કરે.' હજુ પણ એ જગ્યાએ શંકરના જ્ઞાતિજનોની એવીજ દશા દીઠામાં આવે છે. સંન્યાસીએ પોતાના પૂર્વાશ્રમના સંબંધીઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવો કે મમતા બતાવવી એ કૃત્ય નિર્દોષ હોવા છતાં પણ પ્રચલિત રૂઢિની વિરુદ્ધ હતું, તેથી એમાં વાંધો લેવામાં એમના જ્ઞાતિજનોનો દોષ કાઢીશું નહિ, તેમજ લોકવાયકાની પરવા ન કરતાં પોતાના અંતઃકરણને જે કાર્ય પાપરહિત લાગ્યું તે કરવામાં શંકરાચાર્ય સંકોચાયા નહિ, તેને માટે તેમને હજારો વાર ધન્યવાદ આપીશું. પરંતુ શંકરાચાર્યને નામે यद्यपि शुद्धम् लोकविरुद्धम् नाकरणीयम् नाचरणीयम् (શુદ્ધ હોય છતાં પણ લોકવિરુદ્ધ હોય એવું કર્મ ન કરવું, ન આચરવું.) એવી દુહાઇ દેનારાઓની બુદ્ધિ માટે શું કહેવું એ અમને સમજાતું નથી. અસ્તુ! માતાનો અગ્નિસંસ્કાર કરીને શંકર ઘેરથી વિદાય થયા અને વેદવિરોધી મતમતાંતરોનું ખંડન કરવા સારુ ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. ફરતા ફરતા એ મલબાર રાજ્યના કોઇ એકાંત સ્થાનમાં

જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ એમનો શિષ્ય પદ્મપાદ પણ એમને આવી મળ્યો. ત્યાં આગળજ મલબારના રાજાએ આવીને તેમનાં દર્શન કર્યાં.

હવે શંકરાચાર્યની ઇચ્છા નિયમપૂર્વક શિષ્ય–વગેરેને સાથે લઈને ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરવાની થઈ. રાજા સુધન્વા પણ તેમની સાથે આવવા તૈયાર થયો. શંકરાચાર્ય એ બધા રસાલા સાથે રામેશ્વર પહોંચ્યા અને ત્યાં આગળ શાક્તધર્મીઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને તેમને પોતાના મતના બનાવ્યા. ત્યાર પછી શંકરાચાર્ય પાંડ્ય, ચોલ અને દ્રાવિડ દેશોમાં ધર્મપ્રચાર કરતા કરતા કાંચી નગરમાં ગયા અને ત્યાં એક મઠની સ્થાપના કરી.

એજ પ્રકારે આન્ધ્ર દેશમાં પ્રચાર કરતા કરતા વેંકટાચલને રસ્તે થઇને વિદર્ભ (બિહાર) ની રાજધાનીમાં પહોંચ્યા. ત્યાંના રાજાએ તેમનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. ત્યાં આગળ શંકરાચાર્યના શિષ્યોએ ભૈરવમતનું ઘણું સારી પેઠે ખંડન કર્યું અને ઘણાકને પોતાના મતના અનુયાયી બનાવ્યા.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્ય કર્ણાટક દેશમાં ગયા. ત્યાં આગળ એ સમયમાં કાપાલિક લોકોનું ઘણું જોર હતું. કાપાલિકોનો ગુરુ ક્રકચ નામનો એક જોગટો હતો, તે શંકરાચાર્યના આવ્યાના ખબર સાંભળીને રાતોપીળો થતો આવ્યો અને શંકરાચાર્યને કહેવા લાગ્યોઃ "તેં હાથમાં માણુસની ખોપરી કેમ ધારણ નથી કરી? જે સાધુ મનુષ્યની ખોપરીને રુધિરથી ભરીને તથા દારૂ પીને ભૈરવની પૂજા કરતો નથી તેના ઉપર ભૈરવદેવ પ્રસન્ન થતા નથી." તેનો આવો બકવાટ જોઇને રાજા સુધન્વાએ પોતાના સિપાઈઓને આજ્ઞા આપી કે, એને અહીંથી કાઢી મૂકો. એ ઉપરથી ક્રકચને ઘણો ગુસ્સો ચઢયો અને શંકરાચાર્ય તથા રાજા સુધન્વાને મારી નાખવાની ધમકી આપીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને થોડી વાર પછી પોતાના ચેલાઓને દારૂના નશામાં ચકચૂર બનાવીને શંક-

રાચાર્યને મારવા સારુ લઇ આવ્યો. રાજા સુધન્વાએ પણ પોતાના સિપાઇઓને તેમની સાથે લડવાની આજ્ઞા આપી. શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા મતમતાંતરોનું ખંડનમંડન થવાને બદલે અહીંયાં તો શસ્ત્રની ઝપાઝપી ચાલવા લાગી. રાજા સુધન્વા ક્રકચના માણસો સાથે લડવામાં રોકાયો એટલે દુષ્ટ ક્રકચે જાતે સ્વામી શંકરાચાર્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. શંકરાચાર્યે આ વખતે સાબિત કરી આપ્યું કે, એમનામાં કેવળ વિદ્યાબળજ નહોતું, પણ આજન્મ બ્રહ્મચારીને છાજતું બાહુબળ પણ હતું. એ વખતે શંકરાચાર્યે દ્રોણાચાર્ય જેવું ઉગ્રસ્વરૂપ ધારણ કરીને લગભગ બધા કાપાલિકોને ઘાયલ કર્યા. ક્રકચ પણ એ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. ત્યાર પછી શંકરાચાર્યના શિષ્યોએ ભૈરવમતની વિરુદ્ધ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો અને ઘણા લોકો શંકરાચાર્યના અનુયાયી થયા.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્ય પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં ધર્મપ્રચાર કરતા કરતા સમુદ્રતટ ઉપર ગોકર્ણ નામક સ્થાનમાં પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ નીલકંઠ નામનો એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રહેતો હતો. એ શૈવમતનો હતો અને એ મત ઉપર તેણે ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં હતાં. વેદાંતસૂત્રો ઉપર પણ તેણે ભાષ્ય લખીને પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. તેને પોતાની વિદ્વત્તાનું ઘણું અભિમાન હતું. શંકરાચાર્ય સાથે તેને શાસ્ત્રાર્થ થયો. એ શાસ્ત્રાર્થમાં નીલકંઠ પરાજિત થયો અને તેણે પોતાના શિષ્યો સહિત શંકરાચાર્યનો મત સ્વીકાર્યો.

આ શાસ્ત્રાર્થ પછી શંકરાચાર્ય સૌરાષ્ટ્ર આદિ પ્રાંતોમાં ધર્મપ્રચાર કરતા દ્વારિકામાં પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ પંચરાત્ર સંપ્રદાયવાળાઓનું ઘણું જોર હતું. શંકરાચાર્યના શિષ્યોએ તેમનું ખંડન કર્યું. ત્યાર પછી વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત આદિ મતમતાંતરોનું ખંડન કરતા કરતા શંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યો સહિત ઉજ્જનમાં

પધાર્યા અને ત્યાંના મહાકાલેશ્વર મંદિરમાં ઊતર્યા. ત્યાંથી આગળ આગળ જઇને શંકરાચાર્યે જૈનમતના કેટલાક વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો અને તેમને પરાજિત કર્યા.

જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કર્યા પછી શંકરાચાર્યની ઇચ્છા કામરૂપ (આસામ) દેશમાં જવાની થઇ. ત્યાં આગળ અભિનવ ગુપ્ત નામનો એક મોટો પંડિત રહેતો હતો અને તેણે શાક્તમતને અનુકૂળ બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર ભાષ્ય લખ્યું હતું. શંકરાચાર્યે એ પંડિતની પાસે જઇને શાસ્ત્રાર્થ કર્યો તથા તેને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો.

કામરૂપથી શંકરાચાર્ય ઉત્તર હિંદુસ્તાન, નેપાલ, ચંપારણ્ય, અને કોશલ આદિ દેશોમાં ફરતા ફરતા બિહાર અને બંગાળા પ્રાંતમાં થઇને ગૌડ દેશમાં ગયા. ત્યાંથી શંકરાચાર્યને ભગંદર રોગ લાગુ પડચો; જેને માટે ઘણા ઇલાજ કરાવ્યા, પણ કાંઇ લાભ થયો નહિ.

એ મંદવાડમાં પણ શંકરાચાર્યે ધર્મપ્રચારના કાર્યને ઢીલું ન પડવા દીધું. કાશ્મીર દેશની પ્રશંસા સાંભળીને તેમનો વિચાર ત્યાં જવાનો થયો. ત્યાં આગળ શારદાનિવાસ નામનું એક વિદ્યાનું ધામ હતું, તે જોવાની શંકરાચાર્યની ઇચ્છા હતી. એ સમયમાં શારદાનિવાસમાં ભિન્ન ભિન્ન મતના વિદ્વાનો રહેતા હતા. એ ભવનને ચાર દ્વાર હતાં. પૂર્વના રહેવાસીઓ પૂર્વ દ્વારથી અને દક્ષિણના રહેવાસીઓ દક્ષિણ દ્વારથી, એ મંદિરમાં પ્રવેશ કરતા હતા. પરંતુ પ્રવેશ કરતાં પહેલાં તેમને ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીને પોતાની યોગ્યતા સાબિત કરી આપવી પડતી. સારાંશ એ કે, એ સ્થાન કેવળ વિદ્વાનોને માટેજ બનેલું હતું. શંકરાચાર્ય પણ ધર્મપ્રચારનું કામ કરતા કરતા ત્યાં પહોંચ્યા. દક્ષિણ દેશના રહેવાશી હોવાથી દક્ષિણ દ્વારમાંથી એમને પ્રવેશ કરવાનો હતો; આશ્રમની મર્યાદા પ્રમાણે વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય,

બૌદ્ધ અને જૈનમત સંબંધી અનેક પ્રશ્નો એમને પૂછવામાં આવ્યા. તેના એમણે સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યા એટલે અંદર જવાનો અધિકાર તેમને પ્રાપ્ત થયો. પછી શંકરાચાર્યે એ આશ્રમના વિદ્વાનોમાં પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, એ અદ્ભુત સ્થાન એમને મળી ગયું અને શંકરાચાર્યે ત્યાં આગળ પોતાનો એક મઠ સ્થાપ્યો. ત્યાં આગળ પોતાના કેટલાક શિષ્યોને ધર્મોપદેશ સારુ રાખીને પોતે બદરિકાશ્રમ તરફ ચાલ્યા અને ત્યાંથી કેદારનાથ ગયા. ત્યાં આગળ ભરજવાનીમાં છ મહિના સુધી માંદા રહીને, બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે, સંવત ૮૭૭ માં નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરીને પરમપદને પ્રાપ્ત થયા.

એમના અકાળ મૃત્યુથી દેશને જે હાનિ પહોંચી તેનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. એટલા ટૂંકા આયુષ્યમાં જેટલું કામ શંકરસ્વામીએ કર્યું છે, તેટલું કામ ઘણા થોડાથી થઈ શકે એમ છે. ધર્મપ્રચારને માટે વ્યાખ્યાનો અને શાસ્ત્રાર્થ ઉપરાંત પુસ્તકો લખવાનું કામ પણ એમણે થોડું કર્યું નથી. એમનાં પુસ્તકો ઉપરથી એમની અસાધારણ વિદ્વત્તા અને પ્રતિભાનો પરિચય મળી આવે છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો સારો કાબૂ હતો. એમના પુસ્તકોની ભાષા વિશદ અને લલિત હોવાથી આજ દિન સુધી વિદ્વાનોનો આદર પામે છે. એમનાં પુસ્તકોમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ 'પ્રસ્થાનત્રય' છે.એમાં ઉપનિષદ્‌ભાષ્ય,સૂત્રભાષ્ય અને ગીતાભાષ્યનો સમાવેશ થાય છે. એ ત્રણે ભાષ્યોમાં એમણે બ્રહ્મવિદ્યાની વ્યાખ્યા કરીને એ ત્રણે પુસ્તકોમાં જીવ અને બ્રહ્મની એકતા વર્ણવી છે.

ઉપનિષદ્‌ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે બ્રહ્મવિદ્યાની વ્યાખ્યા કરી છે તથા નીચેના વિષયો ઉપર વિચાર દર્શાવ્યા છે. (૧) જીવાત્મા અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ, (૨) જીવાત્માની ત્રણ અવસ્થા, (૩) ત્રણ શરીર અર્થાત્ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, (૪) મૃત્યુ સમયે જીવા-

ત્માની શરીરથી અલગ રહેવાની રીત, (૫) શુક્લગતિ અને કૃષ્ણગતિ અર્થાત્ શરીરથી અલગ થઇને જીવાત્માનું સૂર્યલોક અને કૃષ્ણલોક તરફ જવું અને ફરી જન્મવું તથા મુક્ત થવું, (૬) બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધન.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં ખાસ કરીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉપાસનાનું વર્ણન છે.

નીચે લખેલાં દસ ઉપનિષદો ઉપર સ્વામી શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કર્યું છે અને એ બધાં ભાષ્ય ઉપનિષદ્‌ભાષ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડુક્ય, તૈતિરિય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય અને બ્રહદારણ્યક, છેલ્લું ઉપનિષદ્ શતપથ બ્રાહ્મણનો એક ભાગ છે.

સૂત્રભાષ્યમાં શંકરાચાર્યદ્વારા ઉપનિષદોમાં આવેલા વિચારવા યોગ્ય વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, બધાં ઉપનિષદો બ્રહ્મનેજ જગતનું કારણ ગણે છે. વળી ઘણી વિદ્વત્તાપૂર્વક સાબિત કર્યું છે કે, આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિ અને અગ્નિ આદિ પરમેશ્વરનાં નામ છે. બીજા અધ્યાયમાં બૌદ્ધ, જૈન અને ચાર્વાક આદિ મતોનું ખંડન કર્યું છે; તેમજ સાંખ્યયોગ આદિ આસ્તિક મતોએ જ્યાં જ્યાં જીવ-બ્રહ્મનો ભેદ બતાવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં તેમનું પણ ખંડન કર્યું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય, જીવ-બ્રહ્મની એકતા, સગુણ ઉપાસના અને જ્ઞાનના અંતરંગ અને બહિરંગ સાધનોનું વર્ણન છે. ચોથા અધ્યાયમાં જીવન્મુક્તિનું વર્ણન છે.

શ્રીશંકરાચાર્યે કૃષ્ણ ભગવાનની રચેલી ગીતા ઉપર એક ઉત્તમ ભાષ્ય લખ્યું છે. જે ગીતાભાષ્ય નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ ભાષ્ય એમની કીર્તિને અમર રાખે એવું છે.

તે ઉપરાંત શંકરાચાર્યે લલિત પદ્યમાં અનેક મધુર સ્તોત્રો રચ્યાં છે, જેમાંનું મોહમુદ્‌ગર સ્તોત્ર આપણા દેશમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ છે અને વારંવાર સંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષોને મોંએ સાંભળવામાં આવે છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર, તત્ત્વબોધ ઇ૦ *

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી આર્યાવર્તના એક મોટામાં મોટા તત્ત્વવેત્તા હતા. બંગાળા અને તેની આસપાસના મુલકના લોકો જે શ્રીમદ્ ગૌરાંગ (કૃષ્ણ ચૈતન્ય) ને હજુ સુધી પૂજે છે, તે જે વખતે ભક્તિ સંબંધી બોધ આપતા હતા, તેજ અરસામાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી પણ શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત અને ભક્તિ સંબંધી ઉપદેશ આપતા હતા. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી શુદ્ધાદ્વૈત મત અથવા બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કરનાર અને પુષ્ટિ અથવા નિર્ગુણ ભકિતમાર્ગ પ્રવર્તાવનાર મહાત્મા હતા.

આ વિષયના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવે છે. પહેલા ભાગમાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષેપમાં જીવન વૃત્તાંત છે. બીજામાં એમણે જે તત્ત્વ વિદ્યાનો અને નિર્ગુણ ભકિતનો બોધ કર્યો તેની

---

* આર્યાવર્તના સર્વ ધર્મોની પરિષદ્‌માં કલકત્તા ખાતે સ્વ. રા. બા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસે આપેલા વ્યાખ્યાનનું ભાષાંતર.

આ લેખ પ્રકટ કરવાની આજ્ઞા માટે અમે રા. રા. મોતીલાલ લલ્લુભાઇ પારેખ. એમ. એ. એલ. એલ. બીના ઉપકૃત છીએ.

રૂપરેખાઓનો ઉલ્લેખ છે અને ત્રીજામાં આ વિષય સંબંધી કેટલીક ટીકાઓની નોંધ છે.

પહેલો ભાગ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત

મધ્યપ્રાંતમાં રાયપુર જિલ્લાના રાજગામની પાસે ચંપારણ્યમાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનો જન્મ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં વિક્રમાર્ક સંવત્ ૧૫૩૫ (ઈ. સ. ૧૪૭૯) માં થયો હતો. ઘણી નાની ઉંમરમાં વેદ, ઉપનિષદ્, સ્મૃતિઓ, પુરાણો, ઈતિહાસ, દર્શન અને બીજા ઉપયોગી ગ્રંથોનો એમણે અભ્યાસ કર્યો. પોતાના અભ્યાસક્રમમાં આ મેધાવી (બુદ્ધિશાળી) અભ્યાસીની તીવ્ર પરીક્ષક બુદ્ધિએ શ્રીશંકરાદિ પ્રતિપાદિત વાદના ગુણદોષનું બહુ બારીકીથી અને ચોકસાઇથી નિરીક્ષણ કરી લીધું. પોતે ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે શ્રીશંકરાચાર્યના માયાવાદના દોષ પોતાની સાથે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને એમણે બતાવી આપ્યા. તે વખતે ઘણાખરા બુદ્ધિશાળી લોકોના મન ઉપર હાલની માફક શ્રીશંકરાચાર્યજીના માયાવાદનો કાબૂ હતો. શ્રીમદાચાર્યજીએ બ્રહ્મસૂત્રોની ઉપર થયેલાં તમામ ભાષ્યોનો લક્ષપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો, તેથી એમને જણાયું કે શ્રીશંકરાચાર્યજીનો માયાવાદ એકલો નહિ, પરંતુ શ્રીરામાનુજાચાર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ તેમજ શ્રીમધ્વાચાર્યજીનો દ્વૈતવાદ પણ સર્વાંશે બ્રહ્મસૂત્રાનુસાર ટકી શકે એવો નથી અને બ્રહ્મસૂત્રોનો વાસ્તવિક અર્થ બતાવે એવાં ભાષ્ય હજુ સુધી થયાં નથી. અભ્યાસી અવસ્થાના સમયથીજ થતા વિવાદોમાં એમણે સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું કે બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદ્ અને ગીતાને અનુસરે એવો વાદ તો માત્ર બ્રહ્મવાદજ છે અને તે વાદ માયાવાદ અને બીજા વાદોથી જુદો પડે છે. જ્યારે જ્યારે પોતાને પ્રસંગ

મળતો ત્યારે ત્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પોતાના વિચારો પ્રખર વિદ્વાનોની આગળ બાળપણથીજ મૂકતા.

અગિયાર વર્ષની ઉંમરે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. આ વર્ષમાં એમના પિતા લક્ષ્મણભટ્ટજી, જે પોતે એક મોટા વિદ્વાન હતા, તેમણે આ ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કર્યો. પછી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ કાશીનગર, જે તે વખતે વિદ્યાના કેન્દ્રરૂપ અને માયાવાદના કિલ્લારૂપ હતું, તેમાં પોતાના બ્રહ્મવાદનો છૂટથી ઉપદેશ કરવા માંડયો. પોતાના પિતાનું ઉત્તરકાર્ય થઇ રહેતાં સુધી એ પ્રમાણે બોધ કર્યા બાદ એમણે આર્યાવર્તના વિદ્વાનોની આગળ પોતાનો બ્રહ્મવાદ મૂકવાનો અને દુનિયાને ખુલ્લી રીતે એ વાદનો બોધ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પછી એ કાશી છોડીને વ્યંકટગિરિ ગયા. ગોવિંદાના નામથી ઓળખાતા લક્ષ્મણબાલાજીનાં દર્શન કરી થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા. આ સ્થળના મંદિરની પુસ્તકશાળા એમણે તપાસી અને ભક્તિશાસ્ત્રોનો બારીકીથી અભ્યાસ કર્યો. આ સ્થળમાં એમણે સાંભળ્યું કે, તુંગભદ્રા નદી ઉપર આવેલા વિદ્યાનગરના બળવાન રાજ્યના તે વખતના વહીવટ કરનાર કૃષ્ણદેવ રાજાએ ધર્મ સંબંધી એક મહત્પરિષદ ભરી છે. કૃષ્ણદેવ રાજા પોતે એક મોટો વિદ્વાન અને કવિ હતો. શ્રીશંકરાચાર્યજીના અનુયાયી વ્યાસતીર્થે માયાવાદ બીજા વાદો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એવો બોધ જ્યારે કૃષ્ણદેવને આપવા માંડયો, ત્યારે કૃષ્ણદેવે તમામ વાદ અને ધર્મના ગુણદોષ નક્કી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચયને અનુસરીને તેણે આખા આર્યાવર્તના વિદ્વાન આચાર્યો અને પંડિતોને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા અને તેઓને ચર્ચા ચલાવી કયો વાદ અને કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે એ નક્કી કરવાનું કહ્યું. તે ઉપરથી ભેગા મળેલા આચાર્યો અને પંડિતો વચ્ચે વાદ થયો. આ વાદ ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યો

અને શ્રીશંકરાચાર્યજીના અનુયાયીઓ ફતેહમંદ થવાની અણી ઉપર હતા. આવી અણીની વખતે શ્રીમદ્દ વલ્લભાચાર્યજી વિદ્યાનગર આવી પહોંચ્યા અને તે સભામાં એમણે ઘણો આગળ પડતો ભાગ લઇ સાબિત કરી આપ્યું કે, શ્રીશંકરાચાર્યજીનો માયાવાદ અને બીજા વાદો દોષયુક્ત છે. વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રોને સર્વ પ્રકારે અનુસરે એવો તો માત્ર બ્રહ્મવાદ અથવા શુદ્ધાદ્વૈતવાદ છે અને તે સર્વ વાદો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. પ્રતિપક્ષીઓએ અને ત્યાં મળેલા તમામ પંડિત અને આચાર્યોએ એમનો વિજય માન્ય કર્યો. પછી તેઓએ એકમતથી કૃષ્ણદેવ રાજાને હાથે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને આચાર્ય અને મહાપ્રભુજીની પદવી અપાવી. પછી કૃષ્ણદેવ રાજાએ એમનો કનકાભિષેક કર્યો અને પોતે એમનો સેવક થયો. આ મોટો બનાવ સન ૧૪૯૩ માં બન્યો. આ વખતે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું વય માત્ર ચૌદ વર્ષનું હતું. આ વખતથી એ આચાર્યજી મહાપ્રભુજીના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

પછી શ્રીમદાચાર્યજી વિદ્યાનગર છોડી યાત્રાને માટે ગયા. દક્ષિણ દેશનાં જે જે સ્થળોમાં વિદ્વાનો રહેતા અને જે જે તીર્થનાં સ્થળ હતાં તે બધાંની એમણે મુલાકાત લીધી. આ સ્થળોમાં એમને શ્રીરામાનુજના અનુયાયી, યોગીઓ, કાપાલિક, શૈવ, રામાનંદી, વીર વૈષ્ણવો, માયાવાદીઓ, માહેશ્વરો, વિરાગીઓ અને બીજા અનેક માર્ગવાળાઓની સાથે વાદ અને ધર્મ સંબંધી ચર્ચા થઇ. પછી દક્ષિણ દેશ છોડી શ્રીમદાચાર્યજી પંઢરપુર થઇ ગોકુળ પધાર્યા. રસ્તામાં જે ઘટસરસ્વતીએ સરસ્વતીને વશ કર્યાનું અને પોતે અલૌકિક શક્તિવાળો છે એમ કહેવાતું, તે ઘટસરસ્વતીની સાથે વાદ કરી તેનો પરાજય કર્યો.

ગોકુળમાં શ્રીમદાચાર્યજીએ પુષ્ટિભક્તિ એટલે નિર્ગુણ અથવા શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના કરી અને પ્રથમ દીક્ષા દામોદરદાસ,

પ્રભુદાસ જલોટા અને બીજા વૈષ્ણવોને આપી.

તે પછી શ્રીમદાચાર્યજીએ ફરીથી યાત્રા શરૂ કરી. પગે ચાલીને દક્ષિણમાં કન્યાકુમારીથી ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત સુધી અને પૂર્વમાં જગન્નાથજીથી પશ્ચિમમાં દ્વારકા સુધી એમણે ત્રણ વખત યાત્રા કરી અને આખા આર્યાવર્તના મુખ્ય વિદ્વાનોની જુદે જુદે સ્થળે સભાઓ ભરી; તેમજ ખાનગી બેઠકોમાં, પોતાના બ્રહ્મવાદનું યથાર્થ મંડન કરી તેમની પાસે તે માન્ય કરાવ્યો અને પુષ્ટિ–ભક્તિમાર્ગનો બોધ આપ્યો. આ કાર્યમાં એમણે અઢાર વર્ષ ગુમાવ્યાં. દરમિયાન એ પોતાની અઠ્ઠાવીસ વર્ષની વયે પરણ્યા. લગ્ન પછી પણ જે કાર્યને માટે એમણે અવતાર ધારણ કર્યો હતો તેજ કાર્ય કરવાનું જારી રાખ્યું. ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ એમણે ઘણાખરા મોટા ગ્રંથો લખ્યા. થોડે થોડે અંતરે એ ધર્મનો અને બ્રહ્મવાદનો ઉપદેશ કરવા પર્યટન કરતા. જ્યારે એ ઘેર રહેતા ત્યારે ગયા ને બનારસની પાસે ચરણાદ્રિ અને અડેલ નામનાં સુંદર નાનાં ગામો છે તેમાં સાદાઈથી રહેતા. પોતે ભગવાન તરફ પૂર્ણ ભક્તિભાવ–સંપન્ન હોવાથી અને સર્વત્ર સમભાવ રાખનાર હોવાથી તથા લોકોની ઉપર ઘણા દયાળુ હોવાથી, એ જ્યાં જતા ત્યાં સર્વને ભક્તિમાર્ગનો અને શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતનો બોધ આપતા અને સેવા શી રીતે કરવી તે શીખવતા.

ભક્તિયુક્ત ઘણીજ માંદી અને કીર્તિવાળી જિંદગી ભોગવી, તથા ધર્મને વિષે જે જે ઈશ્વર સંબંધી પરમતત્ત્વ હતું, તત્ત્વવિદ્યાને વિષે જે ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વવિદ્યા હતી અને ભક્તિશાસ્ત્રને વિષે જે કીમતી વસ્તુ હતી, તે સઘળાનો બોધ કરી શ્રીમદાચાર્યજીએ બાવન વર્ષની વયે આ ભૂતળને છોડયું.

દાક્તર વિલસન સાહેબ કહે છે કે, "પોતાના અવતારનો હેતુ પાર પાડી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ કાશીમાં હનુમાનઘાટ આગળ

શ્રીગંગાજીમાં પ્રવેશ કર્યો અને પાણીમાં નીચા નમતાં પોતે અદશ્ય થઇ ગયા; પાણીના જે ભાગમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો તે ભાગ ઉપર એક ચકચકિત જ્વાળાસ્તંભ દેખાયો અને હજારો મનુષ્યોના દેખતાં એમણે તે જ્વાળાપુંજદ્વારા વૈકુંઠ તરફ પ્રયાણ કર્યું–આકાશમાં અદશ્ય થઇ ગયા!"

ભાગ ૨ જો

શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનો ઉપદેશ વગેરે

બ્રહ્મ અને બ્રહ્મવાદનું સ્વરૂપ

(૧) બ્રહ્મનું સ્વરુપ દોષ વિનાનું છે. તે (બ્રહ્મ) સર્વ સદ્ગુણયુક્ત, સ્વતંત્ર, પ્રાકૃત શરીર અને તેના ગુણ વગરનું અને પૂર્ણાનંદમય છે. એના હાથ, પગ, મુખ, ઉદર વગેરે આનંદમાત્ર છે. તે સર્વવ્યાપક છે તથા જડ, જીવ અને અંતર્યામી એ ત્રિવિધ ભેદરહિત છે.

(૨) બ્રહ્મ અનંતમૂર્તિ છે, તે કૂટસ્થ તેમજ ચલાયમાન છે. તે સઘળા વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રયરૂપ છે. તે માત્ર બુદ્ધિથી જાણી શકાય એમ નથી.

(૩) જેને ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ કહે છે, સ્મૃતિઓમાં પરમાત્મા

---

(१) निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतंत्रो।
निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्चहीनः॥
आनंदमात्रकरपादमुखोदरादिः।
सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा॥ નિબંધ ૧. ૪૪.

(२) अनंतमूर्ति तद्ब्रह्म कूटस्थं चलमेवच।
विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगाचरम्॥ નિબંધ ૧. ૭૧.

(३) वेदांते च स्मृतौ ब्रह्म लिंगं भागवते तथा।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते॥

કહે છે. તેને ભાગવતમાં ભગવાન કહે છે.

(૪) બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. તે સર્વવ્યાપક અને અવ્યય છે. તે સર્વ શક્તિયુક્ત છે અને સ્વતંત્ર છે. તે સર્વજ્ઞ છે અને તેના ઉપર (સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ) ગુણોની સત્તા ચાલતી નથી.

(૫) આ જે સઘળું દેખાય છે તે ખરેખર આત્માજ છે. તે સૃજે છે અને સૃજાય છે. વિશ્વાત્મા રક્ષણ કરે છે અને વિશ્વાત્માનું રક્ષણ કરાય છે, તે હરે છે અને તે હરણ થાય છે.

(૬) આ બધું આત્મા છે; તેજ પ્રમાણે આ બધું બ્રહ્મ છે. તમામ શ્રુતિઓનો આ અર્થ છે એમ ગ્રહણ કરી, સર્વ જણે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે (તે) સાધ્ય કરવું. આજ બ્રહ્મવાદ છે, બીજું બધું મોહરૂપ છે.

(૭) નીચે આપેલા અને તે ઉપરાંત નિબંધમાંના બીજા ઘણા શ્લોકો બ્રહ્મનું અને બ્રહ્મવાદનું વિશેષ વર્ણન કરે છે.

(૮) જેને બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને ભગવાન કહેવામાં આવે છે, તેને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી નીચેના શ્લોકને આધારે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

त्रितये त्रितयं वाच्यं क्रमेणैव मयाऽत्र हि ॥ નિબંધ ૧. ૬.

(૪) सच्चिदानंदरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ।
सर्वशक्ति स्वतंत्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥ નિબંધ ૧. ૬૫.

(૫) आत्मैव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥ નિબંધ ૨. ૧૮૩.

(૬) आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा ।
इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति ।
अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ॥ નિબંધ ૨. ૧૮૪.

(૭) सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ।
सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥ નિબંધ ૧. ૬૬.

(૮) सर्वाधारं वश्यमायमानंदाकारमुत्तमम् ।
प्रापंचिकपदार्थानां सर्वेषां तद्विलक्षणम् ॥ નિંબધ ૧. ૬૭.

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्चनिर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

અર્થ:—कृष् શબ્દ સત્તાવાચક છે. ण આનંદવાચક છે. એ બન્નેનો ભેગો અર્થ પરબ્રહ્મ થાય છે.

જગત

(૯) જ્યારે બ્રહ્મ અનેક થવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તેનું સ્વરૂપ જે સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે તેમાંથી, જેમ દેવતામાંથી તતડિયા નીકળે તેમ અનેક સૂક્ષ્મ પદાર્થો નીકળે છે.(विस्फुलिंगाइव)

(૧૦) જે પદાર્થો બ્રહ્મના સંદંશમાંથી નીકળે છે તે જડ પદાર્થો થાય છે, જે બ્રહ્મના ચિદંશમાંથી નીકળે છે તે જીવ થાય છે અને જે એના આનંદાંશમાંથી નીકળે છે તે અંતર્યામી થાય છે. આ સઘળાં સત્યરૂપ બ્રહ્મમાંથી નીકળે છે, તેથી તે સત્ય છે. તે અસત્ય હોઈ શકે નહિ. એટલા માટે જગત અથવા દુનિયા મિથ્યા કે અસત્ય કે ખોટી નથી.

(૧૧) જીવ પરમાણુ જેવો છે.

(૧૨) (૧) આવિર્ભાવ અને (૨) તિરોભાવ એ બન્ને પરબ્રહ્મની શક્તિઓ છે. જ્યારે પરબ્રહ્મની આવિર્ભાવશક્તિની ક્રિયા ચાલે છે, ત્યારે જગત અસ્તિત્વમાં આવે છે, જ્યારે પરબ્રહ્મની તિરોભાવશક્તિ ક્રિયાવાન થાય છે ત્યારે માત્ર ભગવાનજ રહે છે અને જગત બ્રહ્મમાં લીન થાય છે.

ભક્તિ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી ભક્તિ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે.

(૧૩) ભગવાનના માહાત્મ્યના જ્ઞાનસહિત, એમને વિષે

(૧૧) जीवस्त्वाराग्रमात्रोहि । નિબંધ ૧. ૫૩

(૧૩) माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः ॥

આ જગતના જે જે પદાર્થો ઉપર સ્નેહ હોય છે તે સર્વ કરતાં અધિક અને સુદૃઢ સ્નેહ એને ભક્તિ કહે છે. માત્ર આવા પ્રકારની ભક્તિથીજ મુક્તિ મળે છે, બીજા કોઇ સાધનથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

(૧૪) પર્વત આદિને ભેદી તેઓથી થતી અડચણોને દૂર કરી જેમ ગંગાજીનો પ્રવાહ સમુદ્રને વિષે અવિચ્છિન્ન ચાલે છે, તેમ વેદ, સ્મૃતિ આદિમાં કહેલી ક્રિયાઓથી થતી અડચણો દૂર કરી, સર્વની હૃદયગુહામાં સ્થિતિ કરતા ભગવાનને વિષે મનની અવિચ્છિન્ન જે ગતિ તે ભક્તિ.

ભક્તિના પ્રકાર

(૧૫) પોતે જે ભક્તિનો બોધ કર્યો અને બીજા આચાર્યોએ જે બોધ કર્યો તે વિષે બોલતાં, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કેઃ–ભેદ સાચો છે, એ વાતને આગળ કરીને સગુણ ભક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે એમ કહેવામાં આવે છે.

અમે જે ભક્તિનો બોધ કરીએ છીએ તે નિર્ગુણ અથવા પુષ્ટિભક્તિ છે. શ્રી વિષ્ણુસ્વામીના અનુયાયીઓ જે ભક્તિ કરે છે તે

स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चाऽन्यथा ॥
નિબંધ ૧. ૪૨

(१४) सर्व गुहाशये मयि भगवति प्रतिबन्धरहिता अविच्छिन्ना या मनोगतिः पर्वतादिभेदनमपिकृत्वा यथा गङ्गाम्भः अम्बुधौ गच्छति तथा लौकिकवैदिकप्रतिबन्धान् दूरीकृत्य या भगवति मनसो गतिः ॥ सुबोधिनी पृष्ठ ७४५.

(१५) भेदः परमार्थ इति शास्त्रं पुरस्कृत्य त्रिविधो भक्तियोग उक्तः ते च सांप्रतं विष्णुस्वाम्यनुसारिणः तत्त्ववादिनः रामानुजाश्चेति तमोरजःसत्त्वैर्भिन्ना अस्मत्प्रतिपादितश्चनैर्गुण्यः ॥ सुबोधिनी पृष्ठ ८१२

તામસ ભક્તિ છે, જે ભક્તિ શ્રી મધ્વાચાર્યના અનુયાયીઓ કરે છે તે રાજસ છે અને જે રામાનુજના અનુયાયીઓ કરે છે તે સાત્ત્વિક છે.

(૧૬) શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી 'પુષ્ટિ' શબ્દ ભગવાનની કૃપાના અર્થમાં વાપરે છે. જેમ કેટલાક લોકો ભૂલ ભરેલી રીતે ધારે છે, તેમ 'પુષ્ટિ' શબ્દ સ્થૂલ શરીરના પોષણના અર્થમાં વાપર્યો નથી. શ્રીમદાચાર્યજી 'પુષ્ટિ' શબ્દની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છેઃ—

શાસ્ત્રો કહે છે કે, તેઓમાં કહેલાં સાધનો વડે પ્રાપ્ત કરેલાં જ્ઞાન અને ભક્તિથી મુક્તિ મળે છે. એ સાધનોથી પ્રાપ્ત કરેલી મુક્તિને મર્યાદા અથવા હદ કહે છે. પણ કેટલાક જીવ એવા છે કે તેઓ શાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકે નહિ. તે કારણથી ભગવાન પોતાના સ્વરૂપબળથી આ પ્રાણીઓને પોતાની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે. ભગવાનના આ કૃત્યને 'પુષ્ટિ' કહે છે.

(૧૭) શ્રીમદાચાર્યજીના મત પ્રમાણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મના ગુણાવતાર છે. માયા એ પરબ્રહ્મની ઇચ્છાશક્તિ છે. સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણ એ માયાની સત્તા છે. એ ગુણની અસર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવજીના ઉપર થોડી અથવા ઘણી થાય છે, પણ એ ગુણોની પરમાત્મા ઉપર કાંઇ અસર થતી નથી. આટલા માટેજ ભગવાન નિર્ગુણ કહેવાય છે.

બ્રહ્મસંબંધ

(૧૮) બ્રહ્મસંબંધ એટલે ભગવાનની સાથેનો સંબંધ. ભક્તિમાર્ગમાં દાખલ થનારે પ્રથમ કામ એ કરવાનું છે કે, જીવ અને ભગવાનની વચ્ચે જે સંબંધ છે તે યથાર્થ રીતે સમજવો. આ વિષયના સંબંધમાં જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેમાં એક મંત્ર

(१६) कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा। तद्रहितानामपि स्वस्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टिरित्युच्यते॥

બોલાવવામાં આવે છે, જેનો અર્થ ભગવાનને વિષે સંપૂર્ણ રીતે આત્મનિવેદન, અથવા સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનને શરણે થવું એ છે. ગીતાજીના અઢારમા અધ્યાયના છાસઠમા શ્લોકના **सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।** (સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરી મારે એકલાનેજ શરણે થા.) એ વાકય ઉપર, ઉપરનો મંત્ર આધાર રાખે છે.

× × × ×

(૧૯) આ જગતને વિષે જે વસ્તુઓને જીવ પોતાની કહે છે તે સઘળી વસ્તુઓ, માલ, મિલકત વગેરે તમામ ભગવાનનેજ (કોઈ ગુરુ કે વ્યક્તિને નહિ) અર્પણ કરવાની છે. આ ક્રિયાનેજ બીજી રીતે આત્મનિવેદન અથવા શરણ કહે છે. આ આત્મનિવેદન અથવા શરણને નિત્ય યાદ કરવું અથવા અનુભવવું જોઇએ.

ભગવાનની સેવા

(૨૦) જ્યારે દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્તા અને કર્મ એ છ પદાર્થો શુદ્ધ હોય, ત્યારેજ યજ્ઞ અને બીજી ક્રિયાઓ વગેરે ફળીભૂત થઈ શકે છે. આ કળિયુગમાં એ છ પદાર્થો શુદ્ધ મળી શકતા નથી તેથી કળિયુગમાં માત્ર ભક્તિજ સાધ્ય અને ફળ આપનારી છે.

(૨૧) ભક્તિમાં ભગવાનની સેવાની અગત્ય છે. સેવા એટલે ભગવાનમાં મનનું પરોવાવું. સેવા ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) તનુજા એટલે શરીરથી થતી, (૨) વિત્તજા એટલે પૈસાથી થતી અને (૩) માનસી એટલે મનથી થતી. એ ત્રણ પ્રકારની સેવામાંથી માનસી સેવા ઉત્તમ છે. **मानसी सा परा मता** તે તનુજા અને વિત્તજા સેવા કર્યાથી સિદ્ધ થાય છે.

(૨૨) શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨૩) જ્ઞાનસહિત શુદ્ધ ભાવથી, અને વસ્તુનું તત્ત્વ જાણીને

---

(२३) ज्ञानपूर्वकं शुद्धभावेन वस्तुतत्त्वे ज्ञात एव तद्बुद्धया

બુદ્ધિપૂર્વક ભગવાનનાં નામ લેવાં જોઇએ. જેમ જળના પૂરથી કચરાનો ઢગલો ઘસડાઇ જાય છે, તેમ ભગવાનની કીર્તિ સાંભળવાથી અને તેનું ગાન કરવાથી પાપોનો નાશ થાય છે. ભગવાનની કીર્તિનું પૂર કાન દ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે અને હૃદયમાં રહેલાં પાપોને વલોવી નાખી મુખદ્વારા બહાર કાઢી નાખે છે. આ પ્રમાણેનો મહાવરો થોડા વખત સુધી કરવામાં આવે તો અંતઃકરણ નિર્મળ થાય છે.

(૨૪) ભગવદ્વાચક શબ્દોની શક્તિનો અને તાત્પર્યનો બીજાને બોધ કરવો અથવા પોતે તે તાત્પર્યને જાણવું તેનું નામ કીર્તન.

(૨૫) જે મનમાં દુનિયાદારીના વિષયોના વિચાર હોય છે અથવા જે દેહ વિષયાક્રાંત હોય છે તેમાં શ્રીહરિનો આવેશ આવી શકતો નથી.

શ્રીમદાચાર્યના તત્ત્વવિદ્યા વગેરે સંબંધી રચેલા ગ્રંથો

(૧) તત્ત્વદીપ અથવા નિબંધ. આ ગ્રંથનાં ત્રણ પ્રકરણ છે. તેના પહેલા પ્રકરણનું નામ શાસ્ત્રાર્થ એટલે ગીતાનો અર્થ છે. તેમાં ગીતાનું તાત્પર્ય છે. ગીતાનો અભ્યાસ કરનારે આ પ્રકરણ અવશ્ય વાંચવું જોઇએ. બીજું પ્રકરણ સર્વનિર્ણય નામનું છે. આર્યાવર્તના ચાલતા સર્વ ધર્મો અને વાદો ઉપર શ્રીમદાચાર્યજીનો શો અભિ-

---

उच्चारितानि। पुण्ये श्रवणकीर्तन अस्य अनेन पापं जलपूरेणेव नाश्यते। श्रवणे प्रविशति कथापूरो हृदये ततः सर्वमेव दोषमालोडय मुखतोनिःसरति एवं कियत्कालपर्यावृत्त्या सर्वथैव शुद्धो भवति ॥ सुबोधिनी.

(२४) शक्तितात्पर्यबोधनंकीर्तनम् ॥ सुबोधिनी.

(२५) विषयाविष्टचित्तानां विष्णवावेशस्तुदूरत इति।
विषयाक्रान्तदेहानां नाऽवेशः सर्वथा हरेः ॥

નોંધ—ઉપર કહેલા **सर्वधर्मान्** વાળા શ્લોક ઉપર શરણ મંત્ર આધાર રાખે છે, અને **यत्करोषि** (ગીતા અધ્યાય ૯ ના શ્લોક ૨૭-મા) ઉપર આત્મનિવેદનનો મંત્ર આધાર રાખે છે.

પ્રાય છે, તે આ પ્રકરણમાં જણાવેલો છે. આ પ્રકરણમાં તત્ત્વવિદ્યાના તમામ ગ્રંથોની સમીક્ષા છે, એમ કહીએ તો ચાલે. ત્રીજું પ્રકરણ ભાગવતાર્થ કહેવાય છે. તેમાં શ્રીમદ્ભાગવતના શાસ્ત્રાર્થ, સ્કંધાર્થ, પ્રકરણાર્થ અને અધ્યાયાર્થનું નિરૂપણ કરેલું છે. બાકીના ત્રણ અર્થ વાક્યાર્થ, શબ્દાર્થ અને અક્ષરાર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં આવ્યા છે. આ નિબંધ ઉપર શ્રીમદાચાર્યજીએ પ્રકાશ નામની ટીકા પણ કરેલી છે.

(૨) અણુભાષ્ય–બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર એક સમર્થ વિદ્વત્તા ભરેલી ટીકા છે. આ અણુભાષ્યનો ગ્રંથ અઢી અધ્યાય સુધી શ્રીમદાચાર્યજીનો લખેલો છે. બાકીનો ભાગ એમના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીનો લખેલો છે.

(૩) પૂર્વમીમાંસાભાષ્ય, એ જૈમિનિ સૂત્ર ઉપર આચાર્યશ્રીની ટીકા છે. આ પુસ્તક અમને ઉપલબ્ધ થયું નથી.

(૪) સુબોધિની, આ શ્રીમદ્ભાગવતના પહેલા ત્રણ સ્કંધ અને દશમા સ્કંધ ઉપર શ્રીમદાચાર્યજીની ટીકાનું પુસ્તક છે. આ સર્વોપરી ગ્રંથ છે. સર્વશક્તિમાન ભગવાનને વિષે અપૂર્વ સ્નેહ સંબંધી વિદ્યાનો ગ્રંથ શ્રીમદ્ભાગવત છે, એ વાત આ ટીકાથી નિઃસંશય રીતે સિદ્ધ થાય છે.

(૫) નાના ગ્રંથોમાં સિદ્ધાંત મુક્તાવલિ, બાલબોધ, કૃષ્ણાશ્રય, સંન્યાસનિર્ણય વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. નંબર ત્રીજા સિવાયનાં ઉપરનાં તમામ પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં થયાં છે.

શ્રીમદાચાર્યજીએ ચોરાશી ગ્રંથો લખ્યાનું કહેવામાં આવે છે. તેમાંના કેટલાએક મળી શકતા નથી. અમોએ શ્રીવલ્લભચરિત્ર નામનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં રચ્યું છે, તેમાં એમનાં પુસ્તકોની સંપૂર્ણ ટીપ આપી છે.

ભાગ ૩ જો

ઉપસંહાર

(૧) ધર્મના ઘણું કરી બે ભાગ પાડવામાં આવે છે, (૧) તે કે જેમાં કાંઇ કર્મ કરવાનું હોય છે અને (૨) જેમાં કાંઇ કર્મ કરવાનું હોતું નથી. પહેલાને પ્રવૃત્તિમાર્ગ કહે છે અને બીજાને નિવૃત્તિમાર્ગ કહે છે. પહેલામાં યજ્ઞયાગ વગેરે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. આ ક્રિયાઓ કરવાથી પાપનો નાશ થતો નથી, પણ તેથી સંપત્તિ, પુત્ર વગેરે અને છેવટ સ્વર્ગની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ આ સઘળાં ફળ ક્ષણિક છે. બીજા એટલે નિવૃત્તિમાર્ગથી પાપનો નાશ થાય છે અને મનુષ્યોને પોતાનો આત્મા જે સર્વશક્તિમાન ભગવાનના ભવ્ય સ્વરૂપ આગળ એક અણુ જેવો દેખાય છે, તે જોવાને શક્તિવાન કરે છે. સર્વશક્તિમાન ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે, એમને ચાહવાની, એમના ઉપર સ્નેહ રાખવાની જરૂર છે; અર્થાત્ જે ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ફળની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે શુદ્ધ પ્રેમને એટલે ભક્તિને માર્ગે પ્રયાણ કરવાની અગત્ય છે.

(૨) જે જ્ઞાન માર્ગે જાય છે તેને અભિમાન અથવા અહંકાર ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. શ્રીમદાચાર્યજી કહે છે કે, નિવૃત્તિમાર્ગે પ્રયાણ કરનારને પોતાનેજ ઉપદ્રવ કરવાની જરૂર રહે છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં જો દ્રવ્યમય કે ક્રિયામય પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તેમાં બીજાને ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ છે. એ કારણથી આ બન્ને માર્ગના સંબંધમાં ભગવાનને અપરિતોષ રહે છે.

(૩) ભગવાન પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે. જે ધર્મમાં પ્રાણી-

---

(२) द्रव्यमयश्चेत्परोपद्रवकारी क्रियामयश्चेदात्मोपद्रवकारी ज्ञानमयश्च तथायमेवापरितोषस्तपसि ॥

(३) सर्वेषां जीवा यस्मादिति वा सर्वेषां जीवात्मरूपो वा अतः सर्वोपकारिणि धर्मे तोष उचितः ॥

માત્રને વિષે પ્રેમ હોય તેજ ધર્મ ભગવાનને ઘણોજ સંતોષ આપે છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, જે ધર્મમાં સર્વના ઉપર દયા અને પ્રેમ રાખવાની આજ્ઞા હોય, જે ધર્મ પોતાને કે બીજાને કોઇ પણ રીતે ઉપદ્રવ કરે એવો ન હોય, અને જેમાં ભગવાનને વિષે અપૂર્વ પ્રેમ હોય, તેજ ધર્મ ઊંચામાં ઊંચો અને સર્વોપરી છે. આવો ધર્મ શ્રીમદાચાર્યજીએ બોધ કરેલા પુષ્ટિ અથવા નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગ સિવાય બીજો એકકે નથી.

(૪) શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીએ જે ભક્તિનો બોધ કર્યો છે, તે ભક્તિમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને એમના ઉપર અધિક સ્નેહ રાખવો એજ તત્ત્વ છે. આ ધર્મમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વાર્થના ત્યાગની અને આત્મનિવેદનની જરૂર છે.

(૫) શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીએ જે ભક્તિનો બોધ કર્યો છે, તે જ્ઞાન અને કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનથી મન પવિત્ર થાય છે અને તેથી ખરા ખોટાની પરીક્ષા થઇ શકે છે. જ્ઞાનની મદદથી મનુષ્ય સંસારરૂપી સાગર તરી શકે છે, પણ ભક્તિ ન હોય તો જે ભગવાન સંસારસાગરના કિનારાથી ઘણે દૂર છે તેમની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી.

કર્મથી અંતઃકરણ નિર્મળ થાય અને સ્વર્ગની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકે, પણ સ્વર્ગની જિંદગી આ ભૂતળ ઉપરની જિંદગીના જેવીજ નાશવાન છે. જ્ઞાનમાર્ગે પ્રયાણ કરવું મુશ્કેલ છે અને તે પ્રમાણે વર્તવું કષ્ટસાધ્ય છે. કર્મમાર્ગ થોડે અથવા ઘણે અંશે સ્વાર્થથી રંગાયેલો છે અને બીજાને ઉપદ્રવકારક છે. આ બંને માર્ગમાં દરેક માણસને પોતાનાજ બળ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર પડે છે. ભક્તિને વિષે આત્મનિવેદનને લીધે સર્વશક્તિવાન ભગવાનના બળ ઉપર આધાર રાખવાનો ભક્તને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાન કૃપાયુક્ત હોવાથી પોતાના ભક્તનું તેના પ્રયાણ-

માર્ગમાં રક્ષણ કરે છે, એટલા માટે ભક્તને ખાડામાં પડવાની ભીતિ નથી. ભક્તિમાર્ગના પ્રારંભમાં આનંદ રહેલો છે, તેમજ અંતમાં પણ મુક્તિ અને બેહદ આનંદ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિ એ જ્ઞાન અને કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

(૬) શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીએ જે તત્ત્વવિદ્યા અને ધર્મનો બોધ કર્યો તે કોઈ અમુક જાત અથવા મતવાળાને માટે નહોતો, પણ તે આખી દુનિયાને માટે હતો. એમના શુદ્ધાદ્વૈત મતને શાસ્ત્ર તથા અંતઃકરણ તરફથી પુષ્ટિ અને સંમતિ મળે છે અને એમણે પ્રેમરૂપ જે ધર્મ બતાવ્યો છે તેનો કુદરતજ બોધ કરે છે. શ્રીમદાચાર્યજી શાસ્ત્રીય ક્રિયાઓ અને નિયમોને ભક્તિને વિષે ઘણું વજન આપતા નથી. એમનો બોધ એવો છે કે ભક્તના લૌકિક અને અલૌકિક ધર્મ સંબંધી સર્વ કાર્યોમાં પ્રેમ–વિશ્વવ્યાપી પ્રેમજ, નિયામક હોવો જોઇએ. દુનિયાદારી ઇચ્છાઓના ગંધ કે સ્પર્શ વિનાના પ્રેમ–સર્વોપરી પ્રેમ ઉપરજ એમણે વિશેષે કરીને ભાર મૂક્યો છે.

આચરણની બાબતમાં જે સાદા નિયમ એમણે બતાવ્યા છે તે નીચેના શ્લોકમાં આવી જાય છેઃ—

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।
इन्द्रियाश्वविनिग्राहः सर्वथा न त्यजेत्रयम् ॥

અર્થ—દરેક માણસે પોતાના વર્ણાશ્રમમાં કહેલા ધર્મ શક્તિ પ્રમાણે પાળવા અને વિધર્મથી દૂર રહેવું તેમજ ઇન્દ્રિયોના અશ્વને રોકવા, આ ત્રણ વાનાં કદી તજવાં નહિ.

(૭) શ્રીમદાચાર્યજીએ સર્વને આ સાદા નિયમો પ્રમાણે વર્તવાને ભલામણ કરી છે. તેની સાથે શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણદ્વારા ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવું અને એ વિશ્વાત્મા હોવાથી એમના ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખવો એમ કહેલું છે.

(૮) જો જગતમાં કોઇ કાળે એકજ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ થવાનો સંભવ હોય, તો તે શ્રીમદાચાર્યજીએ બતાવેલી રેખાઓ પ્રમાણેજ થવાનો સંભવ છે.

(૯) પોતાનો બોધ આખા વિશ્વને અનુકૂળ આવે એવો હોવાથી આર્યજનો અને મુસલમાનોને એ બોધને માટે ઘણું માન હતું.*

(૧૦) શ્રીમદાચાર્યજીનો બોધ કેવા પ્રકારનો છે એ વાતના અજ્ઞાનને લીધે કેટલાક લોકો ખોટી રીતે એમ ધારે છે કે પુષ્ટિ એટલે શરીરને પુષ્ટ કરવું તે. આ ધારવું કેવળ ભૂલ ભરેલું છે. શ્રીમદાચાર્યજીએ 'પુષ્ટિ' શબ્દ સર્વશક્તિમાન ભગવાનની કૃપા કે અનુગ્રહના પારિભાષિક અર્થમાં વાપર્યો છે. સ્વાર્થરહિતપણાથી ભગવાનના ઉપર સ્નેહ રાખવાથી ભગવાનની કૃપા સંપાદન કરીશકાય છે. અને આવી કૃપાને 'પુષ્ટ' કહે છે. જે માર્ગથી આવી કૃપા મેળવી શકાય તે માર્ગને પુષ્ટિ–ભક્તિમાર્ગ કહે છે. ઇપિક્યુરિયનો (ખાઇ પીને મોજ કરવાથીજ શ્રેય સાધી શકાય છે, એવો બોધ આપનાર કેટલાએક ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓ અને તેમના અનુયાયીઓ) જે પ્રમાણેની જિંદગી ગાળતા, તે પ્રમાણેની જિંદગી ગાળવાનો બોધ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પુષ્ટિમાર્ગને વિષે આપ્યો છે, એમ માત્ર 'પુષ્ટિ' શબ્દ ઉપરથી ડૉકટર વિલસન અને હંટરની

* કેટલાક મુસલમાનો શ્રીમદાચાર્યજીના અનુયાયી થયા હતા. દિલ્હીના બાદશાહ સિકંદર લોદીને, શ્રીમદાચાર્યજીને માટે એટલું બધું માન હતું કે તેણે શ્રીમદાચાર્યજીની છબી ઉતારવાને માટે પોતાના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર હોનહારને એમની પાસે મોકલ્યો હતો. તેણે લીધેલી છબી હાલ સુધી કીશનગઢના રાજાને ત્યાં છે. હુમાયુ અને અકબર બન્ને શ્રીમદાચાર્યજીને માટે ઘણું માન ધરાવતા હતા. મધ્યકાળના ઇતિહાસમાં શોધ કરવામાં આવશે તો શ્રીમદાચાર્યજીના કામની મહત્તા અને તેની લાભકારક અસરની ખાતરી થશે.

માફક ભૂલ ભરેલી રીતે ધારવું એ ઘણું ગેરવાજબી છે; કારણ કે એમણે જે બોધ આપેલો છે તેમાં વિષયનો ગંધ નથી, એટલુંજ નહિ પણ એમણે અપ્રતિમ રીતે વિષયનો નિષેધ કર્યો છે.*

(૧૧) ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન ઈશ્વરને પહોંચી શકતું નથી. ભગવાન માત્ર અંતઃકરણથી પહોંચી શકાય એવા છે.

શ્રીમદાચાર્યનું જીવન સર્વાંશે ભગવદીય અને ભગવન્મય હતું; તે કારણથી એ ભગવાનને ઓળખવાને અને એમના માર્ગો અને લીલાઓને જાણવાને તથા સમજવાને બીજા બધા કરતાં વધારે યોગ્ય હતા. આ વાત શ્રીમદ્ ભાગવતના પહેલા ત્રણ સ્કંધ અને દશમ સ્કંધ ઉપરની એમની શ્રીસુબોધિની નામની ટીકાથી પુરવાર થાય છે.

અવતાર એટલે શું, અવતારને મૂળરૂપ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોય છે, ભગવાનની લીલાઓના હેતુ અને ઉદ્દેશ શા છે અને તેઓનો પારમાર્થિક કે અલૌકિક ઉપયોગ શો છે, આ સઘળી વાતોનો યથાર્થ ખુલાસો કરનાર તત્ત્વવેત્તાઓમાં માત્ર શ્રીમદાચાર્યજીજ છે, એમ અમે ધારીએ છીએ.

ईश्वरो हि हीनकर्म न करोति—ઈશ્વર કદી હીન કર્મ કરતા નથી. આ વાક્યથી શરૂ કરી, શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ જે હજુ સુધી

---

* પંચશ્લોકીમાં શ્રીમદાચાર્યજી કહે છે કેઃ

(१०) गृहं सर्वात्मनात्याज्यं तच्चेत्यक्तुं न शक्यते ।
कृष्णार्थं तत्प्रयुंजीत कृष्णोऽनर्थस्य मोचकः ॥

અર્થ—ઘર જે સર્વ ઇચ્છાઓ અને વિષયોના મધ્યબિંદુરૂપ છે તેનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. જો તેમ ન બને તો તેને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અર્થમાં જોડવું, કેમકે એ ભગવાનજ મનુષ્યને સર્વ અનર્થમાંથી મુક્ત કરે છે.

ઘણા પંડિતોને એક કોયડારૂપ ભાસે છે, તે શ્રીમદાચાર્યજી ઘણી સુંદર રીતે સમજાવે છે.

(૧૨) કોઈ અતકર્ય દૈવયોગને લીધે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીની તત્ત્વવિદ્યા અને એમના બોધ વિષે ગેરસમજ ચાલે છે. આ કારણથી બુદ્ધિશાળી વર્ગ એવો આડે માર્ગે દોરાઇ ગયો છે કે, કોઇ એમના ગ્રંથો વાંચતું નથી અને એમણે પ્રતિપાદન કરેલા શુદ્ધાદ્વૈત મતને અને સ્થાપન કરેલા ધર્મમાર્ગને સમજવાની કોઇ દરકાર રાખતું નથી. આવી ગેરસમજને લીધે વિદ્વાન ગ્રંથકારો અને બીજાઓએ પણ ભૂલ કરી છે. ડૉકટર એચ. એચ. વિલસન, જે લગભગ ચાળીસ વર્ષ સુધી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના અનુયાયીઓની મધ્યે રહ્યા હતા, તે પણ એમના અનુયાયીઓને રુદ્રસંપ્રદાયી કહે છે. (જુઓ હિંદુ રિલીજિયન્સ સને ૧૯૦૧ ની કલકત્તા આવૃત્તિ પાનું ૭૯.)

(૧૩) આ ગ્રંથકારો અને એમના જેવા મેસર્સ માર્સડન, બાર્થ અને બીજા ઘણાઓને કોઈ સ્વાભાવિક રીતે પૂછી શકે કે તમોએ શ્રીમદાચાર્યજીના નિબંધ, અણુભાષ્ય, સુબોધિની અને બીજા ગ્રંથો વાંચી જોયા છે? આ ગ્રંથકારોના અજ્ઞાનને માટે વૈષ્ણવવર્ગ તેમનો દોષ કાઢતો નથી. આવા પ્રકારનું અજ્ઞાન એ કલિયુગનું માહાત્મ્ય છે એમ જાણી તેઓ સંતોષ માને છે અને કહે છે કે, કલિયુગમાં તો જે તત્ત્વવિદ્યા અને ધર્મ સુદૃઢ અને હુમલો ન થઇ શકે એવાં હોય તેઓને તો વિસ્મૃતિનેજ તાબે કરવામાં આવે.

(૧૪) શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત સ્થાપન કરનાર અને પુષ્ટિભક્તિનો બોધ કરનાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીને ૧૯ મી સદીએ જે ગેરઇન્સાફ આપ્યો છે, તેનો ૨૦ મી સદી યોગ્ય અને સંતોષદાયક

બદલો, એમના સિદ્ધાંત અને બોધને ફરીથી જાગૃત કરીને આપશે.

શ્રીમદાચાર્યજી પોતાના 'પત્રાવલંબન' નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે વિદ્વાનોજ સન્માર્ગના રક્ષક છે.

स्वाधिकारानुसारेण मार्गस्त्रेधा फलाय हि।
अधुना ह्यधिकारास्तु सर्वे एव गता कलौ।
कृष्णश्चेत् सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हि॥

નિબંધ ૧-૧૯

અર્થ—પોતાના અધિકારાનુસાર ત્રણ પ્રકારના માર્ગ ફલ આપનાર થાય છે. પરંતુ આ કલિયુગમાં સર્વ અધિકાર જતા રહ્યા છે, તેથી કરીને જો શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવામાં આવે તો કલિયુગ નિશ્ચય ફળીભૂત થાય છે.

महात्मा दादु दयाल

અને દાદુ-પંથ×

आपा मटै, हरि भजै, तन मन तजै विकार ।
निर्वैही सब जीवसो, दादू यहु मतसार ॥ (दादु.)

આ આર્યાવર્ત અનેક ધર્મપંથોની જન્મભૂમિ છે. વિદેશોમાં તેવા પંથો બહુ કરી દ્વેષપૂર્વક કલહ અને વિરોધથી ઉત્પન્ન થયા જણાય છે; પરંતુ અત્ર તો ઈશ્વિર ઉપર રાગથીજ તે જન્મ પામ્યા છે. ઉત્તમોત્તમ એવું વેદાંતજ્ઞાન સામાન્ય મનુષ્યોને ગ્રાહ્ય થવું અસંભવ જેવું હોવાથી, અનેક દયાળુ મહાત્માઓએ કાળે કાળે અધિકારીવર્ગ ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખી સરલ રીતિએ લોકગમ્ય ભાષામાં ઉપદેશો કર્યા છે.

બહુધા મહાત્માઓ પોતે અમુક પંથ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ કરતાજ નથી; પરંતુ તેવા કોઇ સમર્થ મહાત્માનો શિષ્યવર્ગ તે મહાત્માની ઉપદેશશક્તિથી વા આચારાદિ શુદ્ધતાથી વા યોગબળથી વિસ્તૃત થાય, ત્યારે તે શિષ્યો તે સદ્ગુરુનાં પૂજા-અર્ચનાદિ દેવવત્ કરે છે અને સ્વપરંપરાથી તેની પૂજા તથા તેના ઉપદેશાદિ લોકોમાં નિરંતર કર્યે જાય છે, ત્યારે તે મૂળ ગુરુના નામથી,

× સંસ્કૃત "**दादुरामोदय**" તથા હિંદીમાં પંડિત ચંદ્રિકાપ્રસાદ ત્રિપાઠીના લેખના આધારે.

તે ઉપદેશક-શિષ્ય અને સમૂહ ‘અમુક પંથી’ એથી વ્યવહારાય છે. તેવા પંથોમાંનો એક મૂળ ગુરુ દાદુના નામથી-દાદુપંથ-એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

દાદુપ્રાદુર્ભાવઃ-દાદુપંથીઓમાં આમ પ્રસિદ્ધ છે કે, કોઇએક સ્થળે કેટલાએક યોગીજનો ધ્યાન કરતા હતા. તેઓમાં એક યોગીને ભગવાનની આજ્ઞા થઇ કે તેણે લોકોમાં જઇ પ્રાકૃત જીવોનું ઉપદેશોદ્ધારા કલ્યાણ કરવું. એથી તે યોગીરાજ અમદાવાદમાં આવ્યા. ત્યાં એક લોદીરામ નામે નાગર ગૃહસ્થ સાધુ-સંતોના શુભાશીર્વાદથી પુત્રપ્રાપ્તિ થશે એવી શ્રદ્ધાથી તેઓની સદા સેવા કરી રહ્યા હતા. તેઓ એ યોગીરાજ પાસે પણ ગયા અને તેમની બહુ સેવા કરી. એથી પ્રસન્ન થઇને યોગીએ લોદીરામને કહ્યું કે “પ્રભાતકાલે સાબરમતી નદીને તટે જાઓ અને ત્યાં તમને તમારો ઇષ્ટ પદાર્થ-પુત્ર-પ્રાપ્ત થશે.” તે પ્રમાણે લોદીરામે કર્યું. આ બાજુ તે યોગીએ પોતાને સિદ્ધોથી કરવામાં આવેલી પ્રાકૃત લોકોદ્ધારની આજ્ઞાનું પરિપાલન કરવા, યોગબળથી બાળકરૂપ ધારણ કરી, તે નદીના પૂરમાં વહી જતા લોદીરામને જણાયા. લોદીરામ તેમને પોતાને ઘેર લઈ ગયા ને પુત્રવત્ લાલન કર્યું. દાદુજીના આ પ્રાકટ્યની તિથિ સં. ૧૬૦૦ ફાલ્ગુન સુદિ ૮ મનાય છે.

એક કથન આમ છે કે, દાદુ એક ‘રૂ’ પીંજનારા પીંજારા હતા. એ ભ્રમ થવાનું કારણ આમ જણાય છે કે, સાંભર કે આંબેરમાં દાદુજીએ થોડા દિન રૂ પીંજવાનું કામ કર્યું હતું. તત્ત્વ આમ છે કે જે મહાત્માઓ જીવન્મુક્ત થાય છે તેમાં ત્રણ પ્રકાર હોય છે. કેટલાએક બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓને સેવતા હોય એમ દેખાઇ લોકોપકારક કૃત્યો પણ કરતા રહે છે અને કેટલાએક બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાત્રનો ત્યાગ કરી સર્વદા અંતર્મુખ વૃત્તિ રાખી સ્વરૂપાનુભવમૂલક નિજાનંદમાં નિમગ્ન રહે છે. એવા મહાત્માઓ મહાત્મારૂપે વર્તાઇ

જઇ, લોકોથી સંસર્ગ પમાઇ અનેક જાતિની ઉપાધિના પાત્ર થાય છે. તેમાંથી પણ વિમુક્ત રહેવા તેઓ બહુવાર મૌન સેવે છે. કેટલાએક જ્ઞાન–પ્રકાશને ગુપ્તજ રાખી અજ્ઞાનીવત્ વિચરે છે. કેટલાએક તો મૂર્ખ વા ચલચિત્ત પુરુષના જેવું બાહ્ય વર્તન રાખે છે, જેથી લોકસમુદાય તેવાઓથી દૂર ને દૂરજ રહે છે.

વળી કેટલાએક અમુક કાલ પ્રવૃત્તિ તો અમુક કાલ નિવૃત્તિ એમ ઉભય સેવે છે. દાદુજી આ અંતિમ વર્ગના હતા. તેઓનો અદ્ભુત ઉપદેશ અને ચમત્કારોનો મહિમા એટલો વિસ્તાર પામી ગયો કે, ભક્તજનોની મોટી સંખ્યા તેઓની પાસે આવવા લાગી, તેથી તેમનાં ભજન અને યોગાભ્યાસમાં વિક્ષેપ આવવા લાગ્યો. તેના પરિહાર સારુ તેઓએ દેશાંતર ફરી, રૂ પીંજવાનું કામ કરવા માંડયું, જેથી લોકો તેમનું સત્યસ્વરૂપ ન સમજી તેમની પાસે જતા બંધ થયા.

એમ કહેવાય છે કે, મહાત્મા કબીરે પણ એવા લોકસંપર્કથી સ્વધ્યાનમાં અતિ વિક્ષેપ થતો જોઇ એક ગણિકાને સંગમાં રાખી હતી. જેથી સામાન્ય લોકો તેને એક કુકર્મી માની લઇ કબીરને પરિહરવા મંડયા.

દાદુજી એમ પીંજારાનું કૃત્ય કરતા તેનો ઉલ્લેખ તેઓના કેટલાએક શિષ્યો સુંદરદાસ, રજબ, જગન્નાથ અને જનગોપાલે કર્યો છે. સુંદરદાસજીએ તો એ કર્મને અધ્યાત્મરૂપક નીચેના પદમાં આપ્યું છે.

રાગ ટોડી.

એક પીંજારા ઐસા આયા, રૂહ રૂઇ પીંજણુ કે કારણુ
આપણુ રામ પઢાયા. ટેક.
પીંજણુ પ્રેમ મુડિયા મનકો, લયકી તાંતિ લગાઈ;
ધનુ હી ધ્યાન બંધ્યો અતિ ઊંચો કબહૂં છૂટિ ન જાઈ.

જોઈ જોઇ નિકટ પિંજાવણુ આવે, રૂઈ સબનકી પીજૈ;
પરમારથકો દેહ ધર્યો હે, સમ્યક્ કછુ હી લીજૈ.
બહુત રૂઇ પીંજી બહુ બિધિ કર, મુદિત ભયે હરિરાઇ;
દાદૂદાસ અજબ પીંજારા, સુંદર બલિ બલિ જાઇ.

ભાવાર્થઃ—આત્મારૂપી રૂના પીંજવા સારુ રામે પોતે મોકલાવેલો એક અપૂર્વ પીંજારો આવ્યો. તેનું પીંજણુ પ્રેમનું અને મૂઠી મન છે, તથા તાંત લયરૂપી છે. કદી પણ છૂટે નહિ એવું ધ્યાનરૂપી ધનુ ઊંચે બંધાય છે. એ પ્રમાણે સામગ્રી જોઇ (આત્મા—અનાત્મા) પીંજાવવાવાળા પાસે આવે છે અને તેઓ સર્વ રૂ પીંજી આપે છે. તેમણે પરમાર્થનો દેહ ધર્યો છે અને તેમની પાસેથી કંઇ પણ સારું લેવું. બહુ પ્રકારે બહુ રૂ પીંજી હરિરાય પ્રસન્ન થયા. દાદુદાસ એક અપૂર્વ પીંજારા છે અને તેમના ઉપર સુંદરદાસ વારી જાય છે.

દાદુજીના ગુરુઃ—દાદુના જ્ઞાન આદિનો પરિચય તેમની વાણી અને તેઓના શિષ્યોના ગ્રંથો ઉપરથી થાય છે. દાદુની વાણી ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, હિંદુઓના ધર્મ તથા પુરાણગત વિષયો, તેમજ મુસલમાનધર્મના સિદ્ધાંતો તેમની જાણમાં સારી રીતે હતા. એવું જ્ઞાન બહુશ્રુત સાધુ અને ફકીરોના સત્સંગથી તેમજ કથાશ્રવણથી સંપાદિત થાય. પરંતુ દાદુજીને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું હતું અને કોનો વિશેષે સત્સંગ થયો હતો એ જણાયું નથી.

દાદુપંથી જનગોપાળજીએ લખ્યું છે કે, તેઓની અગિયાર વર્ષની વયે અન્ય બાળકો સાથે રમતા હતા, તેવામાં પરમપુરુષે (પરમેશ્વરે) એક વૃદ્ધ પુરુષનો વેશ (ભેખ) ધરીને તેમને દર્શન દઇ, એક પાનનું બીડું ખવરાવ્યું અને તેમના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી સર્વસ્વ આપવા માંડયું. પરંતુ બાળકબુદ્ધિ દાદુએ તે ગ્રહણ ન કર્યું. તેથી સાત વર્ષ પછી એજ વૃદ્ધ મહાત્મા પુનઃ આવ્યા

અને સ્વયોગબળથી દાદુની બાહ્યદૃષ્ટિને અંતમુખ કરાવી બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. તે દિનથી દાદુ પરમેશ્વરનાં ભજન અને ચિંતનમાં સંલગ્ન થયા.

પંડિત જગજીવન લખે છે કે, સ્વામી દાદુ દયાલના ગુરુ પરમેશ્વરજ હતા. દાદુજીએ પોતે વાણીમાં ગુરુમહિમા અનેક પ્રકારે ગાયો છે, પરંતુ કોઇ પણ સ્થળે કોઇ વિશેષ વ્યક્તિનું નામ ગુરુરૂપે ગણાવ્યું નથી.

ગુરુના બે પ્રકારઃ—દાદુજીનાં વાક્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેઓ બે પ્રકારના ગુરુ માનતા હતા–એક બાહ્ય અને બીજા આંતર્ગુરુ. બાહ્યગુરુ તે છે કે જે ઉપદેશદ્વારા સન્માર્ગ દર્શાવે અને સ્વના યોગબલથી શિષ્યમાં ત્વરિત શક્તિ પ્રાદુર્ભાવ કરી સ્વસમાન કરે. અંતર્ગુરુ તે છે કે જે સ્વયં જીવ–આત્મા અને પરમ–આત્મા છે, જેની અદ્‌ભુત કૃપાથીજ મનુષ્ય યથાર્થ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

દાદુજીએ પોતાના ગુરુ સંબંધમાં આ સાખી કહી છેઃ—

દાદુ ગૈબમાંહિ ગુરુદેવ મિલ્યા, પાયા હમ પરસાદ,
મસ્તકિ મેરે કર ધર્યા, દૃષ્યા અગમ અગાધ.

જેથી અનુમાનાય છે કે, દાદુજીને કોઈ સિદ્ધ મહાત્માએ યોગબળથીજ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો.

સુંદરદાસના ગુરુસંપ્રદાય નામે ગ્રંથમાં દાદુના ગુરુનું નામ “વૃદ્ધાનંદ” લખ્યું છે, તેનું અપભ્રષ્ટ નામ ‘વૃઢણુ’ (વૃદ્ધ) કોઈ કોઇ સ્થળે જોવામાં આવે છે.

પ્રો. એચ. એચ. વિલસન દાદુની ગુરુપરંપરા રામાનુજ, દેવાનંદ, રાઘવાનંદ, રામાનંદ, કબીર, કમાલ, જમાલ, વિમલ, બુઢણુ અને દાદુ એમ જણાવે છે; પરંતુ વિલસને પ્રાપ્ત કરેલું વૃત્તાંત કેટલેક સ્થળે ભૂલભરેલું છે, તેમ અત્ર છે.

દાદુજીએ પોતાની વાણીમાં કેટલેક સ્થળે કબીર સાહેબની

પ્રશંસા કરી છે; પરંતુ રામાનંદનું ક્યાંય પણ નામ લીધું નથી. સુંદરદાસ આદિ દાદુપંથીઓ તો દાદુને સ્વતંત્ર (કબીરપંથી આદિ અન્ય સર્વ સંપ્રદાયોથી ભિન્ન) ગુરુ માને છે.

દાદુજીનું જીવનઃ—સંવત્ ૧૬૩૦ માં તેઓ સાંભર ગયા ને લગભગ છ વર્ષ ત્યાં સ્થિતિ કરી. દાદુજીનો ઉપદેશ હિંદુ તથા મુસલમાન ઉભય જાતિના પ્રાકૃત લોકોમાં પ્રચલિત અને દૃઢ વિચારોથી કેટલાએક અંશોમાં બહુ ભિન્ન હતો. તેથી તે સાંભળી તેમના અનેક વિરોધી પણ થયા અને તેમને સંતાપવા લાગ્યા. પરંતુ ધીર દાદુજી સ્વ—સત્ય—પંથથી એક પદ પણ ચલિત થયા નહિ.

એકવાર એક કાજીએ બહુ ગુસ્સે થઇ દાદુજીના મુખ ઉપર તમાચો માર્યો. પરંતુ દાદુજીએ શાંતિ ન છોડી, એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજું પાસું ધરી કાજીને કહ્યું કે, “ભાઇ ! એક બીજો પણ મારી લો અને પ્રસન્ન થાઓ.” એ ચરિતથી કાજી બહુ શરમાઇ ગયો.

પછી આંબેર જઈ ત્યાં આશરે ચૌદ વર્ષ રહ્યા. ત્યાં દાદુજીનો મહિમા અધિક વિસ્તાર પામ્યો. અકબરશાહના વારંવાર કહેવાથી રાજા ભગવંતદાસ, દાદુજીને સંવત્ ૧૬૪૨ માં ફતેહપુર સિક્રી લઈ ગયા ને ત્યાં દાદુજી ચાળીસ દિન રહ્યા. અકબરશાહની ઇચ્છા હતી કે, દાદુ અકબરને પરમેશ્વર અવતાર હોવાનું સ્વીકારે, પરંતુ દાદુજીએ તે ન માન્યું. રાજા ભગવંતદાસ, અબુલ ફઝલ આદિએ તેમને બહુ સમજાવ્યા અને અન્ય કેટલાકોએ લાલચ, ભય પણ દર્શાવ્યાં, પણ મહાત્મા દાદુ કશાને વશ ન થયા.

અંતે અકબરનો નિશ્ચય થયો કે, દાદુ એક નિર્લોભી સાચા ફકીર છે અને તેમને પોતાની રાજધાનીમાં સ્થાન કરવા બહુ આગ્રહથી કહ્યું. પણ દાદુજીએ તે ન માન્યું અને પોતાની સાધારણ કુટીરમાંજ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

રાજા ભગવાનદાસના સ્વર્ગગમન પછી રાજા માનસિંહ આંબેરના રાજા થયા. તેઓના આગળ કેટલાએક અસૂયક અને દ્વેષી લોકોએ નિંદા કરી કે, દાદુજી લોકોને વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરે છે. રાજા માનસિંહને જો કે દાદુના ઉપદેશ ઉપર પ્રીતિ હતી, તથાપિ લોકાપવાદને વશ થઇ એકવાર દાદુજીને કોઇ અનુચિત પ્રશ્ન કર્યો. તે પછી દાદુજીએ આંબેર તજવા સંકલ્પ કર્યો. રાજા માનસિંહે દાદુજીની ક્ષમા યાચી અને ત્યાંજ સ્થિતિ ચાલુ રાખવા બહુ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ દાદુજીએ સંકલ્પ ફેરવ્યો નહિ. પોતાનો સામાન દરિદ્રો કને લૂંટાવી દઈ પોતે એકલા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને પછી સતત વિચરતા રહ્યા.

સંવત્ ૧૬૫૦ થી ૧૬૫૯ સુધી કલ્યાણપુર, જયપુર, મારવાડ, બિકાનેર આદિ નાનાં સ્થળે પોતાના પ્રેમીઓ પાસે છ માસ, વર્ષ રહે, એમ વિચરતા રહ્યા. અંતે સં. ૧૬૫૯ માં નરાણે આવી વિશ્રામ કર્યો. ત્યાંથી ત્રણચાર કોશ ઉપર ભરાણાની ટેકરી છે, ત્યાં થોડો સમય તેઓ રહ્યા અને ત્યાં અંતર્ધાન પામ્યા. ત્યાં લૌકિક રીતિએ તેમના શરીરની અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરવામાં આવી હતી અને તેથી ત્યાં ઘણા સાધુઓ યાત્રાર્થે પણ જાય છે.

દાદુજીનો પ્રભાવઃ—વર્તમાનકાળના કેટલાએક સમાજોના સંસારી નેતાની આસપાસ બહુ જનો કાર્યસિદ્ધિના સ્વાર્થથી કે કોઈ નોકરી કે ધનની પ્રાપ્તિની કામનાથી મળી તે મંડળના સભાસદ, અનુચર કે અનુમોદક આદિ થાય છે. પરંતુ દાદુજી તો ત્યાગી હતા. તેમણે કોઇને બલાત્ શિષ્ય કર્યો ન હતો; પરંતુ તેમના સત્સંગી હજારો થયા.

દાદુજીનાં વાકય એવાં હૃદયવેધી હતાં અને દૃષ્ટિ એવી મોહક હતી કે, તેઓ જેમના પ્રતિ મુખ કરી કંઈ કહેતા કે જોતા, તે સર્વ એમના રંગરસમાં લીન થઇ જતા. સાંભર અને આંબેરમાં અનેક

સજ્જનો એમ તેમના ભક્તો થયા અને શિષ્ટાચાર અનુસાર પોતાના ગૃહમંદિરમાં પદ ધરાવી મહોત્સવ મનાવતા.

દાદુજીનું યોગબળ એવું હતું કે મનુષ્યો તો શું, પશુઓ પણ તેમની દષ્ટિ પડતાં તેમને આધીન થઇ જતાં.

જનગોપાળજીએ દાદુજીના અનેક ચમત્કારો વર્ણવ્યા છે. તેઓને હાલના કેટલાએક યોગની શક્તિઓથી અપરિચિત અને અજ્ઞાની એવા મનુષ્યો અસંભવિત અને અપ્રમાણિક માને એમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી; કારણ તેવા મનુષ્યો બહુધા બાહ્યેન્દ્રિયોના પરિમિત બલનો આંતરેન્દ્રિયના અપરિમિત સામર્થ્ય ઉપર આ-રોપ કરતા હોય છે.

દાદુજીના મહાગુણોઃ–દાદુજીના એક નિજ શિષ્ય સુંદરદાસે સ્વકૃત સુંદરવિલાસના ગુરુદેવ નામક અંગમાં સ્વામી દાદુ દયાલનો બહુ મહિમા ગાયો છે. તેમાં તેઓના જિતેન્દ્રિયત્વ, ધૈર્ય, શીલ, સંતોષ, ક્ષમા, અવિવાદ આદિ ગુણો ગણાવ્યા છે. એ મહાત્મા-ઓને ઉચિત ગુણોનું નિધાન દાદુજી હોવાથીજ બહુ લોકોની તેઓમાં શ્રદ્ધા થઇ અને તેમના ભક્ત થયા.

"એક દિવસ નિશ્ચલદાસના વિદ્યાર્થીને શિષ્યવર્ગમાં કલહ થયો, તેમાં અનેક પંથના સાધુઓ હતા. એક વિદ્યાર્થીએ બીજા દાદુપંથી વિદ્યાર્થીને કહ્યું કે, "તારા ગુરુ તો કૂકડા જેવા હતા. એથી દાદુપંથીને બહુ વિષમ લાગ્યું. અને તે પ્રસંગ નિશ્ચલદાસ પાસે ન્યાય થવા આવ્યો. તેઓની ગુણગ્રાહિણી બુદ્ધિએ તેમાંથી પણ સારજ નિઃસાર્યો અને સ્મિતપૂર્વક વદ્યા કે, ભાઇ ! એ સત્ય કહે છે. શ્રીદાદુજીએ બહુ જનોને મોહનિદ્રામાંથી જગાડ્યા છે, તેથી તે પદ પણ અનુચિત નથી."

દાદુજીની કૃતિઓઃ–એ બે ભાગમાં વિભક્ત છે. કબીર આદિ સાખીઓ લખી ગયા છે તેવી, તે બાની કહેવાય છે. તે અનેક

અંગોમાં વિભક્ત છે, અને બીજામાં ગેય એવાં પદો આવે છે. પ્રત્યેક અંગનો પ્રારંભ—

દાદૂ નમો નિરંજનં, નમસ્કાર ગુરુદેવતઃ
વંદનં સર્વસાધવા, પરનામં પારંગતઃ

એ સાખીથી કરેલો છે.

એ કૃતિઓ ત્રણવાર મુદ્રાંકિત થઇ છે. પ્રથમ લાહોરના બ્રહ્મવિદ્યાપ્રચારક કાર્યાલયે સંવત ૧૯૦૫ માં, મુંબઇમાં શ્રીધર શિવલાલે તથા કાશીમાં નાગરીપ્રચારિણી ગ્રંથમાલામાં મ. મ. સુધાકર દ્વિવેદીએ સંશોધિત કરી છે. એ સર્વ હજી પૂરી શુદ્ધ છપાઇ હોય એમ મનાતું નથી. દાદુજીની કૃતિ ગુણોમાં કબીરાદિ અન્ય મહાત્માઓની કૃતિ સમાન છે, એમાં વિદ્વત્તા, રચનાશ્રમ કે નિરર્થકતા જણાતાં નથી; પરંતુ હૃદયવેધિતા, ગંભીરતા, તત્ત્વાવેદકતા આદિ પ્રતિપ્રસંગે પ્રાધાન્યે જણાઇ આવે છે અને તેથી ભક્તજનો તેને બહુ પ્રેમથી ગ્રહણ કરે છે અને વાંચે છે.

એ પદોની ભાષા અપર, કેટલાએક સંતોની ભાષાતુલ્ય અને ભાષાના શબ્દો તથા પ્રયોગોથી સંમિશ્ર છે. એમાં ગુજરાતી, હિંદી, મારવાડી ને પંજાબી ભાષાના અંશો ન્યૂનાધિક છે.

વાણીવિષયોઃ—દાદુજીની વાણી સ્પષ્ટ નિઃસંશય દર્શાવે છે કે, તેઓ એક સિદ્ધ યોગી હતા. જેનો જેનો ધ્યાનકાલમાં તેઓને અપરોક્ષ અનુભવ થયેલો તેનું તેઓએ અનેક પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. તેઓની પ્રત્યેક સાખી કે પદમાં યોગ કે અનુભવની ઝલક દષ્ટ થાય છે.

દાદુજીની કૃતિઓમાં પરમાત્માનો મહિમા તથા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ તેની નિર્ગુણ પૂજા—ઉપાસના અને અનન્ય ભક્તિ, અજપ જપ(અજપાજાપ), ચંચલ મનને પરમ સ્થિર કરવાનાં સાધનો, પરમરૂપનું ધ્યાન, ધારણ અને તેમાં સમાધિ; અનાહત નાદ (અનહદ વાજાં) નું શ્રવણ અને તેમાં મગ્નતા; અમૃતબિંદુનું પાન અને

પરમાનંદની પ્રાપ્તિ; પરમાત્માથી ઐક્ય વા બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર;—ઈત્યાદિ યોગીગમ્ય અને જ્ઞાનીદૃષ્ટવ્ય વિષયો સરલ ભાષામાં નિબદ્ધ છે, તેથી તે બહુ પામર અને પ્રાકૃત સાધુઓને પરમોપકારક થઈ પડી છે.

કોઈ કોઇ સ્થળે દાદુની વાણીમાં હિંદુધર્મના અંશ ઉપર આક્ષેપ જેવું જણાય છે. તેનું તાત્પર્ય તેની નિંદામાં નથી, પરંતુ ગૌણને મુખ્ય સમજવારૂપ જે ભૂલ અતિ પામર જીવો કરે છે, તેને તોડવામાં તથા તેની સંશુદ્ધિમાં છે. પરંતુ તે તત્ત્વાર્થ તેવા જીવોએ ન સમજી ક્રોધમાં દાદુને ધુનિયા, કાફિર, આદિ શબ્દોથી વર્ણવ્યા છે.

દાદુજીના પ્રશંસિત મહાત્માઓઃ—દાદુએ પોતાની વાણીમાં અનેક મહાપુરુષોની પ્રશંસા કરી છે. તેવાઓમાં–દત્તાત્રેય, નારદ, શુકદેવ, સનકાદિ, ધ્રુવ, પ્રહ્‌લાદ, ગોરક્ષનાથ, ભર્તૃહરિ, ગોપીચંદ, નામદેવ, પીપા, હરિદાસ અને કબીરનાં નામ ગણેલાં છે.

દાદુજીના શિષ્યોઃ—સ્વામી દાદુ દયાલના બાવન (૫૨) શિષ્યો પ્રસિદ્ધ છે અને તેઓદ્વારા બાવન સ્થાન (થાના) અને બાવન મહંતસ્થાન સ્થપાયાં છે. એઓમાં ચાર નામે બનવારીજી, હરદાસજી, હિંગોલગિરિજી અને કપિલમુનિ. એ પ્રથમ સંન્યાસી હતા અને પછીથી દાદુજીના શિષ્યો થયા. ત્રણ જણા કાશીના પંડિત જગજીવનજી, સીકરીના માધવદેવ અને ટેંટડાના નાગરજી એ બ્રાહ્મણો હતા.

દાદુજીના શિષ્યસમુદાયમાંથી કેટલાએક મહાત્મારૂપે અતિપ્રસિદ્ધ થયા, જેમાંથી ચોવીસ (૨૪) સંતોએ વળી પોતપોતાના ભિન્ન પંથો રચ્યા છે અને કેટલાએક ઉપદેશક કાવ્યોદ્વારા હિંદી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

તેમાં મુખ્ય સુંદરદાસ (સં. ૧૬૫૩–૧૭૪૬) નામે છે. તેઓ

શેખાવાટી પરગણામાં ફતેહપુરના વાસી હતા. દાદુજીના શુભાશીર્વાદથી તેઓનાં માતપિતાને તે પ્રાપ્ત થયા હતા અને તેઓના સુંદરવિલાસ આદિ ગ્રંથો આ પ્રાંતમાં પણ બહુ પ્રસિદ્ધ અને સાધુસંતોમાં તો બહુ પ્રચલિત છે, હિંદી સાહિત્યજ્ઞો તેમનાં કાવ્યને ઉચ્ચ પદ અર્પે છે.

અપર શિષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ જનગોપાળજી, જગજીવનદાસજી, રજબજી, પૂરણદાસજી, ગરીબદાસજી આદિ છે.

દાદુજીના પંથમાં પછી પણ અનેક સંત અને લેખકો થયા. જેવા કે છીતરજી (સવૈયા), ચંપારામ (દૃષ્ટાંતસંગ્રહના કર્તા), રાઘવદાસ (ભક્તમાલના કર્તા) આદિ.

એવા દાદુપંથી ગ્રંથોની શ્લોકસંખ્યા આશરે એક લક્ષપૂરની હશે.

દાદુજીના પંથમાં એમ અનેક કીર્તિમાન શિષ્યો અને સંતો થયા પરંતુ તે સર્વમાં વિચારસાગરના કર્તા નિશ્ચલદાસ (સંવત ૧૮૧૯–૧૮૪૯) શિરોમણિ પદે છે. તેઓના બે ગ્રંથરત્નો (મૂલે હિંદી ભાષામાં હોવા છતાં) વિચારસાગર તથા વૃત્તિપ્રભાકર હિમાલયથી સેતુબંધપર્યંત સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં સુપ્રસિદ્ધ અને પઠનપાઠનમાં સુપ્રચલિત છે; એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કૃતવેત્તા શાસ્ત્રપારંગતોમાં પણ સંમાન્ય છે. એ ગ્રંથો નિશ્ચલદાસજીની અતુલ્ય બુદ્ધિ, મેધા, પ્રતિભા, જ્ઞાન અને ઉત્તમ લેખનશક્તિના સાક્ષી છે. એવા સમર્થ નિશ્ચલદાસથી સંમાન્ય ગુરુ દાદુનું નામ વર્તમાનકાલમાં અધિકાધિક પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું જણાય છે.

દાદુપંથનાં ગુરુસ્થાનોઃ—પૂર્વે કહ્યું તેમ દાદુપંથીઓની બાવન ગાદીઓ (ગુરુસ્થાનો) (અખાડા) છે. પ્રત્યેક ગાદી ઉપર અકેક મહંત હોય છે. એ ગાદીઓનો મોટો ભાગ જયપુર રાજ્યમાં છે. બાકીનાં અલવર, મેવાડ, બિકાનેર આદિ રાજ્યો અને પંજાબ,

ગુજરાત આદિ દેશોમાં છે. તેમાં મુખ્ય નરાણા છે, જ્યાં દાદુજી પોતાના અંત સમય સુધી રહ્યા હતા. એ ગામ જયપુર અને અજમેરની મધ્યે (રેલવે સ્ટેશન) છે. ત્યાં દાદુજી રહેતા, બેસતા તે સર્વ સ્થળોનાં નિશાન છે. એ પંથના મુખ્ય (સર્વપૂજ્ય) મહંતજી ત્યાંજ વિશેષ કાલ રહે છે. ત્યાં 'દાદુદ્વાર' નામે એક દર્શનીય મંદિર છે. ત્યાં તેમજ અન્ય અખાડાઓમાં દર્શન કરવા આવનારાઓને પતાસાં (બતાસા)નો પ્રસાદ આપવામાં આવે છે, જેને યાત્રીઓ દૂર દેશાંતર લઇ જાય છે.

દાદુપંથીઓના મહોત્સવોઃ–(૧) ફાલ્ગુન સુદિ ૪ થી ૧૨ પર્યંત દાદુપંથીઓનું વાર્ષિક સંમેલન નરાણા ગામમાં થાય છે. તેઓ એ ગામની ભૂમિને અતિ પુનિત અને પાવન માને છે. સંમેલનના સમયે બહુ સાધુઓ તેની પરિક્રમા કરે છે. દાદુજીના અન્ય અખાડાના મહંતો નરાણાના મુખ્ય મહંતને ભેટ મોકલે છે, તેમ ગૃહસ્થ ભક્તજનો પણ સ્વેચ્છાનુસાર ભેટ ચડાવે છે. મુખ્ય ભંડારમાંથી મુખ્ય સેવકોને અકેક નવું વસ્ત્ર ઓઢાડવામાં આવે છે.

આ સંમેલનના સમયે મહોત્સવ, ભજન, જાગરણ, કથા, વ્યાખ્યાન, જ્ઞાનચર્ચા અને પરસ્પર સત્સંગનો લાભ થાય છે. કેટલાએક સાધુજનો પોતાના સંચિત ધનમાંથી ત્યાં સાધુઓને સારાં સારાં ભોજનો કરાવે છે. જયપુર રાજ્ય તરફથી પણ એક પક્કી રસોઇ સમસ્ત સાધુજનોને આપવામાં આવે છે, જેમાં હજારો સાધુ પંકિતબદ્ધ થઇ જમે છે.

ફાલ્ગુન સુદિ ૪ ને દિન દાદુજી પહેલી વાર નરાણે પધાર્યા હતા, તેથી ત્યાં તે દિને આ સંમેલન, જે 'સામેલા' કહેવાય છે તે થાય છે. ફાલ્ગુન સુદિ ૮ નો દિન દાદુજીનો જન્મોત્સવ મનાય છે અને તે તિથિએ મોટા ઉત્સાહથી ભજનજાગરણાદિ થાય છે. એકાદશીને દિન ઉપવાસ કરી દ્વાદશીએ પારણાં કરી મેળો વીખરાઇ

જાય છે. પણ કોઇ કોઈ સાધુજનો પછી પણ પાંચ–દશ દિન રોકાય છે.

દાદુપંથી સાધુઓઃ–આ પંથમાં સાધુઓના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ભગવા રંગનાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર વિરક્તો. તેઓ અહર્નિશ પઠન–પાઠન, કથા, કીર્તન, ભજન, ઉપાસના આદિ ધર્મ સંબંધી કર્મ વિના અન્ય કોઇ વ્યવહાર કરતા નથી. એઓને દ્રવ્યસંચય કરવો એ વર્જ્ય છે. તેઓ એકજ સ્થાન ઉપર બહુ સમય વસતા નથી. શીતકાલના ચાર માસ તથા ઉષ્ણકાલના ચાર માસ વિચરવામાં વિતાવે છે. ચાતુર્માસ કોઇએક સ્થાનમાં કાઢે છે. વિચરનાર સાધુઓ જ્યાં જ્યાં રહે છે ત્યાં ત્યાં ગૃહસ્થોને ધર્મ–ઉપદેશ અર્થાત્ પરમેશ્વરની ભક્તિ, નિર્ગુણ ઉપાસના અને બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે. તેઓ મસ્તક ઉઘાડાં રાખે છે અને એક વસ્ત્ર અને એક જલપાત્ર રાખે છે. (૨) સ્થાનધારી કહેવાય છે, તેઓ સાદાં શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. વ્યાપાર, ખેતી, સૈન્યમાં નોકરી, વૈદક આદિ ધન ઉપાર્જનના ઉદ્યોગ કરે છે; પરંતુ સંચિત ધનનો ઉપયોગ કેવળ સ્વસંપ્રદાય સંબંધી કાર્યોમાં કરે છે. (૩) નાગા નામથી પ્રસિદ્ધ હોય છે, તેઓ શસ્ત્રધારી રહે છે અને ક્ષત્રિય કર્મ કરે છે.

એ ત્રણે પ્રકારના સાધુઓ બ્રહ્મચારીજ રહે છે. વિવાહ કરતા નથી. ગૃહસ્થોનાં બાળકોને ચેલા કરી પોતાનો પંથ અને સ્થાનની પરંપરા રક્ષે છે. સ્ત્રીસંગ એઓમાં અતિ વર્જિત છે.

દાદુપંથી મંડળીઓઃ–સાધુમંડળીઓમાં કોઇ કોઇ પંડિતો પણ હોય છે. તેઓની પાસે નવા અને યુવાન સાધુઓ શિક્ષણ લે છે. અન્ય સાધુઓ ભજનકીર્તનમાં નિરત રહે છે. એ મંડળીઓ બહુ કરી વિચરતી રહે છે અને જ્યાં જ્યાં એઓના સેવક–ભક્તો હોય છે, ત્યાં ત્યાં તેમની પ્રેરણાથી સાધુજનો વાસ કરે છે. એવા ગૃહસ્થો તેમને ભોજન સારુ નિમંત્રણ કરે છે અને જ્યારે તે બંધ થાય છે ત્યારે સાધુઓ બીજે ઠેકાણે જાય છે.

જ્યાં જ્યાં મંડળીઓ સ્થિત થાય છે ત્યાં ત્યાં મુખ્ય પંડિત નિત્ય પ્રાતઃકાલે કથા કહે છે. તે પ્રાચીન રીતિએ વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિની હોય છે. ત્યાં મંડળીના સર્વ સાધુઓ તથા ગૃહસ્થ સ્ત્રી-પુરુષ એકત્ર થાય છે. વ્યાખ્યાન આશરે એક કલાક ચાલે છે અને પછી નિર્ગુણ (બ્રહ્મ) નાં ભજનો ગવાય છે. ભજનો ગાવામાં મંડળીના સાધુઓ નિપુણ હોય છે. અંતમાં શ્રોતાઓએ સમર્પિત પતાસાં, મીઠાઇ આદિ શ્રોતૃમંડળીમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. સાયંકાલે નિર્ગુણ આરતી ગવાય છે અને ધર્મચર્ચા થાય છે.

ધનવાન એવા ઠાકુરો તથા ગૃહસ્થોમાં સાધુઓને કંઇક સમય પોતાને ત્યાં રાખવાની બહુ પ્રીતિ હોય છે એવા શ્રદ્ધાળુજનો ફાલ્ગુન માસમાં નરાણે ભરાતા મેળામાં મંડળીઓના પંડિતોને સ્થાનધારી સાધુઓદ્વારા નિમંત્રણ મોકલે છે અને જે મંડળીને જ્યાં રહેવું અધિક અનુકૂળતાવાળું હોય તે મંડળી ત્યાંનું નિમંત્રણ સ્વીકારે છે. આષાઢી પૂર્ણિમા સુધીમાં તે મંડળી ત્યાં પહોંચી જાય છે અને દશહરા પર્વ સુધી ત્યાં વાસ કરે છે.

મૃત સાધુવ્યવસ્થાઃ–પૂર્વે મૃતશરીરને વિમાન (અરથી વા વિમાન) ઉપર રાખી જંગલમાં મૂકી દેતા, જ્યાં તે શરીરનું પશુ-પક્ષી ભોજન કરતાં. એ વિષયમાં દાદુજીનું વાક્ય છે કેઃ–

"હરિ ભજી સાફલ જીવના, પર ઉપકાર સમાઈ;
દાદુ મરણ તહાં ભલા, જહાં, પશુ પંખી ખાઇ."

અને "સાધ શૂર સોહે મેદાના, ઉનકો નાહીં ગોર માસાના"

(સાધુ અને શૂર એ મેદાનમાંજ શોભે છે, તેમને સારુ ઘોર કે સ્મશાન નથી)

પરંતુ એ રીતિ વર્તમાન સમયમાં નથી. હમણાં તો લગભગ બધા દાદુપંથીનો અગ્નિસંસ્કાર થાય છે અને તે બહુધા પ્રાતઃકાલે કરાય છે. કોઇ કોઇ અખાડાના મૃત સાધુઓનાં અસ્થિ નરાણે

ગામ મોકલાઇ ત્યાં દાદુજીની સમાધિ આગળ પધરાવાય છે.

પ્રમાણગ્રંથઃ–દાદુસંપ્રદાયીઓને પ્રમાણભૂત મુખ્ય ગ્રંથ દાદુજીની વાણી છે. સર્વ સાધુજનો તેનો નિત્યપાઠ કરે છે અને તેઓમાંના ઘણાને તે વાણી સંપૂર્ણ કંઠાગ્ર રહે છે. એ ગ્રંથને સુશોભિત વસ્ત્રોનું વેષ્ટન કરી બહુ માનથી એક ઊંચી ગાદી (જે 'પાલકીજી' કહેવાય છે તે) ઉપર રાખવામાં આવે છે.

શીખ સંપ્રદાયમાં એજ રીતિએ નાનકનો ગ્રંથસાહેબ પૂજાય છે.

પુસ્તકસંગ્રહોઃ–દાદુપંથી પુસ્તકસંગ્રહોમાં એકસોથી અધિક મહાત્માઓની વાણીના સંગ્રહ મળે છે. પરંતુ સર્વમાં સ્વામી દાદુ દયાલની વાણી પ્રથમ હોય છે. ત્યાર પછી કબીર, નામદેવ, રહીદાસ અને હરદાસની વાણી, ત્યાર પછી દાદુજીના શિષ્યોના ગ્રંથ અને અંતમાં ગોરક્ષનાથ આદિ યોગીશ્વરોના ગ્રંથ લખ્યા હોય છે. મુસલમાન મહાત્માઓમાંથી, શેખ ફરીદ, કાજી મહમદ અને શેખ બહાઉદ્દીનનાં પદો સંગ્રહિત હોય છે.

દાદુસંપ્રદાયના વિશિષ્ટાચારઃ–દાદુપંથીઓ કબીરપંથી કે રામાનંદીઓની પેઠે અમુક તિલક કે કંઠી બાંધતા નથી. દાદુપંથીઓ પરસ્પરને મળે ત્યારે તથા છૂટા પડે ત્યારે "સત્ય રામ" એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરી અભિવાદન કરે છે. કોઇ માનનીય સાધુ સમીપ કોઈ જાય તો ત્રણ વાર સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરતાં કરતાં "સત્ય રામ" ઉચ્ચારે છે અને તેના ઉત્તરમાં તે માનનીય સાધુ "સત્ય રામ" કહીને આશીર્વાદ આપે છે.

એ પ્રકારે એક મંડળીના સર્વ સાધુઓ મંડળીના મુખ્ય સાધુ સમીપ વારી અનુસાર સવારસાંજ બે વાર જઇ પ્રણામ કરી આવે છે.

દાદુપંથી સાધુઓ સ્વચિહ્નરૂપે શ્વેત રંગની ગોળ વા ચતુષ્કોણાકાર ટોપી પાછળ જે સ્વકૃત હોય છે તે લંબિકા વાળી

પહેરે છે અને હસ્તમાં જપ અર્થે માળા રાખે છે, ને મુખેથી 'રામ' નામનો જપ જપે છે.

દાદુપંથીઓના કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ ગુણોઃ-દાદુપંથીઓ અન્ય સર્વ સંપ્રદાયના સાધુઓ સાથે અવિરોધથી મળી રહે છે અને સર્વ સાથે પ્રેમપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે. અહંકાર રાખતા નથી. સ્વભાવે મૃદુલ અને સરલ હોય છે. પોતાની સ્થિતિ (હાલત) માં સંતુષ્ટ રહે છે.

વ્યાવહારિક નિપુણતાઃ—દાદુપંથી સાધુઓ પ્રાયઃ પુસ્તકો લખવામાં, પાકી શાહી બનાવવામાં, પુસ્તકો બાંધવામાં, ફાટેલાં પુસ્તકોનાં પાનાં જોડવામાં, રસોઇ અને પકવાન્ન બનાવવામાં, વસ્ત્રો સીવવામાં, તુંબી (તૂમડાં) ઉપર રંગ ચડાવવામાં તથા વૈદકમાં બહુ નિપુણ હોય છે.

દાદુ સિદ્ધાંત અને ઉપદેશઃ—દાદુપંથીઓ નિર્ગુણ-બ્રહ્મની એક, નિરંજન, નિરાકાર, પરમેશ્વરની ભક્તિ તથા ઉપાસના કરે છે. પરબ્રહ્મજ તેઓનો ઇષ્ટદેવ છે. તે સર્વ જડ-ચેતન પદાર્થોમાં રમી રહ્યો છે, તેથી તેને "राम" એ સાર્થ શબ્દથી ભજે છે. યોગીજનો ધ્યાનધારણા અને સમાધિના ક્રમે કરી એજ અપાર બ્રહ્મમાં લીન થઈ રહે છે. દાદુજીનો પરમ સિદ્ધાંત અદ્વૈત વેદાંતજ છે. દાદુજીએ ઉચ્ચ કોટિની "શુદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મની નિર્ગુણ ઉપાસના" ઉપદેશી છે.

પરમેશ્વરજ આપણું સર્વસ્વ, જગતનો સાર અને આધાર છે. એનીજ ઉપાસનાથી પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાર-અર્થ પામી જેમ કોઇ ભૂસાની ઇચ્છા કરે નહિ તેમ એ સુખની સંમુખ અન્ય સર્વ સુખો અસાર-તુચ્છ છે,એવા અપૂર્વ આનંદમય પરમાર્થને પામવા સાધનો બતાવી સ્વામી દાદુ દયાળે બીજાં સાધન-માર્ગોમાં જણાતા બાહ્ય આડંબરી પ્રપંચ (જેમકે રામાનુજ, વલ્લભાદિ સગુણ પૂજાઓમાં) કોરી બંદગી (જેવી-ઈશુમતમાં, પ્રાર્થના સમાજ આદિમાં

શ્રવણગોચર થાય છે) આદિને તુચ્છ બતાવ્યાં છે. દાદુજીએ એકજ ઈશ, એકજ પ્રકારની પ્રાર્થના આદિ એવાં સાધનો બતાવ્યાં છે કે તેને ભિન્નઃમતવાળા હિંદુ, મુસલમાન આદિ સર્વ કોઇ અવિરોધે આચરી શકે. સર્વ લોકોને એકજ પરમેશ્વરનો પરિવાર હોવાનું સમજાવી પરસ્પરનો દ્વેષ છોડી, હળીમળી, પરમ બંધુભાવથી રહેવાની અને સર્વ જીવ ઉપર દયાદૃષ્ટિ રાખવાની આજ્ઞા કરી છે.

સંક્ષેપમાં ક્રમે કરી સગુણોપાસના તજી નિર્ગુણોપાસના, સર્વત્ર સમદર્શન વા પરમ બંધુભાવ, પ્રાણીમાત્ર ઉપર અહિંસાભાવ વા અદ્વેષ, ઉદ્યમ અને પરિશ્રમથી પ્રેયઃપ્રાપ્તિ, યતિઓને વિવાહનિષેધ અને ગૃહસ્થોને એકપત્નીવ્રત આદિ દાદુજીએ મનુષ્યોન્નતિ સારુ ઉપદિષ્ટ છે.

ગૌડસ્વામી

પંજાબમાં પતિયાલા નગરની પાસે 'શનોવર' નામનું એક ગામ છે. ત્યાં આગળ પુણ્યાત્મા ગૌડસ્વામીજીનો જન્મ એક ગૌડ બ્રાહ્મણના કુળમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ શ્રીમાન પંડિત જયગોપાળ મિશ્ર હતું. પંડિત જયગોપાળે પોતાના હોનહાર બાળકનું નામ ભગવાનદત્ત પાડયું હતું. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ ભગવાનદત્તને ભણવાની ધૂન લાગી હતી, પરંતુ એમના પિતાને ઘરસંસારના કામકાજમાંથી ઘણી ફુરસદ મળતી નહિ, તેમજ બાળકના વિદ્યાભ્યાસ માટે સારો પ્રબંધ કરવાની એમણે બહુ કાળજી પણ રાખી નહોતી. એ કારણને લીધે પોતાના ગામની ગામઠી નિશાળમાંજ ભગવાનદત્તે થોડુંઘણું વાંચવા–લખવાનું શિક્ષણ મેળવ્યું. પરંતુ વધારે સારો વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો લાભ એમને એ વખતે મળ્યો નહિ.

આપણા દેશમાં માબાપનું ધ્યાન પુત્રને પરણાવીને લહાવો લેવા તરફ વિશેષ હોય છે. પુત્રને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપીને નામાંકિત બનાવવાને એમને એટલી બધી ઉત્કંઠા નથી હોતી. જેમ બને તેમ જલદી બાળક પુત્રવધૂ આવે ને પોતાના ઘરને સુશોભિત કરે એ એમની મનોવાંછના હોય છે. પછી એનું પરિણામ શું આવશે તે સંબંધી તેઓ જરા પણ પરવા કરતાં નથી. અસ્તુ!

માબાપના વિશેષ લાડને લીધે આપણા ચરિત્રનાયક ભગવાનદત્તનું પણ બાર વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાંજ લગ્ન થઇ ગયું.

લગ્ન થઈ ગયા પછી એક દિવસ ભગવાનદત્ત છાનામાના ઘેરથી નાસી ગયા. તેમનાં માતાપિતા ઘણાં ગભરાયાં. ઘણા દિવસ સુધી શોધ કર્યા પછી એમના પિતાને ખબર મળી કે, એમની આંખોની પૂતળી, એમની વૃદ્ધાવસ્થાનો એક માત્ર આધાર, પ્યારો પુત્ર ‘મહ્દદ’માં વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યો છે. હોશિયારપુર જિલ્લામાં ગઢ-શંકર નામનો એક તાલુકો છે. એ તાલુકામાં મહ્દદ નામનું એક નાનું ગામ છે. ત્યાં આગળ એ દિવસોમાં પંડિત કેશવરામજી નામના એક સારસ્વત બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. એ પંડિતજી ઘણા વિદ્વાન હતા. એમણે કાશીમાં રહીને સુપ્રસિદ્ધ મહાવૈયાકરણી ભૈર-વમિશ્ર પાસે વિદ્યાધ્યયન કર્યું હતું. વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં તેમની રામભક્તિની ઘણી પ્રશંસા થતી હતી અને સાક્ષરમંડળમાં પણ વિદ્વત્તાને માટે એમની સારી ખ્યાતિ હતી. શિક્ષણ આપવામાં પણ એ એટલા બધા કુશળ હતા કે, એમની પાસે ભણવા આવનાર દરેક વિદ્યાર્થી થોડાં વર્ષો બાદ સારો પંડિત થઇને ઘેર જતો. એમના ઘણા શિષ્યોએ ધુરંધર પંડિત તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. ‘વૃત્તિ-પ્રભાકર’ ‘વિચારસાગર’ આદિ ગ્રંથોના પ્રણેતા વિખ્યાત સાધુ નિશ્ચલદાસજી, સુપ્રસિદ્ધ પંડિત હરિયશરાયજી વગેરે અનેક વિદ્વા-નોએ આરંભમાં ધર્મશાસ્ત્રનું શિક્ષણ એમની પાસેથી મેળવ્યું હતું. ઘણે દૂરદેશાવરથી લોકો એમની પાસે ભણવા આવતા. પંડિત કેશવરામજી ઘણા વિદ્વાન હોવા છતાં પણ એ સમયના રિવાજ મુજબ વ્યાકરણમાં સારસ્વત ચંદ્રિકા અને પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવત એજ ગ્રંથો ભણાવવામાં પોતાનો સમય ગાળતા હતા. પંડિતજી પાસે ત્રણચાર વર્ષ સુધી ભણીને આપણા ચરિત્રનાયક ભગવાનદત્તે સારું જ્ઞાન મેળવ્યું. એ જ્ઞાનને લીધે કાવ્ય, કોશ અને પુરાણાદિ પુસ્તકો

વાંચવાને માટે એમની બુદ્ધિ પૂરતી રીતે વિકાસ પામી ગઈ.

ભગવાનદત્તજીને મૂળથીજ વિદ્યાભ્યાસ ઉપર શોખ હતો, પરંતુ એ શોખ પૂરો કરવાનો લાગ મળ્યો ન હતો. વિદ્યાનો રસ કેવો મીઠો છે એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ એમને થયો નહોતો; પરંતુ કેશવરામજી પાસે વિદ્યા સંપાદન કર્યાં પછી તો એમને વિદ્યાજ્ઞાનમાં અપૂર્વ રસ પડવા લાગ્યો અને એ રુચિ ઘણીજ પ્રબળ થઇ ગઇ. એ અનિર્વચનીય આનંદનો અનુભવ કર્યાં પછી એમની લાલસા એટલી બધી થઇ ગઇ કે, સગાંસંબંધીઓની ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ એ કાશીપુરીમાં ચાલ્યા ગયા.

ત્યાં જઇને તેમણે પંડિતવર્ય કાકા રામશાસ્ત્રી, વિદ્વદ્વર પંડિત સખારામ ભટ્ટજી, બંગદેશના પંડિત ચંદ્રનારાયણ ભટ્ટાચાર્ય આદિ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો પાસે વ્યાકરણ, વેદાંત અને ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો. વીસ વર્ષની અવસ્થામાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર સિવાયનાં લગભગ બધાં શાસ્ત્રોમાં એ અસાધારણ વિદ્વાન થયા હતા. એ વખતેજ એમના અદ્ભુત પાંડિત્યને લીધે પંડિત–મંડળીમાં એમની સારી પ્રતિષ્ઠા જામી હતી.

કાશીયાત્રા કરી આવીને જે મનુષ્યો પતિયાલા રાજ્યમાં જતા, તેમની પાસે જઇને એમના પિતા પંડિત જયદેવ મિશ્ર પોતાના પુત્રની ખબરઅંતર પૂછતા અને જ્યારે ઉત્તરમાં પુત્રની વિદ્વત્તાનાં વખાણ સાંભળતા ત્યારે એ ઘણાજ પ્રસન્ન થઇને પોતાના ભાગ્યની પ્રશંસા કરતા તથા એવા કુળતારક પુત્ર ભગવાનદત્તના પાછા આવવાની ઘણી ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોતા.

ઈશ્વરની કૃપાથી ભગવાનદત્તનાં માતપિતાની ઇચ્છા પૂરી થઇ. એમની બિચારી નિર્દોષ બાલવધૂ, જેનું જીવન કેવળ અંધકારમય થઈ ગયું હતું, તેના જીવનને પણ સૌભાગ્યનો ઉદય થયો. આઠદસ વર્ષ પછી ભગવાનદત્ત ઘેર ગયા. એમને મળ્યાથી એમનાં માત-

પિતાને જે આનંદ થયો, તેના કરતાં વધારે આનંદ તેમની પતિવ્રતા પત્નીને પતિદર્શનથી થયો. ભગવાનદત્તજીના આગમનથી શનોવર ગામમાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી ગયો. એ યુવાન પંડિતને જોવા માટે દરરોજ અસંખ્ય લોકો આવવા લાગ્યા.

ભગવાનદત્ત જે વખતે કાશીમાં ભણતા હતા તે વખતે તેમના પિતા પતિયાલાના મહારાજા અને મોટા મોટા સરદારો આગળ જઇને કહ્યા કરતા હતા કે, " મારો પુત્ર ઘણો વિદ્વાન થઇ ગયો છે. એ બધાં શાસ્ત્રો ભણી ચૂક્યો છે. " એ સરદારો પણ પંડિતજીને વિશ્વાસ આપતા કે, " એવા યુવકની આ રાજ્યમાં અવશ્ય સારી પ્રતિષ્ઠા થશે." પુત્રનો પ્રતાપ જોવાને માટે અને પતિયાલા રાજ્યમાં પોતાની વગસગ વધારવા માટે જયગોપાલ પંડિતજી પોતાના મનમાં ઉમંગભેર ઘણા વિચારો કર્યા કરતા. એક દિવસ પોતાનો મનોરથ સફળ કરવાના હેતુથી તેમણે પુત્રને કહ્યું: "બેટા! ચાલો ! સરદાર સાહેબને મળી આવીએ. એથી તારા ભાગ્યની ઉન્નતિ થશે અને તારી વિદ્યાનો પ્રતાપ લોકોના જાણવામાં આવશે."

તેજસ્વી ભગવાનદત્તને કોઇ પણ સરદાર પાસે જવાનું ઉચિત ન લાગ્યું, તેથી તેમણે વિનયપૂર્વક પિતાને પોતાની અનિચ્છા દર્શાવીને કહ્યું કે, " પિતાજી ! ભાગ્યોન્નતિ થવી એ વિધાતાના હાથમાં છે. અદૃષ્ટમાં જે કાંઈ લખ્યું છે તે થયા વગર રહેશે નહિ. વિદ્યા ભણવી એ બ્રાહ્મણપુત્ર તરીકે મારો ધર્મ હતો, વિદ્યાથી જે અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એજ એનું ઉત્તમોત્તમ ફળ છે. એજ એનો યથેચ્છ પુરસ્કાર છે. વિદ્યાનો પ્રચાર કરું અને આપની સેવા કરવામાં તત્પર રહું એમાંજ હું તો ભાગ્યોન્નતિ ગણું છું; તો પછી નાહક રાજદરબારમાં જઇને ખુશામત કરવાની તથા મારી વિદ્યાને હલકી પાડવાની મારે શી જરૂર છે ? "

પિતાપુત્ર વચ્ચે એજ પ્રમાણે ઘણા દિવસ સુધી વાદવિવાદ

ચાલતો રહ્યો. પિતા રાજ્ય દરબારમાં જવાથી અનેક પ્રકારના લાભ થશે એવી લાલચ બતાવતા હતા અને નિર્લોભી પુત્ર પોતાની શાસ્ત્રીય દલીલોથી સાબિત કરી આપતો હતો કે, એ બધા લાભો જરા પણ કામના નથી. પિતાને મનથી પતિયાલાના મહારાજદ્વારા સંમાનિત થવું એ ઉન્નતિની પરાકાષ્ઠા હતી અને પુત્ર થોડા લાભમાં સંતોષ માનવો તેનેજ ઉન્નતિની સૌથી ઊંચી સીડી ગણતો હતો. પરંતુ આખરે જ્યારે ભગવાનદત્તને જણાયું કે, પિતાએ તો એમને મહારાજાની પાસે લઈ જવાની હઠ પકડી છે અને તેમનું આજ્ઞાપાલન નહિ કર્યાથી તેમના ચિત્તને દુઃખ થશે, ત્યારે તેમણે એક દિવસ પિતાને કહ્યું: "પિતાજી, આપ મૂંઝાશો નહિ. આપ જ્યાં લઇ જશો ત્યાં આવવા હું તૈયાર છું."

પિતા ઘણા પ્રસન્ન થઇને પુત્રને સાથે લઇને રાજદરબાર તરફ ચાલ્યા. સાથે આશીર્વાદ આપવા માટે થોડાંક શ્રીફળ પણ લીધાં. સૌથી પહેલાં એક સરદારની પાસે ગયા. એ સરદાર મહારાજાનો ઘણો પ્રીતિપાત્ર હતો. વળી તેને એવું અભિમાન હતું કે, હું વેદાંત સારું જાણું છું. એ એક કોચ ઉપર બેસીને પાણીના કોગળા કરી રહ્યો હતો. પિતાપુત્ર બન્નેને સાથે આવેલા જોઇને એ હસી પડયો તથા સામે બેસવાનું કહ્યું. થોડીક વાર પછી એ પોતાનું આવશ્યક કામ કરવા માટે બીજા દીવાનખાનામાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંથી કહેવરાવી દીધું કે, "હમણાં મને મળવાની ફુરસદ નથી, ફરીથી આવજો."

એજ પ્રમાણે ભગવાનદત્ત અને તેમના પિતા બીજા એક સરદારને ઘેર ગયા. એણે તો દૂરથીજ એમને ધમકાવીને કાઢી મૂક્યા. દીવાન અને મહારાજા પણ કોઈ અતિ આવશ્યક કાર્યમાં ગૂંથાયલા હતા, તેથી કલાકના કલાક રાજદર્શનની ઇચ્છાથી પિતાપુત્ર રાજ્યદ્વાર આગળ બેસી રહ્યા, પણ કાંઈ પત્તો ન લાગ્યો. દ્વાર-

પાળોએ અંદર જવાનીજ મના કરી દીધી. આખરે નિરાશ બનીને પિતાપુત્ર ઘેર આવ્યા. શ્રીફળનો ભાર નિરર્થક ઊંચકવો પડચો!

કોઇ કોઇ વખત એવું દીઠામાં આવ્યું છે કે જે કામ સુખને માટે કરવામાં આવે છે, તેજ અનિવાર્ય દુઃખનું કારણ થઇ પડે છે. સુફળની આશાથી જે કોમળ લતાનું આરોપણ કરવામાં આવે છે, તેજ લતામાંથી કુફળ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રીમાન પંડિત જયગો-પાળ મિશ્ર જો પોતાના પુત્રને રાજદરબારમાં લઇ ગયા ન હોત તો સંભવ છે કે, પુત્રની અસાધારણ વિદ્વત્તાથી એમને ઘણો લાભ થાત અને પુત્રસુખથી વંચિત થઇને ગૃહસ્થાશ્રમના સુખને એટલી જલદી તિલાંજલિ ન આપવી પડત. પરંતુ વિધાતાની લીલા ઘણી વિચિત્ર છે. એ તો તૈયાર થયેલા કાર્યને એક ક્ષણમાં નષ્ટ કરી દે છે.

મહાનુભાવ ભગવાનદત્ત ચૂપચાપ પિતાની સાથે ઘેર આવ્યા અને પોતાની જાતને મનમાં ધિક્કારવા લાગ્યા કે, " હાય! હું શા માટે વિદ્યા ભણ્યો હતો? ઉદરપૂર્તિને માટે કૂતરાની પેઠે લોકોને બારણે ભટકતા ફરવું એજ વિદ્યાનું ફળ છે કે? કયાં બ્રહ્મબળ, વિદ્યાબળ અને કયાં આ તુચ્છ જગતનો અતિ તુચ્છ લોભ? જ્યાંસુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીશ ત્યાંસુધી આજ પ્રકારે મોટા માણસોને ત્યાં ભટકતા ફરવું પડશે. એટલા માટે સર્વ પ્રકારના લોભનું મૂળ જે ગૃહસ્થાશ્રમ છે તેનોજ ત્યાગ કરવો જોઇએ." એવો વિચાર કરીને એ પોતાની સ્ત્રી પાસે ગયા.

સ્ત્રી એમને ઘણીજ પ્યારી હતી. માતાપિતા ઉપર એમનો જેવો ભક્તિભાવ હતો તેવોજ પત્ની ઉપર સ્નેહ હતો. પત્ની પણ છળકપટથી રહિત, સરલતા અને શીલસ્વભાવની મૂર્તિ હતી. એ ગુણવતીના રૂપલાવણ્ય ઉપર ભગવાનદત્તજી મોહિત નહોતા, પરંતુ તેના સદ્ગુણ ઉપર એ અત્યંત મોહિત થઈ ગયા હતા. એ કારણને લીધે પોતાની ઇચ્છા પત્ની આગળ એકદમ પ્રગટ ન કરી

શકયા, તેમજ તેનાથી એ વાત ગુપ્ત પણ ન રાખી શકયા. તેમણે એને ઘણી રીતે સમજાવી પટાવીને કહ્યું: "હું કોઇક અત્યંત આવશ્યક કામને માટે બહારગામ જવાનો છું. તું કોઇ પણ પ્રકારની ચિંતા કરીશ નહિ, મારાં માતાપિતાની સેવામાં તત્પર રહેજે. માતાપિતાને મારા બહારગામ જવાના ઇરાદાની ખબર પડશે તો તેઓ જવા દેશે નહિ અને તેથી કરીને મારું આવશ્યક કામ બગડશે. માટે મેં તને જે કાંઇ કહ્યું છે તે તું કોઇને કહીશ નહિ." સરળ હૃદયની પવિત્રતાએ જરા પણ આનાકાની વગર પોતાના પ્રિય પતિની આજ્ઞા માથે ચડાવી.

એ દિવસ ભગવાનદત્તજીએ માતાપિતાની ખૂબ ચરણસેવા કરી. પિતા ઘણા પ્રસન્ન થઇને કહેવા લાગ્યા: "બેટા! આ વખતે તો આપણે મુહૂર્ત જોયા વગરજ રાજદરબારમાં ગયા હતા માટે કોઇની મુલાકાત ન થઈ. હવે શુભ લગ્ન જોઇને ઘેરથી નીકળીશું, એટલે આપણો બેડો અવશ્ય પાર પડશે." પુત્રે કાંઇ ઉત્તર ન દીધો. એણે પોતાની યાત્રાનું મુહૂર્ત તો પહેલેથીજ નિર્ધારિત કરી મૂકયું હતું.

રાતને વખતે બધાં સૂઇ ગયાં એટલે ભગવાનદત્તજીએ સ્ત્રીની પાસે જઇને પોતાને અત્યંત પ્રિય હતાં એવાં ત્રણ પુસ્તકો લીધાં. એ પુસ્તકનાં નામ અદ્વૈતસિદ્ધિ, ગૌડબ્રહ્માનંદી અને શાસ્ત્રદીપિકા હતાં. એ પુસ્તકો લઈને એ ચૂપચાપ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન તરફ ચાલ્યા ગયા. સરળ બાળા એકીટશે તેમની તરફ જોતીજ રહી.

તેમના પિતાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે ચારે તરફ માણસ દોડાવ્યા. પોતે પણ કાશીનું એક ચક્કર લગાવી આવ્યા. ઘણાં વર્ષો સુધી તપાસ કર્યા છતાં પણ પુત્રનો પત્તો ન લાગ્યો.

સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી વિરક્ત ભગવાનદત્ત ઘર છોડીને ચાલ્યા આવ્યા હતા. રસ્તામાં એમણે વિચાર કર્યો: "ક્યાં

જવું ? કાશી ? કાશી જાઉં તો ખરો, પણ ત્યાં તો કોઇ દક્ષિણી બ્રાહ્મણ ગૌડ બ્રાહ્મણને સંન્યાસ નહિ આપે. એ અભિમાનીઓની નજરમાં તો ગૌડ બ્રાહ્મણ કાંઈ ગણતરીમાંજ નથી, તુચ્છાદપિ તુચ્છતર છે. તો પછી ત્યાં જવું વૃથા છે. દક્ષિણ દેશમાં જવું જોઇએ, ત્યાં જઇને કોઈ મહાત્મા પાસેથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરીશ."

આવા વિચારથી ભગવાનદત્તજી નાશિક ક્ષેત્રમાં ગયા અને વિદ્યાર્થીઓને સાનંદ ભણાવવા લાગ્યા. થોડાકજ દિવસોમાં એમણે ત્યાં આગળ એક મહાવિદ્વાન તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી. લોકોમાં તેમના અધ્યાપનની પ્રશંસા વધવા લાગી, તેમ તેમ એમના મનમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ થતી ગઇ. સદ્ભાગ્યે એ અરસામાં એક વખત નાશિક ક્ષેત્રમાં ઘણા વીતરાગી સંન્યાસીઓનું પધારવું થયું. એમાંના એએક સંન્યાસીઓ વેદાંતશાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા સારુ ભગવાનદત્તજીની પાસે આવવા લાગ્યા. એમણે જઇને પોતાના ગુરુજી આગળ ભગવાનદત્તજીના વૈરાગ્યાદિ સંન્યાસોચિત ગુણોની ઘણીજ પ્રશંસા કરી તથા જણાવ્યું કે એ આપની પાસે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. પરંતુ તે વખતે તો ગુરુજી બધી હકીકત સાંભળીને ચૂપ થઈ ગયા.

પંડિતવર ભગવાનદત્તજી પણ એ મહાત્માની પાસે આવવા જવા લાગ્યા. ગુરુજીને જ્યારે ખાતરી થઈ કે, આ શાંત વિદ્વાન ભગવાનદત્ત સંન્યાસનો સાચો અધિકારી છે, ત્યારે એમણે ઘણા હર્ષપૂર્વક એમને સંન્યાસ આપી દીધો. એ દિવસથી ભગવાનદત્તજીનું નામ 'તારક બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી' પાડવામાં આવ્યું. તથાપિ નાશિકના લોકો એમને એ સમયના અદ્વિતીય પંડિત ગણીને 'પંડિતસ્વામી' ના નામથી બોલાવવા લાગ્યા. તેમણે લગભગ વીસ વર્ષ સુધી નાશિકમાં નિવાસ કરીને શાસ્ત્રચર્ચામાં સમય ગાળ્યો, અનેક પુરુષોને વિદ્વાન બનાવ્યા તથા ઉપદેશ આપીને

કૃતાર્થ કર્યાં. જ્યારે એમને ખાતરી થઈ કે, હવે પરિચિત મંડળીમાં ગયાથી પણ મારા સંન્યાસને કોઇ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન નહિ આવે, ત્યારે એ પોતાના પુરાતન પવિત્ર સ્થાન કાશીધામમાં ગયા.

કાશીના પંડિતોએ પહેલેથીજ પંડિતસ્વામીનું નામ સાંભળ્યું હતું, પણ એમને એ ખબર નહોતી કે, એ તો અમારા પૂર્વપરિચિત ગૌડપંડિત ભગવાનદત્તજ છે. હવે પોતાના સુયોગ્ય મિત્રનાં જગત્પૂજ્ય સંન્યાસીના સ્વરૂપમાં દર્શન કરીને કાશીવાસીઓએ સહર્ષ સ્વાગત કર્યું તથા તેમના તરફ ખરા અંતઃકરણની સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી.

દાક્ષિણાત્યોની હઠ અને દુરાગ્રહને લીધે અત્યાર સુધી ગૌડ બ્રાહ્મણોને માટે સંન્યાસ લેવાનો માર્ગ બંધ હતો, તે હવે ખુલ્લો થયો. આથી ગૌડ બ્રાહ્મણોમાં ઘણો હર્ષ પ્રવર્તી રહ્યો અને ગૌડજાતિના આ સૌથી પ્રથમ સંન્યાસીને લોકો 'ગૌડસ્વામી' ના નામથી સંબોધન કરવા લાગ્યા.

આદર્શ સંન્યાસી ગૌડસ્વામીજીએ પોતાના સાચા સંન્યાસ અને વૈરાગ્યથી સાબિત કરી આપ્યું કે, અત્યાર સુધી દાક્ષિણાત્યો ગૌડ બ્રાહ્મણોને સંન્યાસ આપતા નહોતા તે અનુચિત હતું. દક્ષિણના અનેક રાજાઓએ ગૌડસ્વામીનો સત્કાર કર્યો તથા તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાની અને પોતાની રાજધાનીમાં પધરાવવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. એમના કાશીમાં પધાર્યાના સમાચાર સાંભળીને ગ્વાલિયર અને ઇંદોરના રાજાઓએ એમને માટે મઠ બંધાવવાની અને સદૈવને માટે સદાવ્રતનો પ્રબંધ કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી, પરંતુ સ્વામીજીએ કોઇની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી નહિ. એમણે તો કાશી ક્ષેત્રમાં પુણ્યશ્લોકા અહલ્યાબાઇની ધર્મશાળામાં નિવાસ રાખ્યો.

આ ધર્મશાળા હજુ સુધી પણ 'દશાશ્વમેધ ઘાટ' ની પાસે સુરક્ષિત સ્થિતિમાં દીઠામાં આવે છે, છતાં પણ એટલું કહેવું જોઇએ

કે, કાશીના સંન્યાસીઓના મઠ તથા ગંગાકિનારા ઉપરની બીજી ધર્મશાળાઓના પ્રમાણમાં એ કાંઇ પણ વિસાતમાં નથી. જો એ ધર્મશાળામાં ગૌડસ્વામી જેવા મહાપુરુષનો નિવાસ ન થયો હોત તો કદાચ સંભવ છે કે, કાશીમાં એ ધર્મશાળા જોવા કોઇ પણ મનુષ્ય જાત નહિ તથા એને આટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મળત નહિ.

આ ધર્મશાળાના પહેલા માળ ઉપર દેશદેશાંતરથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ ન્યાય, વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરતા હતા અને બીજા માળ ઉપર શાંત સ્વભાવના દંડી સંન્યાસીઓનો નિવાસ હતો. પહેલા માળ ઉપર જવાથી બ્રહ્મચર્યનું દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થતું હતું અને બીજા માળ ઉપર સંન્યાસનું અપૂર્વ દૃશ્ય હતું. જાણે કે આ સ્થાન પણ નિદર્શન કરી રહ્યું હતું કે, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા વગર કોઇ પુરુષ સંન્યાસનો અધિકારી થઈ શકતો નથી.

અધ્યાપક-પ્રવર શ્રીમાન ગૌડસ્વામીજી દક્ષિણમાંથી એકલા કાશી નહોતા ગયા. એમની સાથે એમના અનેક ગુરુભક્ત શિષ્યો પણ કાશી ગયા હતા. એ શિષ્યોમાં ધારાનગરીના ગણેશ શાસ્ત્રી, ઇંદોરના ગણુ શાસ્ત્રી અને અચ્યુતાનંદ, સચ્ચિદાનંદ તથા નૃસિંહ સ્વામી આદિ મુખ્ય હતા. કાશી ગયા પછી તેમને એક બીજો શિષ્ય મળ્યો, જે વિદ્વાન હોવા છતાં પણ નિરભિમાની હતો. પંડિત હોવા છતાં પણ તેના હૃદયમાં વિશેષ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી. તેનું દર્શન કરવાથીજ મનને શાંતિ મળતી હતી, ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો હતો અને અંતઃકરણની દુર્વાસના દૂર થતી હતી. પૂજ્યપાદ ગૌડસ્વામીજીના એ દયામય શાંત મૂર્તિ શિષ્યનું નામ “ સ્વામી વિશ્વરૂપાનંદ ” હતું.

મહાત્મા વિશ્વરૂપાનંદજીએ ગૌડસ્વામી પાસેથી સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો. ગૌડસ્વામી જેવા મહા પુરુષને ગુરુ બનાવ્યાથી એમને જેટલો આનંદ થયો, તેટલીજ પ્રસન્નતા ગૌડસ્વામીને સુયોગ્ય શિષ્ય

મળવાથી થઇ. પંડિત મંડળીને સંબોધન કરીને એક દિવસ સત્યવાદી ગૌડસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે, "સંન્યાસીને માટે પુત્રેષણા સર્વથા પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે પણ મને એમ લાગે છે કે, વિશ્વરૂપ મારો શિષ્ય ન થયો હોત તો મારી પુત્રેષણાનું બિલકુલ નિર્મૂળ થવું એ ઘણું અઘરું કામ હતું."

ગૌડસ્વામીનું શરીર વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ હૃષ્ટપુષ્ટ અને માંસવાળું હતું. તેમને જોયાથી તેમની ઉંમર ત્રીસચાળીસ વર્ષની હોય એવો ભાસ થતો હતો. તેમની ઉજ્જ્વળ દૃષ્ટિ, ઉન્નત મસ્તક, વિશાળ વક્ષઃસ્થળ, લાંબી ભુજાઓ અને ગંભીર વાણી એમણે પૂર્વાશ્રમમાં પાળેલા બ્રહ્મચર્યની સૂચના આપતાં હતાં. તેમના બન્ને કાન શ્વેત રોમાવલિથી આચ્છાદિત હતા. જેને જોવાથી એવો ભાસ થતો હતો કે, જાણે જરાદેવી તેમના બળવાન તપસ્વી શિષ્યોથી બીતી બીતી ગૌડસ્વામીજીને ગુપ્ત રીતે કાનમાંજ પોતાના આગમનનો સંદેશો જણાવી રહી છે. ગૌડસ્વામીની પ્રશાંત ગંભીર આકૃતિનાં માત્ર દર્શન કર્યાથી જણાઇ આવતું હતું કે, એ શાંતિના આધાર, ક્ષમા અને સંતોષના ભંડાર, ધર્મના પ્રવર્તક, સન્માર્ગના દર્શક અને સદ્‌ગુણના આશ્રયરૂપ છે.

કાશીના સુવિખ્યાત સંન્યાસી શ્રીમદ્‌ વિશુદ્ધાનંદજી સરસ્વતી, જેમનું ચરિત્ર આગળ ઉપર આપવામાં આવશે, તેમણે શ્રીગૌડસ્વામીજી પાસેજ દીક્ષા દીધી હતી. શ્રીગૌડસ્વામીજીએ તેમને શ્રીમુખે ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રંથ, સૂત્ર, ભાષ્ય, વાર્તિક અને નવીન 'ચિંતામણિ' 'અનુમિત્યાલોક' 'શબ્દાલોક' 'તાત્પર્યશુદ્ધિ' 'કિરણાવલિ' તથા 'કુસુમાંજલિ' વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી 'ગદાધરી' 'જાગદીશી' વગેરે ટીકાઓ સંખ્યયોગના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો તથા 'સિદ્ધસિદ્ધાંતપદ્ધતિ'ના દુર્લભ ગ્રંથનું શિક્ષણ આપ્યું હતું.

ગૌડસ્વામીજી વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણા પ્રિય થઇ પડ્યા હતા

અને એ પણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પ્રાણ કરતાં પણ અધિક સ્નેહ રાખતા હતા. એમના વિદ્યાર્થીઓ બીજા કોઇ અધ્યાપક પાસે ભણવા જતા નહોતા. ન્યાય, વ્યાકરણ, સાંખ્યયોગ વગેરે બધાં શાસ્ત્રો ગૌડસ્વામીજી પાસેજ સૌ ભણી લેતા. વિદ્યાર્થીઓને અભિમાન હતું કે અમે એક એવા અધ્યાપકના શિષ્ય છીએ કે જે એકલા એ બધા વિષયોના ખાસ અધ્યાપકોની બરોબરી કરી શકે એવા છે. જે લોકોને શ્રીમાન ગૌડસ્વામીજીની વિદ્વત્તાનો સહજ પણ પરિચય થયો હશે, તેઓ કબૂલ કરશે કે વિદ્યાર્થીઓનું આ અભિમાન મિથ્યાભિમાન ન હતું. એ વખતમાં 'શેખરના' પઠનપાઠનનો ઘણો રિવાજ હતો. જે વિદ્યાર્થીઓને ટીકા, ટીપણીની નવીન વાતોનું જ્ઞાન ન હોય તેવાઓને બીજી શાળાઓના નવી પદ્ધતિથી ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવતા હતા. તેથી ગૌડસ્વામીના વિદ્યાર્થીઓએ એક દિવસ નિરાશ ચિત્તે ગુરુજીની પાસે જઇને કહ્યું કે, "આપે પણ શેખર ઉપર કોઇ ટીકા રચવી જોઇએ કે જેથી અમારો વિદ્યાર્થીવર્ગમાં તિરસ્કાર અને પરાજય ન થાય." શિષ્યોના આગ્રહથી કૃપાળુ અને વિદ્વાન ગૌડસ્વામીજીએ બે ગ્રંથ બનાવ્યા, જે વાંચીને તેમના શિષ્યો તો પ્રસન્ન થયાજ, પરંતુ એ વખતના મહાપંડિતો પણ તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. 'પરિભાષેન્દુશેખર' ઉપર 'ચિદસ્થમાલા' અને 'શબ્દેન્દુશેખર' ઉપર 'ચિત્કલા' નામની ટીકા વિદ્વાનોમાં ઘણીજ વખણાઇ. એ વખતે ભારતવર્ષમાં છાપવાની કળાનો પ્રચાર અધિક નહોતો, નહિ તો એની કેટલીએ આવૃત્તિઓ એ સમયમાં નીકળી ચૂકી હોત. પરંતુ એ સમયમાં પણ ગૌડસ્વામીના વિદ્યાર્થીઓ હાથે નકલ કરીને એ પુસ્તકનો પ્રચાર દૂર દેશાવર સુધી કરતા હતા. વર્તમાન સમયમાં પરિષ્કાર બહુલશેખર ઉપર ઘણી ટીકાઓ મળી આવે છે, પણ એ સમયમાં પંડિત રાઘવેન્દ્રા-

ચાર્યની રચેલી ‘ ત્રિપથગા ’ જ સર્વોત્તમ ટીકા ગણાતી હતી. એનાથી બીજું સ્થાન ગૌડસ્વામીજીની ટીકાને મળ્યું હતું.

સંવત ૧૯૧૬ના કાર્તિક માસમાં ગૌડસ્વામીજીને જ્વર આવવા લાગ્યો અને જ્વરની સાથે ખાંસી પણ ઊપડી. થોડાક દિવસો બાદ રોગ તો મટી ગયો પણ શરીર અશક્ત થઇ ગયું. ગૌડસ્વામી દર સોમવારે બૈજનાથજીનાં દર્શન કરવા જતા હતા. ત્યાં જવા જેટલી પણ એમના દેહમાં શક્તિ રહી નહિ. લક્ષણો ઉપરથી સ્વામીજી ચેતી ગયા કે મૃત્યુકાળ હવે દૂર નથી. એટલા માટે એમણે બધા શિષ્યોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને ભણાવવાનું છોડી દઇને ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો.

સ્વામી વિશ્વરૂપ અને સ્વામી વિશુદ્ધાનંદના સિવાય ગૌડસ્વામીજીને બીજા બે શિષ્યો હતા. એક વિશ્વેશ્વરાનંદજી અને બીજા શંકરાનંદજી.

સ્વામી વિશ્વેશ્વરાનંદનું નામ પૂર્વાશ્રમમાં કનૈયાલાલ હતું. એ જાતિના સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. દૌલતરાવ સિંધિયાને ત્યાંથી એમને દૈનિકવૃત્તિ મળતી હતી. એ વૃત્તિને તેઓ યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોની સેવામાં ખરચી નાખતા હતા. એમને કીમિયો બનાવવાની મોટી ધૂન લાગી હતી. જાતે જંગલમાં જઇને નાના પ્રકારની જડીબુટ્ટીઓ શોધી લાવતા અને પછી તેમની મદદથી કલાઇ, તાંબું વગેરે ફૂંકી જોતા કે, કદાચ એ રસાયણોની મદદથી એ હલકી ધાતુઓનું સોનું થઇ જાય. એ કીમિયો મેળવીને ભોગવૈભવમાં પડવાની તેમને અભિલાષા નહોતી, તેમને તો એવી ઇચ્છા હતી કે એવું રસાયણ જડી આવશે તો એ ધન વડે હજારો ગરીબ વિદ્યાર્થીનું ભરણપોષણ કરીશ. તે પોતાનો એ વિચાર ગૌડસ્વામીને જણાવતા, પણ એમને એ જરા પણ રુચતો નહિ. સ્વામીજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ પણ એક પ્રકારની વિત્તેષ-

ણાજ હતી અને વિત્તેષણા રાખવાથી બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસીનું અવશ્ય અધઃપતન થાય છે. કનૈયાલાલ ગૌડસ્વામી પાસે ઉપનિષદ ભણવા આવતા તે વખતે અનેક દૃષ્ટાન્તોદ્વારા ગૌડસ્વામી સાબિત કરી આપતા કે, "તમારી આ લાલસા મિથ્યા અને તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય છે."

કનૈયાલાલ એ સમયે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં હતા, તે સ્વભાવે કોમળ, વેદાંતમાં વ્યુત્પન્ન અને ઘણા પરોપકારી હતા. પોતાની ધૂનને માટે કોઈ કોઈ વખત એમને શરમ પણ આવતી હતી, પણ સ્વામીજી તો એમજ કહ્યા કરતા કે, જે દિવસે રસાયણ સિદ્ધ થઈ જશે તે દિવસે આ બધી જંજાળને છોડી દઇને સંન્યાસ લઇ લઈશ 'कार्यं साधयामि वा देहं पातयामि' એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસ વેદવ્યાસજીનાં દર્શન કરવા સારુ ગૌડસ્વામીજી પોતાના શિષ્યો સહિત રામનગર ગયા હતા, કનૈયાલાલજી પણ સાથે હતા. માર્ગમાં એક જડીબુટ્ટી બતાવીને સ્વામીજીએ કનૈયાલાલને કહ્યું: "આ જડીબુટ્ટીને ઉખેડી લઇને કાશી લેતો જા." આજ્ઞા મળતાં વારજ તેણે એમ કર્યું. કાશી જઇને સ્વામીજીને પૂછ્યું કે, "આ વનસ્પતિનું શું કરું?" સ્વામીજી બોલ્યા: "એ તારા રોગનું ઔષધ છે. રસાયણ જોવાની લાલસા ઘણા દિવસથી તને થઇ રહી છે, તે આજ પૂરી કર." કનૈયાલાલે તાંબાને તપાવીને તેને એ રસાયણમાં નાખ્યું એટલે એ સુવર્ણ થઈ ગયું. તેવીજ રીતે કલાઇમાંથી ચાંદી પણ બની.

એ સમયે પ્રસન્નતાની સાથેજ કનૈયાલાલના મનમાં એ પણ વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, જે વસ્તુને માટે હું ઠેકાણે ઠેકાણે ભમ્યા કરતો હતો અને જેને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ વેઠયા છતાં અને ધનવ્યય કર્યા છતાં પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકયો, તે વસ્તુ ગૌડસ્વામી આગળ તો કાંઇ ગણતરીમાંજ નથી. એજ સમયે એમને સંસાર

ઉપર વૈરાગ્ય ઊપજ્યો અને પરમાત્મા ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. પોતાનું સઘળું ધન–દ્રવ્ય બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપીને પોતે સંન્યાસી બની ગયા. આ વાતમાં કેટલું સત્ય છે તે અમે કહી શકતા નથી, પરંતુ એટલી વાત તો ખરી છે કે, ગૌડસ્વામી એવી જાતની સિદ્ધિને ઘણી તુચ્છ ગણુતા હતા. એ પણ નક્કી છે કે એમનો પ્રભાવ જોઇનેજ કનૈયાલાલ, વિશ્વેશ્વરાનંદ નામ ધારણ કરીને સંન્યાસી બન્યા હતા તથા પોતાના સંચિત ધનમાંથી વિદ્યાર્થીઓ સારુ એક મઠ સ્થાપ્યો હતો. એ મઠ આજ કાલ 'ગૌડસ્વામીનો મઠ' કહેવાય છે અને એમાં રહીને ગૌડ બ્રાહ્મણ જાતિના વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરે છે.

ગૌડસ્વામીના બીજા શિષ્ય સ્વામી શંકરાનંદ મુજફ્ફરનગરની પાસે મોરના ગામના રહેવાસી એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણના પુત્ર અને સારુ શિક્ષણ પામેલા ગૃહસ્થ હતા. તેમને સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ અને અનુકૂળતા હોવા છતાં પણ શુદ્ધ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી સંન્યાસી થયા હતા.

અસ્તુ ! ગૌડસ્વામીના મંદવાડ વખતે એ બધા શિષ્યો તેમની પાસે હતા અને ગુરુજીની સેવા વિદ્યાર્થીઓ પાસે ન કરાવતાં જાતેજ કરતા હતા. માગશર મહિનાના અંતમાં ફરીથી તાવ આવવા લાગ્યો, ત્યારે બધા શિષ્યોને પોતાની પાસે બેસાડીને 'સારભૂત' ઉપદેશ આપ્યો. એ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરતાં એમના પ્રેમપાત્ર શિષ્ય, વિદ્વદ્વર્ય સ્વામીજી શ્રીવિશુદ્ધાનંદજી કહેતા હતા કે, "દિવસના બે વાગ્યે હું નીચે પાઠશાળામાં બેસીને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી રહ્યો હતો. સ્વામી અચ્યુતાનંદજીએ ઉપરથી આવીને કહ્યું કે, 'આપને સ્વામીજી સંભારે છે' એમના કથનથી મારા હૃદયમાં એક મર્મભેદી ઘા લાગ્યો. હું સૂમસામ થઇ ગયો ! કારણ કે એ દિવસ પહેલાં કદી ગુરુજીએ મને ખાસ સ્મરણ કરીને બોલાવ્યો

હોય એવું યાદ નથી. એમને કોઇ વાતની જરૂર પડતી તો સ્વામી વિશ્વરૂપજીનુંજ સ્મરણ કરતા હતા. આજ આ નવી ઘટનાથી મારા દૃઢ મન ઉપર પણ ઘણી ઊંડી અસર થઇ.

મેં પૂછ્યું: "મહારાજ પ્રસન્ન તો છે ને?" તેમણે કહ્યું: "હા, પ્રસન્ન છે, નવાજૂની કાંઇ નથી." હું ઉપર ગયો. જઇ ને જોયું તો સ્વામીજી મહારાજ, વિશ્વરૂપને ટેકો દઇને સૂઈ રહ્યા છે અને સ્વામી શંકરાનંદ આદિ તેમના પગ આગળ બેઠા છે. મારા પહોંચતાંવારજ સ્વામીજી મહારાજ બોલ્યાઃ "આજ મારે તને કાંઇ કહેવું છે, એટલા માટે અહીં બોલાવ્યો છે." હું બોલવા જતો હતો પણ મને રોકીને એમણે કહ્યું: "સાંભળ, આ શરીર અધિક દિવસ ટકશે નહિ, માટે તારે જે કાંઇ પૂછવું હોય તે પૂછી જો. એક ઘર છોડીને મેં બીજું ઘર વસાવ્યું. પુત્રો કરતાં પણ અધિક સ્નેહ તમારા લોકોની સાથે બંધાયો. પરંતુ એ સંન્યાસીને માટે યોગ્ય નથી. કાષ્ઠનો દંડ માત્ર ધારણ કર્યાથી કોઇ સંન્યાસી થઇ શકતું નથી, સંન્યાસને સારુ તિતિક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, શમ વગેરે શુભ ગુણોની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરવાની પણ છે, શ્રુતિસ્વયં કહે છે કે:—

सर्वान्कामान्परित्यज्य अद्वैते परमस्थितिः ।
ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ॥
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशीर्ज्ञानवर्जितः ।
तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ॥
भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा ।
स याति नरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञिकान् ॥

અર્થાત્ કે, જ્યારે બધી કામનાઓનો ત્યાગ કરીને જે લોકો જ્ઞાનરૂપી દંડ ધારણ કરીને અદ્વૈત પરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠા રાખે છે તેજ

દંડી કહેવાય છે; અને જેઓ કેવળ કાષ્ઠદંડ ધારણ કરીને ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર છોડી દઈ ને જ્ઞાન અને તિતિક્ષાદિ ગુણોથી વિહીન બની ભિક્ષામાત્રથીજ જીવે છે તે પાપી, યતિઓની વૃત્તિઓનો નાશ કરનારો પુરુષ, મહારૌરવ નામના નરકમાં જાય છે.

વિશુદ્ધાનંદ! તું બધાં શાસ્ત્રોને જાણે છે, છતાં પણ કહેવું પડે છે કે સંન્યાસ આશ્રમ ઘણોજ અઘરો આશ્રમ છે. જ્યાંસુધી બને ત્યાંસુધી વિષયોને પોતાની પાસેજ આવવા ન દેવા; હમેશાં એવો ભય રાખવો કે રખે વિષયવાસના મને ખાઇ જશે. विकार हेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः। અર્થાત્ વિકારનો હેતુ પાસે રહેવા છતાં પણ જેનું મન ચળે નહિ તે ધીર મનુષ્ય કહેવાય. વાત સાચી છે, પણ ઘણી અઘરી છે. પુરાણોમાં સાંભળ્યું છે કે, મહાયોગેશ્વર વિશ્વનાથજી પણ મનોમોહિની માયા ઉપર મોહી ગયા હતા, શ્રીકૃષ્ણભગવાને ગીતામાં યથાર્થજ કહ્યું છે કે–

यततोह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः॥

હે કુન્તીનંદન! વિદ્વાન પુરુષોના યત્ન કર્યા છતાં પણ બગડેલી ઇન્દ્રિયો બળાત્કારથી મનને બગાડી નાખે છે. એક તો મન ચંચળ છે અને બીજું ઇન્દ્રિયોમાં લુબ્ધ છે. મોક્ષમાર્ગ વિષય છે અને ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાઓ ઘણા દિવસથી બગડેલા છે, મનની લગામ ઢીલી થઇ ગઈ છે, જોજે, સાવધાન થઇને ચાલજે.

કર્મ જો પોતાની મેળેજ છૂટી જાય તો કાંઇ ચિંતા નહિ, પરંતુ જાણીબૂજીને નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિના લોભથી શુભ કર્મનો ત્યાગ કરવો એ આધારવગર આકાશમાં લટકવા સમાન છે. ભગવાનની ભક્તિ વગર નૈષ્કર્મ્યનું ફળ કોઇને મળી શકતું નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન ભગવાનની કૃપાનુંજ ફળ છે.

હું તને ફરીથી કહું છું કે, કર્મત્યાગનું નામ સંન્યાસ નથી, ફળત્યાગનું નામ સંન્યાસ છે. જો કોઇની ફળવાસના છૂટે નહિ અને કર્મ છૂટી જાય તો તેને માટે તે વધારે દિલગીરીની વાત છે. ભગવાને ગીતામાં સ્પષ્ટ રીતે અનુભવની વાત કહી છે કેઃ–

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

દેહધારીઓથી બધાં કર્મોનો બિલકુલ ત્યાગ થઇ શકતો નથી, તેથી કર્મફળનો ત્યાગ કરવાનું નામ ત્યાગી છે; પણ નિષ્કામકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું તે સહજ નથી. મોંએથી ભલે ગમે તેમ કહ્યા કરો કે હું કામનારહિત કર્મ કરી રહ્યો છું. પરંતુ વિચાર કર્યાથી માલૂમ પડશે કે કામનાનું સિંહાસન અટળ છે. જો કે કામનારહિત કર્મ કરવું એ અસંભવિત નથી, છતાં પણ ઘણું અઘરું છે.

ધર્મ અને મર્યાદાની રક્ષાને સારુ ભગવાન ભાષ્યકારે અનેક પ્રકારનાં કાર્ય કર્યાં હતાં. એવાં કાર્યો નિંદનીય નથી, પરંતુ એવાં કામ કરવાની શક્તિ દરેકમાં નથી. શું કરવું જોઇએ અને શું ન કરવું જોઇએ, કયું કર્મ કયા માણસદ્વારા કયે વખતે શ્રેયસ્કર થઇ પડે છે અને કયે વખતે અશ્રેયસ્કર છે, એ બધા વિષયની મીમાંસા ઘણી ગહન છે. મેં આ જીવનમાં તારા કલ્યાણનો જે માર્ગ શોધી રાખ્યો છે, તે શાસ્ત્રસિદ્ધ મારો અનુભવેલો છે. બેજ શ્લોકમાં એ સાર છે તે સાંભળઃ–

सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत् त्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्तव्यः सतां संगो हि भेषजम् ॥
कामः सर्वात्मना हेयो हातुश्चेच्छक्यते न सः ।
मुमुक्षां प्रति कर्त्तव्यः सैव तस्यापि भेषजम् ॥

સંગ બિલકુલ ત્યાજ્ય છે. જો તેનો ત્યાગ ન થઇ શકે તો તે માત્ર

સજ્જનોનો કરવો, કારણ કે સત્પુરુષોનો સંગ તે ઔષધરૂપ છે.

કામનાનો તદ્દન ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ, જો તે ન થઇ શકે તો મુક્તિની કામના કરવી એ યોગ્ય છે. એ પણ તેની ઓષધિ છે.

વિશુદ્ધાનંદ ! તારે હજુ પણ ઉપદેશ લેવાની જરૂર હોય તો ભગવાન ભાષ્યકારનાં પુસ્તકોમાંથી લેજે. સાંભળ આ મારો છેવટનો ઉપદેશ છે હવે તને ઉપદેશ આપનાર કોઇ નહિ મળે.

વિશુદ્ધાનંદ ! તું થોડાકજ દિવસોમાં બધાં શાસ્ત્રો અને બધી વિદ્યાઓ ભણી ચૂકયો છે. ભૂમંડળમાં જન્મ લીધા પછી મનુષ્યે જે કાંઇ જાણવું જોઇએ તે બધું તું જાણી ચૂકયો છે. તને ઉપદેશ આપવા જેવું હવે રહ્યું નથી. છતાં પણ સ્નેહ થોડુંઘણું બોલાવ્યા વગર રહેતો નથી. તું જેવી રીતે થોડાજ દિવસોમાં વિદ્યાનો અધિકારી થયો છે, તેવીજ રીતે પ્રભુત્વ અને વિભૂતિનો અધિકાર પણ સત્વર પ્રાપ્ત કરીશ. તું વિભૂતિને છોડી બેઠો છે. પણ વિભૂતિ તને નહિ છોડે. પણ યાદ રાખજે કે, પ્રભુતા અને વૈભવ અનર્થનાં મૂળ છે. અહંકાર તેમનો અનુગામી છે. અહંકારી પુરુષ બીજા કોઇ મનુષ્યને મનુષ્યજ સમજતો નથી. તેનો સ્વભાવ એવો ઉદ્ધત થઇ જાય છે કે, તે પોતાના મતથી વિરુદ્ધ વાત સાંભળતાં લાલચોળ થઇ જાય છે; અને ગમે તેવું સાહસ કરી બેસે છે. ઐશ્વર્યશાળીને ઉપદેશ આપનાર કોઇ વિરલોજ હોય છે; નહિ તો જેવી રીતે ગુફાની પાસે અવાજ કરવાથી તેનો પ્રતિધ્વનિ થાય છે, તેવી રીતે ઐશ્વર્યશાળી પુરુષની પાસે બેસનારાઓ પણ હાજી હા કર્યા કરે છે. આશા છે કે તું આ બધી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપીને કર્તવ્યનું પાલન કરીશ. વિશ્વરૂપ આદિ તારા ગુરુબંધુઓને આત્મવત્ ગણજે.

જો તારા ચિત્તમાં પરોપકારની વાસના હોય તો મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રોનો પ્રચાર કરજે. કારણ કે શાસ્ત્રોના પ્રચારથીજ બ્રાહ્મણનું બળ વધે છે અને બ્રહ્મબળ ઉપર ચારે વર્ણનો આધાર છે.

જો કે સંન્યાસીને માટે અધ્યયન, અધ્યાપનનો પણ નિષેધ છે તો પણ મારે કહેવું જોઇએ કે, કલિયુગમાં દુષ્કર્મોથી બચવાનો એના કરતાં બીજો કોઇ ઉપાય નથી. મેં પોતે એ કામ પ્રસન્નતાપૂર્વક કર્યું છે અને તમને કરવાની સંમતિ આપું છું. અંતસમયમાં બધા પોતાના વારસને કાંઈ ગુપ્ત ધન આપતા જાય છે, પરંતુ મારી પાસે જે ગુપ્ત ખજાનો હતો તે તો હું પહેલેથીજ તને આપી ચૂક્યો છું. જે ગુપ્ત નિધિની આચાર્યપરંપરાથી રક્ષા થતી આવી છે, તે નિધિ સંસ્કૃત ભાષાની રક્ષા કરજે. મારો નિશ્ચય છે કે શ્રીધર પંડિત આદિ મારા બીજા શિષ્યો અને તું મળીને એ બાબતમાં યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કરશો. વિદ્યા બચી રહેશે તો હિંદુઓનું સર્વસ્વ બચ્યું છે એમ જાણજે. તેના સંરક્ષણની ખાતર દુઃખ પણ ખમવું પડે તો તેને સુખરૂપ ગણી સહન કરી લેજે.

હું કહી ચૂક્યો છું કે, આ મારો અંતિમ ઉપદેશ છે. ક્ષણધ્વંસી શરીરને માટે જે કોઇ ચિંતા કરે તેને માટેજ ખરું જોતાં બીજાઓએ ચિંતા કરવી જોઇએ. હવે જેટલા દિવસ આ શેષસમાગમ રહે તેટલા દિવસ કેવળ પરમાર્થનું ચિંતવન કરવું જોઇએ. કોઇ પણ જાતની કાયરતા બતાવીને, સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે મારી પાછળ શોક કરવો એ મારા આત્માને કષ્ટ પહોંચાડવા બરોબર છે. તું ધીરજવાળો છે પરંતુ વિશ્વરૂપને મારી સલાહ છે કે, એણે સંન્યાસીની માફક ધીરતા રાખવી.”

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી ઘણા વજ્રહૃદયના પુરુષ હતા, તોપણ ગૌડસ્વામીનો આ ઉપદેશ સમાપ્ત થયા પછી એમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પોતાની કાયરતા જોઇને ગૌડસ્વામીને છેલ્લી ઘડીએ કષ્ટ પહોંચશે એવું ધારીને ઘણી મહેનતે એમણે ધીરજ પકડી. પરંતુ સ્વામી વિશ્વરૂપ એ સમયે ગૌડસ્વામીજીના ઓશીકા આગળ બેઠા હતા. એમનું મોં ગૌડસ્વામીથી દેખાતું નહોતું. એ તો પ્રથમથીજ

મોં દબાવીને રોવા લાગ્યા હતા, તેમાં મહારાજના અંતિમ શબ્દો સાંભળ્યા એટલે તો તે ચીસ પાડીને રોઇ પડયા અને એકદમ ત્યાંથી ઊઠી ગયા. મહારાજે વિશ્વરૂપને આશ્વાસન આપવાનું વિશુદ્ધાનંદને કહ્યું. વિશુદ્ધાનંદજીએ ગુરુની આજ્ઞા મુજબ વિશ્વરૂપજીને તો આશ્વાસન આપ્યું, પણ પોતાના હૃદયનો આવેશ એમનાથી રોકી શકાયો નહિ. તે દશાશ્વમેધેશ્વરના શિવાલયમાં જઇને રોવા લાગ્યા. એ દિવસે કોણ જાણે શાથી એમને માતપિતા, મામામામી બધાં યાદ આવ્યાં.

ગૌડસ્વામીની દશા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી ગઇ. આહાર ઓછો થઇ ગયો, ઊઠવાબેસવાની શક્તિ રહી નહિ; સ્વર બેસી ગયો, ત્યારે લોકો ગૌડસ્વામીના જીવન માટે નિરાશ થયા. ઔષધ ઉપર પ્રથમથીજ એમની રુચિ નહોતી. પહેલાં પણ મંદવાડની વખતે કદી દવા ખાધી નહોતી. પરંતુ આ વખતે શિષ્યોના અત્યંત આગ્રહથી બેએક વૈદ્યોની દવા પણ પીધી, પરંતુ કશાથી વળતી દશા થઇ નહિ. બીજી તરફ એમના આશામુગ્ધ શિષ્યો દેવતાઓનું અનુષ્ઠાન કરવામાં તત્પર હતા. સ્વામી વિશ્વરૂપ અને પંડિત વિભવરામ આદિ એમના આરોગ્ય માટે સ્તોત્રપાઠ કરતા હતા, બૈજનાથજીના મંદિરમાં રુદ્રાભિષેક થતો હતો. વિશ્વનાથજીનાં ઊતરેલાં બીલીપત્રોનો ઘણા શિષ્યો સ્વામીજીના શરીરને સ્પર્શ કરાવતા હતા, કે કદાચ એના સ્પર્શથી ગુરુજીનો જ્વર શાંત થાય. પરંતુ દૈવે કોઇનો પણ મનોરથ સફળ ન કર્યો.

સ્વામી વિશ્વરૂપ આદિ શિષ્યો વારંવાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે જ્યારે કોઇ વિદ્યાર્થી માંદો પડતો હતો, ત્યારે આપ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરીને એને સાજો કરી દેતા હતા; આ વખતે પણ આપ એકવાર ભગવાન વિશ્વનાથને નિવેદન કરો. જ્યાંસુધી આપ પોતે આરોગ્ય થશો નહિ ત્યાંસુધી બીજાઓના વ્યાધિનું પણ નિવારણ

થઇ શકશે નહિ. પરંતુ ગૌડસ્વામી એ બધી વાતો ઉપર લક્ષ આપતા નહિ. એ કહેતા કે, "આ શરીર વિનાશી અને મળમૂત્રનો ભંડાર છે. એની ખાતર ભગવાનની પ્રાર્થના કરું ? શિવ ! શિવ !! મારું આ સડેલું શરીર શા કામમાં આવવાનું છે ?"

એક દિવસ સ્વામી વિશ્વરૂપજી દવાનો ઉકાળો પાવા લાગ્યા, તો ગૌડસ્વામીજીએ પીવાની ઇચ્છા ન દર્શાવી અને કહ્યું: "ઘણું પીધું. હવે બંધ કરો." વિશ્વરૂપનાં નેત્રોમાં જળ આવેલું જોઇને ગુરુજીએ કહ્યું: "વિશ્વ ! આ વિનાશી શરીરમાં આટલી મમતા શા સારુ ?"

વિશ્વરૂપ—હું નથી જાણતો કે એટલી મમતા શા સારુ થાય છે.

સ્વામી—કેવળ ભ્રાંતિ અને અજ્ઞાનને લીધે. થોડી વાર થોભી જઇને ફરીથી બોલ્યા: "વિશ્વરૂપ ! તને મારાં દર્શનથી આનંદ થાય છે કે દુઃખ ?"

વિશ્વરૂપ—પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વામી—અને મને આનંદ મળ્યાથી ?

વિશ્વરૂપ—અત્યંત આનંદ.

સ્વામી—બસ, હવે તારા ને મારા આનંદનો સમય નિકટ છે. હું પરમગુરુનાં દર્શન કરીશ ને તેથી તને અત્યંત આનંદ થશે.

સ્વામીજી એટલું કહી રહ્યા એટલામાં વિશ્વરૂપજીના હાથમાંથી ઔષધનું વાસણ નીચે પડી ગયું અને બધી દવા ઢોળાઈ ગઈ. આ અપશુકનથી એ ગભરાઇ ગયા અને નીચું મોં રાખીને રોવા લાગ્યા. એ દેખાવ જોઇને ગૌડસ્વામીજીએ ધમકાવીને કહ્યું: "બસ, એટલીજ વારમાં બધું ભૂલી ગયો ? રોવા શું કામ માંડયું ?"

વિશ્વરૂપ બોલ્યા: "ક્યાં રોઉં છું ? આ હું રોતો નથી, પણ નેત્ર રડે છે, હું તો ઘણોએ ચાહું છું કે આપની આજ્ઞા પાલન કરું."

સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું: "વિશ્વ ! કોની ચિંતા કરે છે ?

નિત્ય આત્માની ચિંતા શી? અને અનિત્ય શરીરની ચિંતા શી?

"માણસ ગમે તેટલી ચિંતા કરે તોપણ શરીરનો અવશ્ય નાશ થશે, પરંતુ આત્મા સદા અમર છે. વત્સ! તું એ આત્માને વિનાશી ન ગણીશ.

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्।
अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥

(કઠ. ૧. ૨)

"બ્રહ્મનિષ્ઠ! તું શું વસ્તુતઃ વિશ્વરૂપ છે?"

વિશ્વરૂપઃ "ના तत्त्वमसि"

આ ઉપદેશ મળ્યા પછી વિશ્વરૂપજીએ કદી ગુરુજી આગળ શોક ન કર્યો. શાંતિ અને ધૈર્યપૂર્વક સેવા કરતા રહ્યા અને છેવટે "औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणो हरिः।" એ વાક્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો.

પોષ સુદિ પ્રતિપદાની રાતે ગૌડસ્વામીનો વ્યાધિ વધી પડ્યો. આખી રાત બધા જાગતા રહ્યા અને ઉપનિષદ સંભળાવતા રહ્યા. અંતસમયનાં લક્ષણ દેખાયાથી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ પૂછ્યુંઃ "મહારાજ! શરીરમાં પીડા થાય છે?" સ્વામીજીએ હસીને ઉત્તર આપ્યોઃ "હું ઘણો પ્રસન્ન છું." વિશુદ્ધાનંદજીએ ફરીથી પૂછ્યુંઃ "અમને કાંઈ આજ્ઞા આપો; કર્તવ્ય બતાવો. અમે તેનું પાલન કરીશું. કોઇ વાતની અભિલાષા હોય તો તે પ્રગટ કરો. હમણાં ને હમણાં તે પૂરી કરવામાં આવશે."

ગુરુજીએ કહ્યુંઃ "જે કહેવું હતું તે કહી ચૂક્યો છું, હવે મને કોઈ પણ વાતની ઇચ્છા નથી."

"ॐ तत्सत्" એ સ્વામીજીના છેલ્લા શબ્દો હતા. ત્યાર પછી ૐકાર વગર બીજા કોઇ શબ્દનું એમણે ઉચ્ચારણ ન કર્યું.

પોષ સુદિ બીજને દિવસે કાનોકાન ઘેરેઘેર કાશીમાં દુઃખદા-

ચક સમાચાર પહોંચી વળ્યા કે, આજ વારાણુસી નગરીના કીર્તિ-સ્તંભ રૂપ ગૌડસ્વામીજીએ જીવનલીલા સંવરણુ કરી. વજ્રાઘાતસમાન આ હૃદયવિદારક સમાચાર જેણે જેણે સાંભળ્યા તેના તેના મુખમાંથી ઊંડો નિઃશ્વાસ નીકળ્યો. લોકો કહેવા લાગ્યાઃ "હાય ! હવે એમના જેવી શાંતિ ક્યાં દીઠામાં આવશે ? હવે વિદ્યાર્થીઓની ખબરઅંતર કોણુ લેશે ? સરસ્વતીની કદર કોણુ કરશે ? ઋષિઓનો આદર્શ ક્યાં જોવામાં આવશે ? નૃપતિઓની ઉપેક્ષા કોણુ કરશે ? સાધુઓનું સમાધાન ક્યાં થશે ? વગેરે વગેરે વાક્યોથી લોકો શોક પ્રગટ કરવા લાગ્યા.

સ્વામીજીના પરમપદ પામ્યાના સમાચાર સાંભળીને લોકો દોડતા દોડતા આવવા લાગ્યા. જોતજોતામાં કાશીના મોટા મોટા સંન્યાસીઓ, પંડિતો, વિદ્યાર્થીઓ, અહલ્યાબાઈના ઘાટ ઉપર આવી પહોંચ્યા; કુલીન સ્ત્રીઓ પણુ પડદાનો ત્યાગ કરીને આજે મહાપુરુષ ગૌડસ્વામીનાં દર્શનાર્થે રાજમાર્ગમાં ચાલવા લાગી.

બધા શિષ્યોએ મળીને ધીરતાથી વૈદિક મંત્રોચ્ચારણુપૂર્વક ગૌડસ્વામીના દેહને સ્નાન કરાવ્યું. સુંદર કાષાય વસ્ત્ર પહેરાવીને પુષ્પમાળાથી એમના કંઠને, વિભૂતિથી મસ્તકને અને ચંદનથી અંગને સુશોભિત કર્યું. એ વખતે એમના કૃશ દેહમાં અપૂર્વ તેજ જણુાવા લાગ્યું. અત્યાર સુધી બધા લોકો ધૈર્યપૂર્વક કામ કરી રહ્યા હતા. ગુરુદેવ મરી ગયા નથી, પરંતુ કોઈ યાત્રાને માટે તૈયારી કરી રહ્યા છે એવું એમને લાગતું હતું. પરંતુ એ અવસ્થા એકદમ બદલાઇ ગઈ. અશ્રુથી ગદ્ગદ થયેલા ચિત્તે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ કહ્યું કે, "હવે વિલંબ ન કરો. શેષ પુષ્પાંજલિ સમર્પણુ કરીને મહારાજને મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર લઇ ચાલો." આ વચન સાંભળતાંવારજ સર્વેનાં ગળાં ભરાઇ આવ્યાં. ગુરુના ચરણારવિન્દ ઉપર શેષ પુષ્પાંજલિ સમર્પણુ કરતી વખતે ભાગ્યેજ કોઇ એવો વિરલો

હશે કે જેણે પુષ્પોની સાથે આંખોનું જળ પણ ન ચડાવ્યું હોય. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદનું ધૈર્ય ન રહ્યું તો પછી બીજાઓનું તો પૂછવુંજ શું ?

સ્વામીજીનું વિમાન ભક્તોએ ઉપાડયું. હરિનામકીર્તન અને સ્તોત્રોચ્ચારનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. મૃદંગાદિ વાદ્યનો ધ્વનિ નગરનિવાસીઓના હૃદયને આઘાત પહોંચાડવા લાગ્યો. વિમાનની સાથે કાશીના દંડી, પરમહંસ અને ઉદાસીન આદિ વિરક્ત જનો તથા સારા સારા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો અને બીજા સદ્ગૃહસ્થો તથા વિદ્યાર્થીઓ ચાલતા હતા. માર્ગમાં સ્ત્રીપુરુષો નીચાં વળીવળીને પ્રણામ કરતાં તથા પુષ્પ ફેંકતાં. વિમાન જ્યારે મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર પહોંચ્યું ત્યારે ત્યાં ઘણી ભીડ એકઠી થઇ.

કાશીમાં મણિકર્ણિકાનો ઘાટ ઘણો પવિત્ર અને મુક્તિપ્રદ મનાય છે. એનો લાંબો ઇતિહાસ આપી વાચકોનો સમય લેવાની અમારી ઇચ્છા નથી. એક પથ્થરના ટાંકામાં સ્વામીજીના દેહને મૂકીને એ પવિત્ર ઘાટ ઉપર ગંગાના પવિત્ર જળમાં ડુબાડી દેવામાં આવ્યો. જોતજોતામાં ગૌડસ્વામીનો દેહ ગંગાના પવિત્ર ખોળામાં સંતાઈ ગયો. નિરાશ હૃદયે શિષ્યવર્ગ પાછો ફર્યો.

પ્રિય વાચક ! હવે આપણે ગૌડસ્વામીજીના જીવનચરિત્રનું દિગ્દર્શન કરીશું. ઉપર સંક્ષેપમાં એમના ચરિત્રનો સહેજ આભાસ આપવામાં આવ્યો છે. તેમનું વિસ્તૃત ચરિત્ર લખવા જતાં લાંબું પુસ્તક થાય એમ છે; પરંતુ ઉપર એમનો જે થોડો ઘણો પરિચય કરાવ્યો છે, તે ઉપરથી વાચકોની ખાતરી થઇ હશે કે, ગૌડસ્વામી એક અસાધારણ સંન્યાસી હતા.

કલિયુગમાં સંન્યાસાશ્રમનું યથાવત્ પાલન કરવું એ તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું છે. જીવવા છતાં પણ પોતાની બધી ઇન્દ્રિયોને મારવા બરાબર છે. જીવતે જીવ પોતાની વાસનાઓને મારી શકતો નથી તે સંન્યાસી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી શકતો નથી. તેનું

સંન્યાસ ગ્રહણ કરવું મિથ્યા છે. સંન્યાસીએ કેવા ત્યાગશીલ, દયાળુ અને પરોપકારી થવું જોઇએ એ ગૌડસ્વામીના ઉપદેશ અને ચરિત્ર દ્વારા સારી રીતે શીખી શકાય એમ છે.

મનુષ્ય માત્રનું ધન વિદ્યા છે અને તેની પ્રાપ્તિ પણ બાલ્યાવસ્થામાંજ યથાર્થરૂપે મળી શકે છે. વિદ્યાથી મનુષ્ય ભલે ધન પ્રાપ્ત કરી શકતો નહિ હોય પણ તેથી તેને એવું મીઠું ફળ મળે છે કે જે તેના જીવનને યથાર્થ સુખ આપે છે. ગૌડસ્વામી બાલ્યાવસ્થાથીજ વિદ્યાના પ્રેમી હતા. વિદ્યાની ખાતર માબાપને છોડીને ચાલ્યા ગયા તથા રૂપવતી સ્ત્રીની પણ ઉપેક્ષા કરી. વિદ્યાદ્વારા એમણે ધાર્યું હોત તો ધન પણ સારુ પેદા કરી શકત. શાસ્ત્રાર્થમાં જીતીને દૂર દેશાવરમાં ખ્યાતિ મેળવી શકત; પાઠશાળામાં કે રાજદરબારમાં પંડિત તરીકે રહીને સારો પગાર મેળવી શકત; પરંતુ એ બાબતો ઉપર તેમનું લક્ષ ગયુંજ નહિ; એક દિવસના સાધારણ બનાવ ઉપરથી એમના વિચાર બદલાઇ ગયા. આશાયુક્ત કુટુંબને છોડીને વૈરાગી બની ગયા; પરંતુ વિરક્ત બનીને પણ બાલ્યાવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાને વૃથા ગુમાવી નહિ. વિદ્યાથીજ એમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ અને વિદ્યાદાન આપીનેજ એ બ્રાહ્મણો ઉપર જિંદગીના અંત સુધી ઉપકાર કરતા રહ્યા. એમની સહાયતા વગર વિશ્વરૂપ, વિશુદ્ધાનંદ, શ્રીધર, હરજસરાય, વિભવરામ અને રામલાલ આદિ વિદ્વાનોનાં દર્શન કાશીવાસીઓને થાત કે નહિ એ સંદેહ છે. એક વિદ્વાનને લીધે બીજા કેટલા વિદ્વાન પાકી શકે છે, એ ગૌડસ્વામીના ચરિત્ર ઉપર ધ્યાન આપવાથી જણાઇ આવે છે.

વૃદ્ધ માતાપિતા અને નિઃસંતાન યુવતી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને આ પ્રમાણે યુવાવસ્થામાં સંન્યાસી થવું એ કદાચ વાચકોને અનુચિત લાગ્યું હશે અને એમ લાગતું હશે કે, ગૌડસ્વામી કેટલાંક વર્ષ સુધી માતાપિતાની સેવા કરીને તથા સ્ત્રીને સંતોષીને પુત્ર

પ્રાપ્તિ થયા પછી સંન્યાસ ગ્રહણ કરત તો વધારે સારું થાત. નિઃસંદેહ એમણે એવું કર્યું હોત તો વધારે સારું કર્યું ગણાત; પરંતુ એ વાત પણ વિચારવા જેવી છે કે, ઘરસંસારની માયાજાળમાં ફસાઈ પડયા પછી બહાર નીકળવું ઘણું અઘરું થઇ પડે છે. સમુદ્રના તરંગથી કોઈ વસ્તુ કિનારા ઉપર આવી શકે છે, પણ સમુદ્રની વચ્ચોવચ પડેલી વસ્તુનું નીકળવું દુઃસાધ્ય થઇ પડે છે. માટેજ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે " यदहरेव विरजेतं तदहरेव प्रव्रजेत " અર્થાત્ જે દિવસે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ લેવો જોઇએ. પાછળથી કયું વિઘ્ન આવી પડશે તેની કોને ખબર છે?

નાશિક અને કાશીમાં ગૌડસ્વામી જેટલા દિવસ રહ્યા તેટલા દિવસ નિરંતર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા રહ્યા. એમણે એટલા બધા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યું છે કે, ઘણા ગૃહસ્થાશ્રમી પંડિતો મળીને શિક્ષણ આપવા ધારત તોપણ એટલા બધા વિદ્યાર્થીઓને ન ભણાવી શકત. વિદ્યા ભણાવવી એ સંન્યાસીનો ધર્મ ન હોવા છતાં પણ પરોપકારની વાસનાથી ગૌડસ્વામી એ કાર્ય કરતા હતા અને માનતા હતા કે, સંસારના લડાઇઝઘડાઓમાંથી બચ્યા રહેવાનો ઉત્તમ ઉપાય અધ્યયન અને અધ્યાપનજ છે. વિદ્યાદાનને એ પોતાનો પરમધર્મ સમજતા હતા. આશા છે કે, ગૌડસ્વામીના આ સત્કાર્યનું અનુકરણ આધુનિક સમયના સંન્યાસીઓ કરશે.

ગૌડ અને દાક્ષિણાત્ય, દંડી તથા પરમહંસ બધી જાતના અને બધા સંપ્રદાયના લોકો ઉપર એ સ્નેહ અને સમાન ભાવ રાખતા હતા. કડવું વેણ કહેવું તથા તિરસ્કાર કરવો એ વાત તો એ શીખ્યાજ નહોતા. પરમહંસ લોકો, કુંભના મહાપર્વ પ્રસંગે ડંકાનિશાન સાથે એમની પૂજા કરતા હતા. અધ્યયનાર્થી દાદુપંથી સાધુ નિશ્ચલદાસજીને જો કે એમણે બ્રહ્મવિદ્યા ભણાવી નહોતી, તોપણ શૂદ્ર ગણીને એમનો તિરસ્કાર કદી કર્યો નહોતો. હમેશાં

આદરપૂર્વક એમનો સત્કાર કરતા તથા પ્રીતિથી વાતચીત કરતા. દયાળુ એવા હતા કે, એમના વિદ્યાર્થીઓને માતાપિતાની ખોટ કદી માલૂમ પડતી નહોતી. બીજાઓ મારફતે એમની દવા તથા સેવાચાકરી કરાવતા. કોઈ શિષ્ય હાજર ન હોય તો પોતેજ એની સેવા કરતા. આ દયાળુતા કેવળ વિદ્યાર્થીઓ ઉપરજ નહોતી; બીજા લોકો પણ એમની એ કૃપાના પાત્ર બનતા હતા. એક દિવસે રાતે કોઇ દીન ભિખારીને ટાઢથી ધ્રૂજતો જોઇને ચુપચાપ પોતાની કામળી ઓઢાડીને પોતે ચાલ્યા ગયા હતા. દિવસે જ્યારે એમના વિદ્યાર્થીઓ ગુરુજીની એ કામળી ઓળખીને એ બિચારાને પકડી ગયા ત્યારે બધો ભેદ ખૂલી ગયો અને સ્વામીજીની દીનવત્સલતાનો પરિચય મળ્યો. આમ ઘણીવાર ગૌડસ્વામીએ પોતાનાં વસ્ત્ર અને ભોજન આપી દઇને બીજાઓનાં દુઃખ દૂર કર્યાં હતાં.

સંન્યાસી થયા પછી ગૌડસ્વામીએ કદી કુટુંબીઓને સંભાર્યા નથી. અલબત્ત એમના કેટલાક સગાઓ વિદ્યા ભણવા આવ્યા હતા, તેમને બીજા વિદ્યાર્થીઓની પેઠે વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો હતો. એમના સંન્યાસી થયાના સમાચાર મળ્યાથી એમની પતિવ્રતા સ્ત્રી કાશી ગઇ હતી અને પ્રાણનાથનું એકવાર દર્શન કરીને કૃતાર્થ થઇ હતી. પોતાના વારંવાર જવાથી રખેને પતિના સંન્યાસધર્મમાં વિક્ષેપ પડે એ શંકાથી એ પતિવ્રતા સ્ત્રી ફરીથી કદી એમનાં દર્શન કરવા ગઇ નહોતી. રસ્તે જતાં આવતાં સ્વામીનાં દર્શન ગુપ્ત રીતે અવશ્ય કરી લેતી. ટૂંકમાં એજ કે શાંત, નિષ્પરિગ્રહ, પરમવિદ્વાન ગૌડસ્વામીજીનું ચરિત્ર ઘણુંજ શુદ્ધ હતું. તેમના જીવનનો આ ઇતિહાસ, તેમના સુયોગ્ય શિષ્ય અને ઉત્તરાધિકારી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના મુખે, હિંદી ભાષાના સુલેખક ‘સુદર્શન’ના સંપાદક શ્રીયુક્ત પંડિત માધવપ્રસાદ મિશ્રને પ્રાપ્ત થયો હતો અને એમના લેખને આધારેજ આ ચરિત્ર લખાયું છે.

શ્રીતૈલંગસ્વામી

મદ્રાસ પ્રાંતમાં આવેલા વિજિયાનગર નામના ગામમાં હોલિ-યા નામક સ્થાનમાં ૧૫૨૯ ની સાલમાં પોષ મહિનામાં મહાત્મા તૈલંગસ્વામીએ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો. તેમનું નામ શિવરામ હતું. તેમના પિતા નરસિંહદેવે, ઘણી મોટી વય સુધી પુત્રપ્રાપ્તિ નહિ થયાથી બીજી વાર લગ્ન કર્યું હતું. તેમની પ્રથમ વારની સ્ત્રીએ જ્યારે જોયું કે, તેમના દાંપત્યસ્નેહમાં ભાગ પડાવનારી બીજી સ્ત્રી–શોકચ આવી, ત્યારે તેણે પુત્રની કામનાથી વ્રતાનુષ્ઠાન આરંભ્યાં. ઈશ્વર ઉપર તેની પ્રગાઢ ભક્તિ અને અવિચલિત વિશ્વાસ હોવાથી એ વ્રતાનુષ્ઠાન કર્યા પછી થોડા મહિ-નામાં તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. ઈશ્વરની આરાધનાના ફળ-રૂપે આ પુત્ર જન્મ્યો હોવાથી માતાએ તેનું નામ શિવરામ પાડ્યું. શિવરામની જનની ઘણી બુદ્ધિમતી, ધર્મપરાયણ અને સદ્ગુણ-સંપન્ન સ્ત્રી હતી. શિવરામમાં માતાના બધા સદ્ગુણો ઊતર્યા હતા. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તે કદી જૂઠું બોલતા નહિ, તેમજ અપશબ્દોનો ઉપયોગ કરતા નહિ. પાંચ વર્ષની વયે શિવરામના પિતાનું મૃત્યુ થયું. પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમનાં માતાએ વિદ્યાભ્યાસ માટે તેમને ગામઠી નિશાળે બેસાડ્યા. બાળક શિવરામની બુદ્ધિ અસાધારણ તીવ્ર હોવાથી ઘણા થોડા સમયમાં એ પાઠશાળાના બધા શિક્ષણમાં પારદર્શી થઈ ગયા.

મૂળથીજ લગ્ન કરવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ માતાનો ઘણો આગ્રહ હોવાથી, સંતોષ આપવા ખાતર તેમને વિવાહ કરીને સંસારી થવું પડ્યું. માતા જ્યાંસુધી જીવતી રહી ત્યાંસુધી તેમણે પણ ગૃહસ્થાશ્રમ નિભાવ્યો હતો. અડતાળીસ વર્ષની વયે શિવરામને માતૃવિયોગ થયો. માતાની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા—અગ્નિસંસ્કાર કરતી વખતે એમના મનમાં એવો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો કે, ઘેર પાછા નહિ ફરતાં સ્મશાનમાં ને સ્મશાનમાંજ રહી ગયા. તેમના ઓરમાન ભાઇઓ અને સગાંવહાલાંઓએ ઘેર પાછા આવવાનો ઘણોએ આગ્રહ કર્યો, પણ તેમણે પોતાના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો નહિ. શિવરામે પોતાની સ્થાવરજંગમ બધી મિલકત પોતાના ઓરમાન ભાઇને આપી દઇને કહ્યું: “ભાઇ! હવે હું આ પાપી સંસારમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ. અત્યાર સુધી માતાજી રજા નહિ આપે એમ ધારીને પાંજરામાં પૂરી રાખેલા પક્ષીની માફક સંસારાશ્રમમાં રહ્યો હતો. હવે માતાની રજા મળી છે, એટલે આવી અમૂલ્ય તક હું કદી પણ ગુમાવીશ નહિ.”

તેમના ઓરમાન ભાઇએ જ્યારે જોયું કે, મોટાભાઈની પ્રતિજ્ઞા અટળ છે; હવે એ સંસારમાં ફરીથી લિપ્ત થશે નહિ, ત્યારે તેણે તેમને માટે સ્મશાનમાં એક કુટીર (ઝૂંપડી) બંધાવી આપી તથા તેમના ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી દીધો.

શિવરામ થોડાક મહિના સુધી એ કુટીરમાં રહ્યા, પછી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. દૈવસંયોગે એક ઘણા વૃદ્ધ સાધુનાં તેમને દર્શન થયાં. શિવરામે એ વૃદ્ધ સાધુને સાચા યોગી જાણીને તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. વગરપ્રયત્ને આવા સદ્‌ગુણસંપન્ન ગુરુ મળ્યાથી શિવરામના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે તેમની પાસે યોગવિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવવા માંડ્યું. ગુરુએ પણ શિવરામને યોગ્ય શિષ્ય ગણીને, જરાએ કપટ રાખ્યા વગર શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રેમપૂર્વક

શિક્ષણ આપ્યું. આ સંન્યાસી પાસે દીક્ષા લીધા પછી શિવરામે "તૈલંગસ્વામી" નામ ધારણ કર્યું. એ દિવસથી જનસમાજમાં તેઓ "તૈલંગસ્વામી" નામથી પ્રખ્યાત થયા.

ગુરુદેવે દેહત્યાગ કર્યા પછી તૈલંગસ્વામીએ સેતુબંધ રામેશ્વર તરફ ગમન કર્યું. ત્યાં આગળ તેમના કેટલાક શિષ્યો થયા. તૈલંગસ્વામીએ એવો વિચાર કર્યો હતો કે, આ સ્થાનમાંજ જીવનનો બાકીનો સમય ગાળીશ; પરંતુ એવું બની શક્યું નહિ.

તેમણે ત્યાંના કોઇ ધનવાન સદ્ગૃહસ્થને કાળના મુખમાંથી બચાવ્યો તથા અનેક મનુષ્યોને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની વાત કહી આપી. આથી એમનાં દર્શન કરવા સારુ માણસોની મોટી ઠઠ જામતી હતી. આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી લોકોની આવ–જા થયાથી તેમના યોગાભ્યાસમાં અડચણ પડી; એટલે તેઓ એ સ્થાનનો પરિત્યાગ કરીને નેપાલ રાજ્યમાં ગયા. ત્યાં પણ તેમના ગુણનો મહિમા પ્રગટ થતાંવારજ લોકોએ ફરીથી તેમને દર્શન સારુ આવીને કંટાળો આપવા માંડ્યો. આથી એ પોતે ઘણા કંટાળીને તિબેટ તરફ ગયા; ત્યાંથી માનસરોવરમાં જઇને એકાગ્રચિત્તે યોગાભ્યાસ કર્યો. ઘણા દિવસ સુધી એકાંતમાં યોગસાધના કરીને સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી મોક્ષધામ કાશીમાં તેમનું પધારવું થયું. કાશીમાં ગયા પછી થોડો વખત સુધી એમણે દશાશ્વમેધ ઘાટ ઉપર નિવાસ કર્યો; ત્યાર પછી અસિઘાટ, તુલસીઘાટ વગેરે કેટલાક ઘાટ ઉપર વસ્યા અને છેવટે પંચગંગાના ઘાટ ઉપર યોગાશ્રમ બંધાવી ત્યાંજ નિવાસ કર્યો. એ સમયમાં એ ઘણાઓને યોગવિદ્યાનું શિક્ષણ આપતા હતા અને પોતાની યોગવિદ્યાના અનેક અલૌકિક ચમત્કારોથી બધાને સ્તબ્ધ કરી દેતા હતા.

હુગલી જિલ્લામાં શ્રીરામપુર નામનું એક ગામ છે. શ્રીરામપુરમાં જયગોપાળ કર્મકાર નામનો એક પુરુષ વસતો હતો. તેના

મનમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી, ઘરસંસારનો બધો વહીવટ પુત્રોને સોંપી દઇને તે કાશીધામમાં આવ્યો હતો. તેણે પહેલેથીજ સ્વામીજીનું નામ સાંભળ્યું હતું. કાશીમાં પહોંચ્યા પછી લગભગ દરરોજ એ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા સારુ જતો. સાધુ-સંન્યાસીઓ ઉપર તેની પ્રગાઢ ભક્તિ હતી. દેવસેવાની માફક, દરરોજ એ સ્વામીજીને અર્પણ કરવા સારુ થોડાં ફળફૂલ તથા દૂધ લઇ જતો. કેટલાક દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી કર્મકારના ઉપર સ્વામીજીની દૃષ્ટિ પડી. સ્વામીજીની કૃપા પ્રાપ્ત થવાથી કર્મકાર પોતાને મહાભાગ્યશાળી ગણવા લાગ્યો. એક દિવસ કર્મકાર કાંઇક આકુળવ્યાકુળ ચિત્તે સ્વામીજીની પાસે આવીને બોલ્યો: "ગુરુદેવ! આજ મારી છાતીમાં ધડધડ ધબકારો થયા કરે છે. શાથી એમ થાય છે એ મારાથી સમજાતું નથી; પણ મને શંકા રહે છે કે કદાચ કાંઇ અશુભ તો નહિ થાય!" કર્મકારને વિશેષ ગભરાયેલો જોઇને સ્વામીજી બોલ્યા: "હમણાંજ હું તારા ઘરની ખબર મંગાવી આપું છું, થોડી વાર થોભી જા." સ્વામીજીએ એક ક્ષણવાર આંખ મીંચીને કાંઇક જોયું પણ પોતાનો અનુભવ કર્મકારને નહિ જણાવતાં કહ્યું કે, "વાળુ કરીને સાંજે અહીં આવજે." કર્મકાર સંધ્યાકાળે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, એટલે સ્વામીજીએ તેને કહ્યું: "આજ સવારના છ વાગે તારો મોટો દીકરો વિષૂચિકારોગથી મરણ પામ્યો છે." સ્વામીજીના મુખે આ દારુણ સમાચાર સાંભળીને જયગોપાળ બાબુ અત્યંત મર્માહત થયા અને અશ્રુનો વેગ ખાળી ન શકાયાથી રોવા લાગ્યા. કર્મકારને આક્રંદ કરતો જોઇને સ્વામીજીએ તેને થોડોક ઉપદેશ આપ્યો કે, "જો બાપુ! એક ઈશ્વર સિવાય આ સંસારમાં બધું અનિત્ય છે. કોઇ પણ પદાર્થ ચિરસ્થાયી નથી. જે ચિરસ્થાયી નથી, જે ક્ષણમાં છે અને ક્ષણમાં નથી, એવી વસ્તુઓ માટે દુઃખી થવું એ અજ્ઞાન મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એ અજ્ઞાનતાજ મનુષ્યના

મનનું એક માત્ર આવરણ છે. આ સંસારમાં જેમનાં હૃદય અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ઢંકાયલાં છે, તેમનાં મનને કદાપિ શાંતિ મળતી નથી. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બેમાં કેટલો ભેદ છે તે હું એક સામાન્ય દૃષ્ટાંતથી તને સમજાવી દઇશ. પ્રકાશ અને અંધકારમાં જેટલો તફાવત છે, તેટલોજ તફાવત જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં છે. અંધકાર વિપદ અને ભ્રમજનક છે, પ્રકાશ વિપદ અને ભ્રમનો નાશ કરનારો છે. અંધકારમાં રસ્તા ઉપર ચાલતા હોઇએ ત્યારે કોઇ ઝાડને જોઇને આપણને કોઈ મનુષ્ય છુપાઇને ઊભું રહ્યું હોય એવો ભ્રમ થાય છે; દોરીને સાપ જાણીને બીક લાગે છે. સીધા રસ્તા ઉપર ચાલતાં હોઇએ તોપણ શંકા રહે છે કે, રખેને રસ્તો ભૂલી તો નહિ ગયા હોઇએ વગેરે વગેરે. પરંતુ પ્રકાશદ્વારા એ બધા ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે અજ્ઞાની મનુષ્ય પણ એવા પ્રકારના ભ્રમમાં પડીને દુઃખ પામે છે. જે વખતે તેમના જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે, તે વખતે તેમના બધા ભ્રમ દૂર થાય છે. તમે પૂછશો કે, અંધકારમાં એવો ભ્રમ શા માટે થાય છે? અંધકારરૂપી આવરણથી બધી વસ્તુઓ ઢંકાઈ ગઈ છે માટેજ એ પ્રકારનો ભ્રમ થાય છે. પ્રકાશ એ આવરણને—એ પડદાને—ઊંચો કરીને દરેક પદાર્થનું પોતપોતાનું સ્વરૂપ આપણી આગળ ખુલ્લું કરી દે છે, એટલે આપણને કોઇ જાતનો ભ્રમ રહેતો નથી. તમારું હૃદય અજ્ઞાનરૂપી પડદાથી ઢંકાયલું છે, એટલે પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યાથી તમને રોવું આવે છે. જ્યારે તમને જ્ઞાન થશે, ત્યારે સમજી શકાશે કે એ પુત્ર સાથે તમારે કાંઈ પણ લેવાદેવા નહોતી."

જયગોપાળ બાબુ સ્વામીજીની પાસે પુત્રના મૃત્યુસમાચાર તથા ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ સાંભળી આવીને રાત્રીએ ઘેર આવી સૂઇ ગયા. પાછલી રાત્રે તેમણે સ્વપ્નમાં પુત્રને જોયો. બીજે દિવસે

અગત્યનો (અરજન્ટ) તાર મૂકીને ખબર પૂછાવ્યા તો માલૂમ પડયું કે, સ્વામીજીએ આપેલા સમાચાર અક્ષરેઅક્ષર ખરા હતા.

કાશીમાં અસિઘાટની પાસે એક મનુષ્યનું સાપ કરડવાથી મૃત્યુ થયું. મૃત પુરુષનાં સગાંવહાલાંએ તેને ગંગાના જળમાં વહેવરાવી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો. જે સ્થળે એ લોકો બધી તૈયારીઓ કરીને શબને નદીમાં વહેવરાવવાની ગોઠવણ કરી રહ્યા હતા, ત્યાં આગળ દૈવયોગે સ્વામીજી સ્નાન કરી રહ્યા હતા. એ મરણ પામેલા પુરુષની તરુણ વયની વિધવા હૃદયદ્રાવક કલ્પાંત કરી રહી હતી. સ્વામીજીને તેની મનોવેદના જોઇને દયા ઊપજી તેથી તે સર્પના દંશથી મરણ પામેલા મનુષ્યની પાસે ગયા. તેમણે ત્યાં ઊભા રહેલા કોઇ પણ માણસ સાથે વાર્તાલાપ કર્યો નહિ, પણ અંગૂઠો અને તર્જની વડે થોડીક માટી લઇને, જે સ્થળે સાપે ડંખ માર્યો હતો, તે જગ્યાએ ચોંટાડી દીધી અને પછી એ ભાગને ગંગાજળથી ધોઇ નાખ્યો. જે લોકો મૃત પુરુષનો અંત્ય સંસ્કાર કરવા આવ્યા હતા, તેમનામાંથી કોઇએ આજ સુધીમાં સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં નહોતાં; સ્વામીજીએ ત્યાંથી જઇને પાછું ગંગાના પ્રવાહમાં ડૂબકું માર્યું. તેમણે ડૂબકું માર્યું એટલે તરતજ એ મૃત પુરુષમાં ધીમે ધીમે જ્ઞાનનો સંચાર થવા લાગ્યો. આંખ ઉઘાડીને તેમણે જોયું તો વાંસની ઠાઠડીમાં બાંધીને લોકો તેને સ્મશાનમાં લાવેલા છે. તેની રૂપયૌવનસંપન્ન સોળ વર્ષની સ્ત્રી એક તરફ બેસીને રોઈ રહી છે. ધીમે ધીમે વધારે શુદ્ધિ આવતી ગઇ એટલે તેના શરીરમાં શક્તિનો સંચાર થયો અને તેણે ઊઠવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. તેને હાલતો જોઇને ત્યાં ઊભેલા બધા લોકો આશ્ચર્ય પામી ગયા. સર્પે જે મનુષ્યને દંશ દીધો હતો તે મનુષ્ય કહેવા લાગ્યો: " મારાં બંધનો છોડી નાખો. શા સારુ મને આમ બાંધીને અહીં લાવ્યા છો ?" મૃત પુરુષને પુનર્જીવિત

થયેલો જોઇને તેનાં સગાંસંબંધી સાનંદ આશ્ચર્યચકિત થયાં તથા આ ચમત્કાર કોના પ્રતાપથી બન્યો તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. તપાસ કરતાં માલૂમ પડયું કે, એનો જીવનદાતા સ્વામીજી વગર બીજો કોઈ નહોતો.

શિયાળાની મોસમમાં ખાનપાન તથા નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને બેત્રણ દિવસ સુધી ગંગાના જળ ઉપર તરતા અને ઉનાળાની પ્રચંડ ગરમીના ઉકળાટમાં ઊના લાય જેવા થઇ ગયેલા પથરાઓ ઉપર બેસી રહેતા સ્વામીજીને ઘણા આદમીઓએ દીઠા હતા. કાશીમાં આવ્યા પછી કેટલાક શિષ્યો સિવાય બીજા કોઇની પણ સાથે ઝાઝી વાતચીત કરતા નહિ, તેમજ માગી લાવીને ભિક્ષા કરતા નહિ. ભક્ત લોકો ખાસ શ્રદ્ધાપૂર્વક આવીને જે કાંઇ તેમના મોં આગળ મૂકતા તેજ ખાઇને સંતોષ માનતા. કેટલાક લોકો એમ માનતા કે, સ્વામીજી કોઇ ઢોંગી પુરુષ છે. એક વખત એક દુષ્ટ સ્વભાવના માણસે સ્વામીજીની પરીક્ષા લેવાના ઇરાદાથી તેમની આગળ એક શેર કળીચૂનાના પાણીને ઘોળીને દૂધ જેવું બનાવી તે તેમની આગળ ધર્યું તથા વિનયપૂર્વક કહ્યું કે, “આ દૂધ છે, પી જાઓ.” સ્વામીજી એ દુષ્ટના મનનો વિચાર સમજી ગયા અને તેની તરફ એક દૃષ્ટિપાત કર્યો તથા પછીથી જરા પણ સંકોચ કે શોક કર્યા વગર, સદાના જેવા પ્રફુલ્લિત વદને એટલા બધા કળીચૂનાનું પાન કરી ગયા. એ દુષ્ટોએ ધાર્યું હતું કે, આટલો બધો કળીચૂનો પાયાથી સ્વામીજી એકદમ ગુસ્સે થઇ જશે અને કદાચ મારી બેસશે. એવા વિચારથી તેઓ પ્રથમથીજ બીને સ્વામીજીથી થોડે દૂર જઇને બેઠા હતા. જ્યારે એ દુષ્ટોએ જોયું કે, સ્વામીજી તો જરા પણ ક્રોધ કર્યા વગર કે કટાણું મોં કર્યા વગર બધો કળીચૂનો પી ગયા, ત્યારે તેમના સંકોચનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ તરતજ સ્વામીજીના ચરણમાં પડ્યા અને પોતાના અપરાધોની

ક્ષમા માગી. સ્વામીજીએ તેમની વાત ઉપર જરા પણ ધ્યાન આ-પ્યા વગર તેમની સંમુખજ ઘોળેલા ચૂનાનું પાણી જેવું ને તેવુંજ ઊલટી કરીને પાછું કાઢી આપ્યું. સ્વામીજીની આવી અસાધારણ ક્ષમતા જોઇને દુષ્ટો એકદમ જડ પદાર્થની પેઠે મૂઢ થઇને બેસી રહ્યા.

બ્રિટિશ રાજ્યમાં જનસમાજના દેખતાં નાગા ફરવું એ કાય-દાથી વિરુદ્ધ છે, એટલે કોઇ સ્ત્રી કે પુરુષ ખુલ્લી રીતે નગ્નાવસ્થામાં રહી શકતું નથી; પરંતુ સ્વામીજી નગ્નદશામાં કાશીના રસ્તા-ઓમાં, ઘાટ ઉપર તથા જંગલોમાં સર્વત્ર વિચરણ કરતા. પોલી-સના સિપાઇઓએ ઘણીએ વાર તેમને સાવચેતી આપી હતી, પણ તેમણે તેમની સાવચેતી કે ધમકીઓ તરફ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું. એક દિવસ સ્વામીજી નગ્નાવસ્થામાં ભાગીરથીના કિનારા ઉપર બેઠા હતા, તેવામાં પોલીસના એક સિપાઈએ તેમની પાસે આવીને થાણામાં જવાને કહ્યું. સ્વામીજી એ વખતે ધ્યાનગ્ર-સ્ત હતા. બહારની વસ્તુઓનું જ્ઞાન તેમને એ સમયે જરા પણ નહોતું. એટલે તેમણે એ સિપાઈની વાતનો કાંઇ પણ ઉત્તર દીધો નહિ. સ્વામીજીના કેટલાક શિષ્યો ત્યાં આગળ એ વખતે ઊભા હતા. સ્વામીજીની તરફથી કાંઇ પણ ઉત્તર નહિ મળ્યાથી તે તુમા-ખી સ્વભાવનો પોલીસ પોતાની કમરમાંથી સોટો કાઢીને સ્વામી-જીને માર મારવા લાગ્યો. સ્વામીજીના શિષ્યોએ તેને એવું કરતાં રોકયો, એટલે એ લાલચોળ થઈ ગયો અને સ્વામીજીની વિરુદ્ધ થાણામાં જઇને ખબર આપી આવ્યો. એ ખબર સાંભળીને કેટ-લાક સિપાઈઓ બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય સ્વામીજીને ટાંગાટોળી કરીને થાણામાં લઇ ગયા. બીજે દિવસે મૅજિસ્ટ્રેટ સાહેબની અદાલતમાં તેમનો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો. સ્વામીજીના શિષ્યોએ તે-મના છુટકારા સારુ એક વકીલ ઊભો કર્યો હતો. એ વકીલે મૅજિસ્ટ્રેટ સાહેબને સમજાવી દીધું કે એ મહાયોગીપુરુષ છે, એમનું ચિત્ત

નિર્વિકાર છે એટલે વસ્ત્ર પહેરવાની તેમને કાંઇ પણ જરૂર નથી. મૅજિસ્ટ્રેટે વકીલનું ભાષણ સાંભળીને સ્વામીજી નિર્વિકાર ચિત્તના સાધુ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાના ઇરાદાથી પોતાના બપોરના નાસ્તામાંથી થોડુંક ભોજન તેમને ખાવાને આપ્યું. સાહેબનો મનોભાવ સમજી જઇને સ્વામીજીએ કહ્યું: “ જો આપ સાહેબ મારા ખાણામાંથી થોડુંક ચાખશો તો મને આપનું ભોજન ખાવામાં જરા પણ વાંધો નથી.” એટલું બોલીને તરતજ એમણે પોતાના હાથમાં મળત્યાગ કર્યો અને બધાના દેખતાં એ મળ ખાઈ ગયા. સ્વામીજીનું આવું અમાનુષિક કાર્ય જોઇને મૅજિસ્ટ્રેટે તેમને સર્વત્ર નગ્નાવસ્થામાં ફરવાની રજા આપી.

એક સમયે એક પ્રસિદ્ધ અમલદાર કાશીના રાજાના ગામ રામનગરથી નૌકામાર્ગે કાશી ધામમાં આવતો હતો. તેણે થોડે દૂર આવ્યા પછી સ્વામીજીને ગંગાના જળમાં તરતા જોયા. કાશીના બધા ખારવાઓ સ્વામીજીને ઓળખતા હતા. સ્વામીજીને નદીમાં પદ્માસનવાળીને બેઠેલા જોઇને એ સરકારી અમલદાર ઘણો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો તથા ખલાસીઓને પૂછવા લાગ્યો: “ આ કોણ છે ?” ખલાસીઓ બોલ્યા: “ એ તો તૈલંગસ્વામી છે. મોટા સાધુ છે.” સરકારી અમલદારના સાથીઓએ સ્વામીજીનું નામ માત્ર સાંભળ્યું હતું, પણ એમનાં દર્શન કદી કર્યાં નહોતાં. સ્વામીજીનું નામ સાંભળ્યાથી તેમણે અમલદાર આગળ તેમનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. પોતાના સાથીને મોંએથી સ્વામીજીનાં વખાણ સાંભળીને એ અમલદારે સ્વામીજીને પોતાની હોડીમાં બેસાડવાની ઇચ્છા કરી. નૌકા સ્વામીજીની પાસે ગઈ એટલે તેણે તેમને પોતાની હોડીમાં આવવાની ઘણી વિનતિ કરી. તેનો આગ્રહ જોઇને સ્વામીજી કાંઈ પણ વાંધો લીધા વગર અંદર આવ્યા. અમલદાર સ્વામીજીને જોઇને અત્યંત આહ્લાદિત થયો તથા તેમને અનેક પ્રકારના પ્રશ્ન કરવા

લાગ્યો; પણ સ્વામીજીએ તેના તરફ નજર પણ ફેરવી નહિ. એ તો મૂંગા અને બહેરા મનુષ્યની પેઠે ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. નોકા ગંગા નદીની વચ્ચોવચ આવી પહોંચી, એટલે સ્વામીજીએ એ અમલદારની પાસે એક સારી તલવાર હતી તે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સ્વામીજીની ઇચ્છા જાણતાં વારજ એ અમલદારે પોતાની કમર ઉપરથી એ સુંદર તલવાર છોડી લઇને સ્વામીજીના હાથમાં આપી; પરંતુ દૈવવશાત્ એ તલવાર સ્વામીજીના હાથમાંથી ગંગાના પ્રવાહમાં પડી ગઈ. એ તલવાર એ અમલદારને કોઈ અંગ્રેજ બહાદુર તરફથી ઇનામમાં મળી હતી, એટલે એવા સ્મારકચિહ્નને નદીમાં પડી જતું જોઇને સ્વામીજી ઉપર તેને ઘણો ગુસ્સો ઊપજ્યો અને તેના મોંમાંથી અનેક અપશબ્દો નીકળવા લાગ્યાં. નોકા કિનારે આવી પહોંચી ત્યારે સ્વામીજીનો એક મુખ્ય શિષ્ય ત્યાં આગળ હાજર હતો. તેણે એ અમલદારને ઘણો ગુસ્સે થતો જોઈને કહ્યું: " સાહેબ, આપ ગુસ્સે થશો નહિ, હું ગંગામાં તારાઓ મોકલીને પણ આપની તલવાર ખોળી લાવીશ. એટલું કહીને એ કોઇ હોશિયાર તારાની શોધમાં ગયો. બીજી તરફ સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યને અત્યંત ખેદ પામતો જોઇને એ નોકા ઉપર ચડીને નોકામાં બેઠે બેઠે પાણીમાં હાથ નાખ્યો. પાણીમાં તેમનો હાથ પહોંચતાં વારજ ત્રણ તલવાર તેમના હાથમાં આવી. એ ત્રણે તલવારો સરકારી અમલદારના હાથમાં મૂકીને તેમણે કહ્યું: " આમાંથી તમારી તલવાર ઓળખીને લઇ લો." આ અલૌકિક બનાવ જોઇને એ અમલદાર તો આભોજ બની ગયો અને પોતાના અપરાધ માટે ક્ષમા માગવા લાગ્યો. એ અમલદારે પોતાની તલવાર ઓળખીને લઇ લીધી એટલે સ્વામીજીએ બીજી બે તલવારો પાણીમાં ફેંકી દીધી.

એક વખતે પૃથ્વીગિરિ નામના સાધુનો શિષ્ય રાજઘાટ ઉપર આવીને રહ્યો હતો. તે એક દિવસ સ્વામીજીને મળવા આવ્યો. એ

સમયે સ્વામીજીની પાસે અનેક પુરુષો બેઠા હતા. તેણે આવીને સ્વામીજીને કાંઇ વાત કહી. પાછળથી એ બન્ને જણા બધાના દેખતાં એ સ્થાનેથી અદૃશ્ય થઇ ગયા. લગભગ અડધા કલાક પછી સ્વામીજીનાં દર્શન એ ને એ સ્થાને થયાં, કેવળ પૃથ્વીગિરિના શિષ્યને કોઈ દેખી શક્યું નહિ.

એજ સમયમાં પ્રસિદ્ધ વક્તા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી કાશી ધામમાં ગયા હતા. હિંદુ દેવદેવીઓની તથા મૂર્તિઓની પૂજા અસાર છે, એવું સિદ્ધ કરવાને સ્વામી દયાનંદજી ભાષણો આપતા હતા. સ્વામીજીના કેટલાક શિષ્યોએ દયાનંદજીનું ભાષણ સાંભળીને તેમના વિચારો પોતાના ગુરુને જણાવ્યા. તૈલંગસ્વામીએ પોતાના શિષ્યની વાતચીત સાંભળીને પોતાના એક શિષ્ય મંગલપ્રસાદ ઠાકુરની સાથે એક કાગળ લખીને દયાનંદજી ઉપર મોકલ્યો. એમ કહેવાય છે કે, એ પત્ર વાંચીને દયાનંદજીએ કાશીનો પરિત્યાગ કર્યો.

મુંગેરના દવાખાનામાં શ્રીઉમાચરણ મુખોપાધ્યાય નામનો એક પુરુષ કમ્પાઉન્ડરનું કામ કરતો હતો. એ એક વાર કાશીધામમાં આવીને સ્વામીજીની સેવા કરવા થોડા દિવસ રહ્યો હતો. કાશીધામમાં પહેલી વાર પગ મૂક્યા પછી તેને વિચાર ઊપજ્યો કે પુનર્જન્મ છે કે નહિ? એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પૂછવા એ સ્વામીજીની પાસે ગયો. પ્રથમ દિવસે સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને એ પ્રશ્ન પૂછવા માટે યોગ્ય સમયની રાહ જોવા લાગ્યો. પરંતુ તેના પ્રશ્ન પૂછતાં પહેલાંજ સ્વામીજીએ આંગળીનો ઇશારો કરીને તેને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. તેની ઇચ્છા ત્યાં આગળ બેસી રહેવાની હતી, પણ સ્વામીજીના સેવકોએ તેને ત્યાંથી જલદી ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી. સ્વામીજીની આવી વર્તણૂકથી અપ્રસન્ન થઇને એ કમ્પાઉન્ડર પોતાને ઉતારે પાછો ગયો. બીજે દિવસે સ્વામીજી પાસે ગયો તો

એ વખતે પણ એવુંજ બન્યું; ત્રીજે દિવસે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવ્યા વગર પાછો નહિ આવું. પરંતુ એ દિવસે પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર મળ્યો નહિ. આ પ્રમાણે એક અઠવાડિયું ચાલ્યું ગયું. કમ્પાઉન્ડર રોજ સ્વામીજી પાસે આવ્યા કરતો. તેણે હવે તો દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, આવતી કાલે અવશ્ય એ પ્રશ્ન પૂછી જોઇશ. હું મહાપાપી છું એટલે સ્વામીજી જેવા મહાત્મા મારા ઉપર કૃપા કરતા નથી. બીજે દિવસે ઉમાચરણ સ્વામીજીની પાસે આવ્યો, એટલે સ્વામીજીએ આગલા દિવસની માફકજ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું; પરંતુ "હું મહાપાપી છું, મારો ઉદ્ધાર કરવોજ પડશે." એવું કહીને સ્વામીજીના બે ચરણ પકડીને ઉમાચરણ ચોધાર આંસુએ રોવા લાગ્યો. તેને આ પ્રમાણે આકુળવ્યાકુળ થયેલો જોઇને સ્વામીજીએ તેને બેસવાનું કહ્યું. સ્વામીજીની એ કૃપાથી તેના દુઃખનો આવેગ સહેજસાજ શમી ગયો એટલે સ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે, "સંધ્યાકાળે આવજે." ઉમાચરણ બાબુને કાંઈક આશ્વાસન મળ્યું. એ ઘેર પાછો આવીને આતુરતાથી સંધ્યાકાળની રાહ જોવા લાગ્યો. સાંજ પડી એટલે એ સ્વામીજીની પાસે ગયો; સ્વામીજીએ તેને બેસવાનું કહ્યું. સ્વામીજીના આશ્રમમાં મહાદેવ અને કાલીમૂર્તિની આરતી સમાપ્ત થઇ એટલે એ બોલ્યા: "જો, જે વિષય મનમાં ધારીને તું મારી સમક્ષ આવ્યો છે એ વિષય સત્ય છે. ત્રિકાલદર્શી તત્ત્વવેત્તા મહાત્માઓ તપોબળ, જ્ઞાનબળ અને યોગબળ વડે જે બધા સિદ્ધાંતો બાંધી ગયા છે, તે સંપૂર્ણ સત્ય છે. જીવની સુકૃતિ અને દુષ્કૃતિ અનુસાર સુખદુઃખ ભોગવવા સારુ ફરીને જન્મ લેવો પડે છે." સ્વામીજી પોતાના મનનો વિચાર કેવી રીતે જાણી ગયા, એ વિચાર કરતાં ઉમાચરણ અવાકજ થઇ ગયો. એ દિવસથી સ્વામીજી ઉપર તેને ગાઢ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ. ઉમાચરણ બાબુએ સ્વામીજીને ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછ્યું: "ગુરુદેવ!

મેં એવાં શાં પાપકર્મ કર્યાં છે કે, જેથી આપની કૃપા મેળવવા હું આ જન્મમાં ભાગ્યશાળી થયો નથી." એ સાંભળીને સ્વામીજી બોલ્યા: "તેં અમુક સમયે અમુક ખરાબ કૃત્ય કર્યું છે. એક વર્ષ ઉપર અમુક સ્થાને અમુક કુકાર્ય કર્યું છે. હું તો તારું મોં પણ જોત નહિ, પરંતુ દેવ અને બ્રાહ્મણો ઉપર તારી થોડીઘણી ભક્તિ છે એ જોઇને તને અહીંયાં બેસવાનું કહ્યું હતું. પૂર્વજન્મમાં તું ચંડાળના ઘરમાં જન્મ્યો હતો. એ વખતે દેવતા અને બ્રાહ્મણો ઉપર તારી અસાધારણ ભક્તિ હતી. એ ભક્તિના બળને લીધે તું આ જન્મમાં બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ પામ્યો છે. પરંતુ તેં આ જન્મમાં આવીને જે જે કુકર્મ કર્યાં છે, તેથી તારાં આગલા જન્મનાં સત્કર્મોનો લોપ થયો છે. જે કાંઇ ફળ બાકી રહ્યું છે તે ઘણું સામાન્ય છે." પોતાના બધા ગુણદોષ અને કર્મોનો ખરો વૃત્તાંત સ્વામીજીને મુખેથી સાંભળીને ઉમાચરણ બાબુ અવાક થઇ ગયો.

ઉમાચરણ અને સ્વામીજી વચ્ચે આ પ્રમાણે ગુરુશિષ્યનો સંબંધ બંધાયો, તે વખતમાં મેડમ બ્લાવાટસ્કી અને કર્નલ ઓલકોટે મુંબઇ નગરીમાં આવીને થિયોસોફિકલ સોસાઇટી નામની સભાની સ્થાપના કરી. તેઓ એ સભામાં યોગશાસ્ત્રના અદ્ભુત મહિમાનો પ્રચાર કરતાં હતાં અને કોઈ કોઈ દિવસ અલૌકિક ચમત્કારો કરીને પોતાની યોગસિદ્ધિનો અપૂર્વ પરિચય આપતાં હતાં. ઉમાચરણ બાબુએ સ્વામીજીને પૂછયું કે, "આ ગોરી મેડમને યોગવિદ્યા આટલી બધી સિદ્ધ કેવી રીતે થઇ?" સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે, "એ બધી કેવળ ઇન્દ્રજાળ છે, થોડા વખતમાંજ તેમનું પોગળ પકડાઈ આવશે." વસ્તુતઃ ત્યાર પછી થોડા દિવસમાંજ મેડમ કુલુમ નામની એક ખ્રિસ્તી સ્ત્રીએ થોડો વખત મેડમ બ્લાવાટસ્કીની બહેનપણી અને સાથી તરીકે રહીને, મદ્રાસમાંના તેમના ગુપ્ત ઘરનો બધો ભેદ ખુલ્લો કરી દીધો. સમાચારપત્રોમાં એ વાત

છપાયાથી દેશમાં ચારે તરફ મોટો ખળભળાટ મચી ગયો. એ બનાવ બન્યા પછી મેડમ બ્લાવાટસ્કીના ચમત્કારો (?) નો વિશેષ પરિચય લોકોને મળ્યો નહિ.

કલકત્તાનો કોઇ એક વકીલ એક વાર કાશીમાં પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. સાધુ–સંન્યાસીઓ ઉપર તેને બહુ વિશ્વાસ નહોતો. તૈલંગસ્વામીને પણ એ એક ઢોંગી સાધુ ગણતો. એક દિવસ કોઇ મિત્રના આગ્રહથી એ તેમનાં દર્શન કરવા ગયો. એ સમયે સ્વામીજી મણિકર્ણિકા–ઘાટના બ્રહ્મનળ ઉપર બેઠા હતા. જે સમયે એ વકીલ સ્વામીજીની નિકટજ ઊભો રહીને તેમનાં દર્શન કરી રહ્યો હતો, તે વખત સ્વામીજીની દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડી. તેમણે તરતજ તેને એ સ્થળેથી દૂર જતા રહેવાનો ઇશારો કર્યો. એ વકીલ તેમનો ઇશારો સમજી નહિ શકયાથી ત્યાં ને ત્યાંજ ઊભો રહ્યો અને પોતાના એક મિત્ર સાથે સ્વામીજીના સંબંધમાં વાતચીત કરવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ પોતાના એક શિષ્યને કાંઇક કહ્યું, એટલે તેણે એ વકીલને જરા દૂર ખસી જવા કહ્યું. વકીલ બાબુએ તેનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું: “ ગુરુજી જાણી ગયા છે કે, આપ મહાભયાનક પાપી છો. આપે જે સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું છે, તેની સાથે ગુપ્તપણે રતિક્રીડા કરી છે. આપ અમુક જગ્યાએ અમુક પુરુષની કન્યા સાથે પરણ્યા છો. અમુક પુરુષની કન્યા એ તમારી સાસુ થાય છે. તમે તેનો ધર્મનાશ કર્યો છે; માટે જો આપની ઇચ્છા સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાની હોય તો આપ દૂર ઊભા રહીને તેમનાં દર્શન કરી શકશો.” વકીલનો મિત્ર આ બધી વાત સાંભળીને કાંઇક આશ્ચર્ય પામ્યો, પણ તપાસ કરતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે, સ્વામીજીની બધી વાત સાચી છે.

શકે ૧૮૦૫ માં કાશીધામમાં પંચગંગાની વચમાં તૈલંગસ્વામીએ એક શિવલિંગની સ્થાપના કરી અને ત્યાર પછી કેટલાક

દિવસ બાદ જે આશ્રમમાં પોતે નિવાસ કરતા હતા, ત્યાં આગળ " તૈલંગેશ્વર " નામનું એક બીજું શિવલિંગ સ્થાપિત કર્યું. મંગલપ્રસાદ નામનો એક શિષ્ય એ મંદિરોનો પૂજારી બન્યો. એ આશ્રમમાં સ્વામીજીની એક પ્રતિમૂર્તિ પણ છે.

શકે ૧૮૦૯ ની પોષ સુદિ અગિયારસને દિવસે સાયંકાળે એમણે દેહત્યાગ કર્યો. મૃત્યુના એક દિવસ અગાઉ પોતે જાણી શકયા હતા કે, અમુક દિવસે પોતાનું મૃત્યુ થશે. એ દિવસ આવી પહોંચ્યો એટલે સંધ્યાકાળે યોગ્ય સ્થાન ઉપર પોતે યોગાસન વાળીને બેસી ગયા અને એકાગ્ર ચિત્ત કરીને દેહત્યાગ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે, સ્વામીજી ૨૮૦ વર્ષ સુધી જીવતા રહ્યા હતા. સ્વામીજી હિંદુ હતા અને હિંદુ રીતરિવાજ પ્રમાણે જીવન ગાળીને તેમણે હિંદુધર્મની પરમ ઉત્કૃષ્ટતા સાબિત કરી આપી છે.

મહાત્મા તૈલંગસ્વામીએ રચેલો ઉપદેશપૂર્ણ 'મહાવાકય રત્નાવલિ' નામનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ મળી આવે છે.

શ્રીવિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી

(૧)

સુપ્રસિદ્ધ શ્રી. ગૌડસ્વામીજીના ચરિત્રથી વાચકબંધુઓ જાણીતા થઇ ચૂકયા છે. હવે અમે એમના પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય તથા ઉત્તરાધિકારી મહાપંડિત શ્રીમાન સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતીનો પરિચય કરાવીશું.

સત્તરમી સદીની લગભગ દિલ્હીના પાયતખ્ત ઉપર આંધળો બાદશાહ શાહઆલમ બેઠો બેઠો બાદશાહીના અંતિમ દિવસો પૂરા કરી રહ્યો હતો. તે સમયમાં અવધદેશનો રહેવાસી એક યુવાન બ્રાહ્મણકુમાર નોકરીધંધાની શોધમાં દક્ષિણ દેશમાં ફરી રહ્યો હતો. તેની પૂર્વાવસ્થા ઘણા આનંદ અને વૈભવમાં ગઈ હતી, તેથી આ પ્રવાસ દરમિયાન વારંવાર તેને પાછલા વૈભવનું સ્મરણ થઇ આવતું અને હાલની દશાથી દિલગીર થઇ અંધકારમાં રહેલા ભવિષ્યની ચિંતામાં તે લીન થઇ જતો. મુસાફરીનાં કષ્ટ અને રાતદિવસની ચિંતાથી તેનું શરીર થોડું દુર્બળ થઇ ગયું હતું તથા તેની ચામડીનો રંગ શામળો પડી ગયો હતો; તોપણ તેની સુંદરતામાં કાંઇ ન્યૂનતા આવી નહોતી. એને જોતાં અનુભવી મનુષ્યને તો ખાતરી થઈ જતી કે, આ યુવક બળવાન અને તેજસ્વી છે.

પાઠક ! આ યુવક કાન્યકુબ્જ જ્ઞાતિનો શુકલ સંગમલાલ હતો. તેનું નિવાસસ્થાન અવધ દેશમાં બીડી ગામમાં હતું. તેના

પિતા એક પ્રતાપી અને વીર પુરુષ હતા. યુદ્ધ તેમનો ધંધો હતો અને યુદ્ધમાંજ તે કામ આવ્યા હતા. દેશમાં અંધાધૂંધી ફેલાયાથી એમનાં ઘરબાર લૂંટાઈ ગયાં હતાં. તેમની માતા તો તેમને બાલ્યાવસ્થામાંજ મૂકીને મરણ પામી હતી. સંગમલાલનો એક માત્ર આધાર પિતા હતા તે પણ મરણ પામ્યા. હવે તેમનું કોઇ નિકટનું સગું રહ્યું નહિ. આથી તેમને વતન ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થયો અને રોજગારની શોધમાં ફરતા ફરતા દક્ષિણ દેશ તરફ ગયા.

સંગમલાલને ખબર હતી કે, દક્ષિણમાં અવધના ઘણા લોકો વસે છે અને એ પ્રાંતના લોકો અવધવાસીઓને વિશ્વાસપાત્ર અને સ્વામીભક્ત ગણે છે. આવા વિચારથી ઘણી જગ્યાએ ફરતા ફરતા એ કલ્યાણીમાં પહોંચ્યા. કલ્યાણી દક્ષિણ હૈદ્રાબાદથી પશ્ચિમમાં અને ગુલબર્ગથી ઉત્તર દિશામાં લગભગ વીસ ગાઉ દૂર છે. ત્યાં એક કિલ્લો પણ છે. એ સ્થાન નિઝામ સરકારના તાબામાં છે અને લોકો એને 'કિલાકલ્યાણી' ના નામથી પણ ઓળખે છે.

ત્યાં આગળ નિઝામની આધીનતામાં એક નાનો સરખો નવાબ રહે છે. એ વખતના નવાબનું નામ 'મુમતાજ—ઉલ—ઉમરા' હતું, પણ ઘણા લોકો એને 'મોહનાશાહ' પણ કહેતા હતા. તેના તાબામાં કલ્યાણીના દુર્ગ તથા સેનાનો વહીવટ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની જાગીરની પ્રજા ઉપર રાજ્ય પણ એજ ચલાવતો હતો.

એ નવાબના રાજ્યમાં એક પ્રતિષ્ઠિત કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ પંડિત લછીરામ દુબેના પુત્ર સબસુખરામ નોકર હતા. એ એક સેનાના નાયક હતા, તે ઉપરાંત મનસબદાર પણ હતા. તેમનો સ્વભાવ ઘણો કોમળ અને અતિથિપ્રિય હતો. સંગમલાલનો એમણે યથોચિત સત્કાર કર્યો અને તેને પોતાને ઘેરજ ઉતાર્યો. વાતચીતમાં તેમના ગોત્ર, વંશ, આગલી સમૃદ્ધિ વગેરેના સમાચાર જાણીને એ ઘણા પ્રસન્ન થયા. આ અસાધારણ પ્રસન્નતાનું શું કારણ હતું તે

અમે વાચકોને આગળ જણાવીશું. અત્રે એટલું જણાવીશું કે સબ-સુખરામને ત્યાં અતિથિ તરીકે આવેલા આ પ્રવાસી સંગમલાલજ અમારા ચરિત્રનાયક વિશુદ્ધાનંદજીના ભાવી પિતા છે.

સબસુખરામના પિતાને પાંચ સંતાન હતાં, ચાર પુત્ર અને પાંચમી એક કન્યા યમુનાબાઇ. એમની માતાને ગુજરી ગયે ઘણાં વર્ષ થયાં હતાં, પણ એ ભાઇબહેનમાં અત્યંત પ્રેમ હતો. યમુ-નાને ભાઇઓ તરફનું એટલું બધું સુખ હતું કે, એક પણ દિવસ મા-બાપને સંભારવાની જરૂર પડતી નહિ. એ ચાર ભાઇઓમાં સૌથી મોટા સેવકરામ હતા, પરંતુ સબસુખરામ વધારે બુદ્ધિમાન હોવાથી ઘરસંસારનો કારભાર એજ ચલાવતા હતા.

યમુના પાંચ વર્ષની હતી ત્યારે તેની સ્નેહમયી જનનીનું મૃત્યુ થયું હતું. મરતી વખતે એ પોતાના ચારે પુત્રોને પાસે બો-લાવીને યમુનાને સુપરત કરી ગઈ હતી અને કહેતી ગઇ હતી કે, “ જો જો, મારી યમુનાને જરા પણ દુઃખ દીધું તો હું પરલોકમાંથી તમારી ખબર લઈશ.” માતાની આ અંતિમ આજ્ઞાને માતૃભક્ત પુત્રો કદી વીસરી ગયા નહોતા. ખાસ કરીને સબસુખરામને તો જ્યારે એમની નજર યમુના ઉપર પડતી, ત્યારે માતા સાંભરી આવતી અને મરણશય્યામાં સૂતેલી માતાનો એ અંતિમ સ્વર તેમના હૃદયમાં ગુંજી ઊઠતો કે, “ જો જો, મારી યમુનાને દુઃખ ન પડે.” એવી વખતે સબસુખરામનાં નેત્રોમાં ઝળઝળિયાં આવી જતાં.

ભાઈ ગમે તેટલો દયાળુ અને ભગિનીવત્સલ હોય પણ ભાભી જો ક્રૂર સ્વભાવની અને અદેખી હોય તો બધું મિથ્યા છે. ભાઇ અને ભાભી બન્ને દયાળુ હોય તો મોટા પુણ્યની વાત સમજવી. સદ્ભાગ્યે યમુના એ બાબતમાં સુખી હતી. તેની ભાભીનો તેના ઉપર અત્યંત સ્નેહ હતો. યમુના ગૌરી–શંકરનું પૂજન કરવા એકાંતમાં બેસતી એટલી વાર પણ તેનો વિયોગ ભાભીને અસહ્ય થઇ પડતો.

આ વખતે યમુના છેક બાળક નહોતી. દેશના રિવાજ મુજબ તેની વય વિવાહયોગ્ય થઈ હતી. કાન્યકુબ્જ જ્ઞાતિમાં કુલીનતાનો રિવાજ એટલો બધો ચાલે છે, વરને એવી મોટી પહેરામણી આપવી પડે છે કે, કન્યાને માટે વર શોધી કાઢવાનું કામ ઘણું અઘરું થઇ પડે છે. યમુનાના પ્રસંગમાં એ વિશેષ અઘરું થઈ પડયું હતું. એક તો દેશમાં એ વખતે સુલેહશાંતિ નહિ હોવાથી વરની શોધમાં મુસાફરી કરવી એ મુશ્કેલ હતું અને બીજું એ કે યમુનાના ભાઇ સબસુખરામ ગમે તેવા બેવકૂફના સરદાર સાથે સમજુ અને શાણી બહેનનો સંબંધ બાંધે એવા નહોતા. એ તો યમુનાને ભણેલગણેલ, સદાચારી અને તંદુરસ્ત વર શોધી આપીને તેના જીવનનું સાર્થક કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખતા હતા.

ઈશ્વરની ઘટના એવી થઇ કે, જે સમયે સબસુખરામ બહેનને માટે યોગ્ય વર શોધવાની ચિંતામાં ગ્રસ્ત હતા, તેજ વખતે તેમનીજ જ્ઞાતિના યોગ્ય યુવક સંગમલાલ તેમને ત્યાં આવીને મહેમાન થયા.

સબસુખરામ વીર પુરુષ હતા. ઘોડેસવાર થવામાં અને અસ્ત્ર ચલાવવામાં ઘણા નિપુણ હતા તથા વ્યવહારના કામકાજમાં પણ અતિ કુશળ હતા. એજ ગુણોને લીધે તેમને કલ્યાણીમાં કિલ્લેદારની નોકરી મળી હતી. એ વખતમાં એકલી પુસ્તકોની વિદ્યાથી કામ ચાલતું નહિ. શસ્ત્રવિદ્યામાં જે મનુષ્ય મૂર્ખ હોય તેને લોકો નકામો ગણતા. એ સમયમાં વીરતાનો આદર હતો. સબસુખરામને જ્યારે ખબર પડી કે તેમને ત્યાં ઊતરેલો અતિથિ સંગમલાલ હથિયાર ચલાવવામાં પણ હોશિયાર છે તથા ધર્મે શૈવ અને નાતે કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ છે, ત્યારે તેમના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. વળી વધારે તપાસ કરતાં તેમને જણાયું કે, એ યુવક કુંવારો પણ છે અને ગુણમાં પણ યમુનાને લાયક છે. આટલું છતાં પણ બુદ્ધિમાન સબસુખરામે પોતાનો મનોભાવ એકદમ પ્રગટ કરી દીધો

નહિ. એમણે ગુપ્ત રીતે સંગમલાલનાં કુળ તથા ગોત્ર વગેરેની તપાસ કરવાનો આરંભ કર્યો.

સંગમલાલને સબસુખરામને ત્યાં રહેતાં એક વર્ષ થઈ ચૂક્યું. એ સર્વ પ્રકારે એ કુટુંબનાં માણસો સાથે હળી ગયા અને અતિથિ મટીને કુટુંબના એક માણસની પેઠેજ રહેવા લાગ્યા. આટલા વખતમાં સબસુખરામે એમની પરીક્ષા પણ લઈ લીધી. વિશ્વાસુ મિત્રો મારફતે તેમને એ પણ ખાતરી થઇ ગઇ કે, અતિથિનું કુળ તેમજ ગોત્ર નિષ્કલંક અને ઉચ્ચ છે. ઘણા સમય સુધી સાથે રહેવાથી એ પણ ખાતરી થઇ ગઈ કે સંગમલાલ યમુનાના જેવાજ સુંદર છે; એટલુંજ નહિ પણ સરળતા, દયા, ધીરતા આદિ સદ્ગુણોમાં પણ તેની સમાન છે. ધીમે ધીમે તેમણે પોતાની મનોવાંછના સંગમલાલને જણાવી દીધી અને સંગમલાલે હર્ષપૂર્વક પોતાની સંમતિ દર્શાવી.

શકાબ્દ ૧૭૬૯ માં શ્રીયુક્ત સંગમલાલ સાથે શ્રીમતી યમુનાદેવીનું શુભ લગ્ન થઇ ગયું. શચી ઇન્દ્રને, લક્ષ્મી વિષ્ણુને, ઉમા મહેશ્વરને, અરુંધતી વસિષ્ઠને અને સાવિત્રી સત્યવાનને પામીને જેટલી પ્રસન્ન થઇ હતી, તેટલીજ પ્રસન્ન યમુના સંગમલાલને પોતાના પ્રાણપતિ બનાવીને થઇ. એણે પોતાના ભાગ્યને એ દિવસે હજારો વાર ધન્યવાદ આપ્યો.

સંગમલાલ અને યમુનાનું આ લગ્ન મણિકાંચનની સમાન એકબીજાની શોભા વધારનારું નીવડ્યું. યમુનાનાં ભાઇભોજાઇ આ વિવાહ કરી આપીને કૃતાર્થ થયાં. તેમને લાગ્યું કે, પોતાનું એક મોટું કર્તવ્ય તેમણે પૂરું કર્યું છે અને સ્વર્ગસ્થ માતૃદેવી એ શુભ કર્તવ્ય માટે તેમને આશીર્વાદ આપી રહી છે.

સંગમલાલ અને યમુનાને આ લગ્નથી જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. અમે એ દંપતીના સ્વર્ગીય સુખની

આલોચના કર્યા વગર અમારું આખ્યાન આગળ ચલાવીશું.

(૨)

ઉપર અમે જણાવી ગયા છીએ કે, યમુનાદેવી ઉપર ભાઇ-ભોજાઇ બધાં પ્રેમ રાખતાં હતાં; પરંતુ તેનો બધો યશ ભાઇભોજાઇનેજ ન આપવો જોઇએ. યમુનાનો સરળ સ્વભાવ પણ એનું મુખ્ય કારણ હતું. એ પોતાના સરળ અને સ્નેહાળ સ્વભાવને લીધે કેવળ કુટુંબીઓનીજ પ્રીતિપાત્ર થઇ નહોતી, પણ આડોશ-પાડોશની સ્ત્રીઓને પણ તેણે પોતાના સુશીલ સ્વભાવથી મોહિત કરી નાખી હતી. એ સ્ત્રીઓ દેવીની માફક એનો આદર કરતી અને તેની સારી ચાલચલગત ઉપરથી અનેક શિખામણો ગ્રહણ કરતી.

યમુના પણ પાડોશણોનાં બાળકોને પ્યારથી રમાડતી, રડતાં-ઓને હસાવતી, ભૂખ્યાંઓને ભોજન આપતી અને દુઃખીઓની દયા ખાતી હતી. જો કે ક્રોધનું તો તેના સ્વભાવમાં જરા પણ સ્થાન નહોતું, તોપણ નિંદિત આચરણને એ સહન કરી શકતી નહિ. માતાના એ ઉત્તમ ગુણોની અસર એમનાં સંતાન ઉપર કેવી થઇ હતી તે આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે.

વિવાહ કર્યા પછી પહેલેજ વર્ષે યમુનાદેવીને પુત્ર જન્મ્યો. સંગમલાલના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સબસુખરામને 'મામા' કહેવરાવવાની ઘણી હોંશ હતી તે પણ આજે પૂરી પડી, તેથી તેમણે એ બાળકના જન્મોત્સવ નિમિત્તે ગાનતાન અને નાચના જલસા કરાવવા માંડ્યા. સૂતિકાગૃહમાં યમુનાએ પણ મનમાં ને મનમાંજ આનંદ માન્યો. પણ હાય! બેચાર દિવસનું ટૂંકું આયુષ્ય ભોગ-વીને એ બાળક પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો. બધો આનંદ ધૂળમાં મળી ગયો. બીજે વર્ષે યમુનાને પાછો પુત્ર સાંપડ્યો. પાછો એજ પ્રકારે આનંદોત્સવ થયો અને એજ પ્રમાણે થોડાજ દિવસમાં તે બાળક-નું પણ મૃત્યુ થવાથી કુટુંબમાં શોક છવાઇ રહ્યો. સંગમલાલે

પુત્રદ્વારા પિતૃઋણ ચૂકવવાની આશા રાખી હતી પણ બે પુત્રોના લાગલાગટ મૃત્યુથી એ આશા વૃથા જણાવા લાગી. વળી યમુનાના ચારે ભાઇઓમાંથી કોઇને પણ એ વખત સુધી સંતાન થયું નહોતું, એટલે ભાણેજ ઉપર તેમને ઘણી આશા હતી. ભાણેજને રમાડીને-જ તેઓ પુત્રસુખ અનુભવતા હતા, પરંતુ આ બનાવથી એમને શંકા રહેવા લાગી કે, રખે અમારે ત્યાં દીકરીએ પણ દીવો નહિ રહે.

બે વાર પ્રસવવેદના સહ્યા છતાં પણ પુત્રને પૂરો રમાડી પણ ન શકી, એ વિચારથી બિચારી યમુના પણ મનમાં ને મનમાં દુઃખી થયા કરતી હતી; પણ મુરબ્બીઓની શરમને લીધે તેનાથી એક અક્ષર પણ બોલી શકાતો નહિ. એણે બીજી સ્ત્રીઓએ સૂચવેલા ટુચકાઓ અને જંતરમંતર ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ કર્યો નહિ અને શાંતિથી દુઃખ સહન કરીને, પહેલાંની પેઠેજ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પૂર્વક શંકર–પાર્વતીનું ભજન અને પૂજન કરતી રહી.

એક વાર યમુના પૂજા કરી રહી હતી, એવામાં એની ભાભીએ આવીને કહ્યું: “ યમુના ! આ પૂજાપાઠથી કાંઇ નહિ વળે ! આપણા તો બધા દેવતા મરી પરવાર્યા ! ” ભાભીના આ શબ્દો સાંખી ન શકાયાથી યમુના બોલી ઊઠી: “ ખબરદાર ! દેવતાની નિંદા ન કરશોઃ એ જે કાંઈ કરે છે તે આપણા કલ્યાણની ખાતરજ કરે છે. અમે એવું તે શું પુણ્ય કર્યું છે કે એટલો બધો અહંકાર રાખીએ ? લોકો દેવતાને દોષ તો દે છે, પણ તેમની સેવા જરા પણ કરતા નથી. ઊંડો વિચાર કર્યાથી માલૂમ પડશે કે દેવતા મરી પરવાર્યા નથી, પણ જડ બુદ્ધિના મનુષ્યો એમને ભૂલી ગયા છે.”

યમુનાની ભાભી તેના ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થઇ, પરંતુ યમુનાને ઘણો ખેદ થયો કે પોતાને લીધે ઇષ્ટદેવની સગાંઓદ્વારા નિંદા થઇ; પરંતુ એના હાથમાં શું હતું ? એ તો અચળ શ્રદ્ધાથી ગૌરી-શંકરની આરાધના કરતી રહી અને તેમની આગળ પોતાનું હૈયું

ખાલી કરવા લાગી. આ આરાધના યમુના એકલી કરતી નહોતી, ઘણુંખરું તેના પતિ સંગમલાલ પણ તેની સાથે ગૌરી-શંકરની આરાધનામાં સામેલ થતા.

ઈશ્વરકૃપાએ યમુનાએ ત્રીજી વાર ગર્ભ ધારણ કર્યો અને ફરીથી બધાના ચિત્તમાં આશાનો સંચાર થયો. આ વખતે આશા નિષ્ફળ ગઇ નહિ. આ વખતે યમુનાદેવીના ભાઇઓએ વિચાર કર્યો કે બાળકો નાની ઉંમરમાંજ મરી જાય છે; માટે આ વખતે તેના જન્મ પ્રસંગે કાંઇ ઉત્સવ નહિ કરતાં એ જરા મોટો થશે એટલે ધામધૂમ સાથે જલસો કરીશું. પરંતુ એ પામર પ્રાણીઓને કયાં ખબર હતી કે, યમુનાનો ત્રીજો બાળક એક એવે દિને જન્મ ધારણ કરશે કે જ્યારે ભારતવર્ષના બધા હિંદુ કુટુંબોમાં જન્મોત્સવનો આનંદ મનાવાતો હશે.

જે દિવસે ભારતભૂમિનો આર્ત્તનાદ સાંભળીને સનાતનધર્મના રક્ષણ સારુ પુરાણપુરુષોત્તમે અવતાર લીધો હતો, જે દિવસે ભારતવર્ષના શોચનીય ગોવાળો અને અનાથ બ્રાહ્મણોને અપાર હર્ષ થયો હતો, જે દિવસે ઘણા સમયથી બુઝાઇ ગયેલો યજ્ઞોનો અગ્નિ ફરીથી પ્રજ્વલિત થયો હતો અને જે દિવસે નિરપરાધી વસુદેવની બેડી પોતાની મેળે તૂટી ગઈ હતી, તેજ હિંદુઓના ચિરસ્મરણીય દિવસે યમુનાદેવીના ગર્ભમાંથી એક મહાપુરુષનો જન્મ થયો, જેણે ભવિષ્યમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

સન ૧૭૨૭ શકાબ્દમાં જન્માષ્ટમીને દિને બરાબર અર્ધરાત્રીને સમયે ચંદ્રમા પોતાના ઉદયથી પૂર્વ દિશાની શોભા વધારી રહ્યો હતો તે સમયે, દક્ષિણ દિશામાં આપણા ચરિત્રનાયકરૂપી વિશુદ્ધ ચંદ્રનો ઉદય થયો હતો. એ દિવસે એકલા કલ્યાણી ગામમાંજ નહિ, પરંતુ ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. જો કે એ સમયમાં ભારતના હિંદુ રાજામહારાજાઓ યુદ્ધવિગ્રહમાં

રોકાયેલા હતા; તોપણ જન્માષ્ટમીના ઉત્સવમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા આવી નહોતી.

સબસુખરામે જોયું કે બાળક એવા સમયમાં ઉત્પન્ન થયો છે, કે જે વખતે પોતાની મેળેજ બધા લોકો ઉત્સવ કરી રહ્યા છે; ત્યારે તેમણે પણ પોતાનો પૂર્વ સંકલ્પ છોડી દઈને ખૂબ ધામધૂમથી જન્મોત્સવ કર્યો અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ બાળક અવશ્ય હોનહાર છે. એમનું એ અનુમાન સાચું નીવડયું, એ આગળ ઉપર જણાઇ આવશે.

બાળકના જાતકર્માદિ સંસ્કાર યથાવિધિ કરવામાં આવ્યા અને માતપિતાએ તેનું નામ બંસીધર પાડયું. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ આ સંસારમાં આવીને પ્રથમ બંસીધર નામ ધારણ કર્યું.

જ્યારે એક વર્ષના થયા ત્યારે બધાને આશા બંધાઇ કે હવે આ બાળક જરૂર જીવશે. પણ એટલામાંજ એક ભયંકર રોગ એમને લાગુ પડયો, જેને લીધે તેમના જીવન માટે સંદેહ પડયો. એ તાણના રોગથી એકદમ પીડાવા લાગ્યા. બાલ્યાવસ્થામાં એ ઘણા સુંદર હતા. પ્રશસ્ત લલાટ, દીર્ઘ નેત્ર અને સુંદર મુખ જે કોઇ જોતું તે એ બાળકને ફરીથી જોવા અને રમાડવાની ઇચ્છા કરતું. કોઈ એમને જોતું તો એ બહુ હસતા હતા. એ એક દિવસ એવા હસ્યા કે એમાંથી તાણનો રોગ ઉત્પન્ન થઇ ગયો. કયાં એક વર્ષનું બાળક અને કયાં એ ભયંકર રોગ! અનેક ઉપાય કરવામાં આવ્યા પણ રોગ મટ્યો નહિ.

એક દિવસ કલ્યાણી નગરીમાં એક પતિવ્રતા ક્ષત્રિય રમણી પોતાના પતિની સાથે સતી થતી હતી. (એ વખતે સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો.) તેનો પતિ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો. સમરક્ષેત્રમાંથી એનું શબ જયારે કલ્યાણીમાં આવી પહોંચ્યું હતું, ત્યારે એ પતિવ્રતાએ સતી થવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. તેને એક બાર વર્ષનો

છોકરો પણ જીવતો હતો. કલ્યાણીના વૃદ્ધ અને શાણા મનુષ્યોએ તેને ઘણુંએ સમજાવી કે, તું સતી ન થા. તારા વગર આ પુત્રની સંભાળ કોણ લેશે? વગેરે ઘણું કહ્યું, પણ તેણે કોઇના ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. આખરે કલ્યાણીના વૃદ્ધ નવાબ મોહનાશાહે જાતે, સામ, દામ, ભેદ, દંડથી એને સમજાવી પણ દૃઢ નિશ્ચય આગળ કાંઈ નહિ વળવાથી લાચાર થઇને બધાએ તેને સતી થવાની રજા આપી.

નગરની બહાર એક મોટા મેદાનમાં ચિતા ખડકવામાં આવી. હજારો સ્ત્રીપુરુષો હાથમાં પત્ર, ફળ તથા પુષ્પ લઈ સતીની આસપાસ વીંટળાઇને ઊભાં રહ્યાં. પતિવ્રતા સ્ત્રીની સ્વર્ગયાત્રા જોવાને ગામડાના લોકો દોડતા દોડતા ત્યાં આવી રહ્યા હતા. એવે સમયે યમુનાદેવીની ભાભીએ તેને કહ્યું: "જેનાં બાળક જીવતાં ન હોય એવી સ્ત્રી જો સતીની ચિતા ઉપર પોતાના બાળકને ફેરવી આવે તો સતીના આશીર્વાદથી એ દીર્ઘાયુષી થાય છે. આજ આપણા ગામમાં એક પતિવ્રતા સ્ત્રી સતી થાય છે. તમે પણ બંસીધરને સાથે લઇને મારી સાથે ચાલો." ભોજાઇની સૂચનાથી પ્રસન્ન થઇને યમુના બાળકપુત્રને લઈને સતીની ચિતા આગળ જઇ પહોંચી. બીજી પણ અનેક સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને સતીનો આશીર્વાદ અપાવવા આવી હતી.

યથાસમયે સહમરણ પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રાણપતિના શબને ખોળામાં રાખીને એ પતિવ્રતા વિધિપૂર્વક ચિતા ઉપર બેસી ગઈ. તેના કઠોર કર્તવ્યપરાયણ પુત્રે સળગતી અગ્નિની ઝાળથી મરણ પામેલા વીર પિતા અને જીવતી વીરમાતાનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. લોકો જય જયકાર કરવા લાગ્યા અને શંખ, ઘડિયાળ આદિ વાજાં વાગવા માંડયાં. પત્ર, ફળ, પુષ્પો આદિથી પતિવ્રતાનું પૂજન કરવા લાગ્યા.

જે સ્ત્રીઓ બાળકોના દીર્ઘાયુષ્યની કામનાથી તેમને ચિતા ઉપર ફેરવી લાવવા ઊભી હતી, તેઓ હવે ઘણી ઉતાવળથી એ કામ કરવા લાગી. યમુનાદેવીએ ઘણીએ વાર બંસીધરને ચિતા ઉપર ફેર-

વવાનો વિચાર કર્યો પણ શરમને લીધે તેનાથી એ કામ થયું નહિ. તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી પતિવ્રતા તેની ઇચ્છા સમજી ગઇ. તેણે પાસે ઊભેલી યમુનાના હાથમાંથી બંસીધરને લઇ લીધો અને હૃદય સરસો ચાંપીને દીર્ઘાયુષી થવાનો આશીર્વાદ આપ્યો. દંતકથા એવી પણ છે કે, એ સતીએ એવું પણ કહ્યું હતું કે 'આ બાળક વિખ્યાત સંન્યાસી થશે.'

પતિવ્રતા સતીના આ કાર્યથી લોકો ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા. કારણ કે પોતાનાં સગાંસંબંધી સર્વેના સ્નેહનો મોહ છોડીને સળગતી ચિતા ઉપર બેઠેલી પતિવ્રતા એક બાળક ઉપર આવી વિશેષ કૃપા બતાવે એ ખાસ અસાધારણ વાત હતી.

જોતજોતામાં અગ્નિ જોરથી સળગી ઊઠ્યો. લોકો ચિતાથી દૂર નાસી ગયા. પતિવ્રતા હસતી હસતી પતિલોકમાં ચાલી ગઈ. માબાપનો અગ્નિસંસ્કાર કરીને તેનો પુત્ર પણ ભીડની સાથે ઘેર વિદાય થયો. એ દિવસે કલ્યાણી ગામમાં ઘેરેઘેર એજ વિષયની ચર્ચા થઇ. લોકો સતીના ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

યમુનાદેવીના હૃદય ઉપર પણ સતીદર્શને ઘણી ઊંડી અસર કરી.

(૩)

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના બાલ્યજીવનની અનેક અલૌકિક ઘટનાઓ પ્રચલિત છે, તેમનો અત્રે ઉલ્લેખ ન કરતાં, તેમની બાલ્યાવસ્થાની એક અતિ પ્રચલિત અને વિદ્વાનો દ્વારા વિશ્વાસપાત્ર ગણાતી ઘટનાનોજ ઉલ્લેખ કરીશું. એના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો ન રાખવો એ અમે વાચકોની મુનસફી ઉપર છોડીએ છીએ.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે, સ્વામીજી એક વર્ષના હતા ત્યારથીજ એમને તાણનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. એ રોગને લીધે તેમનાં માતપિતા, મામા આદિ સંબંધીઓ અને સ્નેહીઓ ઘણાંજ દિલગીર રહેતાં. ઘણા પ્રકારના ઉપાય કર્યા છતાં પણ રોગ

મળ્યો નહિ, ત્યારે એમને નિશ્ચય થઇ ગયો કે આ બાળકનું જીવવું મુશ્કેલ છે. બેચાર માસમાંજ એ કાળનો ભોગ થઇ પડશે. પરંતુ જે દિવસે ચિતા ઉપર બેઠેલી સતીએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યો હતો, એજ દિવસથી એમની માતા યમુનાદેવીની આશા સજીવન થઇ. એક તો પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં સ્વભાવથીજ ધર્મ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધા વિશેષ હોય છે; તેમાં વળી યમુનાનો ધર્માનુરાગ બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં પણ વિશેષ દૃઢ હતો. એ સાધારણ સ્ત્રીઓની પેઠે ગમે તે ધતિંગને અંધવિશ્વાસથી માની લેતી નહિ, પરંતુ આગળપાછળ તપાસ કરીને વિચારપૂર્વક કામ કરતી. વિચાર કરવાથી એને એવું લાગ્યું હતું કે, 'જે સ્ત્રી ધર્મપાલનની ખાતર સંસારનાં બધાં સુખનું અને છેવટે પ્રાણ સુધ્ધાંનું બલિદાન આપી શકે છે, તે પતિવ્રતાનું વચન કદી મિથ્યા નહિ નીવડે.' એ દિવસથી તેનો પતિવ્રતધર્મ પણ ઉત્તેજિત થવા લાગ્યો અને પુત્રના રોગની ચિંતા કરવાને બદલે સ્વામીની સેવાશુશ્રૂષા કરવામાં વધારે તલ્લીન થઇ ગઈ. એ સતીનાં દર્શન કર્યાં પછી એને ખાતરી થઇ ગઈ કે પતિસેવા એજ સઘળા મનોરથની સિદ્ધિનું દ્વાર છે.

બીજી તરફ સ્વામીના રોગની દશા એવી હતી કે, દવા કર્યાંથી થોડા દિવસ તો શમી જતો, પણ પાછો એવા જોરથી ઊથલો ખાતો કે જેથી સ્વામીજીના દેહને અને સગાંસંબંધીઓનાં ચિત્તને ઘણુંજ કષ્ટ પહોંચતું. તેમના મામા સબસુખરામજી રોજ નવા નવા ઉપાય કરતા પણ કાંઈ વળતું નહિ. એ પ્રમાણે તાણનો રોગ સહન કરતા કરતા બંસીધર ત્રણ વર્ષના થયા. માતાને આશા બંધાઈ કે હવે પુત્ર બોલવા માંડશે. મીઠી મીઠી વાતો સંભળાવશે. સૌથી પહેલાં 'મામા' 'કાકા' ના મધુર શબ્દો સંભળાવશે, વગેરે. ભગવાનની દયાથી માતાની એ ઇચ્છા શીઘ્ર પૂરી થઇ. ત્રણ વર્ષના રોગગ્રસ્ત બાળકે એક દિવસ અકસ્માત પોતાના ક્ષીણ

કંઠમાંથી અવાજ કાઢીને બધાંને આનંદિત કરી દીધાં. પરંતુ સૌથી પહેલાં જે શબ્દો તેના મોંમાંથી નીકળેલા સાંભળવાની માબાપની ઇચ્છા હતી, તે શબ્દો બંસીધરે ઉચ્ચાર્યા નહિ. તેણે પ્રથમ જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તેથી સર્વનું આશ્ચર્ય ઘણું વધી ગયું.

બાળક બંસીધરે પ્રથમ વૃદ્ધ પુરુષની પેઠે બધાની સંમુખ ફરીને પૂછ્યું, 'મારી ચોપડી ક્યાં છે?' એ વખતે ઘરમાં ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો હાજર હતાં. બાળકની આ વાણીથી બધાં ચમકી ઊઠ્યાં. કોઈ તેના તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યું, તો કોઈ બાળકની મશ્કરી કરવા લાગ્યું. કોઈના મનમાં ભૂતનો વહેમ ભરાયો, તો કોઇને એવી શંકા થઈ કે, આ બાળક ઉપર કોઇએ જંતરમંતર કર્યું છે. બધાને મનથી આ એક તમાશો થઈ પડચો. સૌ પોતપોતાનું ગાવા લાગ્યું. બુદ્ધિમાન સબસુખરામ એક પુસ્તક લઈ આવીને બોલ્યાઃ "આ લે તારી ચોપડી." બાળકે એક વાર સ્થિર દૃષ્ટિથી પુસ્તકની તરફ જોઇને ચિડાઇ જઈને મામાને કહ્યું, 'મારી ચોપડી ક્યાં છે? એ દિવસે તો બાળકની આ ચેષ્ટાથી બધાને આનંદ થયો પણ બીજે દિવસે તેણે એની એ હઠ પકડી ત્યારે ઘરનાં માણસોને લાગ્યું કે, બંસીધરને આ વળી નવો રોગ લાગુ પડચો.

બંસીધરની આ હઠની વાત આખા ગામમાં પ્રસરી ગઈ. બધા મરજીમાં આવે તેમ અનુમાન બાંધવા લાગ્યા. હવે તો બંસીધર ખાતાંપીતાં, હસતાં, રમતાં, સર્વદા એજ પૂછ્યા કરતા કે, 'મારી ચોપડી ક્યાં છે?' સબસુખરામે એ હઠ છોડાવવાને જેટલા પ્રયત્ન કર્યા તેટલા બધા નિષ્ફળ નીવડ્યા. બંસીધરનો તાણનો રોગ પણ ન મટચો અને 'મારી ચોપડી ક્યાં?' એ પૂછવાની તેમની જક લગીર પણ ઓછી થઈ નહિ.

એક દિવસ સબસુખરામ બાળક બંસીધરનીજ ચિંતા કરતા કરતા એકલા પોતાના ઓરડામાં બેઠા હતા. એવામાં દૈવયોગે બંસી-

ધર ત્યાં જઇ ઊભો. મામાના મોંમાંથી 'બંસી ક્યારે સાજો થશે ?' એવા સહસા નીકળી પડેલા ઉદ્ગારોનો ઉત્તર બંસીએ આપ્યોઃ 'આપ ચાહશો ત્યારે.'

સબસુખરામે પ્રસન્નતાથી કહ્યુંઃ હું તો હમણાંજ ચાહું છું.

બંસીધર—તો કહો કે મારી ચોપડી ક્યાં છે?

સબસુખરામ—તારી ચોપડીને ચૂલામાં નાખ. તું એ કહે કે તારો આ રોગ ક્યારે મટશે ?

બંસી—એ ચોપડીને જોયા પછી.

સબસુખ—કઈ ચોપડી ?

બંસી—મારી.

સબસુખ—મને શી ખબર કે તારી ચોપડી ક્યાં છે? તુંજ બતાવ કે એ ક્યાં આગળ મળશે ?

બંસી—પર્ણકુટીમાં.

સબસુખ—કોની પર્ણકુટીમાં ?

એનો કાંઈ ઉત્તર નહિ મળવાથી સબસુખરામે ફરીથી પૂછ્યું કે, એ કુટીર ક્યાં છે? થોડી વાર પછી બાળકે ઉત્તર આપ્યોઃ "શોધી કાઢો."

કૌતુકપ્રિય સબસુખરામે બીજા પણ અનેક પ્રશ્ન કર્યા, પણ તેનો ઉત્તર મળ્યો નહિ. ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે રોવા માંડ્યું.

એ દિવસથી સબસુખરામને ખાતરી થઇ ગઈ કે, આ બાળક કોઇ યોગભ્રષ્ટ યોગીરાજ છે. કેમકે એની વાતો નાદાન બાળકના જેવી નથી પણ વૃદ્ધ પુરુષના જેવી છે. એની કુટીર અને પુસ્તકની વાતમાં જરૂર કાંઇ ગુપ્ત ભેદ છે. પણ એ કુટીર અને પુસ્તક ક્યાં આગળ હશે? એ વિચારમાં ને વિચારમાં તેમણે પોતાના ઘરનું માળિયું પણ તપાસી નાખ્યું; પરંતુ પુસ્તકનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ અને તેમની ચિંતા વધવા લાગી.

કલ્યાણી ગામની ઉત્તર દિશામાં દસ–અગિયાર ગાઉ ઉપર "ઔરાત" નામનું ગામ છે. ત્યાં ફીણી અને મંજીરી નામની બે નદીઓનો સંગમ થાય છે. વૈશાખ માસમાં સંગમમાં સ્નાન કરવા સારુ દૂરદેશાવરથી જાત્રાળુઓ ત્યાં એકઠા થાય છે. વસંતઋતુમાં ત્યાંનો દેખાવ જોવાલાયક થાય છે.

આ વર્ષે સબસુખરામ પણ કુટુંબની સાથે સંગમમાં સ્નાન કરવા ગયા. સ્નાન વગેરે કરીને તેમણે ઈશ્વર ઉપરના પૂર્ણ પ્રેમભાવથી અને શ્રદ્ધાથી માનતા માની કે, "બંસીધર સાજો થશે તો પાછાં આવતે વર્ષે અમે બધાં અત્ર સ્નાન કરવા આવીશું."

એ સ્થાનમાં એક ઘણા પ્રતિષ્ઠિત મહાત્મા–યોગીનો આશ્રમ હતો. તેમનાં દર્શન સારુ દૂર દૂરથી લોકો આવતા હતા. લોકો એમને યોગાશ્રમના યોગી નામથી ઓળખતા હતા.

સબસુખરામ પણ સાધુઓના ભક્ત હોવાથી એમના દર્શનાર્થે જવા નીકળ્યા. મામાને જતા જોઈ બાળક બંસીધરે પણ મહાત્માના આશ્રમમાં જવાની હઠ પકડી અને ત્યાં ગયો ત્યારેજ રહ્યો.

આશ્રમમાં જતાં વારજ એ કાંઇ વિચારવા લાગ્યો અને માણસ જેમ કોઈ ભૂલી ગયેલી વાતને સંભારી કાઢતો હોય તેવી રીતની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. કદી તો એ સજળદૃષ્ટિથી આશ્રમમાં ચારે તરફ જોતો અને કદી યોગીરાજના સરળ અને તેજસ્વી મુખનું અવલોકન કરતો અને કદી બન્ને આંખો મીંચી દઇને યોગીપુરુષની પેઠે ધ્યાન ધરવા બેસી જતો તથા થોડી વાર પછી ગભરાઇને ધ્રૂજવા લાગતો. તેની આવી બાળલીલાઓ થઇ રહ્યા પછી તેણે મામાને કહ્યું, મારા રોગને મટાડનારી ચોપડી આ કુટીરમાં છે. એ ચોપડી જોયાથી મારો રોગ એકદમ મટી જશે.

મામા સબસુખરામે મઠના અધિકારી દયાળુ યોગીરાજની રજા લઇને એક નોકરને મઠની ઉપરની મઢૂલીમાં મોકલ્યો અને

કહ્યું કે, ઉપર કોઈ પુસ્તક જડે તો શોધી લઇ આવો.

થોડી વાર પછી એ મનુષ્ય મઢૂલી ઉપરથી નીચે ઊતર્યો અને ફાટેલા જૂના ભગવા વસ્ત્રમાં બાંધેલું એક પુસ્તક બધાની સમક્ષ રજૂ કર્યું. સબસુખરામના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. એ પુસ્તકને જોતાં વારજ બંસીધરની આંખમાંથી આંસુનાં બે ચાર ટીપાં પડ્યાં. થોડી વાર સુધી એ પુસ્તક સામું એકીટશે જોઇ રહ્યા પછી તેમણે મામાને કહ્યું: "મામાજી, આજથી મારો રોગ અને આપની ચિંતા એકદમ દૂર થઇ ગયાં."

આશ્રમના વિદ્વાન યોગી જે અત્યાર સુધી આ બનાવને બાળવિનોદ ગણીને બેપરવાઇથી ચૂપચાપ જોઇ રહ્યા હતા, તે હવે પુસ્તકને ઓળખ્યા પછી બાળકનો સઘળો વૃત્તાંત સબસુખ-રામને પૂછવા લાગ્યા.

બાળકની અદ્ભુત વાર્તા સાંભળ્યા પછી યોગીરાજે તેના મામાને કહ્યું: "આજ તમે જે કાંઇ જોયું છે તેથી આપને જેટલું આશ્ચર્ય ઊપજે છે તેટલુંજ મને પણ ઊપજે છે. હવે હું આ આશ્ચર્યકારી ઘટનાનું મૂળ વૃત્તાંત તમને સંભળાવું છું. તે સાંભળ્યા પછી તમારું આશ્ચર્ય ઊલટું વધશે. આ પવિત્ર યોગાશ્રમના સ્વામી જેમની ગાદીની સેવા આજકાલ હું કરી રહ્યો છું, તે મારા ગુરુદેવ ઘણા પુણ્યાત્મા સાધુ હતા. તેમના તપનો પ્રભાવ સર્વ કોઇને જાણીતો છે. ત્રણ વર્ષ કરતાં થોડાક અધિક સમય ઉપર તેમણે પાર્થિવ શ-રીરનો ત્યાગ કરીને આ યોગાશ્રમ સાથેનો સંબંધ દૂર કર્યો છે.

શરીર ત્યાગ કરતાં અગાઉ થોડાક વખત પૂર્વે ગુરુદેવે મને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું કે, 'ઉપર મઢૂલીમાં મારું ગીતાનું પુસ્તક રાખ્યું છે તે લઈ આવ એટલે મારું બધું દુઃખ મટી જશે. એ પુસ્તકને એકવાર મારી પાસે લાવો, એમાંજ મારું સર્વસ્વ છે. સંસારમાંથી પાર ઊતરવાનો ઉપાય એમાંજ છે.' ગુરુદેવની આજ્ઞા-

નુસાર અમે મઠમાં બધે એ પુસ્તકની શોધ કરી પણ કહીં પત્તો ન લાગ્યો. અમે લાચાર થઇને એ વાત ગુરુદેવને જણાવી. ગુરુદેવનું મુખ એ સમાચાર સાંભળતાં વારજ ઊતરી ગયું, કંઠ સુકાઇ ગયો, નેત્ર બંધ થઈ ગયાં અને થોડીકજ વારમાં તેમની જીવનલીલા સંવરણ થઇ ગઈ. અંત સમયના તેમના અંતિમ શબ્દો એજ હતા કે, હાય ! મારું પુસ્તક ! એ શબ્દો અને એ વખતનો તેમનો ભાવ હું હજુ વીસરી ગયો નથી. આજ તમારા ભાણેજનો આ અપ્રાપ્ત પુસ્તક ઉપર આટલો બધો પ્રેમ અને વિશ્વાસ જોઇને મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, અમારા મહાત્મા ગુરુદેવના પવિત્ર આત્માએ આ બાળકના શરીર સાથે સંબંધ બાંધ્યો છે. પૂર્વજન્મમાં એજ અમારા ગુરુ હતા એમાં હવે મને સંશય રહ્યો નથી. અંતસમયે જેવી મતિ હોય છે તેવી ગતિ થાય છે, એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે. હવે પરમેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે. યતિરાજનો મનોરથ સિદ્ધ થશે. ઈશ્વર તેમને લાંબું આયુષ્ય આપે. તેમનો ઘણા સમયનો રોગ આજથી નાશ પામશે એમાં સંદેહ નથી, પણ એટલી ખાતરી રાખજો કે, આખરે આ બાળક મારા પરમગુરુના માર્ગનું—સંન્યાસનું અનુસરણ કરશે.”

યોગીનાં વાક્યો સાંભળીને બધાંને હર્ષ થયો પણ માતાને દુઃખ થયું કે, હાય! પુત્ર જીવશે એ તો સારી વાત, પણ ઘેર વહુ લાવવાના અને છોકરાનાં છોકરાંઓને રમાડવાના મારા કોડ પૂરા નહિ થાય.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના બાલ્યજીવનને લગતી આ વાત ઘણાને કપોલકલ્પિત લાગશે. પરંતુ સાદાઇને સર્વદા પસંદ કરનારા અને નિરભિમાન જીવન વ્યતીત કરનારા, સ્વામીજી મહારાજ પોતાને મુખે ઉત્તરાવસ્થામાં આ વાતનો ઉલ્લેખ કરતા હતા તથા તેમના સમકાલીન અનેક મનુષ્યો તેની યથાર્થતાની સાક્ષી આપતા હતા.

એટલી વાત નિર્વિવાદ છે કે એ યાત્રા કરી આવ્યા પછી બા-

ળક બંસીધરની તબિયત સુધરી ગઇ અને તેના આરોગ્ય સંબંધી તેના મામાની ચિંતા દૂર થઈ ગઈ.

(૪)

સ્વામીજીના મામા સબસુખરામે પાંચ વર્ષની વયે તેમને નિશાળે બેસાડ્યા અને એ કલ્યાણીની પાઠશાળામાં મરાઠી અને ફારસી ભણવા લાગ્યા. પાછલી વયમાં જેવી રીતે તેમને પંડિત રાઘવેન્દ્રાચાર્ય અને મહાત્મા ગૌડસ્વામી જેવા ગુરુ મેળવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે તેમને નાનપણમાં પણ એક સુયોગ્ય શિક્ષક મળ્યા હતા. એ એક મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ હતા. તેમની ઉંમર એંશી વર્ષની હતી, પણ કર્તવ્યપાલનમાં જુવાન પુરુષના જેટલા ઉત્સાહી હતા. પાઠશાળામાં એ ભટ્ટજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા.

એક તો સ્વામીજી બચપણથીજ નીડર અને તોફાની સ્વભાવના હતા, તેમાં વળી એ નિશાળમાં મુસલમાન શિક્ષકોને વારે ઘડીએ નીચા નમીને સલામ કરવાનો રિવાજ હતો તેના ઉપર તેમનો પૂરો તિરસ્કાર હતો; એ કારણને લીધે, ‘મકતબ’ (ગામઠી નિશાળ) ના મુસલમાન શિક્ષકો તેમના ઉપર ઘણુંજ ચિડાતા. સ્વામીજીની શ્રદ્ધાભક્તિ કેવળ ભટ્ટજી ઉપર હતી. બીજા શિક્ષકો ભટ્ટજી આગળ જઇને તેમની ફરિયાદ કરતા કે, આ વિદ્યાર્થી ફક્ત તમારો પાઠ ગોખે છે અને બીજા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપતો નથી; એ ઉપરથી ભટ્ટજી પોતાની રૂબરૂ બીજા વિષયોમાં એમની પરીક્ષા લેવરાવતા તો એમનો નંબર ઊંચોજ આવતો. સ્વામીજીની બુદ્ધિ તથા સ્મરણશક્તિ એટલાં તીવ્ર હતાં કે, એક વખત શીખેલો પાઠ એમને બહુ સારી પેઠે યાદ રહી જતો. એ ઉપરથી પ્રસન્ન થઈ જઇને ગુરુજીએ એમનું નામ બંસીધરને બદલે શ્રુતધર અર્થાત્ સાંભળેલી વસ્તુઓને ધારણ કરનારો પાડયું હતું.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મંજૂર કરેલાં પાઠ્યપુસ્તકોના અભ્યાસ

કરતાં રમવાકૂદવામાં તથા પુરાણની કથાઓ સાંભળવામાં સ્વામીજીનું ચિત્ત વધારે ચોંટતું, પુરાણ સાંભળવા એ ભટ્ટજીને ઘેર ઘણીવાર જતા અને તેમને અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછતા. કોઇ કોઇ વાર તો એવા ગૂંચવાડાભરેલા પ્રશ્નો કરતા કે, જેનો ખુલાસો કરવાનું ભટ્ટજીને માટે અઘરું કામ થઇ પડતું. ભટ્ટજી તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને તીવ્રિ બુદ્ધિની અત્યંત પ્રશંસા કરીને આશીર્વાદ આપતા કે, બેટા! શાસ્ત્રાર્થમાં તને કોઇ નહિ જીતી શકે.

સંવત ૧૮૮૫ માં સ્વામીજીની ઉંમર સાત વર્ષની હતી, ત્યારે તેમના પિતા સંગમલાલજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. કાળની કુટિલતાથી સ્વામીજી બાલ્યાવસ્થામાં પિતૃહીન થઈ ગયા! હાય! જે પિતાએ પુત્રપ્રાપ્તિની ખાતર કેટલીએ જાતનાં વ્રત અને પુણ્યદાન કર્યાં હતાં, તે પિતા પોતાના પુત્રનો પ્રતાપ દેખવા સુધી જીવતા ન રહ્યા. જે મનમાં ને મનમાંજ બાળક બંસીધરની શુભ કામના કરી રહ્યા હતા તથા તેનાદ્વારા સુખની આશા રાખી રહ્યા હતા, તે સંગમલાલ પુત્રનું સુખ જોયા વગરજ આ સંસારમાંથી જતા રહ્યા!

પતિવ્રતા યમુનાદેવીની ઇચ્છા પતિની સાથે સતી થઈ જવાની હતી, પણ સંગમલાલે પહેલેથીજ ચેતી જઇને મરતી વખતે પત્નીને કહ્યું હતું: "પ્રિયે! આજ આપણો અંતિમ મેળાપ છે, આજ સુધી તેં મારી સઘળી આજ્ઞાઓનું પાલન કર્યું છે, તો શું હવે મારી એક છેલ્લી આજ્ઞાનું પાલન નહિ કરે?"

યમુનાએ આજ્ઞાપાલન કરવાનું વચન આપ્યું એટલે તેમણે કહ્યું: "સ્ત્રીનો ખરો ધર્મ પતિની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એજ છે. ચિતા પર ચડીને બળી મરવું એ એટલું બધું અઘરું કામ નથી; પરંતુ જીવતાં રહીને પતિની ઇચ્છાનુસાર કામ કરતાં રહેવું અને દુનિયાની અનેક લાલચોથી દૂર રહેવું એ વધારે કઠિન કામ છે. તું ચિતા ઉપર બેસીને મારી સહગામિની થવા માગે છે એ ઘણા હર્ષની વાત છે. એ સ્વર્ગ પણ શા કામનું કે જ્યાં તારા જેવી પતિ-

વતા સ્ત્રી સાથે ન હોય ? પરંતુ વિચાર કર કે આપણો પુત્ર હજુ બાળક છે. એનો વિચાર કરવો જોઇએ. આપણા મરી ગયા પછી એનું કોણ પાલન કરશે ? માટે મારો આગ્રહ છે કે, તારે સહમરણનો સંકલ્પ છોડી દેવો અને પાંડુપત્ની કુંતીની માફક સંતાન-પાલન કરીને તારા પતિવ્રતધર્મનો નિભાવ કરવો.

આ આજ્ઞા ઘણી કઠોર હોવા છતાં પણ યમુનાદેવીએ તેનું પાલન કર્યું. પરંતુ સ્વામીવિયોગથી યમુનાની દશા તદ્દન બદલાઈ ગઈ. સંસારના કોઇ પણ સુખ ઉપર તેનું ચિત્ત ચોંટતું નહિ. ખાવા-પીવાનું પણ તેણે ઓછું કરી દીધું. આ પ્રમાણે શોકગ્રસ્ત રહેવાથી તેનું શરીર ઘસાવા લાગ્યું અને પતિના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે એટલે કે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીની અગિયાર વર્ષની અવસ્થામાં તેણે પણ સ્વર્ગનો રસ્તો લીધો. વિશુદ્ધાનંદ હવે તદ્દન અનાથ થયા. માતાના પ્રેમને લીધે પિતાના મૃત્યુનો ઘા એમને વિશેષ નહોતો લાગ્યો, પણ સ્નેહાળ માતાનું મૃત્યુ તેમને અસહ્ય દુઃખનું કારણ થઈ પડયું. તેમણે ઘણોજ વિલાપ કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક દિવસ ખાધું પણ નહિ. પિંડદાન કરતી વખતે એમનું હૃદય ઘણુંજ ભરાઇ આવતું અને મામા ઘણુંએ સમજાવતા તોપણ રુદન બંધ કરતા નહિ.

મામા–મામીનો પ્યાર બંસીધર ઉપર મૂળથીજ વધારે હતો. બહેનબનેવીના મૃત્યુ પછી તેમણે એ પ્રેમને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી દીધો. બંસીધરને લાડ લડાવવામાં તેમણે કોઇ પ્રકારની મણા રાખી નહિ. હવે બંસીધરને રખે ઓછું આવશે એમ ધારીને ભણવાને માટે તેમને ધમકાવવું પણ છોડી દીધું.

તેર વર્ષની ઉંમરે સ્વામીજીના શિક્ષણનો ક્રમ બદલાયો. ફારસી ભણવું છોડી દઈને તેમણે કુસ્તી રમવી, પટા ખેલવા, ઘોડે સવાર થવું આદિ લશ્કરી કામોમાં ચિત્ત પરોવ્યું. એ ઉંમરમાં મરાઠી અને ફારસી ભાષાનું તેમને સારું જ્ઞાન થઇ ચૂકયું હતું.

આઠ વર્ષની વયે જ્યારે તેમને જનોઇ દેવામાં આવ્યું, ત્યારે ભટ્ટજીએ માત્ર સંધ્યા ભણાવી હતી; પણ પુરાણોનાં આખ્યાનોની તેમના હૃદય ઉપર ઘણી સારી છાપ પડી હતી. ભગવદ્ભક્ત ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ આદિની કથા અને પુણ્યશ્લોક નળ અને યુધિષ્ઠિર આદિ રાજાઓનો ઇતિહાસ એ ઘણા પ્રેમથી સાંભળ્યા કરતા હતા.

અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે, સ્વામીજીના મામા પંડિત સબસુખરામ કલ્યાણીના નવાબને ત્યાં સારા અધિકાર ઉપર હતા, નવાબની તેમના ઉપર ઘણી કૃપા હતી. એનું કારણ એ હતું કે સબસુખરામ ઘણા કાર્યકુશળ હતા. એક વખતે હૈદરાબાદના નિઝામે કલ્યાણીના નવાબ ઉપર ઘણા નારાજ થઇને તેમને બિદરના કિલ્લામાં કેદ કર્યા હતા, તે વખતે સ્વામીભક્ત સબસુખરામે પોતાની બુદ્ધિમત્તા અને કાર્યદક્ષતાથી તેમને છોડાવ્યા હતા. આ કારણથી નવાબ તેમનો ઘણો ઉપકાર માનતા હતા.

એ વખતમાં જો કે દક્ષિણમાં પહેલાંના જેવો ઉપદ્રવ રહ્યો નહોતો. અભાગિયા બાજીરાવનો પ્રતાપ બિઠુરમાં શાંત થઇ ચૂકયો હતો અને પિંઢારાઓ પણ અંગ્રેજી રાજ્યની જ્વાળામાં ભસ્મ થઇ ચૂકયા હતા; તોપણ હાલના ભારતવર્ષમાં અને એ સમયના ભારતવર્ષમાં ઘણો ફેર હતો. એ વખતે બધા લોકો શરીર ઉપર હથિયાર બાંધતા હતા અને મરવા-મારવાથી બીતા નહોતા. અગ્નિ બુઝાઈ ગયો હતો પણ તેની ઉષ્ણતા કાયમ હતી. એજ કારણને લીધે પટા રમવા, હથિયાર ચલાવવાં અને ઘોડેસવાર થવું એ બાબતના જ્ઞાનને લોકો આવશ્યક ગણતા હતા. એ વખતના વિચારને અનુસરીને સ્વામીજીએ પણ એ બધા બળ અને પરાક્રમવર્ધક વ્યવસાયોનું અવલંબન કર્યું.

કલ્યાણીના નવાબ મોહનાશાહને બે ભત્રીજા હતા. એકનું નામ મેહદીહુસેન અને બીજાનું નામ બબરહુસેન. તેમની ઉંમર પણ સ્વામીજીના જેવડીજ હતી અને તેમને પણ ઘોડા દોડાવવાનો

ઘણો શોખ હતો. સબસુખરામના પ્રયત્નથી સ્વામીજી એ રાજકુમારોના સાથી નિમાયા. ત્રણે જણા સાથેજ ભણતા અને સાથેજ ઘોડા દોડાવવા જતા. સ્થિતિમાં ઘણો ભેદ હોવા છતાં પણ તેમનામાં બાલ્યાવસ્થાની નિર્દોષતા અને સરળતાને લીધે અન્યોન્ય અત્યંત પ્રેમ બંધાઇ ગયો હતો. તેઓ પરસ્પર સંપીને રહેતા અને ઘણા આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરતા.

(૫)

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી અને બે નવાબજાદાઓ એકજ શિક્ષકના હાથ તળે શિક્ષણ મેળવતા હતા, તોપણ સ્વામીજીએ પોતાની સ્વાભાવિક તીવ્ર બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠતા મેળવી. જે વિષયો નવાબજાદાઓની સમજમાં આવતા નહિ, તે વિષયો સ્વામીજીને ઘણી સહેલાઇથી હૃદયગત થઇ જતા.

શસ્ત્રપરીક્ષા વખતે સ્વામીજીનું નિશાન કદી ખાલી જતું નહિ. એજ પ્રમાણે ઘોડાની શરતમાં પણ સ્વામીજીનો સાધારણ ઘોડોજ એ નવાબજાદાઓના કીમતી ઘોડાઓ કરતાં આગળ નીકળી જતો. ઊંચી દીવાલોને ઓળંગી જવી એ તો એમને મનથી સાધારણ વાત હતી. પટાબાજી અને તીરંદાજીમાં પણ એ નિપુણ હતા. એમની એ બધા વિષયોમાં નિપુણતા જોઇને તેમનો સમવયસ્ક મિત્ર બબરહુસેન મનમાં ને મનમાં બળી મરવા લાગ્યો. કોઇ પ્રકારે વિશુદ્ધાનંદજીને નીચું જોવા વારો લાવવાને એ લાગ ખોળવા લાગ્યો. એણે પોતાના મોટા ભાઈ મેહદીહુસેનને પણ એ પ્રપંચમાં સામેલ થવા કહ્યું, પણ ગુણગ્રાહી મેહદીહુસેને ભાઈના અનર્થકારી વિચારોને પુષ્ટિ ન આપી; એટલુંજ નહિ પણ તેને પુષ્કળ ધમકાવ્યો. મેહદીહુસેન સ્વામીજીના ગુણોનો સર્વદા આદર કરતો હતો અને તેમને પોતાના નોકર તરીકે ન ગણતાં મિત્ર ગણતો હતો. બબરહુસેનનું આચરણ એથી ઊલટું હતું. પરંતુ ઉદાર દિલના સ્વામીજીએ તેની નારાજીની જરા પણ પરવા કરી નહિ.

એજ અરસામાં નવાબના કોઇ મિત્રે એક સુંદર અરબી ઘોડો નવાબને ભેટ આપ્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે એનું મૂલ્ય પાંચ હજાર રૂપિયા કરતાં વિશેષ હતું. જોનારા લોકો તેના સૌંદર્ય અને ગુણોની પ્રશંસા કરતા હતા. નવાબની ઇચ્છા એ ઘોડા ઉપર સવાર થઇને સહેલ કરવા જવાની થઈ; પરંતુ ઘોડાનું તોફાન જોઇને એમને ફિકર ઊપજી કે, રખે આ બદમાસ ઘોડો ક્યાંય પાડી ન નાખે! એ શંકાથી એમણે પ્રથમ એ ઘોડાને ચાબુકસવારની પાસે મોકલ્યો અને હુકમ અપ્યો કે, "એને સીધો કરીને દરબારમાં હાજર કરો."

ઇનામનો લાલચુ ચાબુકસવાર ઘોડા ઉપર સવાર થયો કે થોડીવારમાં એ તોફાની ઘોડાએ તેને નીચે પાડી નાખીને હાડકાં ખોખરાં કર્યાં. એટલું સારું થયું કે બિચારાનો પ્રાણ બચી ગયો અને વિશુદ્ધાનંદજીની મદદથી એ નાસી જતો ઘોડો પકડવામાં આવ્યો. એમણે ચાબુકસવારને કહ્યું: "મિયાં, આ ઘોડાને જરા મારે સ્વાધીન કરો અને પછી જુઓ એની બદમાસી નીકળી જાય છે કે નહિ, હું એકજ ચક્કરમાં એને ઠેકાણે લાવીશ." ચાબુકસવાર એમને સારી પેઠે ઓળખતો હતો અને ઘોડો ફેરવવામાં તેમની કેટલી દક્ષતા છે તે જાણતો હતો, એટલે તેણે વગરસંકોચે ઘોડો તેમના હાથમાં સોંપી દીધો. બંસીધર ઘોડેસવાર થઇને ખૂબ દોડાવવા લાગ્યા; થોડી વાર પહેલાં જે મસ્તાની ઘોડો પોતાની મસ્તી આગળ વાયુને પણ તુચ્છ ગણતો હતો, તે હવે સ્વામીજીના ચાબુકથી સીધો ઢોર થઈ ગયો. દૈવસંયોગે નવાબજાદા બબરહુસેનનું ત્યાં આવવું થયું અને નવાબના ઘોડા ઉપર બંસીધરને બેઠેલા જોઇને તેના ચિત્તમાં ઇર્ષાનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો.

અશ્વવિદ્યામાં નિપુણ સ્વામીજીએ ઘોડાને ખૂબ ચક્કર લેવડાવ્યાં. તેના શરીરમાંથી જેમ જેમ પરસેવો નીકળતો ગયો, તેમ તેમ તેની ચપળતા દૂર થતી ગઇ. જ્યારે જોયું કે, એ હવે ઠીક થઇ

ગયો છે અને હવે તોફાન નહિ કરે, ત્યારે તેને ચાબુકસવારને સોંપી દીધો. ચાબુકસવાર બંસીધરનો ઉપકાર માનીને ઘોડાને અશ્વશાળામાં લઈ ગયો અને દરરોજના નિયમ પ્રમાણે એને ઘાસ-દાણો આપ્યો તથા સેવાશુશ્રૂષા કરી; પરંતુ દૈવસંયોગે એજ રાતના ઘોડો અકસ્માત્ માંદો પડી ગયો અને તડફી તડફીને રાતમાંજ તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

આવા મૂલ્યવાન ઘોડાના મૃત્યુથી નવાબને ઘણો શોક થયો. એનું કારણ તપાસતાં એમને બબરહુસેન મારફત ખબર પડી કે, બંસીધર એને ખૂબ વેગથી દોડાવી રહ્યા હતા અને તેમના અતિશય મારથીજ ઘોડો મરણ પામ્યો છે. બંસીધરને બોલાવવામાં આવ્યા અને જુબાની લેવામાં આવી. સત્યવાદી બંસીધરે બધી વાત સાચેસાચી કહી દીધી અને અંતમાં વિનતિ કરી કે, "હજૂર! ઘોડાએ તબેલામાં આવ્યા પછી ઘાસદાણો ખાધો છે. જો એણે ઘાસદાણો ન ખાધો હોત તો એના મૃત્યુનો અપરાધ મારે માથે આવી શકત. હવે મને અપરાધી ગણવો એ વાજબી નથી." પણ તેમની આ વિનતિ ઉપર કોઇએ ધ્યાન ન આપ્યું. તેમને અપરાધી ગણીને બેડીઓ પહેરાવવામાં આવી.

સ્વામીજીના મામા સબસુખરામ એ વખતે કોઇ સરકારી કામસર હૈદરાબાદ ગયા હતા. એ પાછા ન આવ્યા ત્યાં સુધી બંસીધરને કેદમાંજ રહેવું પડયું. સ્વામીજીને હવે બબરહુસેનના પ્રપંચની ખબર પડી. અત્યાર સુધી એ તેને પોતાનો મિત્રજ ગણતા હતા. આ બનાવથી તેમની આંખ ઊઘડી ગઇ, તેમને જણાયું કે રાજપુત્ર અને પ્રજામાં ભેદ છે. આ અસાર સંસારમાં બધા સ્વાર્થી લોકોજ વસે છે.

આખા દિવસના ભૂખ્યા તરસ્યા સ્વામીજી જેમ જેમ પોતાની ઉપસ્થિત દશાનો વિચાર કરતા હતા, તેમ તેમ તેમની મર્મવેદના

વધતી જતી હતી. તેમના મનમાં સંસારનો ત્યાગ કરીને એક માત્ર જગદીશ્વરના ચરણની સેવા કરવાના વિચાર ઉત્પન્ન થતા હતા. આ સમયમાં ગુરુને મોંએ સાંભળેલાં ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરેનાં આખ્યાનોનું સ્મરણ કરીને પોતાના જીવને ધીરજ આપતા હતા.

બીજે દિવસે સબસુખરામે આવીને એમને છોડાવ્યા; પરંતુ સ્વામીજી કેદખાનામાંથી છૂટીને ઘેર જવાને બદલે ભટ્ટજીને ત્યાં પહોંચ્યા. પણ અફસોસ, એમનો પણ મેળાપ ન થયો !!! એજ દિવસે વૃદ્ધ મહાત્મા ભટ્ટજીનો અચાનક પરલોકવાસ થયો હતો; સ્વામીજી તો પોતાના દુઃખી ચિત્તને શાંત કરવા અત્રે આવ્યા હતા, પણ તેમને તો ઊલટા દુઃખદાયી સમાચાર સાંભળવા પડ્યા! ભટ્ટજીના મૃત્યુએ તેમના ચિત્ત ઉપર દાઝ્યા ઉપર ડામના જેવી અસર કરી. પિતાના મરણ વખતે જેમણે અશ્રુપાત કર્યો નહોતો, તે બંસીધર આજ કૃપાળુ શિક્ષકના મૃત્યુથી કપાળ કૂટી કૂટીને રોયા!

કલ્યાણીમાં તેમના ઘરથી થોડેક દૂર એક ‘ મહાદેવ વાવડી ’ હતી. એ વાવ ઉપર મહાદેવજીનું મંદિર હતું. સુંદર સઘન વૃક્ષોની છાયાથી ત્યાંનું દૃશ્ય ઘણું મનોહર લાગતું હતું અને તેનું જળ પણ તેની સ્વચ્છતા અને ઉત્તમતા માટે પ્રસિદ્ધ હતું. ભટ્ટજીને ઘેરથી સ્વામીજી એ વાવડી આગળ પહોંચ્યા. વાવડી ઉપર આવીને તેમણે સ્નાન કર્યું અને ભટ્ટજીના આત્માને જલાંજલિ આપીને પોતાના સંતપ્ત હૃદયને શીતલ કર્યું.

રાત ત્રણચાર ઘડી વીતી ચૂકી હતી. ચૈત્રની ચાંદની રાતમાં આઘેની વસ્તુઓ પણ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. એ વખતે વૃક્ષોની ઘટામાંથી એક મીઠો સ્વર આવી રહ્યો હતો. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ એ વૃક્ષ તરફ એકીટશે ઉત્સુક નજરે જોઇ રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી જોયું કે એક હૃષ્ટપુષ્ટ, કૌપીનધારી, સંન્યાસી ગાતો ગાતો વાતાવરણને ગંભીર બનાવતો એમની તરફ ચાલ્યો આવે છે.

(૬)

બંસીધર એ સંન્યાસીને જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયા. તેમના મનમાં નવાબના આચરણથી તથા ભટ્ટજીના મરણથી વૈરાગ્ય સંબંધી જે વિચારો ઉત્પન્ન થયા હતા, તેને વિશેષ પુષ્ટિ મળી. એમણે સાધુની પાસે જઇને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કર્યા.

સાધુએ તેમને આશીર્વાદ આપી પૂછ્યું: "કહો બચ્ચા! શું જોઇએ છે?"

બંસીધરે કહ્યું: "સંન્યાસ."

બંસીધરના મુખમાંથી સંન્યાસનું નામ સાંભળીને સાધુને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને તેમણે થોડી વાર સુધી તેમની તરફ જોઇને પૂછ્યું: "યુવાવસ્થામાં સંન્યાસ લેવાની ઇચ્છા શા સારુ થઇ?"

બંસીધર—સાંસારિક દુઃખોને જોવાથી.

સાધુ—સંન્યાસ લઇને પણ સંસાર સિવાય બીજે ક્યાં નાસી જશો?

બંસીધર—ત્યારે શું કરું? તમેજ બતાવો કે સંસારનાં દુઃખ અને ક્લેશ કેવી રીતે દૂર થાય?

સાધુ—વાસનાનો ક્ષય થવાથી.

બંસીધર—વાસના કેવી રીતે ક્ષય પામે?

સાધુ—બ્રહ્મજ્ઞાનથી.

બંસીધર—એનો ઉપાય શો છે?

સાધુ—ભગવાનની કૃપા.

બંસીધર—ભગવાનની કૃપા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય?

સાધુ—સારાં કર્મોથી.

બંસીધર—ત્યારે બતાવો કે મારે કેવા પ્રકારનાં સત્કર્મો કરવાં જોઈએ?

બંસીધરની જિજ્ઞાસા જોઇને મહાત્મા અતિ પ્રસન્ન થઈ ગયા

અને કહ્યું કે, " વત્સ ! તું હજુ સંન્યાસનો અધિકારી થયો નથી. તારી આકૃતિ ઉપરથી મને ખાતરી છે કે તું બ્રહ્મચારી છે. પરંતુ જ્યાંસુધી વિધિપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કરવામાં ન આવે અને ગુરુકુળમાં વાસ કરીને વેદાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન ન થાય, ત્યાંસુધી બ્રાહ્મણ બીજા આશ્રમોનો અધિકારી થતો નથી. બ્રાહ્મણનું પરમ તપ વેદાધ્યયન છે. એનાથીજ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. વર્ણાશ્રમધર્મનું રક્ષણ કરવા સારુજ ભગવાન અવતાર લે છે." એટલું કહીને મહાત્મા એકદમ ઊભા થઇ ગયા અને ઘણા પ્રેમપૂર્વક બંસીધરના શિર ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યા: "લે, હવે હું જાઉં છું. આજ તને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ભૂલી જતો નહિ. હું તને યોગ્ય સમયે નાશિક અને હરદ્વારમાં મળીશ. ભગવાન તારી મંગળ કામના પૂર્ણ કરશે "

એટલું કહીને એ સાધુ એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ઉતાવળમાં બંસીધર એ સાધુનું નામ, ઠામ કે સંપ્રદાય આદિ કાંઇ પણ પૂછવું ભૂલી ગયા.

સ્વામીજી આ ઘટનાનો વિચાર કરતા બેસી રહ્યા હતા, એવામાં તેમના મામા સબસુખરામ તેમને શોધતા શોધતા એ સ્થાને આવી પહોંચ્યા. મામાને જોતાં વાર કાંઇ પણ આનાકાની કર્યા વગર બંસીધર ઘેર ગયા. ઘેર ગયા પછી બંસીધરે બહુ શોક-વિલાપ કર્યો નહિ, પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક બધાની સાથે ભોજન કરી અશ્વ સંબંધી બધી હકીકત કહી સંભળાવી પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરી આપી. પોતાના એકાંતમાં ચાલ્યા જવા સંબંધે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે, " મને નવાબ સાહેબના આચરણથી ખેદ થયો નથી, ભટ્ટજીના મરણથી ખેદ થયો છે. સંસારનો સંબંધ અનિત્ય છે. થોડાકજ વખત ઉપર જે ગુરુ અમને પુત્રની પેઠે ભણાવતા હતા અને પિતાની સમાન ઉપદેશ આપતા હતા તે ભક્તિભાજન, દેવતુલ્ય અધ્યાપક ભટ્ટજી હવે ક્યાં ગયા ? મામાજી ! મરી ગયેલા મનુષ્યોને કોઇથી

મળી શકાય છે? જો એમ થતું હોત તો હું અવશ્ય આજ સ્વર્ગમાં જઇને ગુરુજીનાં દર્શન કરત અને સાથે સાથે પરમ પુણ્યશાળી મારાં પૂજ્ય માતપિતાને પણ મળી શકત.

આ શબ્દોથી તેમનાં મામામામીનાં હૃદયમાં પણ શોક તાજો થઈ આવ્યો. થોડી વાર એ સ્થળે તદ્દન નિઃસ્તબ્ધતા પ્રવર્તી રહી. આવી વાતથી બંસીધરના હૈયામાં રખે ઊંડો ઘા લાગે, એવી શંકાથી મામાએ બીજા આનંદના વિષયોની વાતચીત ઉપાડી. બુદ્ધિમાન બંસીધર પણ એમની સાથે વાર્તાલાપમાં હર્ષપૂર્વક શામિલ થયા. એ દિવસે અડધી રાત આમોદપ્રમોદમાં વીતી ગઈ.

× × × ×

બંસીધરની સાથે હસતા હસતા સબસુખરામ સૂઈ રહ્યા હતા. એમને શી ખબર હતી કે આજનું હસવું છેવટનું છે! આખી જિંદગીમાં ફરી કદી ભાણેજનું મોં જોવા નહિ મળે! એકજ કાળમાં અને એકજ દેશમાં રહેવા છતાં પણ ફરીથી બંસીધરનાં દર્શન નહિ થાય?! આજ સૂર્યોદય થતાંની સાથેજ તેમને પ્રકાશને બદલે (બંસીધરનાં અભાવથી) સર્વત્ર અંધકારજ દીસશે! શાક્યસિંહનાં દર્શન તો એમના પરિવારને બુદ્ધ થયા પછી થયાં હતાં, સ્વામી શંકરાચાર્યની જનની પણ તેમને જોવા પામી હતી, પણ સબસુખરામ! તમે તો બંસીધરનાં સંન્યાસી અવસ્થામાં પણ દર્શન કરીને હૃદય શીતલ નહિ કરી શકો! તેમના પ્રતાપથી વિદ્યાનો પ્રચાર થશે, તેમના યશથી દેશની કીર્તિ વધશે, મોટા રાજા–મહારાજાઓ તેમને ઘેરી લઇને બેસશે, છતાં તમે તેમની પાસે પણ જવા નહિ પામો! પરંતુ ભવિષ્યની એ બધી ઘટનાઓની ખબર કોને પડી છે કે બિચારા સબસુખરામને પડે! ખરું છે કેઃ न जाने जानकीनाथ प्रभाते किं भविष्यति.

બધાંને ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલાં જોઇને બંસીધર ધીમેથી પથા-

રીમાંથી ઊભા થયા. એક એક વાર દરેકની પથારી પાસે જઈને ખાતરી કરી કે કોઈ જાગતું નથી. હવે પોતાનો માર્ગ સુગમ જોઈને તેમણે શરીર ઉપરથી વસ્ત્ર ઉતારી નાખ્યાં અને માત્ર કૌપીન ધારણ કરીને સદાને માટે ઘરબહાર નીકળી પડ્યા. જે કલ્યાણી શહેરમાં એમનો જન્મ થયો હતો, જ્યાં માતાપિતાના ખોળામાં બાલ્યજીવન વ્યતીત કર્યું હતું, જ્યાં મામામામીની છત્રછાયામાં સુખથી યૌવનારૂઢ થયા હતા અને જે કલ્યાણી વગર બીજે કહીં ગોઠતું નહોતું, તે સ્વર્ગથી પણ પ્યારી જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરતી વખતે બંસીધર જરા પણ રોયા નહિ, તેમજ જરા પણ શોક પ્રગટ કર્યો નહિ. કેવળ કેટલીક વાર સુધી સ્થિર દૃષ્ટિથી એના તરફ જોઈ રહીને મનમાં ને મનમાં કાંઇક વિચારવા લાગ્યા. ત્યાર પછી શિખાસૂત્રધારી, કૌપીન પરિધાન કરેલા બંસીધર એકલા કલ્યાણીની ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા ગયા.

પ્રાતઃકાળમાં ઘરમાં સર્વે માણસોએ જોયું તો બંસીધરની પથારી ખાલી છે. ઘરનાં બધાં માણસો ગભરાઇ ગયાં. સબસુખરામે પહેલાં તો જાણ્યું કે સવારના પહોરમાં ઊઠીને કહીં ગયો હશે, પણ જ્યારે તેમણે તેનાં સર્વ વસ્ત્રોને પથારી આગળ પડેલાં જોયાં ત્યારે તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એમના મનમાં ચિંતા થઇ કે રખે એણે શરમના માર્યો નદી કે તળાવમાં આપઘાત તો નહિ કર્યો હોય? અથવા રીસાઇને જન્મભૂમિ છોડીને બીજે કહીં ચાલ્યો તો નહિ ગયો હોય? એમની મામી તો બંસીધરના ગયાથી વત્સહીન ગાયની પેઠે વ્યાકુળ થઈ ગઇ. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે એને બીજે કહીં જવું હતું તો શું કપડાંનો ભાર લાગતો હતો? આપઘાત કરનારો પણ બધાં કપડાં ઉતારીને મરતો નથી. તો પછી આમાં જરૂર કાંઈ બીજોજ ભેદ હોવો જોઇએ.

એટલામાં સબસુખરામને બંસીધરનાં વસ્ત્ર ખોળતાં ખોળતાં એક પત્ર મળી આવ્યો. એ પત્ર નીચે મુજબ હતોઃ—

"મામાજી !

જે પ્રકારે આ ઘરમાં એક દિવસ ખાલી હાથે આવ્યો હતો, તેજ પ્રકારે આજ ખાલી હાથે જાઉં છું. આપ મારે માટે કાંઇ પણ ચિંતા કરશો નહિ, કારણ કે વિશ્વંભર સર્વનો રક્ષક છે. બધાંને સંસારમાંથી ખાલી હાથે જવું છે. તમે મારી શોધ ન કરશો. હું એવા માર્ગમાં જઇ રહ્યો છું કે જેનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે અને જ્યાં ગયા પછી મનુષ્ય પાછો આવતો નથી. આશા છે કે આપ મારી યાત્રાથી અપ્રસન્ન નહિ થાઓ."

આ પત્રથી કોઈના મનનો ખુલાસો ન થયો, કારણ કે એ ઘણો સંદિગ્ધ અને દ્વિઅર્થી હતો. એથી તો એમની શંકાને ઊલટી પુષ્ટિ મળતી હતી કે રખેને છોકરાએ સાહસ કરીને આપઘાત ન કર્યો હોય. સબસુખરામે બંસીધરની શોધમાં ચારે તરફ માણસો દોડાવ્યા. પંદર દિવસ પછી તેમના ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત માણસે આવીને કહ્યું કે, "મને બંસીધર મળ્યો હતો, મેં એને પૂછયું કે, તું કયાં જાય છે ? ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે, 'ઉત્તર દેશમાં જઇને બ્રાહ્મણોચિતકાર્ય કરીશ, બ્રહ્મચારી થઇને વેદ–વેદાંત ભણીશ અને સંન્યાસી થયા પછી વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીશ. સંસારની માયામાં ફસાઈ રહેવાથી શો લાભ ?' "

કહેવાય છે કે, એ સમાચાર લાવનાર પુરુષ સ્વામીજીના સહચરોમાંનો એક હતો. એ કુલકર્ણી જાતિનો બ્રાહ્મણ હતો અને પાછળથી દક્ષિણમાં 'માનકપ્રભુ' નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. આજકાલ એના નામથી એક પંથ પણ ચાલ્યો છે.

આ સમાચાર સાંભળીને બંસીધરનાં કુટુંબીઓને એટલો તો સંતોષ થયો કે, છોકરો જીવતો છે. ભણવા ગયો છે તો કોઇ દિવસ તપાસ કરીને એને શોધી કાઢીશું તથા સમજાવીને ઘેર પાછો તેડી લાવીશું. બંસીધર કલ્યાણીથી નીકળીને પવિત્ર નદી ગોદાવરીના તટ ઉપર વસેલા નાશિક ક્ષેત્રમાં જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ

એ સમયમાં સંસ્કૃતના મોટા મોટા બુદ્ધિમાન વિદ્વાનો વિદ્યમાન હતા. માર્ગમાં એમને ઘણા પ્રકારની અડચણો પણ પડી, પણ એવી અડચણોથી જરાપણ ગભરાયા વગર એ પોતાના સંકલ્પમાં દૃઢ રહ્યા.

એ સમયે એમની ઉંમર લગભગ સત્તર વર્ષની હતી, પણ એમનું સુંદર, ઘાટદાર અને બલિષ્ઠ શરીર જોઇને લોકો એમને પચીસ વર્ષના ધારતા હતા. એ સમયમાં નાશિક ક્ષેત્ર પણ કાંઇક વિલક્ષણતા ધરાવતું હતું. ત્યાં આગળ અનેક પંડિતો અને સંન્યાસીઓ અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓનું દાન કરી રહ્યા હતા. હિંદુ રાજાઓ પાસેથી શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવીને હજારો વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. અગ્નિહોમની પવિત્ર જ્વાળાઓથી નાશિકનું આકાશ આચ્છાદિત અને સુગંધિત થઇ રહ્યું હતું અને ત્યાંના આશ્રમો બ્રહ્મચારીઓના વેદધ્વનિથી ગુંજી રહ્યા હતા, એજ કારણને લીધે એ સમયમાં નાશિકને લોકો દક્ષિણનું કાશી ગણતા હતા.

એ સમયમાં નાશિક ક્ષેત્રમાં પંડિતસ્વામી પણ વિરાજમાન હતા. પંડિતસ્વામી તેજ પ્રસિદ્ધ યતિરાજ ગૌડસ્વામી છે, જેમના ચરિત્રનું આપણે આગળ અવલોકન કરી ગયા છીએ. વિશુદ્ધાનંદ, વિશ્વરૂપાનંદ આદિ અનેક વિદ્વાન એમનાજ શિષ્ય થયા હતા. એમનું ગુરુએ પાડેલું નામ સ્વામી "તારક બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી" હતું, પણ એ સમયે દક્ષિણ દેશના સંન્યાસીઓમાં એમના જેવો વિદ્વાન પંડિત બીજો નહિ હોવાથી લોકો એમને આદરપૂર્વક પંડિતસ્વામીના નામથી સંબોધન કરતા હતા. પ્રારંભમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી એમની પાસે ન ભણતાં નાશિકના એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ પાસે વિધિપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને વેદ ભણવા લાગ્યા હતા. ત્રણ વર્ષ સુધી નાશિકમાં નિવાસ કરીને તેમણે સંહિતા આદિ કંઠસ્થ કરીને, વ્યાકરણના અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવ્યું. એ વખતની વિદ્યાભ્યાસની પદ્ધતિ પણ સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના મહાન વિદ્વાન બનવામાં મોટી મદદરૂપ થઈ પડી.

બ્રહ્મચારી બંસીધરજીને સૌથી પ્રથમ અવધૂત મહાત્માના ઉપદેશથી વિદ્યાધ્યયનમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. વિદ્યા–ઉપાર્જન કરવાનો ઉદ્દેશ શાંતિ હતો. વિદ્યા ભણીને ધન પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર તો એમણે સ્વપ્નમાં પણ કર્યો નહોતો. વિદ્યાદ્વારા એ કેવળ અનંત શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતા.

સ્વામીજીએ જ્યારે સંહિતાને કંઠાગ્ર કરી લીધી, ત્યારે એમના સ્વરપૂર્વક વેદપાઠના શ્રવણથી શ્રોતાજનો ઘણા પ્રસન્ન થતા; એટલુંજ નહિ પણ એમના આત્માને પણ પરમ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થતી અને એ ઇચ્છા કરતા કે, એવો પણ એક શુભ દિન આવશે કે જ્યારે હું વેદમંત્રોનો અર્થ પણ સમજી શકીશ.

એ અરસામાં બંસીધરજીએ અષ્ટાધ્યાયી અને અમરકોષને પણ કંઠસ્થ કરી મૂક્યાં હતાં. કોઇ મોટા પંડિત પાસે વ્યાકરણશાસ્ત્ર ભણવાની એમને અભિલાષા હતી. જો કે દક્ષિણમાં વૈયાકરણ પંડિતોનો અભાવ નહોતો, તોપણ દક્ષિણ દેશ કરતાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એ વખતે સારા વૈયાકરણીઓ રહેતા હતા. કેટલાક સારા દક્ષિણી પંડિતો પણ કાશીવાસ નિમિત્તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંજ રહેતા હતા. એ કારણથી ઈ. ૧૮૪૨ માં બંસીધરે કાશીયાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને પોતાના સહાધ્યાયીઓને જણાવ્યું કે, તમારામાંથી કોઇને આવવું હોય તો મારી સાથે ચાલો. પરંતુ કોઈ પણ વિદ્યાર્થી તેમની સાથે જવા તૈયાર થયો નહિ; બલકે ઘણાઓએ તેમના ઉત્સાહને તોડી પાડવાનો યત્ન કર્યો. બંસીધરજી એક દિવસ એકાંત સ્થળમાં બેસીને કાશી જવું કે ન જવું એ સંબંધી ચિંતા કરી રહ્યા હતા, એવામાં અકસ્માત્ 'હર હર મહાદેવ'નો શબ્દ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. એમના ભક્તિપૂર્ણ હૃદયેજ સ્વર પારખીને જાણી લીધું કે, આ સ્વર મારા પૂર્વ પરિચિત પરમહંસજીનો મધુર શબ્દ છે. એ તરતજ આનંદપૂર્વક પરમહંસજીની પાસે ગયા. પરમહંસે પણ દેખતાં વારજ તેમને ઓળખી લીધા. પરમહંસજીને

જ્યારે ખબર પડી કે બંસીધર બીજા વિદ્યાર્થીઓના સંગાથની ખાતરજ કાશી જવાનું મુલતવી રાખે છે, ત્યારે તેમણે મૃદુ હાસ્ય-પૂર્વક કહ્યું: "બેટા! એકલા આવ્યા છીએ અને એકલા જઇશું. તો પછી સંગાથ કોનો જોઇએ? જે કાંઈ કરવું હોય તે કર, હવે અહીં વધારે વાર થોભવું ઉચિત નથી."

પરમહંસ સ્વામી જે પ્રમાણે 'હર હર મહાદેવ' બોલતા બોલતા આવ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરતા કરતા પાછા ચાલ્યા ગયા. પરમહંસજી કોણ છે, કયા સંપ્રદાયના છે, તેમનું નામ શું છે, એ બધું જાણવાની વિશુદ્ધાનંદજીને ઘણી ઇચ્છા હતી; પણ પરમહંસજીનું ગમન એટલી ઝડપથી થયું કે તેમની એ ઇચ્છા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ.

વિશુદ્ધાનંદજીએ હવે નાશિક છોડવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને કેટલાક યાત્રાળુઓ ઔરંગાબાદ જતા હતા તેમની સંગાથે પોતે પણ પ્રયાણ કર્યું. થોડે દૂર ગયા પછી એ યાત્રાળુઓને વિશુદ્ધાનંદજી ઉપર શક ગયો કે રખે આ કોઇ ઠગનો ભેદુ તો નહિ હોય. એવી આશંકાથી તેમણે વિશુદ્ધાનંદજીને પોતાની સાથે આવવાની મના કરી અને જણાવ્યું કે, "અમારી મરજી વિરુદ્ધ આવીશ તો તારાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખીશું."

યાત્રાળુઓએ આ પ્રમાણે ધમકી બતાવ્યાથી સ્વામીજી ઇલોરાની ગુફાની પાસેના 'રોજા' નામના ગામ આગળથી તેમનો સંગાથ છોડી દઇને એકલાજ જવા લાગ્યા. ઇલોરાથી દોલતાબાદ જતાં રસ્તામાં તેમનું શરીર બગડી આવ્યું. જ્વર ઘણા જોરથી ચડી આવ્યો અને દસ્ત પણ ઉપરાઉપરી થવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ લોથપોથ થઇ જઇને બૌદ્ધમંદિરના એક ભાંગ્યાતૂટ્યા ખંડેરમાં આશ્રય લીધો અને એ સ્થાનમાં ત્રણ દિવસ સુધી ભૂખ્યાતરસ્યા અચેતન દશામાં પડ્યા રહ્યા. ત્રીજે દિવસે જ્યારે એમને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે પાસેના નાળામાંથી પાણી પી આવ્યા અને પાછા

પોતાની ગુફામાં જઇને સૂઈ રહ્યા. તૃષા તો આ પ્રમાણે નિવારણ થઇ જતી હતી, પણ ક્ષુધા નિવારણનો કોઈ ઉપાય નહોતો.

એક દિવસ સંધ્યાકાળે બે હિંદુ વટેમાર્ગુ તેમની પાસે આવ્યા. દેખાવમાં એ ભોળા અને બીકણ જણાતા હતા, પણ ખરું જોતાં પક્કા ઠગ હતા. એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં ઠગ લોકોનું ઘણુંજ જોર હતું. એ બે વટેમાર્ગુઓએ ત્યાં આગળ રસોઈ કરી અને એમાંથી થોડીક મીઠાઇ સ્વામીજીને પણ આપી. સ્વામીજીને ભૂખ એટલી બધી લાગી હતી કે, આગળપાછળનો જરા પણ વિચાર કર્યા વગર એ મીઠાઇ સત્વર ખાઇ ગયા. એ વખતે એમને ખબર નહોતી કે આ મીઠાઇમાં વિષ મેળવેલું છે. ઠગ લોકોને મનમાં એવો વહેમ ભરાયો હતો કે આ કોઇ બ્રહ્મચારી નથી, પણ અમારા ત્રાસથી બચવા માટે આવા વેશમાં પ્રવાસ કરનાર કોઇ શેઠિયો, અથવા શેઠિયાનો દૂત છે, એનાં પુસ્તકોની વચમાં જરૂર કાંઇ ધન સંતાડેલું હશે.

ઠગ લોકોએ આપેલા વિષની અસર સ્વામીજીના શરીર ઉપર ઘણી જલદી થઈ. શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો, કંઠ સુકાવા લાગ્યો અને નેત્ર બંધ થઇ ગયાં. વિષની અસર થયેલી જોઇને પાપીઓએ સ્વામીજીના હાથપગ દોરડાથી મજબૂત બાંધી દીધા તથા મોંમાં ડૂચો માર્યો અને પુસ્તક, વસ્ત્ર વગેરે ઉપાડીને ચાલતા થયા. નિઃસંદેહ સ્વામીજીની પોટલીમાં ધન તો અવશ્ય હતું, પણ એ ધન એવું નહોતું કે જેને ચોર કે ઠગ ચોરી જઈ શકે. એ તો વિદ્યારૂપી અમૂલ્ય ધન હતું, કે જેનો ઉપભોગ કેવળ યોગ્ય અધિકારી મનુષ્યજ કરી શકે છે.

ઠગ લોકો તો પોતાના મનથી સ્વામીજીને મારીને ચાલ્યા ગયા પણ વિધાતાની લીલા વિચિત્ર છે. સ્વામીજીને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે તે એક સુંદર ઘરમાં કોમળ શય્યા ઉપર પોઢેલા હતા. આ ફેરફાર કેવી રીતે થયો તે એમનાથી કળી શકાયું નહિ. એ વિચા-

રવા લાગ્યા કે આ તે સ્વપ્ન છે કે મગજની નબળાઇનું પરિણામ છે? પરંતુ આસપાસ નજર નાખતાં તેમણે બે પુરુષોને પોતાની પથારીની પાસે બેઠેલા જોયા. એક યુવક હતો અને બીજો વૃદ્ધ હતો. યુવકનો વેશ સૈનિકના જેવો અને વૃદ્ધનો પંડિતના જેવો હતો. સ્વામીજીએ નમ્રતાપૂર્વક એ બે પુરુષોને પૂછ્યું, "હું ક્યાં છું? અહીંયાં મને કોણ લાવ્યું? આપ કોણ છો?"

યુવકે ઘણા પ્રેમ અને આનંદપૂર્વક કહ્યું: "આપ દૌલતાબાદમાં છો અને આ અમારું મકાન છે. હું અહીંનો પટેલ છું અને આ વૃદ્ધ પુરુષ અમારા વૈદ્યરાજ છે. આજ ત્રણ દિવસ ઉપર ઇલોરાના રસ્તામાં ધાડ પડી હતી. અડધી રાતનો સમય હતો. ધાડપાડુઓ મુસાફરોનો સરસામાન લૂંટી લઇને આજુબાજુ સંતાઈ ગયા. એ ખબર પહોંચતાં વાર અહીંના અમલદારે થોડાક સિપાઇઓ સાથે લઇને એ ધાડપાડુઓની પૂંઠ લેવાનો મને હુકમ આપ્યો. હું તરતજ એમની શોધમાં નીકળ્યો. ધાડપાડુ લોકો ઘણુંખરું છાપો માર્યા પછી ખંડેરોમાં સંતાઈ જાય છે, એવી ધારણાથી તમે જે ખંડેરમાં પડ્યા હતા ત્યાં હું ગયો. એ વખતે મેં બે જણાને હાથમાં પોટલાં લઇને નાસી જતા જોયા. મેં એમને ધાંટો પાડીને કહ્યું કે, જાન બચાવવા માગતા હો તો ઊભા રહો અને સરસામાન મૂકી દો. પણ એમણે મારા કહ્યાની જરા પણ પરવા ન કરી. લાચાર થઇને મેં તથા મારા સિપાઈઓએ ગોળી ચલાવી અને તેમની જિંદગીનો અંત આણ્યો. મરતી વખતે તેમનામાંના એક ઠગે મને કહ્યું કે, "આ ખંડેરમાં એક બ્રહ્મચારી પડ્યો છે તેને બચાવો, અમે તેને ઝેર ખવરાવ્યું છે." એટલું કહેતાં કહેતામાં તેનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો. હું ઝટપટ ખંડેરમાં ગયો તો આપને તરફડિયાં મારતા જોયા. અમને એ વખતે આશા નહોતી કે આપ બચશો! કારણ કે મરણ વખતે જે જે ચિહ્‌ન મનુષ્યના

શરીરમાં જોવામાં આવે છે, એ બધાં આપનામાં થવા આવ્યાં હતાં. તોપણ પરમેશ્વર ઉપર ભરોંસો રાખીને અમે આપને અહીં આગળ લાવ્યા અને આ વૈદ્યરાજ પાસે ઇલાજ કરાવ્યો. એમણે આપની દવા કરવામાં તન, મન, ધનથી યત્ન કર્યો છે. ઝેરની અસર બિલકુલ કાઢી નાખવા સારુ કેટલીક વખત આપને ઊલટી તથા ઝાડા કરાવ્યા છે. આજ અમને ખાતરી થઇ થઇ છે કે વૈદ્યરાજની મહેનત નિષ્ફળ નહિ જાય. એક બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીના પ્રાણનું રક્ષણ અમારા હાથે થયું એથી અમને ઘણો આનંદ થયો છે. આપનાં વસ્ત્ર તથા પુસ્તકો આ ઘરમાંજ છે. હવે આપ આ ઘરને પોતાનુંજ ગણીને બધી ચિંતાઓમાંથી મુક્ત થાઓ."

સ્વામીજીના આ પ્રાણરક્ષકનું નામ ગંગાધરરાવ હતું. એ સ્વધર્મનિષ્ઠ પુરુષને ગૌબ્રાહ્મણની સેવા કરવાનો ઘણો શોખ હતો; એની ઉંમર ફક્ત ત્રીસ વર્ષની હતી. એની સ્ત્રી એક પુત્ર અને એક કન્યા છોડીને મરણ પામી હતી, પણ સંતાનવત્સલ ગંગાધરરાવે બીજી વાર લગ્ન કર્યું નહોતું. ગંગાધરરાવને ત્યાં સ્વામીજી પૂરા બે મહિના રહ્યા. જીવનરક્ષાના પ્રત્યુપકારરૂપે કહો કે આશ્રયદાતા પ્રતિ કૃતજ્ઞતા બતાવવા ખાતર કહો, અથવા મનુષ્ય સ્વભાવમાં સાધારણ રીતે રહેલા પરસ્પર પ્રેમને લીધે કહો; ગમે તેમ કહો પણ એટલું તો ખરુંજ કે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ દૌલતાબાદ આવીને મોહજાળમાં ફસાઈ ગયા. જોકે શરીર સારું થયા પછી પોતે માધુકરી વૃત્તિથી ઉદરપોષણ કરતા હતા અને બ્રહ્મચર્યના નિયમનો ભંગ કર્યો નહોતો, તો પણ કર્તવ્યપરાયણતામાં શિથિલતા આવી ગઇ હતી. એક દિવસ સાયંકાળે પોતે કથા વાંચી રહ્યા હતા. આખા દિવસનો થાકેલો ગંગાધરરાવ પોતાની માતા અને સંતાનની સાથે એ કથા સાંભળીને થાક ઉતારી રહ્યો હતો; રાજર્ષિ ભરતનું ઉપાખ્યાન ચાલી રહ્યું હતું. ચક્રવર્તી મહારાજા

ભરત, જેમના નામ ઉપરથી આપણો દેશ ભરતખંડ કહેવાય છે, તે પોતાના સમૃદ્ધિવાન રાજપાટ, તથા પુત્રપુત્રાદિનો ત્યાગ કરીને દયાવશ એક હરણીનું બચ્ચું પાળવાથી કેવી રીતે તપોભ્રષ્ટ થયા હતા એ વિષય ચાલી રહ્યો હતો, સ્વામીજી એ વ્યાખ્યાનને પ્રીતિપૂર્વક સંભળાવી રહ્યા હતા એવામાં એ કથાએ એકાએક તેમના હૃદય ઉપર અસર કરી અને તેમની મોહનિદ્રા ઊડી ગઈ.

હવે એમને ખબર પડી કે, જે દશા ભરતની થઇ હતી તેજ દશા પોતાની થઇ રહી છે. ભરત રાજ્ય અને પુત્ર–કલત્રને છોડીને મૃગબાલના સ્નેહમાં ફસાયા હતા, તેમ પોતે પણ બાપના કરતાં પણ અધિક વહાલા મામામામીના કુટુંબનો ત્યાગ કરીને અહીંયાં નવું કુટુંબ વસાવી રહ્યા છે. એમણે પોતાના મનને ઠપકો દઇને કહ્યું: “ સંસારીઓની સાથે રહેવું હતું તો પછી મામાને ત્યાં શું દુઃખ હતું ? નાહક આટલી બધી તસ્દી વેઠી.”

કથા પૂરી થયા પછી એમણે પોતાનો મનોભાવ ગંગાધરરાવ આગળ પ્રગટ કર્યો અને દૌલતાબાદમાંથી ચાલ્યા જવાની રજા માગી. સ્વામીજીને જવાને માટે ઉત્સુક જોઈને ધર્માત્મા ગંગાધરરાવને ઘણું દુઃખ થયું, તોપણ તેણે એમની યાત્રામાં કાંઈ વિઘ્ન નાખ્યું નહિ. તેણે સ્વામીજીની યાત્રાનો સામાન તૈયાર કરાવ્યો. થોડુંઘણું ધન પણ આપવા માંડયું પણ સ્વામીજીએ આગ્રહપૂર્વક ના કહી. ગંગાધરરાવે લાચાર થઇને શીત નિવારણને વાસ્તે એક ગોદડી અને પ્રવાસમાં બેસવા સારુ એક ટટ્ટુ આપીને સ્વામીજીને વિદાય કર્યા. જતી વખતે ગંગાધરરાવ થોડે સુધી વળાવવા ગયા અને વિદાય માગતી વખતે એક પત્ર સ્વામીજીના હાથમાં આપીને કહ્યું: “આપને કોઇ વસ્તુની આવશ્યકતા પડે, ત્યારે આ પત્ર ઉઘાડીને વાંચશો, એથી આપની અભિલાષા પૂર્ણ થશે.” સ્વામીજીએ એ પત્રને ભલામણનો કાગળ સમજીને વગર વાંચ્યેજ પોતાની પાસે

રાખી મૂકચો. સ્વામીજીને એ વખતે ખબર નહોતી કે, આ ગોદડીમાં ગંગાધરરાવે સોનામહોરો સંતાડી રાખી છે.

દોલતાબાદથી સ્વામીજી ઓંકારનાથ પહોંચ્યા. ઓંકારનાથનું તીર્થ મહાદેવજીનાં બાર જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે. એ સ્થાન પવિત્ર નર્મદા નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર આવ્યું છે. ઘણું રમ્ય અને સોહામણું છે. ત્યાં હોલકરનું રાજ્ય છે. એ દિવસોમાં અનેક સાધુ–સંન્યાસી ત્યાં જઇને શિવજીની આરાધના કરતા હતા. ત્યાં આગળ એક દરિદ્ર કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ જેની ઉંમર એંશી વર્ષથી ઓછી નહિ હોય, તે ઘણા ઊંચા અને મધુરસ્વરે दारिद्र्यदुःखदहनाय नमः शिवाय એ સ્તોત્રનો મંદિરની સામે પાઠ કરતો નિત્ય સ્વામીજીના દીઠામાં આવતો. પૂછપરછ કરતાં માલૂમ પડયું કે એને ચાર કુંવારી કન્યાઓ છે અને કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણોમાં કન્યાદાનની સાથે પુષ્કળ ધન આપવાનો રિવાજ હોવાથી આ દુઃખી બ્રાહ્મણ મહેશ્વરના દરબારમાં પોકારવા આવ્યો છે.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદને આ દીન બ્રાહ્મણ ઉપર ઘણીજ દયા આવી અને ગંગાધરરાવે આપેલો પત્ર એને મદદ કરવામાં ઉપયોગી થઇ પડે તો એ દ્વારા એને સહાય કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ પત્ર ફોડીને વાંચ્યો તો એમાં લખ્યું હતું કે, “ આપ જેવા સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ અમારે ઘેરથી ખાલી હાથે જાય એ ઠીક નહિ જણાયાથી, આપની આજ્ઞા લીધા વગરજ થોડીક અશરફીઓ મેં આપની ગોદડીમાં સંતાડી રાખી છે. જ્યાં જ્યાં જાડો દોરો દીધો છે અને થીંગડાં મારેલાં છે, ત્યાં ત્યાં અશરફીઓ છે. આશા છે કે એ કોઇ દિવસ આપને કામ લાગશે. ”

આ પત્ર વાંચ્યાથી સ્વામીજીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. એમણે ગોદડી ઉકેલી નાખી તો સોનામહોરનો ઢગલો થઇ ગયો. એ બધી અશરફીઓ લઇને એ ચૂપચાપ દરિદ્ર બ્રાહ્મણની પાસે ગયા. બ્રાહ્મણે

પ્રથમ એ ધનને ચોરીનો માલ ગણીને લેવાને ના કહી, પણ વિશુદ્ધાનંદજીએ ઘણોજ આગ્રહ કર્યાથી મહેશ્વરની કૃપાનું ફળ ગણીને આદરપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો.

ઓંકારનાથજીથી સ્વામીજી ઉજ્જન આવ્યા. ત્યાં એમણે સાંભળ્યું કે મહાકાલેશ્વર મંદિરમાં શિવપંચાક્ષર મંત્રનો જપ કર્યાથી સર્વ પ્રકારની કામના પૂર્ણ થાય છે. સ્વામીજીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ધૂન લાગી હતી, એટલે તેમણે વિધિપૂર્વક એ મંત્રનો જપ કરવાનો આરંભ કર્યો. જ્યાંસુધી એ જપ થયો ત્યાંસુધી એ ભિક્ષા માગવા પણ કહીં જતા નહિ. એક મારવાડી એમના સ્થાન ઉપર આવીને બે મૂઠી ચણા નાખી જતો, તે ખાઇને નિર્વાહ કરતા.

ઉજ્જનથી ઇંદોરને રસ્તે ગ્વાલિયર પહોંચ્યા. ગ્વાલિયર સિંધિયા મહારાજાની રાજધાની છે અને શહેર સુંદર છે. એ વખતે મોટા મોટા પંડિતો એ રાજધાનીની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. સિંધિયા સરકાર એમનો ઘણો આદરસત્કાર કરતા હતા. સ્વામીજીએ સાંભળ્યું હતું કે, ગ્વાલિયરમાં શાસ્ત્રનો વિદ્યાભ્યાસ સારો થાય છે. એજ ઉદ્દેશથી એ ગ્વાલિયર ગયા હતા; પણ એમને ખબર નહોતી કે એ વખતમાં ગ્વાલિયર જવું એ જાણીજોઇને વિપત્તિ વહોરી લેવા જેવું હતું.

સન ૧૮૪૩ માં જુનકુજીરાવ સિંધિયાનું મૃત્યુ થયું. તેને કાંઇ સંતાન નહોતું. રાણી તારાબાઈ જે એ સમયે તેરચૌદ વર્ષની ઉંમરની હતી, તેણે પોતાના કુટુંબના એક આઠ વર્ષના બાળક જિયાજીરાવને દત્તક લઇને પોતાના સ્વામીની ગાદી ઉપર બેસાડી દીધો. રેસિડેન્ટની સંમતિથી મહારાજાના મામાસાહેબ રાજકારભાર ચલાવવા લાગ્યા. આ વાત તેજસ્વી દાદા ખાસગીવાળાથી સાંખી શકાઈ નહિ. એણે રાણીની સાથે મળી જઇને મામાસાહેબને કઢાવી મૂકીને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. રેસિડેન્ટ સાહેબે મામલો બગડતો જોઇને પોતાનો મુકામ ધોલપુરમાં કર્યો.

એવામાં સિંધિયાની સેનામાં ફાટફૂટ થઈ. કેટલાક દાદા ખાસગીવાળાના અને કેટલાક બાપુ સિતોલિયાના સહાયક બન્યા. પરસ્પર યુદ્ધ થયું. એકબીજાના આદમીઓને શક ઉપરથી કેદ કરવા માંડ્યા. એ સમયે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી બાપુ સિતૌલિયાના એક સ્નેહી સરદારને ત્યાં, કોઈ પંડિતની સાથે ઊતર્યા હતા. દાદા ખાસગીવાળાના માણુસોએ રાતે એ ઘર ઉપર હુમલો કર્યો. સરદાર માર્યો ગયો, ઘરબાર લૂંટાઈ ગયાં અને કેટલાક માણુસો સાથે સ્વામીજી પણ કેદ પકડાયા.

બુદ્ધિમતી રાણી તારાબાઇએ જોયું કે, પરસ્પર યુદ્ધથી સેના અને રાજ્યનો વિનાશ થશે. એણે યુદ્ધ બંધ કરવાની આજ્ઞા આપી. દાદા ખાસગીવાળાને કેદ કરીને આગ્રા મોકલી આપ્યો અને બાપુ સિતૌલિયા દીવાન થયો. એને જ્યારે પોતાના મિત્રના માર્યા ગયાની તથા તેના નોકરો અને આશ્રિતો કેદ પકડાયાની ખબર પડી, ત્યારે એણે તરતજ તેમને છોડી મૂકવાની આજ્ઞા આપી. આ રીતે સ્વામીજીનો છુટકારો થયો.

સ્વામીજીની સાથે સિતૌલિયાનો વિશેષ પરિચય થઈ ગયો હતો. પંડિત રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી, જેમની સાથે સ્વામીજી કેદ પકડાયા હતા અને બાપુ સિતૌલિયાના સ્વર્ગસ્થ મિત્રના ઘણા કૃપાપાત્ર હતા, તેમણેજ એ પરિચય કરાવી આપ્યો હતો. ગ્વાલિયરમાં યુદ્ધની તૈયારીઓ જોઇને એમણે ત્યાંથી જવાની વિદાય માગી. બાપુ સિતૌલિયાએ ગ્વાલિયરમાં રહેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો; પણ સ્વામીજીની ઇચ્છા આગળ જવાની હોવાથી, લાચારીએ વસ્ત્રાલંકાર આદિથી સંમાનિત કરીને વિદાય આપી.

ગ્વાલિયરથી બીઠુર તરફ જતી વેળા રસ્તામાં અંગ્રેજ સરકારની ફોજે તેમને સિંધિયાના ગુપ્તચર ધારીને કેદ પકડ્યા. એમણે ઘણુંએ કહ્યું કે અમે નિરપરાધી છીએ, પણ અમલદારોને એમના

ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો. એમને એવો શક હતો કે આ બે જણા ગ્વાલિયર તરફથી બાજીરાવને ખબર પહોંચાડે છે. આખરે સિંધિયાની ફોજ મહારાજપુર અને પનિયરના યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઇ અને અંગ્રેજ સરકારની સાથે નવી સંધિ થઈ, ત્યારે સ્વામીજી અને તેમના સાથી પંડિતજીનો છુટકારો થયો. ફરીથી રખે એ પ્રમાણે કોઇ શક ઉપરથી પકડી ન લે એટલા સારુ તેમણે અંગ્રેજ સેનાનાયક પાસેથી ભલામણનો પત્ર લઇ લીધો. આ આપત્તિઓ સમયે પંડિતજીનું ધૈર્ય ચાલ્યું જતું હતું. એ ઘરબાર અને સગાંસંબંધીઓને સંભારીને રુદન કર્યા કરતા હતા, પણ વિશુદ્ધાનંદજીનું ચિત્ત જરા પણ ચલિત થયું નહોતું. એ તો પહેલાંની માફકજ ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કર્યા કરતા અને નિશ્ચિંત મને સૂઈ રહેતા.

જે સમયનું અમે વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયના બીઠુરમાં અને આજના બીઠુરમાં ઘણું અંતર છે. હાલ બીઠુર સૂમસામ છે. પણ એ વખતે એ સુંદર સોહામણું નગર વારાણસીનું પ્રતિસ્પર્ધી થઈ રહ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્ર નરેશ બાજીરાવ પેશવા અંગ્રેજોથી પરાજિત થઇને, સ્વદેશ અને સ્વરાજ્ય ગુમાવીને આઠ લાખનું પેન્શન લઈને બીઠુરમાં આવી રહ્યો હતો. એ વખતે એની પાસે મોટી સેના નહોતી એ વાત ખરી, પણ તેની વિદ્વાન વિપ્રમંડળી એ સમયે પણ તેની સાથે હતી. હજારો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો એ સમયે બાજીરાવના આશ્રય નીચે શાસ્ત્રચર્ચા કરી રહ્યા હતા. બીઠુર એ સમયે વેદના સુમધુર ધ્વનિથી ગુંજી રહ્યું હતું. દૂર દેશાવરથી આવેલા પંડિતો પોતાની વિદ્યાનો ચમત્કાર બતાવીને ઉદાર બાજીરાવ પાસેથી યોગ્ય પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરતા હતા.

એ સમયમાં બીઠુરમાં પંડિત રાઘવેન્દ્રાચાર્ય નામના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના એક વિદ્વાન બિરાજતા હતા. પંડિત રાઘવેન્દ્રાચાર્ય વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં એક્કા હતા. પેશવાને ત્યાંથી એમને વર્ષાસન

મળતું હતું, એટલે ઉદરનિર્વાહને માટે ફિકર નહોતી. એ જેટલા વિદ્વાન હતા તેટલાજ સદાચારી પણ હતા. વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં એમણે ઘણો સુધારો કર્યો હતો. નાગેશ ભટ્ટના અત્યુત્તમ ગ્રંથ 'પરિભાષેંદુ શેખર'ની એમણે કરેલી ટીકા એ વખતે ઘણી પ્રશંસા પામી હતી. એમનો આશ્રમ જોઇને એવો ભાસ થતો હતો કે, જાણે વાલ્મિકી અને પાણિનિના પુણ્ય અને શ્રમનું ફળ અત્યારે પ્રગટ થઇ રહ્યું છે.

પંડિત રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીને લઇને પોતાના જૂના મિત્ર રાઘવેન્દ્રાચાર્યજીના આશ્રમમાં પહોંચ્યા અને પરસ્પર કુશળ સમાચાર પૂછ્યા, બાદ શાસ્ત્રીજીએ હસીને કહ્યું કે, " આજ આપને ભેટ કરવા સારુ હું આ વિદ્યાર્થી લાવ્યો છું. એને આપ સાધારણ વિદ્યાર્થી ન સમજશો, એ ઘણો ચંચળ પુરુષ છે. મને તો લાગે છે કે તપસ્વી વિશ્વામિત્રની શસ્ત્રવિદ્યાએ દશરથકુમારની પાસે જવાથી જેવું ફળ પ્રગટાવ્યું હતું તેવુંજ પરિણામ આપની સંસ્કૃત વિદ્યા આ વિદ્યાર્થીદ્વારા પ્રકટાવશે."

આચાર્યે સ્મિતપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: " હા ! એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? વિશ્વામિત્રે જે પ્રકારે દશરથકુમારનો પોતાના આરાધ્ય તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો, તેવીજ રીતે હું પણ એમનો સ્વીકાર કરું છું અને સંભવ છે કે હું પણ એજ પ્રમાણે કૃતાર્થ થઇશ."

પંડિત રામકૃષ્ણ, સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીને અનેક પ્રકારની શિખામણો આપીને, આશ્રમમાં મૂકીને ચાલ્યા ગયા. રાઘવેન્દ્રાચાર્યજીએ ખરા દિલથી એમને ભણાવવું શરૂ કર્યું અને સ્વામીજીએ પણ એકાગ્રતાથી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એનું પરિણામ એ થયું કે ત્રણ વર્ષમાં સિદ્ધાંત કૌમુદી, મનોરમા, શબ્દેંદુશેખર, પરિભાષેંદુશેખર અને મહાભાષ્ય જેવા વ્યાકરણના ગ્રંથ એમને સારી પેઠે આવડી ગયા.

બાલ્યાવસ્થાથીજ વિશુદ્ધાનંદજી ગુરુભક્તિ કરતાં શીખ્યા હતા. એક દિવસ પંડિત રાઘવેન્દ્રાચાર્ય પોતાના શિષ્યોની સાથે ગંગાના કિનારા ઉપર સંધ્યોપાસના કરી રહ્યા હતા. ચોમાસાના દિવસ હતા. ગંગામાં પૂર આવી રહ્યું હતું. અકસ્માત્ એક વિદ્યાર્થીનો પગ ખસી ગયો અને જોતજોતામાં એ ગંગાના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો. ડૂબતી વખતે એ બૂમ પાડી ઊઠયોઃ "ગુરુજી! બચાવો! હું ડૂબી મૂઓ!" ગુરુજી પણ ગભરાઈ ગયા. શું કરવું એ તેમને સમજાયું નહિ. તેમણે પોતાની પાસે બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું: "જુઓ, એ ડૂબી ન જાય." ગુરુવચન સાંભળતાંવારજ એક વિદ્યાર્થી કૂદી પડયો અને પોતાના ગુરુબંધુને બચાવવા ગંગાના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો. જોતજોતામાં બન્ને વિદ્યાર્થી અદૃશ્ય થઇ ગયા. ગુરુજીએ એમની શોધમાં ગંગાના કિનારા ઉપર દૂર દૂર સુધી માણસો દોડાવ્યા પણ કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહિ. ગુરુજીને પણ ઘણોજ શોક થયો; કારણ કે ગુરુની આજ્ઞા સાંભળતાં વારજ પોતાના પ્રાણને જોખમમાં નાખીને ગંગાના પ્રબળ પ્રવાહમાં ઝંપલાવનાર વિદ્યાર્થી બીજો કોઇ નહિ પણ આપણા ચરિત્રનાયક વિશુદ્ધાનંદજીજ હતા.

બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે પંડિતજી પોતાના આશ્રમમાં ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થઇને બેઠા હતા. તે સમયે અચાનક સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી પોતાના સહાધ્યાયી વિદ્યાર્થીને સાથે લઇને આવી પહોંચ્યા અને ગુરુચરણમાં નમસ્કાર કર્યા. સ્વામીજીએ એ વિદ્યાર્થીને બચાવવામાં ઘણો પરિશ્રમ અને બુદ્ધિ વાપર્યાં હતાં, તેથી એમનો વૃત્તાંત સાંભળીને ગુરુજીએ ઘણો ધન્યવાદ આપ્યો.

વ્યાકરણમાં પારંગત થયા પછી વિશુદ્ધાનંદજીને યોગનો અભ્યાસ કરવાની લાલસા ઉત્પન્ન થઇ. એ વિદ્યા ઉપાર્જન કરવા સારુ પોતે બીઠુરથી હરિદ્વાર ગયા. બીઠુરથી હરિદ્વાર પહોંચતાં એમને

ત્રણ ચાર માસ લાગ્યા હતા. હરિદ્વારની દક્ષિણમાં 'કનખલ' ગામ, જ્યાં આગળ દક્ષેશ્વર મહાદેવનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે અને જે ભગવતી દાક્ષાયણીના પવિત્ર ચરિત્રનું સ્મારક છે, ત્યાં આગળ સ્વામીજીએ નિવાસ કર્યો. કનખલમાં થોડા દિવસ રહીને પોતે બદરિકાશ્રમ પધાર્યા. ત્યાં આગળ અનેક પરમહંસ, યોગી તથા સંન્યાસીઓનાં દર્શન કર્યાં અને યોગ ભણવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ત્યાં આગળ તેમને એક યોગીરાજનો મેળાપ થયો. એમણે કહ્યું કે 'જે મહાત્માઓ યોગાભ્યાસ કે આત્મજ્ઞાનથી નિષ્પાપી થઇને જ્ઞાની કહેવરાવવાના અધિકારી થયા હોય, તેમને સારુ બદરિકાશ્રમ છે. આરૂરુક્ષ અર્થાત્ જેઓ યોગના ઊંચા માર્ગ ઉપર ચઢવાની ઇચ્છા રાખે છે અને જિજ્ઞાસુ અર્થાત્ જેમને આત્મતત્ત્વ કે યોગશાસ્ત્ર ભણવાની ઇચ્છા છે, તેમણે નીચે હરિદ્વાર કે હૃષીકેશમાં જઇને પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ.

બદરિકાશ્રમમાં ઘણી ટાઢ પડવાથી ઠંડીની મોસમમાં ત્યાં કોઈ રહેતું નથી. પંડાઓ ત્યાંથી ઊતરી આવીને દેવપ્રયાગ આદિ સ્થાનોમાં ચાલ્યા જાય છે અને બદરિકાશ્રમના મુખ્ય અધ્યક્ષ જેને રાવળ કહે છે તે, પોતાના દળ સાથે જ્યોષી મઠમાં આવી રહે છે. ત્યાં આગળ છ મહિના સુધી ભગવાન બદરીનારાયણનું પૂજન થાય છે.

યોગીરાજ સ્વામી વિશુદ્ધાનંદને પોતાની સાથે જ્યોષી મઠમાં લેતા આવ્યા હતા. યોગીરાજ પોતે જ્યોષી મઠની પાસેના વિષ્ણુપ્રયાગ નામક સ્થાનમાં એકાંતમાં રહેતા હતા. દિવસના એ સ્વામીજી પાસે આવી જતા અથવા તો સ્વામીજી એમની પાસે ચાલ્યા જતા; પરંતુ રાત્રે વિશુદ્ધાનંદજીને પોતાના સ્થાનમાં રહેવા દેતાનહોતા. સ્વામીજીએ એ યોગીરાજ પાસે યોગક્રિયા અને યોગ શાસ્ત્રનું રહસ્ય થોડા દિવસમાં શીખી લીધું.

હિમાલયનાં બધાં જોવાલાયક તીર્થસ્થાનોમાં જઈ આવ્યા પછી

સ્વામીજી હૃષીકેશમાં આવી વસ્યા. હૃષીકેશ એ દિવસોમાં ખરેખર તપોવન હતું. એ વખતના હૃષીકેશ સંબંધી વાત નીકળતાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી કહેતા હતા કે, "મહર્ષિઓના જે શાન્ત આશ્રમોનું વર્ણન આપણા ઇતિહાસપુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનું અવિકલ ચિત્ર એ વખતનું હૃષીકેશ હતું. આજકાલની પેઠે એ સમયે ત્યાં સાધુઓના બંગલાઓ નહોતા. એ વખતે કોઈ સંન્યાસી પોતાની પાસે ધન રાખતો નહોતો, તેમજ કોઇના નામની હુંડીઓ ચાલતી નહોતી; છતાં પણ એ સમયના સંન્યાસીઓનું જીવન એવું અમૂલ્ય હતું કે, હાલના બધા સંન્યાસીઓ મળીને પણ એ વખતના એક સંન્યાસીની બરાબરી ન કરી શકે. આખી દુનિયાની સંપત્તિ એ તપસ્વીઓની દૃષ્ટિમાં તુચ્છ હતી. હૃષીકેશના દર્શનમાત્રથી અભિજ્ઞાન શાકુન્તલના દુષ્યન્તની પેઠે એ સમયે મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળતા કે "शान्तमिदमाश्रमपदम् ।"

હૃષીકેશમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ થોડા દિવસ રહીને સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજી પાસે યોગવિદ્યા ને બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજી પૂરા વિરક્ત હતા. એમના ચારિત્ર્યની અસર વિશુદ્ધાનંદજી ઉપર ઘણી સારી થઇ હતી. સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજી એ સમયે ઘણું ફર્યા કરતા હતા. કનખલ અને હૃષીકેશમાં અધિક રહેતા હતા. એમનો નિવાસ કનખલમાં દક્ષેશ્વરના મંદિરમાં, હરિદ્વારમાં બિલ્વકેશ્વરમાં અને હૃષીકેશમાં ગંગાકિનારાની ઝાડીમાં હતો.

એ વખતે એમનો વેશ પણ એવો હતો કે, એ અલમસ્ત સાધુ જેવા દેખાતા હતા. માથા ઉપર વાળ, એક હાથમાં સોટો અને બીજા હાથમાં કમંડલુ, ખભા ઉપર મૃગછાલા, બગલમાં પુસ્તક, તરુણ વય અને સુંદર શરીર, જોનારાઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કરતાં હતાં. સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજીએ એક દિવસ લાડમાં એમને "વીરભદ્ર" નામથી બોલાવ્યા હતા; ત્યારથી કેટલાક લોકો

એમને વીરભદ્ર બ્રહ્મચારીના નામથી પણ બોલાવતા હતા.

ઉત્તર દેશમાં એમણે ત્રણ વર્ષ સુધી વાસ કર્યો. એટલા સમયમાં એમણે અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી અને અનેક સુયોગી અને સંન્યાસીઓના સમાગમમાં આવ્યા. કૃષ્ણુચાંદ્રાયણ આદિ વ્રત તથા ગાયત્રી આદિ મંત્રોના જપથી શરીર અને અંતઃકરણના દોષ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. જ્યોષી મઠના યોગીરાજ પાસેથી જે વિદ્યા મેળવી હતી તે, નિરંતર સાધુઓના સહવાસમાં રહેવાથી વધતી ગઈ. એ પોતે કેટલાએ દિવસ સુધી સમાધિસ્થ થઇને ધ્યાનમાં પડ્યા રહેતા હતા. હઠયોગમાં તો એ નિપુણ થઇ ગયા હતા પણ રાજયોગનું એમને વિશેષ જ્ઞાન નહોતું.

સ્વામી ગોવિંદાશ્રમજીએ તેમને રાજયોગ ભણાવતી વખતે એક દિવસ નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો હતોઃ—

"યોગશાસ્ત્રમાં તારો અત્યંત અનુરાગ જોઇને મારે કહેવું પડે છે કે, સંન્યાસીને માટે લૌકિક વિષયો જે પ્રમાણે વિષની પેઠે ત્યાગ કરવાલાયક છે તેજ પ્રમાણે યોગજ વિષયો પણ ત્યાજ્ય છે. જો તારી ઇચ્છા સંન્યાસગ્રહણ કરવાની હોય, તો તારે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે એક દિવસ યોગસિદ્ધિની દુર્વાસનાનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડશે. વિશુદ્ધાનંદજીએ સંદેહપૂર્વક નિવેદન કર્યું", "મહારાજ! યોગ શું સંન્યાસને પ્રતિબંધક છે કે એક દિવસ યોગસિદ્ધિની વાસના પણ તજવી પડશે? શું યોગકામના પણ વિષયવાસનાની સમાન દુર્વાસના છે? જો એવુંજ છે તો પછી શાસ્ત્રોમાં યોગનું વિધાન શા સારુ છે?"

ગોવિંદાશ્રમઃ—હા વત્સ! યોગવાસના પણ એવીજ છે. શાસ્ત્રોએ અધિકાર મુજબ બધી વાતોનું વિધાન કર્યું છે. રાજયોગ એક પ્રકારે સંન્યાસીનો સહાયક બની શકે છે પણ હઠયોગ નહિ. સંન્યાસપ્રકરણમાં જ્યાં યોગની પ્રશંસા છે, ત્યાં રાજયોગ સમ-

જવો જોઈએ અને જ્યાં નિંદા હોય ત્યાં હઠયોગની નિંદા છે એમ માનવું જોઇએ.

વિશુદ્ધાનંદઃ–લૌકિક વિષયો તો પ્રત્યક્ષરૂપે મનુષ્યના અધઃ-પતનના હેતુરૂપ છે, પણ હઠયોગ પણ એવો છે એ વાત મારી મંદબુદ્ધિથી સમજી શકાતી નથી.

ગોવિંદાશ્રમઃ–વાસ્તવિક છે. લૌકિક વિષયો પ્રત્યક્ષરૂપે મનુ-ષ્યના અધઃપતનના કારણરૂપ છે, એ જાણ્યા છતાંએ મનુષ્ય એમાં શા સારુ પ્રવૃત્ત થાય છે? પ્રવૃત્તિ તો ઇષ્ટમાર્ગમાં હોવી જોઇએ, અનિષ્ટમાં નહિ; પરંતુ ખરું કારણ એ છે કે, મનુષ્ય ભ્રમવશ થઇને એવું કરે છે. જે લોકો ભ્રમગ્રસ્ત નથી તે લોકો એમાં ફસાતા નથી.

ભ્રમવશ થઈને લોકો હઠયોગ અથવા યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને તેમનેજ પુરુષાર્થની અવધિ માનીને મહાઅહંકારી બની જાય છે. કલિયુગના લોકો પોતાની શારીરિક શક્તિથીજ ફૂલીને ફૂલણજી બની જાય છે, તો પછી યોગસિદ્ધિ મળી જાય તો એમના અભિમાન અને અત્યાચારનું શું ઠેકાણું?

વિશુદ્ધાનંદઃ—સંન્યાસી કે વિરક્ત મનુષ્ય યોગશાસ્ત્રનો પણ વિચાર ન કરે તો બીજું શું કરે?

ગોવિંદાશ્રમઃ—એક માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાનો વિચાર. બ્રહ્મવિદ્યા અને વેદાંતનો વિચાર. એ સિવાયનાં બધાં શાસ્ત્ર સંન્યાસીને માટે બંધનનાં હેતુ છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—ત્યારે તો સંન્યાસાશ્રમ ઘણો કઠિન છે.

ગોવિંદાશ્રમઃ—કઠિન શું મહાકઠિન છે. પરંતુ જો કોઇ એ આશ્રમને બરોબર નિભાવે તો જન્મમરણના ચક્રમાંથી પણ નીકળી જાય છે.

આ અમૂલ્ય ઉપદેશને લીધે સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીનું મન યોગ-શાસ્ત્ર ઊપરથી ઊતરી ગયું અને તેમણે વેદાંતના અભ્યાસ તરફ

લક્ષ દોડાવ્યું. સ્વામી ગોવિંદાશ્રમ આ ઉપદેશ આપ્યા પછી ગંગોત્રી તરફ ચાલ્યા ગયા અને બીજા પરમહંસોની વૃત્તિ ભણાવવા તરફ ઓછી દીઠામાં આવી. હરિદ્વાર અને કનખલમાં વેદાંત જાણનારા પંડિતની ઘણી શોધ કરી પણ નિરાશજ થવું પડ્યું.

આખરે એક દિવસ સ્વામીજી બિલ્વકેશ્વર મહાદેવનું પૂજન કરવા ગયા હતા, ત્યાં આગળ એમને એક પરમહંસ સંન્યાસીનાં દર્શન થયાં. એ મહાત્મા એમના પૂર્વપરિચિત હતા. કલ્યાણી ગામમાં 'મહાદેવ વાવડી' ઉપર વિશુદ્ધાનંદજીને એમનાં પ્રથમ દર્શન થયાં હતાં અને એ વખતે એમણે કહ્યું હતું કે, "હું તને હરિદ્વારમાં મળીશ." એમ કહેવાય છે કે, માતૃભૂમિના રક્ષણ સારુ હૈદરઅલી સાથે યુદ્ધ કરીને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરનાર કોંકણના વિખ્યાત બ્રાહ્મણનરેશ આનંદરાવ, એ મહાત્માના પિતા હતા. એમની માતા પણ નિરાધાર અવસ્થામાં પતિના મૃત્યુ પછી થોડા દિવસમાંજ બે પુત્ર સંતાન મૂકીને મરણ પામી હતી. દૈવગતિથી એ બન્ને અનાથ રાજકુમાર સંન્યાસી અને યોગી થયા હતા.

વિશુદ્ધાનંદજીએ ઘણે વર્ષે એમનાં દર્શન કરીને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું: "ઘણાં વર્ષ ઉપર દાસને મહારાજનાં કલ્યાણીમાં દર્શન થયાં હતાં એ વાત મહારાજના સ્મરણમાં હશે?"

પરમહંસઃ—હા, સ્મરણમાં છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—એ વખતે મેં સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, ત્યારે આપે આજ્ઞા આપી હતી કે પહેલાં વેદાધ્યયન કરો, પછી સંન્યાસ લેજો. હવે કહો, મારે શું કરવું?

પરમહંસઃ—એજ, અધ્યયન જારી રાખો. સ્મરણમાં રાખજો કે અધ્યયન અને અધ્યાપન કરતાં મોટી વાત બીજી કોઇ નથી. વેદ ભણ્યા હો તો તેનાં અંગ અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરો કરો.

વિશુદ્ધાનંદઃ—હમણાં હું સંન્યાસ ગ્રહણ કરું કે નહિ?

પરમહંસઃ—સંન્યાસમાં લેવાનું કાંઇજ નથી. સંન્યાસ, ત્યાગને કહે છે. જે ત્યાગી છે તે સર્વદા સંન્યાસી છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—એ સાચું, પરંતુ હું લિંગસંન્યાસ લઉં કે નહિ?

પરમહંસઃ—ભાઈ, સંન્યાસનો માર્ગ ઘણો અઘરો છે; પરંતુ તમારી ઇચ્છા ઘણાં વર્ષોથી સંન્યાસ લેવાની છે તો સુખેથી કાશીમાં જઇને સંન્યાસ ગ્રહણ કરો. તમારે માટે સંન્યાસમાં પણ કર્મ પ્રધાન છે; પરંતુ કર્મનો ઉપયોગ લોકહિત સારુ કરજો અને મારો આ શ્લોક ધ્યાનમાં રાખજો.

अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलमन्दिरम् ।
अनुत्सृज्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद्बहु ॥

અર્થાત્ કોઇને પણ કષ્ટ પહોંચાડયા વગર, દુષ્ટોને ઘેર ગયા વગર અને સન્માર્ગનો ત્યાગ કર્યા વગર થોડું પણ મળે તો તે ઘણું છે.

ઉપદેશના અંતમાં પરમહંસજીએ કહ્યું કે, "બસ, હવે અમારી આ સંસારમાંથી વિદાય છે. મારે માટે આજનો દિવસ ઘણો આનંદનો છે. તમે કોઇ મારે માટે શોક ન કરશો અને મેં બતાવેલા માર્ગે ચાલજો તથા થોડી વાર પછી આ શરીરને ગંગામાં પ્રવાહિત કરી દેજો એજ મારી છેવટની આજ્ઞા છે." એટલું કહીને એ પરમહંસે ઉત્તરાભિમુખ પદ્માસન વાળીને સદૈવની સમાધિ લગાવી દીધી. એમના પ્રાણહીન દેહને વિશુદ્ધાનંદજી તથા એ પરમહંસના બંધુ સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીએ મળીને ગંગામાં વહેવરાવી દીધો.

ત્યાર પછી સ્વામી કૃષ્ણાનંદ હરિદ્વારથી દક્ષિણમાં ચાલ્યા આવ્યા અને સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ કાશીપુરીનો માર્ગ લીધો.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં વિશુદ્ધાનંદજી કાશીપુરીમાં આવ્યા અને દશાશ્વમેધ ઘાટ ઉપર વાસ કર્યો. ત્યાં અહલ્યાબાઈની ધર્મશાળામાં ગોડસ્વામી બિરાજતા હતા. મહાત્મા ગોડસ્વામીની વિદ્વત્તાની

પ્રશંસા સાંભળીને વિશુદ્ધાનંદજી તેમનાં દર્શન કરવા પધાર્યા. સાધારણ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા બાદ ગોડસ્વામીએ કહ્યું: "કેમ ભાઇ! અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન છે? મારા લાયક કાંઈ કામ-કાજ હોય તો અવશ્ય કહેશો, બનતાં સુધી હું એ પૂર્ણ કરીશ."

વિશુદ્ધાનંદ:—મારા ધારવા પ્રમાણે એવું કાંઇ નથી કે જે આપનાથી ન બની શકે.

ગોડસ્વામી:—તો સ્પષ્ટ જણાવો. શું કામ છે?

વિશુદ્ધાનંદ:—દયાસિંધો! મારી એક માત્ર ઇચ્છા એ છે કે, આપની પાસેથી સંન્યાસની દીક્ષા લઇને જિંદગી સફળ કરું.

ગોડસ્વામી:—અહો!! સંન્યાસ ઘણો અઘરો છે. કલિયુગમાં સંન્યાસના નિયમોનું પાલન કરવું એ ઘણી દુર્ઘટ વાત છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—કલિયુગ સંન્યાસને માટે યોગ્ય કાળ નથી, તો પછી શંકરાચાર્ય વગેરે મહાનુભાવોએ કેવી રીતે સંન્યાસ લીધો?

ગોડસ્વામી:—ભાઇ! ક્યાં ભગવાન ભાષ્યકાર અને ક્યાં આપણે? ક્યાં સર્વ કર્મફળનો ત્યાગ કરનાર શંકરાચાર્યનો સંન્યાસ અને ક્યાં આજકાલના ઉદરંભરી સ્વાર્થી ભિક્ષુઓની લીલા! તમારું કહેવું પણ ખરું છે, કેવળ કાળનો પણ દોષ નથી. સંન્યાસના યથાર્થ પાત્ર ઘણા થોડા મળી આવે છે.

વિશુદ્ધાનંદ:—પાત્ર અને કુપાત્રની ખાતરી કેવી રીતે થાય?

ગોડસ્વામી:—પરીક્ષાથી.

વિશુદ્ધાનંદ:—એ પરીક્ષા ક્યાં અને ક્યારે થાય છે?

ગોડસ્વામી:—સર્વત્ર અને સર્વદા.

વિશુદ્ધાનંદ:—કેવી રીતે?

ગોડસ્વામી:—એ જરા સમજવા જેવી વાત છે. જરા વિચાર કરીને જોશો તો જણાશે કે, મનુષ્યની પરીક્ષા વાતવાતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થઈ શકે છે. સાધારણ લોકોને એનું જ્ઞાન ભલે નહિ હોય,

પણ અંતર્યામી પરમાત્મા અને યોગી લોકો બધું રહસ્ય જાણી લે છે. વાતચીત, આકૃતિ, વગેરે ઉપરથી પણ લોકો એક પ્રકારનો અભિપ્રાય બાંધી લે છે; પણ અમુક માણુસ પાત્ર છે કે કુપાત્ર એની ખાતરી કરવા માટે થોડાક દિવસ સાથે રહેવાની જરૂર પડે છે. માટે હું તમારી સાથે રહીને તમારી પરીક્ષા ન કરી લઉં ત્યાંસુધી તમને સંન્યાસ આપી શકું નહિ; વળી તમારી અવસ્થા પણ નાની છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—જે મનુષ્ય યુવાવસ્થામાં પ્રભુનું સ્મરણ નહિ કરે, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં શું કરવાનો હતો?

ગૌડસ્વામીઃ—સત્ય છે! ભગવાનનું સ્મરણ યુવાવસ્થામાંજ નહિ, પણ બાલ્યાવસ્થામાં પણ કરવું જોઇએ. કાલની કોને ખબર છે? ઇશ્વરસ્મરણ કરતી વખતે મનુષ્યે એવું ધારવું જોઇએ કે મૃત્યુએ ગળું પકડી રાખ્યું છે. કહ્યું છે કે, गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्।

વિશુદ્ધાનંદઃ—જો એમજ છે તો પછી આપ મને દીક્ષા આપવામાં વિલંબ શું કામ કરો છો?

ગૌડસ્વામીઃ—હરિભજન કરવાને દરેક મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે, પણ આશ્રમધર્મ એ એક જુદી વાત છે. એમાં દેશ, કાળ, પાત્ર, વગેરેનો અવશ્ય વિચાર કરવો પડે છે.

વિશુદ્ધાનંદઃ—એ બધો વિચાર ભલે કરો પણ મને નિરાશ ન કરશો.

ગૌડસ્વામીઃ—ના, એવું નહિ બને. કોઇ અધિકારી પુરુષ મારે ત્યાંથી નિરાશ થઇને જતો નથી. તમે નિત્ય અહીં આવીને પાઠ શ્રવણ કર્યા કરો અને શાસ્ત્રનું ચિંત્વન કરો. જરા પણ સમય નકામો ન ગુમાવશો. સંન્યાસના અધિકારી જણાશો તો તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

આ ઉત્તરથી વિશુદ્ધાનંદજી અપાર આનંદ પામ્યા. એ દિવસથી એમણે ગૌડસ્વામી પાસે વિદ્યાધ્યયન કરવાનો આરંભ કર્યો.

લગભગ છ માસના સહવાસ પછી ગૌડસ્વામીને ખાતરી થઇ ગઇ કે, બ્રહ્મચારી બંસીધર સારા ઘરનો બ્રાહ્મણકુમાર છે અને સંન્યાસનો અધિકારી છે. એમણે એક દિવસે બંસીધર (વિશુદ્ધાનંદ)ને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું: "થોડા દહાડા સુધી એકાંતમાં જઇને રુદ્રાભિષેક અને પંચાક્ષર મંત્રનો જપ કરો એટલે તમારો મનોરથ સફળ થશે."

બ્રહ્મચારી બંસીધરે એ અનુષ્ઠાન સંતોષકારક રીતે કર્યા પછી ગૌડસ્વામીએ કાશીના અનેક પ્રસિદ્ધ પંડિત અને સંન્યાસીઓને નિમંત્રિત કરીને, તેમની સમક્ષ બંસીધરને યથાવિધિ સંન્યાસની દીક્ષા આપી તથા વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી નામથી વિભૂષિત કર્યા.

ગુરુની પાસે રહીને વિશુદ્ધાનંદજીએ ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રંથ, સૂત્ર, ભાષ્ય, વાર્તિક અને ચિંતામણિ, અનુમિત્યાલોક, શબ્દાલોક, તાત્પર્ય શુદ્ધિ, કિરણાવલિ, કુસુમાંજલિ તથા 'ચિંતામણિ'ની 'ગદાધરી' 'જાગદીશી' વગેરે ટીકાઓનો અભ્યાસ કર્યો તથા સાંખ્યયોગના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો સિદ્ધસિદ્ધાંત પદ્ધતિ' નામના દુર્લભ ગ્રંથનું પણ અધ્યયન કર્યું.

વિશુદ્ધાનંદજીને દીક્ષા આપ્યા પહેલાં ગૌડસ્વામીને બીજા ત્રણ શિષ્યો હતા. એ બધા શિષ્યોમાં સ્વામી વિશ્વરૂપજી સૌથી પ્રથમ અને પ્રિયતમ હતા. એક દિવસ કોઇ વિષય ઉપર વિશ્વરૂપજી સાથે વિશુદ્ધાનંદજીને વાદવિવાદ થયો. એ વાદવિવાદમાં સ્વામી વિશ્વરૂપજીનો પરાજય થયો; પરંતુ એ વાદવિવાદ વખતે થોડી વાર સુધી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ શાંત ભાવ છોડી દઇને ઉગ્ર મૂર્તિ ધારણ કરી હતી. સ્વામીજીમાં એકદમ આવો ફેરફાર જોઈને ગૌડસ્વામીને અંદરખાનેથી ઘણો ખેદ થયો હતો. ગુરુજીનો ખેદ પારખી જઇને સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ ઘણાજ શરમિંદા થઈ ગયા અને એ દિવસથી વિશ્વરૂપજીને પોતાના મોટા ભાઇ અને ગુરુ સમાન

ગણીને પૂજવા લાગ્યા.

સંવત ૧૯૧૬ માં ગૌડસ્વામી પંચત્વને પામ્યા. એ સમયે તેમણે વિશુદ્ધાનંદજી અને બીજા શિષ્યોને પોતાની સમક્ષ બોલાવીને વિવિધ પ્રકારનો અમૂલ્ય ઉપદેશ આપ્યો હતો તથા સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાદીપતિ બનાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ગુરુદેવના દેહાંત પછી સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ ગાદી ઉપર બિરાજવાને સ્વામી વિશ્વરૂપજીને ઘણો આગ્રહ કર્યો; પણ વિશ્વરૂપજીએ તેમને સમજાવ્યું કે, "વિશુદ્ધાનંદ તમે ગુરુદેવની અંતિમ કથાનું સ્મરણ કરો; હું તમારા કરતાં વયમાં શ્રેષ્ઠ છું એ વાત ખરી, પણ તમે જ્ઞાનવૃદ્ધ છો. વળી જો તમે ગુરુદેવની ગેરહાજરીમાં મને વડીલ તરીકે ગણતા હો તો હું આજ્ઞા કરુ છું કે તમે આ ગાદી ગ્રહણ કરો."

લાચાર થઇને સ્વામીજીને ગાદી ગ્રહણ કરવી પડી. પરંતુ હમેશાં પોતે વિશ્વરૂપજી ઉપર ગુરુના જેટલીજ શ્રદ્ધા રાખતા અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં કદી પણ સંકોચ કરતા નહિ.

સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીએ ગૌડસ્વામીની ગાદીનું ગૌરવ સંપૂર્ણ રૂપે સાચવી રાખ્યું હતું. એ સમયમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીની પેઠે દર્શન, વેદાંત આદિ શાસ્ત્રોની ઉત્તમ મીમાંસા કરી શકે એવા ઘણા થોડા પુરુષો હતા. ફ્રાન્સ, જર્મની, વગેરે દૂર દેશાવરથી દાર્શનિક લોકો તેમની વેદાંતાદિની મીમાંસા શ્રવણ કરવા આવતા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં ત્રાણું વર્ષની વયે યોગાસનમાં બેસીને સ્વામીજીએ દેહત્યાગ કર્યો હતો.

હિંદમાં સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના શિષ્યો, ભક્તો અને પ્રશંસકો અનેક છે. એમના સ્મારક તરીકે કલકત્તામાં વિશુદ્ધાનંદ પાઠશાળા ચાલે છે.

मह्रात्मा पउहारीबाबा

જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા

જૌનપુર જિલ્લામાં આવેલા પ્રેમાપુર નામના ગામમાં અયોધ્યાનાથ તિવારી નામક એક સદાચારી વૈષ્ણવ વાસ કરતો હતો. એ પુરુષ ×રામાનુજસંપ્રદાયના 'બડદલ' વિભાગનો હતો. તેને

× રામાનુજી સંપ્રદાયના બે વિભાગ છે. જેવાકે 'બડદલ' અને 'તુઇજવલ' એ સંબંધી દંતકથા આ પ્રમાણે છે:–એક સમયે રામાનુજી સંપ્રદાયના બે મનુષ્યો પૂજાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, એટલામાં તેમના ઇષ્ટદેવતા શ્રીરામાનુજાચાર્યનો રથ આવતો જણાયો. એ બે ભક્તોમાંનો એક તો બેબાકળો થઇને પૂજા અધૂરી મૂકીને એકદમ ગુરુજીના રથ આગળ દર્શન કરવા ચાલ્યો ગયો. બીજો સાધક પૂજા અને ઉપાસના સંપૂર્ણ કરીને ઊઠ્યો. જે સાધક અગાડીથી આવ્યો હતો તેને ગુરુદેવે પૂછયું: "તારું તિલક અધૂરું કેમ છે?" તેણે જવાબ આપ્યો: "જ્યારે મારા ઉપાસ્યદેવતાનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવા હું ભાગ્યશાળી થયો, ત્યારે હવે ઉપાસનાની શી જરૂર રહી? એવા વિચારથી હું પૂજા અધૂરી મૂકીને આપની સમક્ષ આવ્યો છું." બીજા ભક્તને ગુરુએ પૂછયું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, "ઉપાસનાદ્વારાજ ઉપાસ્યદેવતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ઉપાસના સંપૂર્ણ કર્યા વગર હું ઊઠી શકયો નહિ." બન્ને ભક્તોની વાત સાંભળીને ઇષ્ટદેવ રામાનુજાચાર્યજીએ પહેલા ભક્તને કહ્યું: "તું બડદલ નામથી પ્રખ્યાત થઇશ." અને બીજા ભક્તને કહ્યું: "તને બધા લોકો તુઇજવલ કહેશે." આ બે જાતના વૈષ્ણવોના કપાળમાંનાં તિલક જોયાથી એમનો ભેદ

એક સગો ભાઈ હતો. તેનું નામ લક્ષ્મીનારાયણુ હતું. લક્ષ્મીનારાયણુ સંસાર ત્યાગ કરીને, ગાજીપુર નગરની પાસેના કુર્ખી નામક ગામમાં ભાગીરથીને કિનારે એક વનમાં નાની સરખી કુટીર બાંધીને ત્યાં આગળ ભજનસાધન તથા યોગાભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

અયોધ્યાનાથને ત્રણુ પુત્ર હતા. મોટો ગંગારામ, વચલો હરભજન અને કનિષ્ઠ બલરામ. બાલ્યાવસ્થામાં શીતળા ઘણા જોરથી નીકળવાને લીધે હરભજનદાસની જમણી આંખ ફૂટી ગઈ. એ એક ચક્ષુહીન–કાણા–બાળકને તેનાં માતપિતા લાડમાં શુક્રાચાર્ય કહીને બોલાવતાં. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં ઉપર વર્ણવેલા પ્રેમાપુર ગામમાં હરભજનનો જન્મ થયો હતો. હરભજનની ઉંમર દશ વર્ષની હતી. તે સમયે અયોધ્યાનાથના મોટાભાઇ સાધુ લક્ષ્મીનારાયણુ માંદા પડયા; તેમનું શરીર છેકજ લેવાઇ ગયું અને તેમના બે પગ સૂજી આવ્યા. કેટલાક મૂર્ખ લોકોની સલાહથી સાધુ લક્ષ્મીનારાયણે પોતાના બન્ને પગમાંથી લોહી કઢાવી નાખ્યું. શરીરમાંથી ઘણા મોટા પ્રમાણુમાં લોહી નીકળી પડવાથી એનાં નેત્ર તેજોહીન થઇ ગયાં. ચક્ષુની જ્યોતિ ધીમે ધીમે મંદ થતી જતી હોવાથી તેમણે સુરમાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. એ સુરમો એટલો બધો તીખો હતો કે આંખમાં આખો દિવસ બળતરા થયા કરતી. બે ચાર દિવસ સુધી એ સુરમાનો ઉપયોગ કર્યાથી તેમનાં ચક્ષુ અને મોં ખૂબ સૂજી આવ્યાં અને આઠદશ દહાડાની અંદર નેત્ર બિલકુલ દૃષ્ટિહીન થઇ ગયાં. મોટાભાઇનું શારીરિક કષ્ટ જોઇને અયોધ્યાનાથ ઘણોજ દિલગીર થયો અને પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને તેમની સેવા કરવા સારુ રાખવાને લક્ષ્મીનારાયણુને આગ્રહ કર્યો. નાના ભાઇની આટલી બધી લાગણી જોઇને લક્ષ્મીનારાયણુ

પરખાઇ આવે છે. એક વર્ગના લોકોનું તિલક કપાળમાં ત્રિશૂળની આકૃતિવાળું હોય છે અને બીજા વર્ગના લોકોનું તિલક નાસિકા ઉપર થઇને છેક કપાળ સુધીનું લાંબું ત્રિશૂળ આકારનું હોય છે.

સાધુએ કહ્યું: “ ગંગારામ તને સંસારનાં અનેક કામકાજમાં મદદ આપશે, માટે તું એને તો તારી પાસેજ રહેવા દે. નાના છોકરા× શુક્રાચાર્યને મારી પાસે મોકલી દેજે.” અયોધ્યાનાથે મોટા ભાઈને ઘણુંએ સમજાવ્યા કે, શુક્રાચાર્ય હજુ છેક નાદાન બાળક છે, એનાથી તમારું કાંઇ પણ કામ સરશે નહિ. પરંતુ લક્ષ્મીનારાયણે એની વાત ઉપર જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. રખેને પોતાને લીધે સહોદરને કષ્ટ વેઠવું પડે એ વિચારથી લક્ષ્મીનારાયણે શુક્રાચાર્યનેજ મોકલી આપવાનો આગ્રહ કર્યો. આખરે મોટાભાઇની મરજી મુજબ અયોધ્યાનાથે, દસવર્ષના બાળક હરભજનને જનનીના સ્નેહમય કોડમાંથી વિખુટો પાડીને કુર્ખા ગામના નિર્જન વનમાં કાકાની સેવા કરવા મોકલ્યો. ત્યાર પછી એક વાર એ બાળક યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર માટે ઘેર આવ્યો હતો. જનોઇ દીધા પછી અયોધ્યાનાથે હરભજનને પાછો કાકાની સેવામાં મોકલી દીધો.

વિદ્યાભ્યાસ

હરભજને કાકાના આશ્રમમાં આવીને વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ કર્યો. દરરોજ સવારના પહોરમાં ઊઠી તે ગંગાસ્નાન કરી આવતો તથા ત્યાર બાદ અધ્યયન કરતો. દસ વાગ્યા સુધીમાં અધ્યયન સમાપ્ત કરીને રાંધવાનું કામ કરવા લાગતો. રસોઈ પૂરી થયા પછી મોટા કાકા તથા તેમના એક શિષ્યને ભોજન કરાવીને પોતે જમતો. લગભગ એક વર્ષ એ પ્રમાણે ગાળ્યા પછી તે ગાજીપુર પ્રાંતમાં આવેલા હુસેનપુર ગામમાં શિવરતન પંડિતની પાસે જઇને દરરોજ સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યો. ત્યાં આગળ થોડા દિવસ સંસ્કૃત અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી શંકરાગ્રામમાં નંદા નામના પંડિતની પાસે ‘બાળબોધ’ ‘શીઘ્રબોધ’ વગેરે જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું શિક્ષણ મેળવવા માંડયું. તેર વર્ષની વયે સંસ્કૃત વ્યાકરણ ભણવાની ઇચ્છા થયાથી એ ગાજીપુર નગરનિ-

× એ વખતે અયોધ્યાનાથના ત્રીજા પુત્રનો જન્મ થયો નહોતો.

વાસી વેચન પંડિતની પાસે 'સારસ્વત' અને 'ચન્દ્રિકા' નામના બે ગ્રંથો ભણ્યો. ત્યાર બાદ એક વર્ષ ગોપાળ પંડિતની પાસે વેદાંત પંચદશીનું ઉત્તમરૂપે શિક્ષણ મેળવ્યું. અસામાન્ય સ્મરણ-શક્તિને લીધે ઘણા થોડા સમયમાં હરભજન અસાધારણ પંડિત થઇ પડ્યો. એ સમયમાં એક વાર એ પ્રેમાપુર જઇને સ્નેહમયી જનનીનાં દર્શન કરી આવ્યો.

તીર્થયાત્રા અને સાધના

ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં સાધુ લક્ષ્મીનારાયણે દેહત્યાગ કર્યો. કાકાની સમાધિ તથા બીજાં કામકાજ સમાપ્ત કરીને હરભજન એજ આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો. લક્ષ્મીનારાયણ કેટલાંક દેવદેવીઓની મૂર્તિની દરરોજ પૂજા કરતો હતો. લક્ષ્મીનારાયણના મૃત્યુ પછી એમની પૂજા કરવાનો ભાર હરભજનના ઉપર આવી પડ્યો. શુક્રાચાર્ય એ દેવદેવીઓની પૂજામાં તથા શાસ્ત્રાદિનો પાઠ કરવામાં દિવસ ગાળવા લાગ્યો; પરંતુ એટલાથી તેના હૃદયને શાંતિ વળી નહિ. એ દિવસથી તેનું ચિત્ત અત્યંત ઉદ્વિગ્ન અને ચિંતાકુળ જણાવા લાગ્યું. એ ઘણુંખરું રસોઇ કરતો નહિ; કોઇ દિવસ પાશેર કે અચ્છેર દૂધ પીને રહેતો, તો કોઈ દિવસ ઉપવાસજ કરતો.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના પ્રારંભમાં દેવદેવીની પૂજા અને આશ્રમના વહીવટનો ભાર કાકાના શિષ્યને સોંપી દઇને હરભજન તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યો ગયો અને પર્યટન કરતો કરતો જુનાગઢની પાસેના ગિરનાર પર્વત ઉપર જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં એક સિદ્ધ પુરુષ સાથે એનો મેળાપ થયો, જેમણે તેને યોગાભ્યાસ કરવાનું શિક્ષણ આપ્યું. વિવિધ તીર્થોમાં ભ્રમણ તથા યોગસાધના કરીને ત્રણ વર્ષે એ કાકાના આશ્રમમાં પાછો આવ્યો. આવીને તેણે પોતાના મોટા કાકા (લક્ષ્મીનારાયણ)ની સમાધિ ઉખડાવી નાખી અને તેમાંનાં અસ્થિને ગંગાના પવિત્ર જળમાં વહેવરાવી દીધાં તથા એ સમાધિને ફરીથી બંધાવીને તેના ઉપર કાળા રંગના પથ્થરની ચરણપાદુકાની સ્થા-

પના કરી. એ સમયમાં એના પિતાએ પરલોકગમન કર્યું.

"ગિરનાર" પર્વત ઉપરથી પાછા આવીને હરભજને 'હું' શબ્દનો પરિત્યાગ કર્યો. એ દિવસથી એ પોતાને 'દાસ' કહેવા લાગ્યા અને પ્રત્યેક પુરુષને 'બાબા' અને સ્ત્રીને 'માઇજી' શબ્દથી સંબોધન કરવા લાગ્યા.

હવે એ દરરોજ સવારમાં દસ વાગ્યા સુધીનો સમય સ્નાન, સંધ્યા અને પૂજાપાઠમાં ગાળતા હતા. સૂર્યોદયની પૂર્વે જ્યારે સ્નાન સમાપ્ત કરીને એ નદીની વચમાં ઊભા રહીને હાથ જોડીને સ્તોત્રનો પાઠ કરતા, ત્યારે એવોજ ભાસ થતો કે જાણે દેવતાઓ હમણાંજ તેમની સન્મુખ આવીને ઊભા રહેશે. પૂજા સમાપ્ત કરીને એ યોગસાધનમાં પ્રવૃત્ત થતા અને ચારપાંચ કલાક સુધી યોગની જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરીને આશ્રમમાંથી બહાર નીકળતા. એ વખતે એ પોતાના હાથેજ રાંધીને દાળ અને રોટલી બનાવીને ભોજન કરતા. આહાર કર્યા પછી એ લગભગ ચાર કલાક સુધી વિશ્રામ કરતા અને અભ્યાગતોનો સત્કાર કરીને તેમની સાથે વાતચીત કરતા. ત્યાર પછી એ ફરીથી યોગસાધનામાં પ્રવૃત્ત થતા. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ગાળ્યા પછી એમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, પોતાને હાથે રસોઇ કરવામાં ઘણો વખત નકામો જાય છે; માટે ધીમે ધીમે ભોજન કરવાનું બંધ કરવું જોઇએ. એ વિચાર ધીમે ધીમે અમલમાં પણ મુકાયો. એ દિવસથી ભોજનને વખતે રસોઈ કરવાને બદલે થોડાંક બીલીપત્રને દૂધની સાથે ઉકાળીને તેનું પાન કરવા લાગ્યા. કોઈ કોઇ દિવસ પચાસેક મરચાંને વાટીને, કપડછાન કરીને થોડાક જળમાં મેળવીને પી જતા અને કોઇ કોઇ દિવસ તો તદ્દન નકોરડો ઉપવાસજ કરતા. આ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ ગાળીને એ પ્રયાગના માઘમેળાના અવસરે ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવા સારુ ગયા. પ્રયાગની યાત્રાએ જતી વખતે પોતાના જન્મસ્થાન પ્રેમાપુરમાં પણ ગયા અને જનનીની પાસે બેએક

દિવસ રહ્યા તથા તેમને પણ પોતાની સાથે જાત્રાએ લઇ ગયા. પ્રયાગથી પાછા આવીને આશ્રમની કુટીરને સુધરાવી અને યોગ-સાધનને માટે પૂજાગૃહની નીચે એક ગુફા બંધાવી. ગુફા બંધાઇ ચૂકયા પછી તેમણે પ્રથમ એક દિવસ અને ધીમે ધીમે બબ્બે ત્રણ ત્રણ દિવસ કરીને એક અઠવાડિયા સુધી સમાધિમાં રહેવાનો આરંભ કર્યો. ગુફામાં બેસીને તેઓ યોગસાધનજ કરતા, ખાનપાન બિલકુલ કરતા નહિ; તેમજ કોઇ જાતનો પૂજાપાઠ પણ કરતા નહિ. એ દિવસથી લોકો તેને પઉહારીબાબા કહીને બોલાવવા લાગ્યા. લોકો પઉહારી શબ્દના બે અર્થ કરે છે. પવનનો આહાર કરનારા અથવા તો પય અર્થાત્ દૂધનો આહાર કરનારા. અસ્તુ !

પઉહારીબાબા સાધારણ સંન્યાસીઓની પેઠે ભસ્મલેપન કરતા નહોતા, તેમજ મસ્તક ઉપર જટાધારણ પણ કરતા નહોતા. વાળને હમેશાં ધોઇને અંબોડાની પેઠે બાંધી રાખતા; પહેરવેશમાં લંગોટી અને તેના ઉપર છેક પગ સુધીની કફની ધારણ કરતા.

થોડા દિવસ આ પ્રમાણે ગાળ્યા પછી વધુ ઉપદેશ માટે ફરીથી તે ગિરનાર તરફ ચાલ્યા; પણ અયોધ્યા પહોંચ્યા પછી તેમને કોઇ સાધુની મારફત ખબર પડી કે, ગિરનાર પર્વતવાળા એ સિદ્ધ પુરુષે ઉત્તરાખંડમાં દેહત્યાગ કર્યો છે. એથી એમણે આગળ જવાનું માંડી વાળ્યું અને અયોધ્યામાંજ કોઇએક વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી સાધુ પાસે દીક્ષા લઇને આશ્રમમાં પાછા ગયા.

એ દિવસથી એ કુટીરની બહાર આવતા નહિ. કેવળ વર્ષમાં એક રથયાત્રાને દિવસે બહાર નીકળતા અને ઠાકોરજીના રથની સાથે થોડે દૂર સુધી ચાલતા. થોડાંક વર્ષો પછી રથયાત્રાને દિવસે પણ કુટીરની બહાર નીકળવું બંધ કર્યું. કુટીરના બારણામાં બેસીને રથનાં દર્શન કરી લેતા. દૂર દેશાવરથી જે સ્ત્રી પુરુષો તેમનાં દર્શન કરવા અથવા તો ઉપદેશ લેવા સારુ આવતાં, તેમને મળવા માટે એકાદશીનો દિવસ નક્કી કરી રાખ્યો હતો.

ઘણા દિવસ સુધી સૂર્યના પ્રકાશ વગર એકાંત સ્થાનમાં રહેવાથી તેમનો દેહ પુષ્પના જેવો કોમળ અને શરીરનો સુંદર વર્ણ બરફના જેવો સફેદ થઇ ગયો. કેટલાંક વર્ષ પછી તેમણે રેલવેમાં બેસીને પ્રયાગના કુંભમેળાની ફરીથી યાત્રા કરી હતી. ત્યાં આગળ ત્રિવેણીને કિનારે એક સાધારણ પર્ણકુટીમાં ઘણા દિવસ રહેવાથી દિવસના સૂર્યનો સખ્ત તાપ તથા રાતે અતિશય ઠંડો વાયુ સેવન કરવાથી તેમના દેહની ચામડી ઊતરી જવા માંડી અને ખાંસી સાથે છાતીમાં શરદીનું ઘણું તીવ્ર દર્દ ઉપડી આવ્યું. એમનો અવાજ બેસી ગયો અને વાતચીત કરવાની શક્તિ રહી નહિ. દરરોજ જ્વર આવવા લાગ્યો અને તેની સાથે કોમળ દેહની સફેદ ચામડી ઊતરી જવા લાગી. આશ્રમની પાડોશમાં રહેનારા કેટલાક દરિદ્ર બ્રાહ્મણોએ તેમને ઔષધીનું સેવન કરવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ પઉહારીબાબાએ તેમની સલાહને મશ્કરીમાં ઉડાવી દીધી. બ્રાહ્મણોએ બહુજ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું "ઠીક, તમે લોકો મારે સારુ કોઈ ઓસડ લઇ આવો." થોડી વાર પછી તેમણે કહ્યું: "વારુ, તમે મને દવા તો પીવરાવશો પણ એની સાથે કાંઈ ખાવાનું નહિ આપો?" પઉહારીબાબા સદા દૂધ અને બીલીપત્ર ખાતા હતા, એ વાત સર્વને જાણીતી હતી; આજ તેમણે મોંએ માગીને ખાવાનું માગ્યું એટલે સેવકોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે આજે મહારાજે પોતાના મુખે માગ્યું છે, તો પછી એમને સાધારણ ભોજન થોડુંજ ખવરાવાય? તેમના ભોજનને સારુ એ ગરીબ બ્રાહ્મણોએ ભિક્ષા માગી લાવીને જાત જાતની સામગ્રી એકઠી કરી. પઉહારીબાબા એ બધી સામગ્રીને ઘણા યત્નપૂર્વક એક વસ્ત્રમાં બાંધીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર એક સ્થાને ગયા. પઉહારીબાબા એ સામગ્રીનું ભોજન કરે છે કે નહિ, તે જોવા એ બ્રાહ્મણોમાંથી બે ચાર જણા છાનામાના તેમની પછવાડે ગયા. તેમણે જોયું કે, પઉહારીબાબાએ એક નિર્જન સ્થાનમાં

જઇને એ બધી મિષ્ટાન્નની સામગ્રીને અને ઔષધીને ગંગાના પ્રવાહમાં ફેંકી દીધાં. પઉહારીબાબાનું આવું અન્યાયી આચરણ જોઇને તેમને અત્યંત ક્રોધ ઊપજ્યો અને તેઓ મનમાં વિચારવા લાગ્યાઃ "આવું કરવું હતું તો અમારા ગરીબોના પૈસા શું કામ બગાડાવ્યા?" બીજે દિવસે સવારે પઉહારીબાબા પર્ણકુટીમાં આવ્યા ત્યારે બધા તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા. એ નિંદા સાંભળીને પઉહારીબાબા બે હાથ જોડીને વિનયપૂર્વક બોલ્યાઃ "બાબાઓ! તમે બધા આ દાસના ઉપર ગુસ્સે કેમ થયા છો? દાસે તમારો કોઈ અપરાધ તો કર્યો નથી? તમે ઔષધ અને ભોજન સામગ્રી જે રોગને માટે આપ્યાં હતાં, તે રોગ મટાડવાના કામમાંજ મેં એમનો ઉપયોગ કર્યો છે. જુઓ, હવે મારો એ રોગ મટી ગયો છે." બ્રાહ્મણો જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યા કે પઉહારીબાબાના દેહમાં હવે કોઇ પણ પ્રકારનો રોગ નથી, તેમનો સ્વર બેસી ગયો હતો તે પણ એકદમ ઊઘડી ગયો છે.

પ્રયાગસ્નાન કરીને પઉહારીબાબા પગે ચાલીને પ્રેમાપુર ગયા અને જનનીનાં દર્શન કર્યાં. આ વખતે એમણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ, ઘરની પાસેના એક ઉદ્યાનમાં એક દિવસ રહીને પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા.

સાધુસેવા અને સદાવ્રત

પઉહારીબાબા કિશોર અવસ્થામાંથીજ સાધુ, સંન્યાસી અને અતિથિઓની સેવા કરવામાં જીવનનું સાર્થકચ માનતા આવ્યા હતા અને એ કામ જિંદગીના છેવટના સમય સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમની એવી આજ્ઞા હતી કે, આશ્રમમાં આવીને કોઈ ભૂખ્યો પાછો ન જાય. આ સદાવ્રતનું કામ તેમણે પોતાના શિષ્ય નંદકુમારને સોંપ્યું હતું. ત્યાર પછી પંદર વર્ષે પઉહારીબાબાના મોટા ભાઈ ગંગારામે પોતે એ કાર્યનો ભાર ઉપાડી લીધો હતો.

લક્ષ્મીનારાયણના સમયમાં ખેડુતો માગશર અને ચૈત્ર માસમાં હળ દીઠ પાંચશેર અનાજ આશ્રમમાં મોકલી આપતા અને ગામના

જમીનદારો પણ નાણાંની મદદ આપતા, પરંતુ એ સમયે સદા-વ્રતની વ્યવસ્થા નહોતી. વર્ષની આખરે એકઠા થયેલા અનાજ તથા ધનને લક્ષ્મીનારાયણ દીનદરિદ્રીઓમાં વહેંચી આપતા.

પઉહારીબાબાને પણ એજ પ્રમાણે અનાજ અને ધન મળતું રહ્યું, પરંતુ એમણે સદાવ્રતની ગોઠવણ કરી દીધી એટલે એ અનાજ તથા ધનનો દરરોજ ઉપયોગ થવા માંડ્યો. એ સમયમાં ગંગા નદી આશ્રમના બારણા આગળ થઇને વહેતી નહોતી, પણ સામી બાજુએ વહેતી હતી. એથી કરીને આશ્રમની આગળ ખેડવા લાયક જમીન હતી. પઉહારીબાબાના કાર્યાધ્યક્ષે એ જમીનમાં ખેતી કરવા માંડી તેથી અન્ન પણ પુષ્કળ પેદા થવા માંડ્યું અને સદાવ્રતનું કામ પણ નિર્વિઘ્ને ચાલવા લાગ્યું.

પઉહારીબાબાનું સદાવ્રત ધીમે ધીમે દેશમાં પ્રખ્યાત થઇ પડ્યું, એટલે સાધુ, સંન્યાસીઓ તથા અભ્યાગતોની આવજા વધવા લાગી. ઝાઝી ભીડ થવાથી રખેને પઉહારીબાબાની યોગસાધનામાં અડચણ થાય એમ ધારીને તેમના કારભારીએ આશ્રમથી થોડે દૂર થોડીક પર્ણકુટીઓ બંધાવી દીધી. એક દિવસે કોઇએક ઘણોજ તોફાની ગાંડો પુરુષ આશ્રમમાં આવ્યો. પઉહારીબાબાને મારવા માટે હાથમાં એક મોટી લાઠી લઇને, ગાળો દેતો દેતો એ ગાંડો આશ્રમની અંદરની ગુફામાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો. આશ્રમમાંના બીજા મનુષ્યોએ તેની આવી વર્તણુંક જોઇને તેને આશ્રમની બહાર કાઢી મૂકવા સારુ ધક્કામુક્કી કરવા માંડી. એ વખતે એ ગાંડાએ મોટી ચીસ પાડી. પઉહારીબાબા એ સમયે હોમ કરતા હતા. હોમક્રિયા સમાપ્ત થઈ રહી એટલે એ બહાર નીકળ્યા અને એ ગાંડા મનુષ્યને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવવાની આજ્ઞા કરી. એ ગાંડો મનુષ્ય રખેને પઉહારીબાબા ઉપર કોઈ જાતનો હુમલો કરી બેસે એવી શંકાથી કેટલાક શિષ્યોએ તેના હાથપગ પકડી રાખ્યા હતા. પઉહારીબાબાએ સ્થિર દૃષ્ટિથી થો-

ડીક વાર સુધી એ ઉન્મત્ત પુરુષના સામું જોઇ રહીને કહ્યું: "એને છોડી મૂકો, એ મોટો સાધુ છે." એ સમયથી એ ઉન્મત્ત પુરુષની ઘેલછા બિલકુલ જતી રહી. પોતે એક વખત ગાંડો હતો એ વિચાર પણ તેને કદી આવતો નહિ.

આ બનાવ બન્યા પછી થોડે દિવસે, પઉહારીબાબાના દીક્ષાગુરુના આશ્રમમાંનો એક સંન્યાસી વેશધારી પુરુષ એમના આશ્રમમાં આવ્યો અને પઉહારીબાબાને કહેવા લાગ્યો. "તમે તો સાધુ છો ને? તમે તો યોગી છો ને? તો પછી તમે આ બધી માયાને કેમ છોડી શકતા નથી? હજુ સુધી તમે માયામાં શા સારુ લિપ્ત રહ્યા છો? તમારા ઠાકોરજીના અંગ ઉપર સોનાના અલંકાર છે તેની તમારે શી જરૂર છે? એ બધું મને આપી દો." ભેખધારી સંન્યાસીની આ વાત સાંભળીને પઉહારીબાબા બોલ્યા: "બાબા! તમારી ઇચ્છા એ બધું લેવાની હોય તો સુખે લઇ જાઓ." સંન્યાસી ફરીથી બોલ્યો: "તમે આ ધન, રત્ન અને અન્ન વગેરેથી ભરપૂર આશ્રમની માયાનો પરિત્યાગ કેમ કરતા નથી? હું કહું છું કે તમે આ ક્ષણેજ આ સ્થાનનો ત્યાગ કરો. સંન્યાસીની વાત સાંભળીને પઉહારીબાબા બોલ્યા: "બાબા! જો હમણાંજ હું આ આશ્રમ છોડી દઇને ચાલ્યો જઇશ તો તેથી તમારું કામ સિદ્ધ થશે નહિ; કારણ કે આશ્રમવાસી સેવકો મને તેમ કરતાં રોકશે અને તમારો મનોરથ નિષ્ફળ જશે. એટલા માટે મારી સલાહ છે કે તમે રાત્રી સુધી રાહ જુઓ. ધીમે ધીમે રાત્રી પણ આવી પહોંચી, એટલે પઉહારીબાબાએ ઘોર અંધારી રાતે ઊઠીને કુટીરનાં દ્વારને તાળું વાસીને બંધ કર્યાં તથા એ તાળાની ચાવી પેલા સંન્યાસીને આપીને પોતે આશ્રમ છોડીને ચાલ્યા ગયા. બીજે દિવસે સવારે આશ્રમના દ્વારને તાળું વાસેલું જોઈને બધા શિષ્યો વિસ્મય પામ્યા અને પેલા સંન્યાસીને અપરાધી ગણીને માર મારવા લાગ્યા. સંન્યાસીએ ધાર્યું હતું કે, આશ્રમ મારા હાથમાં

આવી જશે; પણ આ તો ઊલટો ચૌદમા રત્નનો સ્વાદ ચાખવો પડ્યો, એટલે ભયભીત થઈને એકદમ ત્યાંથી અગિયારા ગણી ગયો.

પેલી તરફ પઉહારીબાબાએ આશ્રમ ત્યાગ કર્યાના સમાચાર ચારે તરફ ફેલાઈ ગયા. તેમની શોધમાં અનેક મનુષ્યો નીકળી પડ્યા પણ કોઇને તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. લગભગ એક વર્ષ સુધી ઘણી તપાસ કર્યા પછી આજમગઢના પંડિત રામાચારીજીએ બ્રહ્મપુરમાંથી તેમને શોધી કાઢ્યા અને ઘણું સમજાવીને પાછા આણ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ના આષાઢ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે પઉહારીબાબાએ એક મોટા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ભક્તિમાન જમીનદારો, ખેડૂતો તથા નગરના સંભાવિત ગૃહસ્થોએ ઘી, મેંદો, ખાંડ વગેરે પદાર્થ મોકલી આપીને પુષ્કળ મદદ આપી. ભારતવર્ષનાં મુખ્ય મુખ્ય તીર્થોમાંથી અનેક સાધુ, સંન્યાસી, પરમહંસ અને દરિદ્ર પુરુષો એ યજ્ઞનાં દર્શન કરવા આવ્યા અને એ દરેકનો યથાયોગ્ય સત્કાર સ્વામીજી તરફથી કરવામાં આવ્યો. એ મહાયજ્ઞ લગભગ એક માસ સુધી ચાલ્યો હતો.

નિર્વાણ

એક દિવસ અંધારી રાત્રિને સમયે પઉહારીબાબા ગંગાસ્નાન કરીને નિર્જન નદીતટ ઉપર યોગક્રિયા કરતા હતા. દૈવયોગે તેમની યોગક્રિયામાં કોઇ વિઘ્ન આવ્યું. યોગક્રિયામાં વિઘ્ન નડ્યાથી તેમની તબિયત પણ બગડી ગઈ. તેમને કયા પ્રકારનું દુઃખ છે એ જાણવાને ઘણા લોકોએ તેમને વારંવાર પૂછ્યું હતું, પણ તેમણે કોઇને કાંઇ ખુલાસો કર્યો નહોતો.

બંગાળી સંવત ૧૩૦૫ ના જ્યેષ્ઠ માસની સાતમી તારીખે પ્રાતઃકાળે પઉહારીબાબાના ભાઈ અને ભત્રિજા બદરીનારાયણ, કાશીની કૉલેજના પંડિત ભાગવતાચાર્ય, પંડિત જનાર્દન વગેરે પાંચ છ જણા આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે જોયું કે, આશ્ર-

મમાંની કુટીરમાંથી ધુમાડો નીકળી રહ્યો છે. તેમણે ધાર્યું કે આ ધુમાડો હોમના અગ્નિનો હશે; પણ જ્યારે તેમણે જોયું કે સફેદ મેઘના જેવો ધુમાડો નીકળે છે અને આખા ઘરમાં અગ્નિ સળગી રહ્યો છે; ત્યારે તેમનાથી સ્થિર બેસી રહેવાયું નહિ. આ સંબંધમાં વધારે ચોકસાઈ કરવાના ઇરાદાથી બદરીનારાયણ કુટીરની ઉપર ચડ્યો અને હાથ જોડીને બોલ્યોઃ “ મહારાજ ! અગ્નિ હોલવી નાખવાની રજા આપો. ” એ સમયે પઉહારીબાબાએ એક વાર તેના સામું જોઇને કાંઇ ઇશારો કર્યો, પણ બદરીનારાયણ તેનો મર્મ સમજી શક્યો નહિ. બદરીનારાયણની બૂમ સાંભળીને પઉહારીબાબાના પ્રિય શિષ્ય ભૂતનાથ અને બીજા બેત્રણ જણા કુટીરની ઉપર ચડી ગયા. તેમણે જોયું કે હમણાંજ સ્નાન કરીને બેઠેલા સ્વામીજીના કેશ વિખરાઇને પીઠ ઉપર પથરાઇ ગયા છે, તપાવેલા કાંચન જેવા અંગ ઉપર ઘીનો લેપ કરવામાં આવ્યો છે અને પરિધાનમાં ફક્ત કુશની દોરીનું બનાવેલું એક કોપીન છે. હોમકુંડની સન્મુખ, કામળીના આસન ઉપર પદ્માસન વાળીને યોગમગ્ન સ્થિતિમાં પઉહારીબાબાજી બેઠા છે તથા તેમનું પવિત્ર શરીર અગ્નિની જ્વાળાથી બળી રહ્યું છે. હાથના ટેકારૂપ *‘ આશા ’ પાસે પડી રહી છે, ચારે તરફ ઘીના કળશ, કપૂરના વાડકા, ધૂપ, જવ, વગેરે હોમની સામગ્રી પડેલી છે. બદરીનારાયણ, ભૃગુ વગેરે સેવકો દિગ્મૂઢ થઇને ત્યાં ઊભા રહ્યા. જોતજોતામાં આ મહાયોગીનો પ્રાણ બ્રહ્મરંધ્રને ભેદીને ચાલ્યો ગયો.

समाप्त

---

* રાતદિવસ એક સરખી રીતે આસનવાળીને બેસી રહેવાથી યોગીઓને થાક લાગે ત્યારે T આવા આકારના એક લાકડા ઉપર હાથને ટેકવે છે, તેને આશા કહે છે.

ઉચ્ચ ભાવના કેવી હોવી જોઇએ

જે કોઇ બીજાનું ભલું કરવાની અને અત્યંત શાંતિના સ્થાન-રૂપ નિર્વાણની ઇચ્છા ધરાવતો હોય તે નિષ્કપટી, પ્રમાણિક અને અંતઃકરણના આદેશ પ્રમાણે કામ કરનારો હોવો જોઇએ. તેણે શબ્દોમાં નમ્ર, મિલનસાર, વિનયી, સંતોષી અને થોડી વસ્તુઓથી ચલાવી લેનારા થવું જોઇએ. તેણે નિશ્ચિંત અને સ્વસ્થ મનવાળા થવું જોઇએ અને તે સાથે નિરભિમાની અને નિર્લોભી બનવું જોઇએ. તેણે કાંઈ પણ હલકું કામ કરવું નહિ; પણ વિચારમાં, વચનમાં અને કાર્યમાં ધર્મના નિયમો પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ; ચાર ઉમદા સત્યોનું જ્ઞાન મેળવીને તેણે અષ્ટવિધ માર્ગ પ્રમાણે નિર્દોષ જીવન ગાળવું જોઇએ; તેણે સંપત્તિમાં મહાલવું નહિ, વિપત્તિમાં તદ્દન દીન બનવું નહિ; વિજયથી અભિમાની ન બનવું, તેમ પરાજયથી ગભરાઇ ન જવું. જેને કોઈ પ્રકારની તૃષ્ણાજ ન હોય તેના જેવી મનની સમતોલવૃત્તિ રાખવી જોઇએ.

× × × ×

પૃથ્વી પર કે પૃથ્વીની પેલી પારનાં ભુવનોમાં, નિર્બળ તેમજ સબળ તરફ, ઉચ્ચ તેમજ નીચ તરફ, સારા તેમજ ખોટા તરફ, પાસેનાં તથા દૂરનાં–સઘળાં પ્રાણીઓ તરફ તેણે દયાળુવૃત્તિ રાખવી જોઇએ.

તેણે કોઇને ધમકાવવું નહિ, ધિક્કારવું નહિ તેમજ હેરાન કરવું નહિ. જેવી રીતે માતા પોતાના એકના એક બાળક તરફ પ્રેમભાવથી જુએ છે, તેમ તેણે દયા અને પરોપકારની વૃત્તિથી દરેક દિવસે અને દરેક કલાકે સઘળા જીવો તરફ જોવું જોઇએ.

× × × ×

જે વેર અને અભિમાન, આશા અને ભય, વિકાર અને લોભ, રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત છે તે પવિત્રતામાં રહે છે; જેણે જીવન-તૃષ્ણાનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે દુઃખ અને પુનર્જન્મનો અંત લાવે છે ને પરિનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

—આ પુસ્તકમાંથી